

Исо Жабборов

ЖАҲОН ЭТНОЛОГИЯСИ АСОСЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ИСО ЖАББОРОВ

ЖАҲОН ЭТНОЛОГИЯСИ АСОСЛАРИ

ДАРСЛИК

„О‘QITUVСНН“ НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ — 2008

Масъул муҳаррирлар:

С.К.КАМОЛОВ, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги, Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси фан арбоби, тарих фанлари доктори, профессор, **Г.А.ХИДОЯТОВ**, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, тарих фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

А.Р. МУҲАММАДЖОНОВ, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги, тарих фанлари доктори, профессор, **Р.Х.СУЛАЙМОНОВ**, тарих фанлари доктори; **Т.Ў. САЛИМОВ**, ЎЗМУ, тарих факультети, „Археология ва этнография“ кафедраси мудири, тарих фанлари номзоди, доцент.

Миллий мафқуранинг шаклланиши ўзбек халқининг, айниқса, ёшлар онги, билим даражасининг ўсиши билан бевосита боғлиқ. Уларнинг жаҳон халқлари этник қиёфасини тасаввур қилиши, айрим миллат ва элатларнинг этногенези, этник тарихи, моддий-маънавий ҳаётини, миллий ҳис-туйғулари, табиатини билиши жуда муҳим зарурият деса бўлади. Ушбу китобда жаҳон халқларининг келиб чиқиши, этник жараёни, шаклланиши, жойлашуви, маданий-маиший турмуши, моддий-маънавий маданияти, урф-одат ва байрамлари, диний тасаввурлари хусусида батафсил маълумотлар берилган.

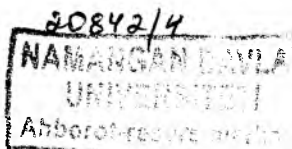
Мазкур китоб 1985 йилда „Ўқитувчи“ нашриётида чоп этилган „Жаҳон халқлари этнографияси“ дарслигининг тубдан қайта ишланган ва янги манбалар билан тўлдирилган нашри бўлиб, унда ҳозирги мураккаб этник ва этномаданий жараёнлар, халқларнинг ҳозирги ҳаётида бўлаётган айрим ўзгаришлар акс этган.

Ушбу китоб этнология ва унинг тарихини ўрганаётган олимлар, талабалар ва ушбу соҳага қизиққан кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Ж 0505000000 – 39
353(04) – 2008 Катъий буюртма — 2008

ISBN № 978-9943-02-138-9

© „O'qituvchi“ НМИУ, 2008

МУҚАДДИМА

XX аср Ер шарининг олтидан бир қисмида ҳукмронлик қилган шўролар империясининг интиҳоси билан яқунланди. Жаҳон харитасида этник тарихи, моддий ва маънавий маданияти билан бошқа халқлардан қолишмайдиган, ўзининг янги тарихини ёзишга киришган мустақил республикалар пайдо бўлди. Бу республикалар ичида эса келиб чиқиши, маданият қадимийлиги, аجدодларнинг яратувчилик салоҳияти билан жаҳон цивилизацияси тарихидан муносиб ўрин эгаллаган Ўзбекистонгина энг замонавий, босқичма-босқич ривожланиб борадиган, амалий, фаол таълим дастурини ярата олди. Табиийки, дастурни татбиқ этиш жараёни энг аввало ёшларнинг онгини, билим даражасини кўтариш, уларни етук мутахассислар қилиб тайёрлашда бирламчи восита ҳисобланган юқори савияли, ривожланган мамлакатлар ўқув тизимида қўлланиладиган дарсликлар даражасида бўлган янги дарслик китобларни яратишни тақозо этди.

Айнан ана шу нуқтаи назардан, қолаверса, ҳозирги замон воқелигида этнология фанининг аҳамияти тобора ортиб бораётганлиги, давлатлар ва халқлараро муносабатлар, глобаллашув жараёнлари, халқлар этник тарихини ўрганиш маънавий ва моддий эҳтиёжга айланиб бораётганлиги „Жаҳон этнологияси асослари“ дарслигини янги манбалар ҳамда замонавий илмий талқинлар билан бойитиб, қайта нашр этиш учун асос бўлди.

Маълумки, кўп фанларнинг номлари қадимий лотин сўзлари билан аталган. Жумладан, „этнография“ атамаси юнонча „этнос“ — халқ, элат, „графо“ — таъриф маъносида „халқ (элат)ни таърифлаш“ деб номланиб, „этнология“ — халқ (элат), тўғрисида сўз ёки фикр (логос) маъносини англатган. Шу боис айрим олимлар этнография фанини таърифловчи ёки тавсифловчи илм соҳаси, этнологияни

эса асосан гўё назарий методологик характерга эга, деган фикрни билдирмоқдалар. Тўғри, кишилик жамияти пайдо бўлган даврлардан, айниқса, ёзув кашф этилгандан буён у ёки бу элатлар тўғрисидаги маълумотлар кўпроқ тавсифий ҳолда тўпланиб бизгача етиб келган. XIX аср ўрталаридан бошлаб этнография мустақил фан соҳаси бўлиб танилган ва у методологик жиҳатдан назарий муаммоларни еча бошлаган ва этносларни ҳар томонлама ўрганишга киришган. Шунинг учун ҳам „этнография“ ва „этнология“ атамаларини қарама-қарши қўймасдан, уларни умумий *элишунослик* ёки *халқшунослик* фани деб ўзбек тилига таржима қилиш мумкин.

Ушбу асар дастлаб „Жаҳон халқлари этнографияси“ номи остида 1985 йили чоп этилган эди. Қайта ишланган янги дарслик икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми этнология фанининг моҳияти ва хусусияти, қисқача тарихи, асосий мактаб ва йўналишлари, жаҳон халқлари классификацияси ҳамда этногенез муаммолари, этнология фани атамалари, тадқиқот услуби ва ўзига хос хусусиятлари каби назарий масалаларга бағишланган. Иккинчи қисмида жаҳон халқларининг тавсифи ва таърифи, фаннинг энг сўнгги ютуқлари ва статистик маълумотлар берилган. Мазкур китобга кўп йиллар давомида муаллифнинг Мирзо Улуғбек номи Ўзбекистон Миллий университетининг тарих факулте-тида ўқиган маърузалари асос қилиб олинган.

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЭТНОЛОГИЯ ФАНИ АСОСЛАРИ, МОҲИЯТИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

1- §. ЭТНОЛОГИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ПРЕДМЕТИ

Ҳозирги мураккаб зиддиятларга тўла бизнинг замонамиз ҳар хил драматик ҳодисаларга бой бўлиб, барча элат ва халқларнинг турмуш тарзи, маданияти ва маънавиятига катта таъсир ўтказмоқда. Айниқса, иқтисодий-сиёсий, ижтимоий ва маданий соҳаларда амалга оширилаётган ислоҳотлар айрим этнослар ҳаётига, уларнинг ўзаро муносабатлари ва алоқаларига ҳам жиддий ўзгаришлар киритмоқда.

Жаҳон аҳолиси XXI асрга келиб олти миллиардга етди. Сўнгги бир аср давомида Ер қуррасидаги халқлар сон жиҳатдан кўпайибгина қолмай, уларнинг этник тузилиши, турмуш тарзи ва маънавий дунёси ҳам тубдан ўзгаришга юз тутди. Она табиат нақадар ранг-баранг ва хилма-хил бўлса, Ер юзида яшовчи аҳолининг этник қиёфаси ҳам шу қадар ранг-баранг, турли-тумандир. Статистик маълумотларга кўра, ўтган аср охирида жаҳонда икки мингдан ортиқ халқлар ва элатлар яшаган. Баъзи манбаларда эса Ер юзида яшовчи катта-кичик этносларнинг сони уч-тўрт мингга яқин, деб кўрсатилади. Шуларнинг 260 таси бир миллиондан ортиқ кишига эга алоҳида халқлардан иборат бўлиб, жаҳон аҳолисининг 96 фоизини, дунёда энг кам сонли аҳолига эга бир ярим мингга яқин элатлар эса бир фоизни ташкил қилади. Тили жиҳатидан бир-биридан ажралиб турадиган этник бирликларнинг сони уч мингдан ортиқ.

XX аср иқтисодий-ижтимоий бўҳронлар, экологик, этник муаммолар асри бўлди. Бу муаммолар ўз-ўзидан XXI асрга ҳам кўчиб ўтди. Шундай экан бундай вазиятда ёшларнинг онги ва билимини, жамиятни бошқаришга алоқаси

бор барча шахсларнинг тасаввурларини этнологик маълумотлар билан бойитиш зарурияти муҳим аҳамият касб этади.

Алалхусус, ушбу дарсликда этнология фани тушунчасини, унинг моҳияти ва қисқача тарихи, асосий мактаб ва йўналишлари, этногенез ва антропогенез, ўзига хос услуб ва атамалар каби назарий масалалар кўриб чиқилган. Шу билан бирга, мазкур фаннинг ҳозирги кундаги энг муҳим этнослараро муносабатлар, умуминсоний ва умумэтник жараёнлар, этник гуруҳлар ва ирқларнинг ўзаро алоқалари, этник онг стереотипи ва этник психология каби устувор масалаларга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Этнолог олимларнинг жуда кўп илмий тадқиқотлари шуни кўрсатадики, инсоният тарихининг ибтидоий даврлардан ҳозирги кунларгача босиб ўтилган барча поғоналарида кишилар ўзлигини англашга, анъанавий турмуш тарзи, урф-одат ва маънавиятини тушуниб олишга, айниқса, кўшни элатларнинг этник хусусиятлари ва ҳаётини билишга доимо эҳтиёж сезиб келганлар. Бундай эҳтиёж туфайли минг йиллар давомида тўпланган турли элатлар тўғрисидаги бой маълумотлар давлатлараро муносабатларни тўғри йўлга қўйишга, тинчлик сари йўналишга ёрдам бериб келмоқда. Ҳатто қадим замонларда айрим муаллифлар жуда кўп эмпирик характердаги маълумотларни муайян тизимга солишга, халқларни хўжалик ва маданий жиҳатдан классификациялашга интиланлар. Аммо бундай ўй-фикрлар илмий асосланмаган, мавҳум характерда бўлган.

Жаҳондаги мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан нотекис ривожланиши натижасида айрим халқ ва элатларнинг ҳали ҳам жуда қолақ ибтидоий тузумда, баъзилари эса ўрта асрлар даври маданияти даражасида қолганлиги маълум. Бундай элат ва этник гуруҳлар Австралия, Африка, Марказий Америка ва Осиёнинг баъзи ерларида ҳозиргача сақланиб қолган. Улар жуда кам бўлсалар-да, аммо ибтидоий уруғ-қабилачилик тузум қонун-қоидалари, урф-одат ва маросимлари, патриархал турмуш тарзи анъаналарига ҳалигача амал қилиб келмоқдалар.

Асли кўпчилик халқ ва элатлар этнос сифатида қулдорлик жамияти даврларидан тили яқин бўлган бир неча уруғ-қабилаларнинг бирикиши, ўзаро урушлар ва кўчишлар (миг-

рация) туфайли аралашиб кетиши натижасида шакллана бошлаган. Одатда, этнослар иқтисодий, маиший ва маданий жиҳатдан энг кучли ва ривожланган кўп сонли элатлар доирасида муайян маъмурий, ҳудудий ва тил умумийлиги заминида пайдо бўлишган. Улар кўпинча тилига қараб айрим халқ номи билан танилган.

Айтиш жоизки, ҳозирги сиёсий ва илмий атамаларнинг кўпи икки-икки ярим минг йиллар муқаддам Юнонистонда пайдо бўлган. Жумладан, ҳозир кўп ишлатиладиган „демократия“ ёки „демография“ сўзлари қадимги грек (юнон) тилидан олинган бўлиб, унинг негизини „демос“, яъни туб маънода „халқ“ деган сўз ташкил этади. Шу маънода, илк жамият асосини ташкил қилувчи халқ тушунчасини ифодаловчи яна бир атама — „этнос“ ҳам ишлатилган. Масалан, демография фани жаҳон ёки айрим мамлакат аҳолисининг сони, жойлашуви, туғилиши ва ўлими, ижтимоий жинсий ва ёш тузилишини, табиий ўсиш ва кўчиш (миграция) жараёнини ўрганadi. Лекин жаҳондаги халқ ва элатлар ўз тили, келиб чиқиши ва жойлашуви, моддий ва маънавий маданияти, анъанавий ҳўжалиги, маиший турмуши ва характери, миллий психологияси ва урф-одатлари билан ҳам бир-биридан ажралиб турадилар. Халқларнинг ўзаро тафовути, умумийлиги ёки ўхшашлигини, уларнинг ўзига хослиги ва хусусиятларини жиддий ўрганувчи махсус фан соҳаси „этнография“ ва „этнология“ номи билан XIX аср ўрталарида истеъмолга кирди.

„Этнология“ атамаси, юқорида қайд қилинганидек, қадимги юнонча „этнос“ (халқ, элат) ва „логос“ (сўз, маъно) сўзларидан ташкил топган. Унинг асл маъноси „халқшунослик“ деб таржима қилинади. Антик замонларда греклар этнос сўзини бошқа ғайри халқ (элатлар)га нисбатан ишлатганлар. Айрим мамлакатларда ҳозиргача „этнология“ атамаси билан бирга, *этнография*, маданий ёки социал *антропология*, *халқшунослик* номлари ишлатилади. Баъзи европалик олимлар этнологияни назарий фан, этнографияни эса *таърифловчи* фан соҳаси деб айтадилар. Аслида иккала атама ҳам мазмунан синоним, яъни бир маънони англатувчи *тарих фани* соҳаси деса бўлади. Ҳатто қадимги юнон муаллифлари дастлабки этнографик маълумотларни халқларни

таърифлаш билан чеклаб қўймасдан, балки уларни муайян гуруҳларга бўлиб, яъни илк бора таснифлашга интилиб, назарий фикрларни баён қилганлар.

XIX асрларгача „этнология“ атамаси фанда баъзан айрим этнографик жараёнларни тасвирлашда ишлатилиб келинган. Мазкур атамани халқларни ва маданиятларни ўрганишдаги янги фан соҳаси сифатида биринчи марта француз олими **Жан Жак Ампер** ишлатган. У 1830 йилда „антропологик“, яъни гуманитар фанлар умумий классификациясини ишлаб чиққан ва шу тизимга „этнология“ сўзини киритган. Бу атама қисқа муддатда кенг тарқалиб, мустақил фан сифатида танилган.

Расмий равишда этнология мустақил фан сифатида 1839 йили Париж этнология жамиятига асос солинган даврдан бошлаб тан олинган. Албатта, бундай ҳолат энгил, мурасишсиз ўтмаган, янги фаннинг предмети, мақсад ва фан оламида тутган ўрни теваарагида жиддий илмий-назарий курашлар бўлиб, айрим йўналиш ва мактабларни юзага келтирган. Бундай мунозара ва тортишувлар ҳозиргача давом этиб келмоқда, айниқса, мазкур фан атамаси, унинг моҳияти ва предмети доирасида турли тушунчалар ва мулоҳазалар мавжуд бўлиб, этнология атамасини турлича талқин қилиш ва изоҳлаш кенг кўламда шу кунгача сақланган.

Сўнгги вақтда таниқли тадқиқотчилар этнологияни тарихий фан эканлигини таъкидлаб, уни жаҳондаги барча элат ва халқларни, қолоқ ёки ривожланган бўлишидан қатъи назар, тенг, барабар ўрганувчи фан соҳаси деб тан олдилар. XIX аср ўрталарида Фарбий Европа мамлакатларида этнология фанининг тез суръатлар билан ўсиши мустамлакачилик сиёсатининг кенг миқёсда ўтказилиши билан боғлиқ бўлган. Мустамлакачи давлатлар Афросиё ўлкаларида ўзига қарам қилиб олган ўлкаларни бошқариш мақсадида ҳар томонлама хилма-хил этнографик маълумотларга муҳтож эдилар. Шунинг учун ҳам бундай маълумотларни фақат этнология етказиб бериши мумкин эди.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, бу фан соҳаси ҳозиргача ягона таърифга эга эмас. Яқин даврларгача адабиётларда икки турдаги таъриф мавжуд эди. Барча энциклопедик луғатларда чоп этилган таъриф асосан машҳур рус олими

С.П. Толстовнинг сўзлари қайд этилган. Унинг ёзишича, „Этнография турли жаҳон халқларининг маданий ва маиший ҳаёти хусусиятларини асосан бевосита кузатиш йўли билан ўрганадиган, мазкур хусусиятларнинг тарихий ўзгариши ва ривожини, халқларнинг келиб чиқиши (этногенез), жойлашуви (этник-географик) ва маданий-тарихий ўзаро муносабатлари муаммоларини тадқиқ қилувчи тарихий фан“ дир. **М.Г.Левин, С.А. Токарев, Ю.В. Бромлей** ва **Г.Е. Марков** каби машҳур этнолог олимларнинг иккинчи турдаги этнография (этнология) таърифлари бир оз қисқа ва ихчам бўлса-да, аммо мазмунан С.П. Толстов таърифини бевосита такрорлайди.

Ҳар бир фаннинг ўзига хошлиги унинг тадқиқий предмети ва услуги билан белгиланади. Этнология фани шакллана бошлаган даврдан ҳозиргача муфассал сақланиб келаётган мавзу этник маданиятларнинг ўзаро муносабатларининг генезиси муаммолари билан боғлиқ бўлган. Аммо этнология предмети доимо кенгайиб, ўзгариб давр талабига жавоб берадиган масалаларни ўрганишга қаратилган. Оқибатда ҳозиргача этнология фани теварагида, ҳар хил мулоҳазалар сақланиб, умумий, барчага маъқул таъриф топилгани йўқ. Шундай бўлса-да, мавжуд йўналишлар ва концепциялар кўплигига қарамай мазкур фан соҳаси ҳозирги кунда энг долзарб ва муҳим муаммоларни тадқиқ қилувчи фан ҳисобланади.

Ушбу фикр-мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда шуни алоҳида қайд қилиш зарурки, XX аср давомида этнология фани доирасида ниҳоятда бой эмпирик ва назарий материаллар тўпланиб, ҳар хил тарихий хулосалар ва мулоҳазаларни юзага келтирган. Агар XIX асрнинг биринчи ярмида этнологик тадқиқотлар асосан академик характерга эга бўлиб, ўтмишдаги маданиятлар тўғрисидаги маълумотларни тўплашдан иборат эканлигини қайд қилсак, XX асрнинг иккинчи ярмида этнологик билимлар тўплаш тубдан ўзгариб, кўпроқ прагматик аҳамиятга эга бўла бошлади. Ҳозирги кунда этнология фанининг ютуқлари ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда, оммавий мулоқотлар, халқаро савдо ва дипломатик муносабатларни мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнамоқда.

Демак, барча мавжуд мулоҳаза ва ўй-фикрларни, концепция ва йўналишларни умумийлаштириб қуйидаги таърифни бериш мақсадга мувофиқ: *Этнология — ҳар хил элат ва халқларнинг келиб чиқиши, этник тузилиши ва шаклланиши, ўзига хос моддий ва маънавий хусусиятлари, турмуш тарзи, этник табиати, характери ва ҳис-туйғуларини ўрганадиган фан соҳасидир.*

Этнология фанининг умумилмий аҳамиятини камситмай, уни умумтарих фани таркибида мустақил методологик (дунёқараш) хусусиятига эга эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Этнология айрим халқ ва элатларни ўрганишда этник тарихнинг барча томонлари ижтимоий жараён билан боғлиқ бўлганлиги туфайли кенг маънода маданият соҳасида миллий-маданий хусусиятларни тарихий, археологик, иқтисодий-географик тадқиқотлар ўтказишда энг зарур материалларни етказиб бериши мумкин. Бундай ҳолат фанининг бошқа соҳа вакиллари этнологик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиб уни қўшимча (ёрдамчи) соҳа сифатида муносабат билдиришларида кузатилади. Сўнгги йилларда пайдо бўлган этнососоциология, этнопсихология, этногеография каби эгизак фан тармоқларининг пайдо бўлиши бежиз эмас.

Бугунги кунда дунёнинг турли мамлакатларида жиддий тус олаётган миллатлараро этник жараёнларнинг қонуниятларини очиб бериш, маиший-маданий интеграция ва ассиляция тарихини объектив ёритиш, миллий чегараланиш ва анъанавий жойлашув муаммоларини ҳаққоний ҳал қилишдек этнология фани ютуқлари ниҳоятда долзарб эканлиги исботланмоқда.

Демак, этнология замонавий фан соҳаси сифатида умумилмий ва социал аҳамиятга эга эканлигини қайд қилиб, уни 1) инсоният тарихи ва айрим халқларнинг этник муаммоларини методологик жиҳатдан мустақил ҳал қилишга қобил дунёқараш; 2) инсон ва жамиятни ўрганувчи бошқа ижтимоий фанларга қўшимча материаллар берувчи илмий соҳа; 3) давлатлар ва ҳукумат арбоблари сиёсий жиҳатдан долзарб миллий муаммоларни тўғри ҳал қилишда, ирқчилик, миллатчилик ва шовинизм каби иллатларга қарши курашда муҳим асос бўлиб хизмат қиладиган фан деб ҳисобланади.

Маълумки, тарихийлик ва тарихий-қийёслаш илмий дунё-қарагининг бутун методологик негизини ташкил қилади. Тарихий ёндашиш ҳар бир предметни, шу жумладан, айрим фанни ҳам тўғри тушунишининг бирдан-бир ҳаққоний усули саналади. Шу боис этнология фанининг моҳияти ва жамиятда тутган ўрнини белгилаш учун унинг тарихига бир назар ташлаш зарур.

2- §. ЭТНОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ҚИСҚАЧА ТАРИХИ ВА ЭТНОС НАЗАРИЯСИ

Ҳар бир фан дастлаб факт ва рақамларни тўплайди, кейин уларнинг моҳиятини тушуниб олиб, назарий хулосалар чиқаради. Этнографик билимларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг пайдо бўлиши, зарур маълумотлар тўпланиши, фактлар англаб олиниши бир вақтда содир бўлади. Масалан, айрим қўшни қабила, халқ ва элатларнинг маиший турмуши, маданияти, урф-одатлари, этник хусусиятларини ўрганиш, уларни аниқ тушуниш амалий эҳтиёжларни қондириш тақозоси билан вужудга келган. Энг қадимги шарқ мамлакатларида узоқ-яқин қўшнилари билан самарали савдо-сотик муносабатларини ўрнатиш, шунингдек, уларга қарши муваффақиятли урушлар олиб бориш учун ҳам, биринчи навбатда, этнологик билимларга эга бўлиш зарур эди. Шарқ мустабидлари, айниқса, Қадимги Бобил, Оссурия ва Эрон ҳукмдорлари ўзларини улуғлаш мақсадида тошга биттирган зафарномаларида босиб олинган ва бўйсундирилган турли элат ва халқлар тилга олинади. Қадимги Греция ва Рим муаллифларининг асарларида қўшни қабилалар ва элатларнинг этник тузилиши, турмуши ва маданияти тўғрисида умумий маълумотлар билан бир қаторда, баъзи назарий тушунчалар ва фикрлар ҳам келтирилади.

Одатда, этнология (этнография) мустақил фан сифатида XIX аср ўрталарида ташкил топган, деб ҳисоблайдилар. Мазкур атама ўша даврдан бошлаб анча мунтазам равишда ишлатила бошланди, дастлабки этнографик илмий жамиятлар, махсус асарлар ва тўпламлар пайдо бўлди. Янги фаннинг ташкил топишида, шубҳасиз, ўша даврда табиий фанларнинг гуркираб ўсиши, айниқса, фанда эволюция ғоясининг ғалабаси катта аҳамиятга эга бўлди. Бу ғоя туфайли

тартибсиз билимлар, барча хом, тарқоқ маълумотлар муайян тартибга солинди ва инсоният тарихининг ибтидоий даврдан то юксак маданий даражага кўтарилишини поғонама-поғона аниқлаб олиш имконияти туғилди.

Албатта, „одам тўғрисидаги фаннинг“ тез суръатлар билан ривожланиши ва этнология фанининг мустақил илм соҳаси бўлиб қолиши негизида асрлар давомида тўпланиб келган этнологик билимлар, жаҳон халқлари тўғрисидаги турли маълумотлар, ҳар хил тушунча ва назариялар ётади. Буларнинг тарихини қисман бўлса ҳам билиб олишнинг ўзи муҳим аҳамият касб этади.

Ёзув кашф этилган дастлабки даврдан бошлаб ўқишни ҳамда узоқ ўтмишдаги ўтишдан халқ ва элатлар тўғрисидаги маълумотларни Қадимги Миср, Месопотамия ва Эронда яхши билганлар, кўшни элатлар тўғрисида фақат ёзма манбалардагина эмас, балки халқ оғзаки ижодида ҳам тўқилган турли ривоятлар, ҳикоялар ва афсоналардан билиб олганлар. Милоддан аввалги XX асрларда Мисрда яратилган „*Синухета саргузаштлари*“, кейинроқ тош ва қабрларга битилган зафарномалар, Телл-Амарнеда топилган *архив ҳужжатлари*, *Қадимги Шумер* ва *Оссурия* обидаларидаги ёзувлар, эрон-аҳамоний подшолари биттирган *жанговар солномалар* тева-рак-атрофдаги мамлакатлар аҳолиси тўғрисида *нодир маълумотларни* бизгача етказганлар.

Яҳудий ва христианларнинг қадимий муқаддас китобларидан **Таврот** (Библия)да тилга олинган турли элат ва қабилаларнинг номлари Яқин Шарқда яшовчи халқларнинг генеалогияси билан боғлиқ эканлигини қадимги замон муаллифлари ҳам алоҳида қайд қилган эди. Маълумки, Таврот мил авв. XIII—V асрлар оралигида турли жанрдаги ҳар хил адабий асарлар йиғиндисидан ташкил топган ва тахминан V асрларда тўплам шаклида ёзилган *диний қондалар* китобидир. Айниқса, унинг „*Подшолар китоби*“ ва „*Пайғамбарлар*“ номи тарихий қисмларида, яҳудийлар олиб борган урушлар тўғрисидаги ривоятларда жуда бой этнологик маълумотлар жамланган. Ҳатто Нуҳ пайғамбарнинг уч ўғли — **Сим, Хом, Иафет**дан тарқаган авлодларнинг номлари „жаҳон халқлари шажарасини“ ташкил қилади, деган „назария“ асосида дунёдаги тилларнинг классификацияси тузилган. Тавротда тилга

олинган маълумотлар халқлар шажараси бўлмай, балки қадим-ги кўчманчи халқларнинг ўтроқ ҳолатга ўтиш давридаги турмуш тарзи ва маданий ҳаётининг турли шаклларини ифодаловчи ривоятлардан бири, дейиш мумкин. Шуниси муҳимки. Нуҳ авлодларининг номлари кўпинча қадимги бадавий ва қўшни кўчманчи қабилалар номларига ўхшайди. Чунки яҳудийлар дастлаб кўчма бадавийларнинг айрим қабиласи сифатида пайдо бўлган.

Демак, Тавротда инсоният генеалогияси биринчи марта тартибланган. Ундаги маълумотларга кўра, инсониятнинг ягона оиладан келиб чиқиши, қариндош-генеалогик муносабатлари билан бевосита боғлиқ эканлигини тасдиқловчи ривоятлар моногенетик назарияни юзага келтирган. Аммо инсоният уруғининг бирлиги тўғрисидаги мазкур ғоя диний тусда берилган бўлиб, олами ва барча кишиларни ўзаро боғлиқ муайян шароитда, муайян ҳудудда бирга яратган якка-ягона худодир, деган афсонага таянади. Тавротнинг 2-бобидаги кейинги афсонавий ривоят бир оиладан чиққан халқларнинг ҳар хил тилда сўзлашишини изоҳлашга интилади.

Афсонада дунёда дастлаб *ягона тил*, *ягона шева* бўлган, деб ҳикоя қилинади. Шарқдан келган кишилар Бобил юртидаги Сеннаар текислигида жойлашганлар, улар лойдан ясалган фиштни пишириб, шаҳар қурганлар, самоға етадиган минора тиклай бошлаганлар. Осмондан ерга тушиб, шаҳарни томоша қилган худо ягона тилда бирлашган халқ нималар қилишга қодир эканлигини кўриб, бу кишилар самоға — худо даргоҳига ҳам чиқиши мумкин деб, уларнинг беадаблигидан дарғазаб бўлган. Худонинг фармойиши билан барча халқлар, элатлар ва тиллар аралаштирилиб, бутун дунёга сочиб юборилган.

Этнологик характерга эга бўлган бу афсона кейинчалик христиан ва ислом мафкурасига ўтибгина қолмай, сўнги даврларгача Бутун Европа тарихшунослик фанига ҳам таъсир қилиб келган. Тавротдаги халқлар генеалогияси турли назариялар, мулоҳаза ва тортишувларга сабаб бўлган. Адабиётда „*Бобил аралаш-қуралашуви*“ номи билан маълум бўлган бу афсона мантиқий жиҳатдан Таврот „моногенетик“ назариясининг узвий давоми бўлиб, тарихда энг биринчи оммавий этнологик концепция ҳисобланади.

Антик даврга келиб, этнографик билимлар кенгайиб ва кўпайибгина қолмай, маданиятнинг ўсиши билан умумий ва назарий хулосалар ҳам юзага келади. Қадимги Греция дostonлари „Илиада“ ва „Одиссея“да яқин кўшни элатлар тўғрисида афсонавий маълумотлар келтирилган бўлса, кейинги асрлар давомида амалга ошган грекларнинг „буюк колонизация“си (мил.авв. VII—V асрлар)дан сўнг теварак-атрофдаги халқлар тўғрисидаги билимлар доираси жуда кенгайди ва бойийди. Хусусан, ана шу даврга мансуб Геродотнинг ноёб этнологик маълумотлар билан тўла машҳур 9 жилддан иборат бўлган тарих китоблари тадқиқий характерга эга.

Буюк Искандарнинг Шарққа қилган юришлари натижасида вужудга келган катта империя Фарбдан Шарққача кенг худудда яшаган халқларнинг турмуш маданиятини билишдаги янги босқич бўлди. Бу даврда грекларнинг умумий маданий савиясида ҳам шиддатли ўзгаришлар содир бўлиб, фаннинг барча соҳалари гуркираб ўсди. Эллинизм даврида грек маданияти Шарқда Ҳиндистон ва Марказий Осиёгача, Фарбда Пиреней ярим ороли ва Британия оролларигача тарқалиб, маҳаллий халқларнинг маданияти билан аралашиб кетганлиги боис, улар тўғрисида янги маълумотлар тўпланди ва кўплаб асарлар ёзилган. Айрим халқларнинг географик жойлашуви, машгулоти, сиёсий тузуми, суд ва қурола-аслаҳаси, ҳарбий, никоҳ ва оилавий урф-одатлари каби муҳим маълумотлар милоднинг I асрларида яшаган Страбоннинг „География“ номли энциклопедик асарида танқидий тарзда келтирилган.

Афиналик машҳур тарихчи **Фукидид** асарларида, Сократнинг атоқли шогирди **Ксенофант**нинг „Анабасис“ида Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Қора денгиз бўйлари ва Фракияда яшаган халқ ва элатлар тўғрисида жуда кўп этнографик маълумотлар акс этган. „Искандарнинг юришлари“ номли асарида яратган **Арриан** ҳам македониялик жаҳонгир босиб олган халқлар тўғрисида батафсил ахборот ёзиб қолдирган.

Қадимий даврнинг буюк мутафаккирлари — **Афлотун** ва **Арасту** асарларида афсонавий Атлантида аҳолиси, кўшни халқларнинг урф-одатлари, элатлар руҳияти, расм-удумлари ва давлат тузумига таъсири тўғрисида маълумотлар, наза-

рини мулоҳазалар учрайди. Қадимги Элладанинг ажойиб файласуфи материалист **Демокрит** асарларида жаҳон адабиётида биринчи марта инсоният уруғининг ярим ҳайвоний, ваҳший ҳолатдан ўз меҳнати ва идроки туфайли маданий ҳаёт тарзига ўтиш жараёни тасвирланган. Тиббиёт фанининг отаси, машҳур олим ва шифокор Гиппократ этнологик далилларга таяниб халқларнинг урф-одатлари, миллий руҳияти, характери ва тафовути табиий-географик шароит билан боғлиқлиги тўғрисидаги дастлабки илмий мулоҳазаларни илгари сурган.

Жаҳон цивилизациясида беқиёс ўрин тутган Қадимги Рим мутафаккирларининг асарларида ҳам муҳим этнологик маълумотлар, қимматбаҳо мулоҳазалар, назарий фикрлар мавжуд. Айниқса, **Корнелий Тацит**, **Лукреций Кар**лар қадимги *германлар* ва *кельтлар*, *сарматлар* ва *скифлар*нинг турмуш тарзи, сиёсий ва ҳарбий тузуми, ижтимоий ва оилавий ҳаёти, машғулотлари, уйлари, кийимлари, ахлоқи ва тарбияси, таоми ва ўйинлари тўғрисида ажойиб маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Тацит чириб бораётган Рим давлатининг ахлоқий инқирозига „ёввойи одам“ (германлар)нинг қўпол ва қашшоқ, аммо соғлом ва пок турмуш тарзини қарама-қарши қўяди. Муаррих шоир Лукреций Кар „*Буюмлар табиати тўғрисида*“ номли асарида ҳаётнинг ривожланиши, одамнинг пайдо бўлиши ва унинг маданий ўсиши тўғрисида умумий фикрлар юритади.

Шундай қилиб, қадим замонда юқори маданий савияга эришган европаликлар бой этнологик билимга эга бўлганлар. Улар Ўртаер денгизи атрофида жойлашган халқлар, Шимолий Африка ва Олд Осиё, қисман узоқроқ жойлардаги этнослар тўғрисида аниқ маълумотлар тўплашган, бу халқларнинг маиший турмуши, маданий хусусиятларини ҳаққоний тасаввур қила билганлар. Мазкур маълумотлардан айрим олим ва мутафаккирлар умумий хулосалар чиқариб, баъзи қонуният ва ўхшашликларни кашф қилганлар. Айрим файласуф олимлар халқларнинг келиб чиқиш тафовути, ўхшашлигини кўрсатибгина қолмай, уларнинг сабабини изоҳлашга ҳам интиланлар.

Қадимий маданиятнинг емирилиши, маданий даражали куйи қабиаларнинг ҳужумлари, хўжалик ва маданий ҳаёт-

нинг инқирози милоднинг V—VI асрларида географик ва этнографик билимлар доираси қисқариб кетишига сабаб бўлди. Илк феодализм даврида Европада пайдо бўлган сиёсий тарқоқлик ҳатто ҳукмрон табақалар орасида ҳам билимга қизиқишни, илмга интилишни бирмунча сўндириб юборди. Билимдонлик дунёвий илмларга қарши турган руҳонийлар орасида сақланиб қолган эди. Оқибатда ўрта асрларнинг деярли бутун биринчи ярми этнографик билимларнинг инқирозга учраган даври бўлди. Бу инқирозга христиан дини ҳам „ўз ҳиссасини“ қўшди. Христиан мафкураси дунёвий воқеликдан воз кечишни тарғиб қилибгина қолмай, аждодлар яратган антик дунё фани, адабиёти ва санъати намуналарини, ибодатхона ва обидаларни „мажусий“ деб атаб, вайрон қилди, йўқотиб юборди.

Фақатгина Шарқ мамлакатларида, Византия муаллифлари, араб халифалиги таркибидаги ўлкаларда яшаган мутафаккирлар ва сайёҳлар яратган асарларда баъзи маълумотлар сақланиб қолган, холос. **Прокопий Кесарийский, Готлик Иордан, Анна Комина** каби машҳур тарихчиларнинг рисолаларида, **Титмар, Адам Бременский, Гельмольд** каби немис черков ёзувчиларининг солномаларида қўшни қабилалар тўғрисида этнологик лавҳалар учрайди.

IX—XII асрларда араб тилида ижод қилган шарқ муаллифларидан **Ибн Хурдодбек, Ал-Балхий, Ал-Истахрий, Ибн Хавқал, Масъудий, Ёқут** сингари йирик географ ва саёҳатчилар, ажойиб файласуф ва мусиқашунос **Абу Наср Форобий**, машҳур энциклопедист олим **Абу Райҳон Беруний** (айниқса, унинг „Ҳиндистон“ асари) ва буюк табиб **Ибн Сино**, атоқли этнолог, географ ва тарихчи **Абу Саъд Абдукарим, Ибн Муҳаммад Саъмоний** асарларида ҳамда номаълум муаллиф яратган „*Худуд-ул олам*“ номли рисолада Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда яшаган аҳоли тўғрисида ноёб этнологик маълумотлар акс этган.

Шунингдек, XI асрда яшаб ижод этган улуғ тилшунос олим **Маҳмуд Кошғарий**нинг „Девону луғатит турк“ („Туркий сўзлар девони“) асарида ҳар бир шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг турмуши, этник таркиби ва тил хусусиятлари маҳсус ўрганилган, жуда кўп туркий қабилаларнинг ижтимоий тузуми, келиб чиқиши ва ўрнатиши, ҳатто ҳар бир қабила-

га оид географик мавқелари белгиланиб, ўз даврига мос илмий харита тузилган.

Маълумки, Чингизхон ҳукмронлиги даврида мўғуллар империяси мисли кўрилмаган даражада кенгайиб, Хитой, Шарқий ва Фарбий Туркистон, Марказий Осиё, Эрон ясси тоғлиги, Месопотамия, Кавказорти ва Шарқий Европани ўзига қарам қилиб олади. Мўғуллар босиб олинган халқларни ваҳшийларча талон-тарож қилганлар, кўп шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилиб, ёндириб юборганлар, аҳолининг анча қисмини қирганлар ва қул қилиб олиб кетганлар. Оқибатда яшнаб ётган минглаб шаҳар ва қишлоқлар, бепоян унумдор ерлар харобаларга айланган. Бундай даҳшатли, жаҳонни ларзага солган кўшиннинг пайдо бўлиши ва унинг еңилмас зўр қудрати сирини билиш Европа монархлари Рим папасини ҳам қизиқтирмай қўймас эди, албатта. Бу ҳолат Еврола мамлакатлари билан Мўғул империяси ўртасида савдо, сиёсий ва дипломатик муносабатлар ўрнатишга туртки бўлди. Мўғуллар билан яқин муносабат ўрнатишда Рим папалари анча фаоллик кўрсатдилар. Биринчи бўлиб „Татар ўлкасига“, яъни Мўғулистонга папа **Иннокентий IV** 1245 йилда **Иоанна Плато Карпини** бошчилигида монахлардан иборат элчиларни юборади.

Плато Карпини ёзиб қолдирган саёҳатномада, ундан бир оз кейин (1249—1251) худди шу йўл ва шу мақсад билан сафар қилган унинг ватандоши **Вильгельм Рубрук** асарида баъзи тарихий-этнографик маълумотлар учрайди. Буюк венециялик саёҳатчи **Марко Поло** ҳам Рим папаларининг топшириги билан бир неча йил саёҳатларда бўлади, бир неча маҳаллий тилларни ўрганайди, ўз ватанига қайтишда генуяликлар томонидан асир олинади ва қамоқда ўзининг манбаларга бой саёҳатномасини яратади.

Бу даврда яшаб, ижод қилган Шарқнинг буюк мутафаккир тарихчиси **Рашидиддини** (1247—1318) алоҳида қайд қилиб ўтиш лозим. Унинг ажойиб солномалар тўпламида турк ва мўғул қабилалари ҳақида жуда қимматли тарихий-этнографик маълумотлар мавжуд.

Темурийлар даврига оид қизиқарли этнологик лавҳаларни испан элчиси Гонзалес де Клавихо асарида, рус солномаларида, **Низомиддин Шомий**, **Абдураззоқ Самарқандий**.

ва бошқа улуг аждодларимиз асарларида учратиш мумкин.

Темур давлати, Мовароуннаҳр ва қўшни мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётини ҳар томонлама мукамал тасвирлаган **Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг** тенгсиз асари — „Бобурнома“ алоҳида диққатга сазовордир. Бу асар ўнлаб европа тилларига таржима қилинган. Буюк ўзбек шоири, йирик давлат арбоби Бобур кўп ўлкаларни забт этган, бошидан ўтган воқеаларни, ўзи бошқарган ёки ўрганган ўлкалар тарихи, иқлими, яшаш тарзи, маданияти хусусида атрофлича тўхталиб, қимматбаҳо тарихий-этнографик манбаларни ёзиб қолдирган.

XV аср ўрталаридан бошланган „Буюк географик кашфиётлар“ этнологик ахборотларнинг кенг миқёсда ва тез суръатлар билан тўпланишга сабаб бўлди. Бу давр шаҳарларнинг ўсиши, савдо муносабатларининг кенгайиши, мануфактура хўжалигининг туғилиши ва бошқа катта ижтимоий-сиёсий ҳодисалар билан боғлиқ эди. Янги-янги ерларни босиб олиш мақсадида ўтказилган юришлар, жасур денгизчилар ва савдогарларнинг, қароқчи ва мустамлакачиларнинг бепоян океанларда сузишлари натижаси ўлароқ, Америка қитъасини, Африка соҳилларини, Жанубий ва Жануби-шарқий Осиё ўлкаларини, Океания архипелаги ва оролларини кашф этилиши европаликларни илгари номаълум бўлган турли ирқ ва тилдаги халқлар билан таништирди. Дастлаб португал ва испан сайёҳлари, кейин голланд, инглиз ва французлар дунёнинг барча қитъаларида бўлиб, янги ерларни кашф қилибгина қолмай, жуда кўп ўлка ва элатларни ўз измларига бўйсундириб, мустамлакачиликка йўл очиб берганлар. Кашф этилган мамлакатлар ва уларнинг аҳолиси тўғрисидаги биринчи маълумотлар кема кундаликларида ва саёҳатлар ҳақидаги ҳисоботларда, кейинчалик анча батафсил тузилган баённома ва саёҳатномаларда акс эттирилган.

XV—XVII асрлар давомида этнография фани Марказий, Шимолий ва Жанубий Америка ҳиндулари, Африка ва Осиёнинг аксарият халқлари тўғрисида жуда бой маълумотларга эга бўлган эди. Европаликларнинг аввалги теварак-атрофдаги юрт ва элатлар тўғрисидаги тасавурлари анча кенгайди.

Миссионер ва конкистадорларнинг¹ кўз ўнгида ғоят бой ўрмонлар, серунум тупроқли бепоён сахро ва чўллар, турли иқлимли ва ранг-баранг табиатли ўлкалар, номаълум ғайриодат, тил ва ирқдаги халқлар пайдо бўлган эди. Уларнинг макон ва фазо тўғрисидаги тушунчалари ҳам бутунлай ўзгариб кетган эди. Эндиликда европаликларнинг наздида дунё деярли ўн ҳисса кенгайган, Ер курраси бутунлашиб яхлит сайёра шаклида намоён бўлди. Европаликлар жисмоний тушилиши, кийим-кечак, турмуш тарзи, диний эътиқоди, тил ва урф-одатлари жиҳатидан мутлақо фарқланадиган „ғалати“ кишиларни учратдилар, янгича ҳаёт тарзига, ноанъанавий маданиятга катта эътибор қаратдилар.

XVI асрда барча тарқоқ маълумотларни йиғиб, ҳиндуларни биринчи бор мунтазам равишда тасвирлаган италиялик инсонпарвар ёзувчи **Пьетро Матир**, мексикалик дарвин олим **Бернардино де Саагун**, епископлар **Бартоломе де Лас Касас ва Диего де Ланда** асарлари диққатга сазовордир. Уша даврда яшаб ижод қилган француз файласуфи ва публицисти **Мишел Монтен** „Тажрибалар“ асарида, кейинчалик XVII аср — „маърифат асри“да пайдо бўлган буюк мутафаккирлар — италян **Вико**, инглиз **Фергюссон**, французлар **Руссо, Дидро, Монтескье, Вольтер, Кондорсе** асарларида инсониятнинг табиий тараққиёти тасвирланган, ибтидоий болалик даври „сахий ваҳший“лар ёки „олтин аср“ деб таърифланиб, уни асослашда этнологик маълумотлардан кенг фойдаланилган. Ибтидоий жамиятни идеаллаштириш атоқли маърифатчилар **Жан Жак Руссо** ва **Дени Дидро** асарларида фантастик равишда акс эттирилган.

Машҳур немис мутафаккири Иоган Готфрид Гердернинг кўп қиррали фалсафий-тарихий асарларида инсоният уруғи тарихининг ибтидоий даврдан янги замонгача босиб ўтган тараққиёти тасвирланган. Унинг асарларида халқлар катта ва кичик, илғор ва қолоқ халқларга ажратилмайди, муаллиф уларни тенглаштириб ифода этади. Гердер христи-

¹ Конкистадор — истилочи, Америка кашф қилингандан кейин уни талон-тарож қилган, аҳолига қиргин келтирган испан босқинчилари.

ан ахлоқининг европалик мустамлакачилар томонидан зўрлик билан ўрнатилишига, жабр-зулмларга қарши чиққан. У „*Инсониятни рағбатлантирадиган хатлар*“ номли асарида ўз муносабатини қуйидагича баён этган: „*Қани, менга европаликлар бориб, ожиз, лақма инсониятни ўз зулми, адолатсиз урушлари, очкўзлиги, жабрлари, касалликлари ва ҳалокатли совғалари билан ўзига абадий доғ туширмаган мамлакатни кўрсатинг! Бизнинг қитъамиз жаҳонда энг доно деб аталмасдан, балки энг кўрс, безори, савдогар деб номланиши зарур, у халқларга маданият келтирган эмас, балки уларнинг туб маданий куртакларини имконияти борича қуритиб, йўқотиб юборди!*“

Гердернинг фикрича, инсоният яхлит, унинг тарихи ҳам яхлит жараёнدير, аммо бу умумийликда у ҳар бир халқнинг тараққиётда тенг ҳуқуққа эга эканлигини қайд қилиб, ўзига хос „миллий руҳни“, такрорланмайдиган маънавий бойликларни сеза билган. Гердернинг мазкур фикрлари Европа халқларида миллий руҳнинг қайта тикланишига зўр таъсир кўрсатиб, халқ бадиий ижоди ва миллий одатларини жиддий ўрганишга қизиқиш уйғотган эди.

Француз инқилоби тўлқинлари ва ундан кейинги Наполеон урушлари Европани ларзага келтирди. Оқибатда XIX асрнинг биринчи чораги турли хил ижтимоий ҳодисалар, ғоявий йўналишлар, ижтимоий тафаккурдаги ўзгаришлар билан тўлиб-тошди. Бу жараён этнологик билимлар ва ғояларга ҳам таъсир қилди, айниқса, Марказий Европанинг герман халқлари ва қисман славянларда ўз халқи маиший турмуши, маданияти, фольклорига қизиқиш уйғотиб, уни романтизм билан безатди. XIX асрнинг биринчи ўттиз йиллиги „романтизм даври“ деб аталганлиги бежиз эмас. Ўша даврдаги дастлабки ажойиб фольклор тўпламлари, немис ака-ука Гримм эртаклари, Гердер ғоялари таъсирида славян халқлари ижодий бойлигини ўрганиш натижасида яратилган асарлар этнология фани обрўсини янада кўтарган эди. Турли вақтдаги нашрлар, этнологик ташкилот ва жамиятларнинг мозийни, халқ турмуши ва ижодини, маънавий ҳаёти ва руҳини жиддий ўрганишга киришгани романтик қизиқишни уйғотиб юборди.

Бу қизиқиш фақат Европага эмас, балки бошқа қитъа ва ўлкаларга ҳам тарқалган эди. Дастлаб XIX асрнинг биринчи ярмида атоқли немис географи Александр Гумбольдт

ва француз табиатшуноси *Эме Бонплан* Жанубий Американинг ички қисмини жиддий илмий тадқиқ қилдилар. 1832—1836 йилларда ёш *Чарльз Дарвин* тушган „Вигль“ номли кема Ер куррасини айланиб чиқиб, ажойиб маълумотлар тўплади. Шимолий Американи илмий жиҳатдан ўрганиб чиққан **Герри Роу Скулкрафт** ғоят самарали натижаларга эришган ва кўп жылдли бой этнологик тўпламлар яратган эди. Океания ва Австралияда атоқли рус денгизчилари **Крузенштерн, Лисянский, Головин, Коцебу, Лазарев, Литкелар** кема-ларда янги кашфиётлар қилишга муяссар бўлганлар. Африка қитъасига ҳам бир неча илмий экспедициялар ташкил қилинган ва ички ўлкалар тўғрисида баъзи маълумотлар тўпланган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида француз маърифатчилари тарғиб қилган тарихий тараққиёт назарияси „**Олтин аср**“ романтизми ғояларига қарама-қарши ҳолда янги поғонага кўтарилди. Этнологик билимлар ҳам асрлар давомида тўпланиб келган ниҳоятда бой ва ранг-баранг маълумотларни ўзлаштириб, муайян хулосалар ва назариялар, дунёқарашлар тизими ва йўналишлар ҳосил қилди. Натижада XIX аср ўрталарига келиб, мустақил фан соҳаси — этнография туғилишига зарур шарт-шароит яратилган эди.

1860—1870 йилларда янги фан — этнология билан боғлиқ равишда пайдо бўлган турли жамиятлар ва журналлар билан бир қаторда ҳар хил касбдаги кишилар томонидан яратилган (кейинчалик, классик асарлар деб танилган) ажойиб тадқиқотлар этнология илм соҳаси эканлигини тўлиқ тасдиқлади. Атоқли тадқиқотчилардан германиялик **Адольф Бастиан, Теодор Вайц, Юлиус Липперт, Генрих Шуриц**, англиялик **Джон Фергюссон, Мак Леннан, Жон Лёббок, Герберт Спенсер, Эдуард Тэйлор, француз Шарль Летерпо**, америкалик **Льюс Генри Морган** кабиларнинг кўп жылдли асарлари этнология фани қонуний равишда туғилганлигини исботловчи далиллар эди.

Турли халқларни, айниқса, Европадан ташқаридаги элаларни ўрганиш амалий эҳтиёжлар учун ҳам зарур бўлган. XIX аср бошларига келиб, Европанинг энг қудратли давлатлари ўзларининг катта мустамлакаларини бошқариш учун у ерда яшовчи халқларнинг маиший турмуши ва маданияти-ни билишга муҳтож эди. Инглиз этнология фанига асос

солувчилардан бири Жон Лёббок: „*Ёт ёввойи турмушни ўрганиш дунёнинг барча қисмларида жойлашган ва турли маданий поғонада турган элатли мустамлакаларга эга бўлган буюк давлат — Англия учун муҳим аҳамиятга эга*“, деган эди. Бундай зарурат бошқа мустамлакачи давлатлар учун муҳим роль ўйнади ва оқибатда этнология фанининг ўсишига туртки берди.

Демак, дастлаб этнология Европанинг йирик мустамлакачи мамлакатларига хизмат қиладиган восита сифатида қолоқ, яъни ҳали ўз давлатига эга бўлмаган халқларни ўрганувчи фан шаклида пайдо бўлган. Шу ҳолатда ХХ асрнинг биринчи ўн йилликларигача давом этган ва кейин этнослар ижтимоий-иқтисодий ривожидан қатъи назар, ўзига хос кишилар бирлиги тўғрисидаги тасаввурларнинг юзага келиши билан этнология фанига муносабат ўзгарди. У методологик жиҳатдан жаҳондаги барча этносларни баравар ўрганувчи *илмий соҳа* деб танилди.

Халқлар тўғрисидаги бу фаннинг теран илдизлари 1789 йили Германияда илмий йўналиш шаклида пайдо бўлиб, ноёвропа халқ ва маданиятларни ўрганишни мақсад қилиб қўйган. XIX асрнинг 30-йилларидан бошқа халқларни ҳам ўрганувчи фан соҳаси сифатида „*этнология*“ атамаси кириштила бошланган. Шу билан бир вақтда немис фанида янги йўналиш пайдо бўлиб, уни „*халқшунослик*“ деб номлашган, бу йўналиш, асосан, немис тилли халқлар ва маданиятларни тадқиқ қилувчи фан соҳаси бўлиб ҳозиргача сақланиб келмоқда.

Инглиззабон мамлакатларда этнология фани бир оз бошқача йўналишда шаклланган. XVIII асрда халқлар тўғрисидаги фан соҳаси бу ерда антропологиянинг бир қисми сифатида инсон табиатини ўрганувчи биология фани билан бир қаторда гуркираб ривожланади. Кейинчалик Европа мамлакатларида антропологик жамиятлар пайдо бўлиши билан, ибтидоий маконларда кашф этилган киши суяқларини ўрганиш жуда авж олади. Неандертал одамларни ўрганиб ибтидоий жамият ва маданият тарихини тиклашга интилан тадқиқотчилар фанга янги йўналиш — *социал антропологияни* олиб киришади. Илк бор бу атамани 1906 йили машҳур инглиз этнологи **Жеймс Фрээр** ишлатган. Мазкур йўналиш қисқа муддатда кенг тарқалиб, инглиз фанида „этнология“ тушунчасининг бир вариантыга айланиб кетади.

АҚШда этнология Европага нисбатан бир оз кейинроқ ривожлана бошлаган. Бу ерда ирқий муносабатлар жиддий бўлганлиги туфайли Америка антропологияси дастлаб жисмоний антропология муаммоларини, ирқий ва маданий тафовутларни тадқиқ қилган. Ушбу йўналиш унинг асосчиси кўпқиррали этнолог олим америкалик **Генри Льюс Морган** томонидан белгиланган эди. Олим кўрсатган йўналиш қолақ жамиятларда қавму қариндошлик тизими, оила-никоҳ муносабатлари, инсоният тарихини даврлаштириш каби муаммолар Америка этнологиясининг кейинги ривожига кучли таъсир қилган. ХХ асрнинг 50-йилларида АҚШ этнологияси **Франц Боас** ижоди замирида анча тор доирада тадқиқотлар ўтказди, этнологлар, асосан, халқларнинг маданий хусусиятларини ўргана бошлаганлар ва бу йўналиш *маданий антропология* номи билан машҳур бўлган.

Францияда этнология фани мустамлакачилик сиёсатининг таъсирида қарам бўлган халқларнинг турмуш тарзи, маданияти ва анъаналари тўғрисида батафсил маълумотларга муҳтожлик туфайли ўзига хос хусусиятларда ривожланган. Халқлар тўғрисидаги бу фан дастлаб Францияда „этнография“ номи билан XIX аср охириларигача сақланган. Фақат ХХ аср бошларида тарихий ва назарий маълумотлар кўпайиб кетиши натижасида „этнология“га айланган.

Жаҳон этнологияси ривожидида рус олимларининг роли катта. Этник жараёнларга қизиқиш XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб дастлаб Россиянинг бошқа халқлар билан мулоқоти, рус халқининг тарихий илдизлари ва маданияти хусусиятлари каби муаммоларни ўрганиш мақсадида юзага келган. Россияда этнология фан сифатида ғарбга нисбатан илгарироқ пайдо бўла бошлайди. Айниқса, Рус география жамияти ва унинг бўлимлари 1846 йилда ташкил топгандан сўнг этнографиянинг мавқеи юксалиб, нафақат илмий, балки амалий аҳамиятга эга тадқиқотлар ўтказила бошланади. Мазкур жамиятларнинг ижобий томони шунда эдики, атоқли рус этнографи ва шарқшуноси **С.П. Толстов** таърифи билан айтганда, улар „расмий“ моҳиятга эга бўлмаган ва ҳеч вақт ўзини чоризм хизматига тўлиқ бағишламай, асосан, ижтимоий характерга эга бўлган. Мазкур илмий жамият дастури Россиянинг географияси ва ундаги халқларни ҳар

томонлама ўрганишни назарда тутган. Ўша даврдан бошлаб рус халқи ва Россия империясига қарам бўлган Сибирь, Ўрта Осиё ва Кавказ халқларини этнографик жиҳатдан тадқиқ қилиш авж олади. Айниқса, Рус география жамиятининг фаол аъзоларидан машҳур сайёҳлар **Н.Н. Миклухо-Маклай** ва **Г.Н. Потанин**, ўзга ўлкаларга бадарға қилинган **В. Серошевский**, **Д.А. Клеменц**, **Л.Я. Штернберг**, **В.Г. Богораз**, **В.И. Йохельсон**, оригинал тарихий-этнографик асарлар яратган **Д.Н. Анучин**, **Н.Н. Харузин** ва бошқа рус олимларининг ажойиб тадқиқотлари этнография (инчунин, этнология) фанини юқори босқичга кўтарган эди.

XIX асрнинг 40—50-йиллари рус олимлари **К.М.Бэр**, **Н.И. Надеждин**, **К.Д.Кавелин** этнография фанининг асосий тамойилларини белгилаб берган эдилар. Бу тамойиллар 1846 йили Рус география жамиятида „Рус халқини ўрганиш дастури“ номи билан қабул қилинган ва шу асосда: 1) буюмлар ҳаёти, 2) тирикчилик ҳаёти, 3) ахлоқий ҳаёт ва 4) тил муаммолари — тадқиқот муаммоси деб қабул қилинган, шу асосда барча маънавий-маданий масалалар ўрганилиб келинган.

Маълумки, шўролар даврида этнология фани ақидавийлашган мафкурага таяниб иш кўрган. Мазкур ёндашиш этник жараёнларни сиёсий буюртма асосида ўрганишга асосланган бўлиб, уни муайян мафкуравий қолипга солиб қўйган эди. Оқибатда жуда кўп этник муаммолар бир ёқлама, юзак ҳал қилинган. XX асрнинг 70—80-йилларига келиб этнология фанида атоқли этнограф **Л.Н. Гумилевнинг** этногенез назарияси устувор бўлиб, этносларнинг келиб чиқиши ва ривож механизмини ўрганиш биринчи даражали масалага айланади. Ушбу масала айни пайтда мустақилликни қўлга киритган мамлакатлар учун ўта долзарб мазмун касб этади. Чунки халқларнинг ўзлигини англашга интилиши миллий илдизлари ва хусусиятларини чуқур ўрганишга киришиши табиий ҳолдир.

Албатта, этнология фани олдинги этнографиядан бир оз фарқ қилса-да, реал ижтимоий жараёнлар билан узвий боғлиқ бўлган, унинг ҳозирги тарихий муаммоларни ўрганишдаги аҳамияти жуда катта. Агар илгари этнография предмети тадқиқи, асосан, қолоқ этнослар, турмушдаги эски сарқитлар ва ижтимоий тузум масалалари бўлса, эндиликда

энг тараққий қилган илғор халқ ва элатлар ҳам этнологиянинг диққат марказида турибди. Ҳозирги замон индустриал жамият этносларини ва қолоқ халқларни ўрганишда янги муаммолар пайдо бўлиб, бошқа фанлар билан ҳамкорликда — *этносоциология, этнопсихология, этнолингвистика, этнодемография* кабилар этнология фанини юқори поғонага, яъни инсон ва унинг маданиятини ўрганувчи янги ижтимоий фан қилиб кўтарди. XX асрдаги асосий тарихий воқеаларни ўрганишда этномаданий омилларнинг роли ниҳоятда ўсганлиги кўзга ташланади. Чунки XX аср ҳақиқатан ҳам миллий ҳаракатлар, миллий мустақиллик учун курашлар, миллий уйғонишлар, қолаверса миллатчилик асри бўлиб тарихга кирди. Демак, нафақат ўтган асрда, кириб келган XXI асрда ҳам этник жараёнлар, миллатлараро муносабатлар, этносларнинг турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданияти хусусиятларини ўрганувчи этнология фани муҳим омил бўлиб қолаверди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, этнология ҳозир жаҳонда мустақил тарихий фан деб тан олинган бўлса, „*этнос*“ атамаси тўғрисида олимлар орасида яқдиллик йўқ. Бу атама этнологик адабиётда кўпдан бери ишлатилиб келинганлигига қарамай, унинг илмий таърифи умумий тарзда маънавий жиҳатдан одамларнинг этник бирлигини англаувчи сўз сифатида сўнгги ўн йилликларда фанга киритилган. Шу билан бирга, мазкур атама билан боғлиқ „*этниклик*“ (*этничность*) тушунчаси айрим этник гуруҳларнинг хусусий белгилари ёки умумийлигини (*идентичность*) аниқловчи атама сифатида кенг ишлатилмоқда. Этниклик тушунчаси ўтган XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб жаҳонда этнослараро мураккаб муносабатлар ва жиддий кашфиётларнинг кучайиши туфайли кириб келган бўлса-да, асли бу атама этнослараро маданий ташкилот шаклида юзага келган.

Этнос ва этниклик тушунчалари ҳозирги этнология фанида қабул қилинган умумий тушунча бўлиб, умумий ҳудуд ва тил бирлигини белгиловчи асосий омилдир. Мазкур омиллар этносларнинг нафақат шаклланишида, балки этногенезида ҳам ҳал қилувчи белгилар ҳисобланади. Баъзан тил бирлиги у ёки бу этноснинг номига (этноними) ҳам ўтади. Шубҳасиз, ҳар бир этноснинг шаклланишида унинг

моддий ва маънавий маданияти ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкин. Айниқса, этноснинг асрлар давомида шаклланиб келган *анъанавий хўжалиги, урф-одат ва маросимлари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак, хулқ-атвори* кабилар муҳим этник белгилар саналади. Тўғри, барча этнослар ўзига хос руҳий кечинмалари ва характери, яъни кишиларнинг *табиати* ва *диди, ўзига хос этник қадриятлари, менталитети* билан ҳам фарқланадилар. Шу сабабдан ҳам этнослар (элат, халқ, миллат) айрим умумий гуруҳ одамларнинг бирлигини бошқа гуруҳ ўзига ўхшаш одамлар гуруҳидан фарқлаб ўзлигини англаши натижасида муайян ном (этноним)лар билан аталиб, айрим халқ (элат) сифатида ўрганилади.

3- §. ЭТНОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ МАКТАБЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ҳар бир фан ўзига хос услуб, концепция, мактаб ва йўналишларга асосланиб ривожланади. Этнология фан сифатида шакллана бошлаган даврдан буён муайян назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган, замон талабига жавоб бера оладиган ҳар хил мактаб ва йўналишлар юзага кела бошлаган. XIX аср ўрталарида ниҳоятда кенг миқёсда ўтказилган этнологик тадқиқотлар натижасида тўпланган бой маълумотларни жиддий системалаштиришга киришиш, жаҳон фанида пайдо бўлган *эволюционизм, диффузионизм, структурализм, маданий релятивизм* каби машҳур илмий йўналишлар барча гуманитар фанларга кучли таъсир ўтказган.

Этнология фанига биринчи бўлиб эволюционизм назарияси умумметодологик илмий кўрсатма сифатида кириб келади. Аслида табиий фанлардан ўтган эволюционистик тасаввурлар энг кенг тарқалган назария ҳисобланади, шунингдек, XIX аср этнология фанида инсоният маданияти ривожига умумий қонун-қоидаларнинг мавжудлигини асослаб, турли элатларнинг ўзига хослигини аниқлашга имкон яратганлиги алоҳида таъкидланади. Мазкур мактаб намояндалари Англияда **Герберт Спенсер**, **Эдуард Тэйлор**, **Жеймс Фрезер**, Германияда **Адольф Бастиан**, **Теодор Байц**, Францияда **Шарл Летурно**, АҚШда **Люс Генри Морган** ўз қарашлари, илмий изланишлари билан этнология фанига салмоқ-

ли ҳисса қўшдилар, янги ғояларини фан доирасида татбиқ қила олдилар.

Шулардан энг машхури Эдуард Тэйлор (1832—1917) ўзининг „Инсониятнинг қадимги тарихи тўғрисидаги тадқиқот“ (1865) ва „Ибтидоий маданият“ (1871) номли асарларида эволюцион концепциясини илгари сурган. Унинг энг муҳим ғояси — одам табиатнинг бир қисми ва у табиатга хос умумий қонуниятлар билан бирга ривожланади. Демак, барча инсонлар психологик ва интеллектуал жиҳатдан бир хил табиатли ва улар нафақат ўзига хос, балки умумий хусусиятларга эга маданиятни яратганлар. Барча маданий ҳодисалардан Тэйлорнинг диққатини ибтидоий диний эътиқодлар жалб қилган. Унинг таърифича, барча инсонлар бир хилда ривожланиб, ибтидоий даврлардан умумийликка эга бўлган руҳий оламни яратганлар. Натижада илк бора юзага келган динлардан анимистик тасаввурлар ҳосил бўлган. У бундай тасаввурлар „ёввойи“ кишиларнинг табиат сирларини, *туш, уйқу, касаллик, ўлим* каби ҳодисаларнинг сабабларини тушунтиришга интиланлиги туфайли пайдо бўлган дастлабки фалсафий мушоҳадаларнинг маҳсули деб ҳисоблайди. Одамлар ибтидоий тушунчаларини табиат билан боғлаб оддийликдан мураккаблаша бораётган тасаввурларнинг ривожини мавжуд ҳодисаларга қиёслаб берган. У жонга ва арвоҳларга ишониш (анимизм) эътиқодини „дин минимуми“, деб атайди. „Анимизм, — деб ёзади Тэйлор — аслида барча ваҳший ва маданий халқлар фалсафасининг негизини ташкил қилади“.

Эволюционизм назариясининг энг йирик намояндаларидан инглиз файласуфи, биолог, психолог ва социолог **Герберт Спенсер** (1820—1908), жамият ва одамзод ички ва ташқи омиллар таъсирида ривожланади, деган ғояни илгари сурди. *Ташқи омилга* географик муҳит, қўшни жамият ва халқлар, *ички омилга* — одамнинг ирқий тузилиши, табиати ва руҳиятининг ўзига хослиги киради. Спенсер инсоният тадрижини коинотнинг универсал қонунияти билан боғлаб, инсоннинг камол топишини унинг туғма қобилияти билан боғлайди. Ва лекин туғма табиат абадий эмас, у такомиллашиш хусусиятига эга. Спенсер эволюция ғоясини бир ёқлама талқин қилиб, ибтидоий одамлар гўё *жисмоний, ахлоқий, ақлий* жиҳатдан қолақ, деб таъриф беради.

Германияда этнология фани ва эволюционизм таълимотига асос солган **Адольф Бастиан** (1826—1925) йирик таълимотчи ва этнология фани ташкилотчиси бўлиб танилган. У жаҳоннинг турли минтақасида тўққиз марта ўтказилган экспедициялари натижасида жуда кўп этнографик материаллар тўплаб, муайян ягона назарияни яратишга муяссар бўлган. Бастианнинг энг асосий бош ғояси шундан иборат эдики, барча элатлар умумий дунёқарашга эга бўлиб, олдийликдан мураккабликка ўтиш эволюциясидан иборат.

Этнология фанига эволюционизмни татбиқ этган **Льюс Генри Морган** (1818—1881) алоҳида мавқега эга. Бу машҳур Америка этнологи ўз замонасида барча олимларга нисбатан янги назариядан кўпроқ ва самарали фойдаланган. Морган 40 йиллик умрини Америка туб аҳолиси — *ирохезлар* ва бошқа қабилаларни ўрганишга бағишланган асарларида мазмунли ва кўп қиррали ғояларни кўтариб чиқди. Бу ташаббускор этнолог олим ўзининг асосий назарий тушунчалари ва ғояларини „Қадимги жамият“ (1877) номли асарида баён этган. Унда муаллиф учта энг муҳим этнологик муаммоларни ҳал қилган: инсоният тарихида ибтидоий уруғчилик тузумининг ўрни ва аҳамияти, оила-никоҳ муносабатларининг шаклланиш тарихи ва инсоният тарихини даврлаштириш масалалари. Морганнинг таърифича, уруғчилик жамоаси қадимги ижтимоий тузумлар — *осиёлик, европалик, африкалик, америкалик* ва *австралияликларнинг* барчасида умумий характерга эга. Унинг таклиф қилган даврлаштириш таълимоти этнографик, тарихий ва археологик маълумотларни яхлитлаб, ҳар бир халқнинг умуминсоний тарихдаги ўз ўрнини аниқлашга имкон берди. Л.Морганнинг асарлари эволюционизм назариясининг ижобий томонларини тўлдирибгина қолмай, у инсонлар тарихини ҳаққоний ўрганишга хизмат қилди ва юқори даражага кўтарди.

Рус этнографлари ичида ҳам эволюционизм назарияси кенг тарқалган. Улар ҳам Европа ва Америка эволюцион мактаб вакиллари (Ж. Лёббок, М. Леннан, Э. Тэйлор, А. Бастиан, Л. Морган)нинг асарлари орқали ўз тарихини, никоҳ-оила муносабатлари ва дин тарихини ўрганишга, тадқиқ қилишга интиланганлар. Бундан ташқари, мазкур этнология классикларининг асарларини қисқа муддат ичида рус тили-

да нашр этилиши Россияда ўша даврда янги фанга қизиқиш кучайганлигидан, ҳар хил назарий йўналишларни тарқалишига имконият туғилганлигидан далолат беради.

XIX аср охири XX аср бошларида Европа этнологиясида илғор эволюцион ғоялардан қайтиш рўй беради ва фанга хилоф ғайриилмий назария ва йўналишлар пайдо бўлади. Бу даврда, айниқса, биринчи жаҳон уруши арафасида мустамлака ва бозорлар учун кураш, ижтимоий зиддиятлар ва озодлик ҳаракатлари авж олган эди. Бундай шароитда ҳукмрон синфлар бир халқнинг иккинчи бир халқ устидан ҳукмронлигини, босқинчилик ва мустамлакачиликни, эксплуатация ва зулмни оқлайдиган ва қўллаб-қувватлайдиган ғояларга эҳтиёж сезар эди. Кўпгина Фарб тадқиқотчилари, шу жумладан, этнологлар ҳам, ўз фаолиятини монополиялар манфаатига, мустамлакачилик идора усули вазифаларига мослаб олиб борганлар.

Ҳозир Европа ва Шимолий Америкада этнология фани умумий вазифа ва мақсадларни аниқ тушуна олмаслиги, тадқиқот методларининг хилма-хиллиги ва илмий муаммоларнинг кўплиги туфайли назарий чалкашликларга дуч келмоқда. Бу ҳудудларда этнография фани ҳамон иккига ажралган бўлиб, ўлкашўнослик вазифасини адо этувчи (ўз халқини ўрганиш соҳаси) ва бошқа ёт (асосан, Европадан ташқаридаги) халқларни ўрганиш соҳасидан иборатдир.

Ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб Шимолий Америкада маданий релятивизм ва қайта тикланган эволюционизмнинг янги турлари (неоэволюционизм), тарихийликка стихияли равишда ёндашиш ва ҳатто прогрессив олимларнинг ғояларига яқинлашиш тенденцияси кучаяди. Атоқли рус этнологи **Ю.П. Аверкиева** „1960 йилларда антиэволюционизм урфдан чиқиб, илгариги эволюционизм танқидчилари энди ўзлари доим эволюционист бўлганликларини айтиб, фақат ўтган аср эволюционизмнинг асоссиз амалий ақидаларини танқид қилиб келганликларига илмий жамоатчиликни ишонтиришга интиладилар“, деб ёзади. АҚШда 1963 ва 1964 йилларда Л. Морганнинг „Қадимги жамият“ асари янги нашрда чиқиши бунга далилдир. Функционалистик, диффузионистик ва бошқа эски „изм“ларнинг қурама ғояларидан пайдо бўлган

неоэволюционизм асли янги замон этнологияси назариясининг охирги сўзидир.

Маданий релятивизмнинг бошқа энг йирик намояндаси антрополог **Мелвилл Херскович** ҳар бир халқ маданиятини *нисбий, мустақил* деб ҳисоблаб, умумий, масалан, Европа-Америка қийматлилик системасини, ўзига хос маданий хусусиятларини инкор қилади. Айрим маданиятнинг нисбийлигини тан олиш билан бирга, инсониятга хос умумхалқ мезонлари ҳам нисбий (релятив) характерга эга, халқлар маданияти орасидаги баъзи ўхшашликлар ҳам *мустақил, яхлит инсоният тараққиёти йўқ*, деб даъво қилади. Унинг таърифича, ҳозирги Европа-Америка маданиятининг асосий белгиси *технология*, ўрта аср Европасида *супернатурализм*, яъни диний мафкураининг ҳукмронлиги, ҳозирги меланезияликларда ижтимоий „престиж“, Ҳиндистонда сигирга сифиниш кабилар мазкур халқларнинг маданий хусусиятларини ифодалайди.

Неоэволюционизм ғоялари эса Мичиган университетининг профессори, атоқли этнолог **Лесли Уайт** („Маданият эволюцияси“, „Маданият тўғрисидаги фан“ асарлари ва ҳоказо), унинг шогирди ва издоши **Маршалл Салинс**, машҳур этнолог ва археолог **Жулиан Стюарт** асарларида ёрқин ифодасини топган. Масалан, Лесли Уайт илмий дунёқарашидаги ўрта тушунча — маданият аслида символ (белги)лардан ташкил топган, деган тушунчадир. Маданият эволюцияси, Уайт фикрича, асосан, технологик тараққиётдан иборат бўлиб, у эволюциянинг „социологик“, „идеологик“ ва „сентиментал“ каби ўзаро боғлиқ муҳим қисмларига кучли таъсир ўтказди. Ижтимоий тараққиётнинг дастлабки шакли оила, кишилик жамияти ва маданият эволюциясининг негизи мулк ҳисобланади. Уайт ўзининг жуда кўп асарларида „антрополог“ (этнолог)ларни академик тадқиқот қобиғи билан чекланмай, катта назарий ва ҳаёт ўртага қўйган амалий масалаларни дадил ҳал қилишга чақиради. Стюарт ҳам кўп асарларида эволюцион ғояни ғоят хилма-хил маданиятлар билан, ижтимоий ҳаёт шакллари билан бирма-бир мослаштиришга интилади. Этнологнинг асосий вазифаси, дейди у, фақат маданиятларни изоҳлабгина қолмай, балки уларнинг тараққиёт қонунларини аниқлашдан, кишиларнинг ўзаро муно-

сабатлари ва уларнинг теварак-атрофидаги муҳитни ўрганишдан ҳам иборатдир.

Ҳозирги даврдаги Европа этнологиясида энг асосий ўринни кенг тарқалган *структурализм* оқими эгаллайди. Жуда кўп оригинал этнологик асарлари билан танилган истеъдодли француз олими **Клод Леви-Стросс** шу оқимнинг асосчиларидан бири ҳисобланади, АҚШ ва Фарбий Европада унинг фикрларини фан назарияси, деб тасдиқлашга интиладилар. Леви-Стросс жамият тўғрисидаги Дюркгейм таълимоти ва формал лингвистика услубини яратган **Фердинанд де Соссюра** ғоялари таъсирида тилшуносликдаги структура услуб орқали айрим маданиятларнинг тузилиши (структураси)ни символлар тизими шаклида қайтадан тиклаш мумкин, деган фикрни илгари суради. Унинг таърифича, реал яхлит борлиқ сифатида маданиятни эмас, балки унинг структурасидан сунъий равишда ажратиб олинган айрим қисмларни, масалан, *қариндошлик терминологияси, фольклор, мифология, таом тайёрлаш* ва ҳоказоларни тадқиқ қилиш зарур, Леви-Стросс асарларининг номлари („Хом ва пиширилган“, „Асалдан кулга“, „Қадах кўтариш одатларининг келиб чиқиши“, „Яланғоч киши“) фикримизга далил бўла олади. Асосан, Жанубий Америка ҳиндуларини ўрганган Леви-Стросс маиший турмуш ва маданиятнинг турли томонларини ўзига хос қонуниятга эга бўлган ёпиқ система шаклида таърифлайди. Демак, структурализм назариясининг негизида қандайдир тарихий тузумдан ташқари, сабаб-натижа алоқаларига эга бўлмаган *абдий структура* мавжуд ва у инсон тафаккури ҳали *беҳабар киши онги маҳсулидир*, деган тасаввур ётади.

Леви-Стросс концепциясида жамиятдан сунъий равишда ажратилган ҳодисаларининг айрим қисмларини ўрганиш асос бўлса, жуда кўп истеъдодли олимлардан иборат „инглиз структуралистлари“ реал конкрет тарихий бирикмалар (қабилла, халқ, давлат)нинг айрим структураларини тадқиқ қиладилар. Мазкур назария вакилларида атоқли африкашунос **Эванс-Притчард**, Океания ороллари этнографиясини ўрганишда машҳур бўлган **Даймонд Фёрс**, Жанубий Африкада туғилган этнограф **Мейер Фортес** ва унинг ҳамкасби **Макс Глукмэн** тадқиқотлари эътиборга моликдир.

Европа этнологиясида ўтган асрда пайдо бўлган „ўлкашунослик“ тенденцияси сўнгги йилларда анча ўсди. Натижада ўз халқини ўрганиш, турли музейлар яратиш, очиқ этнографик музейларни тиклаш, муайян тадқиқотлар ўтказиш, айниқса, кучайди. Ҳозир Европа ва АҚШда жуда кўп юқори малакали этнологлар пайдо бўлган. Фақат АҚШнинг ўзида тахминан уч мингга яқин этнолог мавжуд. Мамлакатнинг деярли ҳамма университетларида этнология курси ўқилади ва этнологик илмий тадқиқотлар ўтказилади. Илмий тадқиқотлар ўтказишда кўп музейлар қатнашмоқда. Махсус этнологик жамиятларнинг фаолияти нашр этилиш („Америка этно-тарих жамияти“ кабилар), турли журнал ва тўпламлар этнология фанига қизиқиш катта эканлигидан далолат беради. Европада ўлкашуносликнинг ўсиши натижасида ўз халқининг маиший турмуши, моддий ва маънавий маданиятини тарғиб қилиш кучайиб бормоқда. Бу ишда махсус қишлоқ тарзидаги очиқ жойларда тикланган этнографик музейлар муҳим роль ўйнамоқда.

Этнология фани қатор Европа мамлакатларида янги илгор гоаялар туфайли жиддий илм соҳасига айланди ва тез суръатлар билан ривожлана бошлади. У гоаявий жиҳатдан объектив методга асосланган ҳолда этногенез ва этник тарих, ибтидоий жамият ва синфларнинг пайдо бўлиши, анъанавий моддий ва маънавий маданият, ҳозирги этник жараён ва ижтимоий тузум каби йирик муаммоларни кенг миқёсда тадқиқ қилишга киришган. Этнологик тадқиқотлар мунтазам равишда кўп мамлакатларда бошқа яқин фан соҳалари, айниқса, социология билан ҳамкорликда давлат сиёсатига мувофиқ илмий кадрларни бир мақсад йўлида катта муаммолар теварагига жипслаштирган ҳолда олиб борилмоқда.

Айрим мамлакатларда анъанавий ўлкашунослик доирасидан чиқилиб, бошқа халқларни ўрганишга ўтиш жараёни сезилмоқда. Хусусан, Польшада „ўзбеклар“ номли монография яратилган. Германияда этнология фани урушдан кейин бир қадар бошқача шароитда, илмий кадрларнинг бир қисми нацизм тузуми даврида ҳалок бўлганлиги, бир қисми чет элларга қочганлиги туфайли фашистик мафкура қолдиқларига қарши кураш олиб бориш баробарида ривожланди. Барча Европа мамлакатларида этнологик тадқиқотлар

махсус илмий ташкилотлар, университетлар, кафедралар ва музейлар доирасида марказлаштирилган.

Назарий ва амалий масалаларни янги муайян поғонага кўтарган ва жаҳон этнология фанида ўзига хос обрўга эга бўлган мактабнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши ажойиб этнограф ва шарқшунос, атоқли олим С.П. Толстов номи билан бевосита боғлиқдир. У этнография фанини жаҳон илм саҳнасига кўтариб, унинг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ягона, изчил, барча халқларни тенг тадқиқ қилувчи тарихий фан эканлигини тасдиқлаш йўлида ҳормай-толмай хизмат қилди. С.П. Толстов этнография фанининг мақсади ва вазифаларини белгилаб, бу фан халқлар маданиятининг миллий ва этник хусусиятларини ўрганади, „*турли тарихий даврларда пайдо бўлган қатламларини*“ очиб беради, деб таъкидлаган эди. Ниҳоятда кенг ва теран билим эгаси бўлган С.П. Толстов шарқ халқлари моддий ва маънавий маданиятини ўрганишдаги катта хизматлари учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг фахрий аъзоси қилиб сайланди. Бу машҳур тадқиқотчи ҳозирги этник жараённи ўрганишга алоҳида эътибор берар эди. Мазкур олижаноб вазифани бажаришда бир қатор истеъдодли этнолог олимлар ҳам ҳормай-толмай меҳнат қилиб, анча ютуқларга эришдилар. Булар ичида С.П. Толстов билан бирга ишлаган атоқли тадқиқотчилар: П.И. Кушнер, И.И. Потехин, Л.П. Потапов, Г.Ф. Дебец, М.О. Косвен, С.А. Токарев, М.Г. Левин, Н.Н. Чебоксаров, Б.О. Долгих, Д.А. Ольдерогге, Н.А. Кисляков, Т.А. Жданно бўлдилар. Сўнгги йилларда етишиб чиққан ва этнография фанининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган тадқиқотчилар Ю.В. Бромлей, Ю. П. Аверкиева, С.И. Брук, В.П. Алексеев, В.И. Козлов, Ф.Ф. Итс, Г.Е. Марков, Б.А. Андрианов, В.К. Чистов, С.И. Вайнштейн, Р.К. Кузеев, В.В. Гинзбург, М.В. Крюков, Р.Н. Исмаилова, Ю.В. Арутюнян, Ю.И. Семенов, Н.А. Бутинов, С. Камолов, К. Шониёзовлар ўзларининг ажойиб асарлари билан танилдилар. Хуллас, алоҳида қайд қилиш лозимки, кейинги даврда кўплаб истеъдодли олимлар миллий этнология фанини ўз асарлари билан бойитиб, замонавий долзарб муаммоларни ҳал қилишда ўзларининг муайян ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар.

4-§. ЖАҲОН ХАЛҚЛАРИ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Одатда, халқлар муайян территорияда жойлашадилар. Аммо тили, маиший-маданий жиҳатдан яқинлиги билан ажралиб турган айрим элатларнинг ўзаро миллий аралаштиш жараёни доимо содир бўлиб турган, этник жиҳатдан чегарадош халқлар орасида эса бу жараён айниқса, кучли бўлган. Ҳозир жаҳон аҳолиси ўз социал-иқтисодий ва сиёсий тузумига қараб, турли типдаги этнослардан — *миллат*, *халқ*, *қабилавий бирикма* ёки *айрим қабилалардан* иборатдир.

Тарихий жиҳатдан энг илк этнос типи ибтидоий жамоа қабиласи бўлиб, у дастлаб бир неча қариндош-уруғлардан ташкил топган эди. Ҳозирги даврдаги қабилалар ўз социал-иқтисодий ва маданий даражаси билан улардан тубдан ажралиб турадилар. Бу қабилалар бир неча юз кишидан миллионгача етадиган аҳолидан иборат бўлиб, уларда ибтидоий тузум элементлари сарқит сифатида сақланган феодал ёки капиталистик муносабатлар амал қилади, ижтимоий табақаланиш белгилари сезилиб туради (масалан, Эрондаги белужийлар ва қашқайлар). Қабилавий муносабатлар, асосан, кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларда кўпроқ сақланиб қолган.

Ибтидоий жамоат тузуми емирилиб, дастлабки табақаланиш пайдо бўлиши билан айрим қабилаларнинг умумий манфаат асосидаги иттифоқи ёки бирикмалари ташкил топади. Махсус бирикмалар қабилалараро хўжалик ва маданий алоқаларни кучайтириб, уларнинг аралашиб кетишига олиб келади ва илгариги қавм-қариндошлик муносабатлари ўрнига территориал муносабатларни юзага келтиради. Шимолий Америкадаги ирокезлар лигаси, Мексикадаги ацтеклар ёки Жанубий Африкадаги зулуларнинг қабилавий иттифоқлари бунга мисол бўла олади.

Кейинги, синфий жамият пайдо бўлиши билан қулдорлик тузуми даври босқичида (Қадимги Миср, Греция, Рим ва ҳоказо) халқлар шакллана бошлайди. Европада бу жараён феодализм давригача (руслар, поляклар, французлар ва ҳоказо) чўзилади. Территориал, маданий ва хўжалик бирлиги, келиб чиқиши ва тил яқинлиги асосида турли қабилалардан ташкил топган халқлар дастлабки даврларда унча мустаҳкам бўлмаган элатлардан иборат эди.

Товар, пул муносабатларнинг ривожланиши натижасида хўжалик тарқоқлигига барҳам берилиб, иқтисодий ва маданий алоқалар кучайди, миллатлар пайдо бўла бошлади. Миллатлар, одатда, ўз иқтисодий бирлигининг барқарорлиги, умумий территориал ва тилининг бирлиги, миллий характер ва психологиясининг умумий белгилари билан фарқ қиладилар.

Жаҳондаги этник жараён ниҳоятда мураккаб бўлиб, фанда қабул қилинган анъанавий қабила, элат, халқ миллат каби тарихий бирликлар доирасида чекланиб қолмайди. Ҳозирги даврда бир неча элат ёки халқнинг яқинлашиши ва уюшиши натижасида пайдо бўлган йирик этник бирликлар (Америка халқи каби), макроэтнослар билан бир қаторда маҳаллий халқ ёки миллат ичида баъзи хусусиятлари (шеваси, моддий ва маънавий маданияти, диний тасаввурлари) билан ажралиб турган майда этнографик группалар — *микроэтнослар* ҳам мавжуддир.

Баъзи халқлар диний эътиқод асосида ўзига хос микроэтнослар ва макроэтнослар бирлиги билан ҳам фарқланадилар. Масалан, бутун Жанубий Осиё халқлари феодализм даврида пайдо бўлган индуизм теварагида турли тилдаги халқларни бириктирган *макроэтнослар* бўлса, Филиппин халқининг бир қисми ислом дини эътиқоди асосидаги *маро* номли элатлардир. Эрондаги *гебрлар* (зоастризм тарафдорлари) ёки Хитойдаги мусулмон (дунган)лар микроэтнос сифатида махсус этнографик группаларни ташкил қилганлар. Макроэтносларга социал-иқтисодий формациялар ёки сиёсий бирлик асосида пайдо бўлган йирик группалар ҳам киради. Масалан, мустамлакачиликда озод бўлган, ўтмишда анъанавий-маиший жиҳатдан мустақилликка интилиб, ижтимоий тараққиёт йўлида умумий мақсадларга эришган Осиё ва Африка мамлакатларининг кўпчилиги мазкур макроэтнослардан иборатдир.

Агар элат ва халқларнинг ташкил топиши ижтимоий характерга эга бўлса, ирқларнинг пайдо бўлиши биологик асосга эгадир. Шунинг учун ҳам этнослар билан ирқларнинг жойланиши бир-бирига камдан-кам мувофиқ келади, аслида эса ирқлар қитъаларнинг катта территорияларида жойланиб, турли ва ҳар хил тилдаги этносларни ўз ичига олиши

мумкин. Масалан, Африкада яшаб бир неча тилда сўзлашадиган халқ ва элатлар *негроид* ирқига оид бўлса, Шимолий Америкада турли ирқлардаги кишилар бир тилда сўзлашадиган *Америка миллатини* ташкил қилади.

Хуллас, кўп сонли жаҳон халқларини тартибга солиб, классификациялаш анча мураккаб масаладир. Баъзи олимлар халқларни бир вақтда ҳам ирқий, ҳам тил яқинлиги асосида системалаштиришга интиладилар. Улар инсонларни уч-беш ирққа бўлиб, ирқларни эса, тил группаларига бўладилар. Бундай классификация методологик жиҳатдан хатодир, чунки ирқий белгилар билан лингвистик хусусиятларни аралаштириш мутлақо мумкин эмас. Бунга зид ҳолда собиқ Иттифоқ фанида халқларни этносга хос икки белги — *маданият* ва *тил* билан классификация қилиш қабул қилинган. Ундан ташқари, тарихийлик принципига асосланган *марксистик* этнография халқларни маданий яқинлигига қараб „хўжалик-маданий типлар“ ёки „тарихий-маданий вилоятлар“ га бўлиб ўрганеди. Баъзан этносларни географик принципга, динга, тарихий даражасига қараб ҳам фарқлайдилар.

Антропологик жиҳатдан ҳозирги халқлар сўнгги илмий классификация асосида тўртта катта ирққа бўлинади: *негроид* (африкан), *европоид* (евросиё), *монголоид* (осиё-америка) ва *австралоид* (океания) катта ирқлари. Негроидларнинг сони 1975 йил маълумотлари бўйича бутун дунёда 250 миллиондан ортиқ (негрлар, негрилли, бушмен ва готтентлар); *негроид* ва *европоид* аралашшишдан пайдо бўлган 352,6 миллионли ирқлар (*эфиоп тип*, *суданликлар*, *мулатлар*) ҳам шуларга киради; энг катта *европоид* (евросиё) ирқи 1 миллиард 793,3 миллион кишидан иборат бўлиб, унга аралаш типлар (метислар, мулатлар) ҳам киради; *монголоид* (осиё-америка) катта ирқига оид аҳоли сони 704 миллиондан ортиқ; *аралаш типлар* 672,2 миллион, *Тинч океан монголоидлари* 664 миллион киши, Жанубий Осиё группаси 542,4 миллион ва *японлар тип* 11 миллион кишидан иборат; австралоид (океания) катта ирқи (веддоидлар, австралияликлар, айнлар, меланезияликлар ва папуаслар) сони 9,4 миллион кишини ташкил қилади. Ирқий тафовут фақат ташқи жисмоний белгилари билан аниқланади. Ҳар бир катта ирқ ичида майда группа ва типлар ҳам мавжуд.

Этносларнинг шаклланишида ва уларни фарқлашда тил асосий роль ўйнайди. Тил бирлигига қараб айрим халқ ва элатлар аниқланибгина қолмай, кўпинча тил асосида ном ҳам берилади. Лингвистик характеристика тарихий-қиёсий ўрганиш орқали аниқланади. Одатда, келиб чиқиши бир бўлган халқларнинг тил яқинлиги бўлади. Шу асосда энг катта тил оилалари ва группалари қуйидагича бўлинади: *ҳинд-европа оиласида* 1 млрд. 861 миллион киши гапиради, шулардан энг катта группалари — *германлар* (403,9 миллион), *романлар* (482 миллион), *ҳиндийлар* (595,6 миллион), *славянлар* (271 миллион), *эронийлар* (65 миллион); *семит-хамит* (афросиё) оиласида 147,9 миллион киши семит халқлари; *дравид оиласи* 154,1 миллион кишидан иборат; *Урал оиласига* 23,4 миллион; *олтой оиласига* 96,9 миллион; *хитой-тибет оиласига* 864,7 миллион, *нигеро-кордофа оиласига* 212,6 миллион; *австронезия оиласига* 191,3 миллион; *австросиё оиласига* 64,5 миллион киши киради. Тиллар морфологик (сўз тузилиши) ва генеологик (келиб чиқиши) яқинлиги асосида фарқланадилар. Генеологик классификация этнология фани учун муҳим аҳамиятга эга, чунки халқларнинг келиб чиқиши (этногенези)ни ўрганишда катта ёрдам беради.

Жаҳонда икки тилли этнослар ҳам кам эмас, масалан, бир ирқдаги Бельгия ва Швейцария аҳолиси икки ёки уч тилда сўзлашадилар. Бизнинг мамлакатимизда миллати рус бўлмаган аҳолининг ярмидан кўпи ўз она тилидан ташқари рус тилини ҳам билади. Илгари мустамлака бўлган Осиё ва Африка мамлакатларининг деярли ҳаммасида икки тил — *маҳаллий* ва *расмий* давлат тиллари мавжуд. Ҳиндистонда расмий ҳинду тили билан бирга юзлаб бошқа тиллар ҳам бор. Покистонда — *урду*, Индонезияда — *бахса-индонезия*, Филиппинда — *тагалог*, Африка мамлакатларининг айримларида расмий *инглиз* ёки *француз* тиллари билан бир қаторда *маҳаллий тилларда* ҳам сўзлашилади.

Тилларнинг географик чегаралари доимо ўзгариб турган. Агар араб тили пайдо бўлган вақтда (VII асрдан олдин) ундан фақат Араб ярим оролининг жанубидагина яшовчи қабилалар фойдаланган бўлса, ҳозир бу тилда Шимолий Африка ва Жануби-шарқий Осиёда жойлашган жуда кўп халқ-

лар сўзлашади. Ёки инглиз тилини олсак, унда дастлаб фақат Британия оролидаги аҳоли сўзлашган бўлса, ҳозир Европа ва Шимолий Америка аҳолисининг бешдан бир қисми, Австралия ва Янги Зеландия халқлари, асосан, шу тилда сўзлашадилар. Кичкина Пиреней ярим оролида пайдо бўлган *испан* тили ҳозир бутун Лотин Америкасига тарқалган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин этнос (қабила, элат) ларнинг бир-бирлари билан яқинлашиб араллашиб кетиши (консолидация), бир халқнинг ичида яшаб унга сингиб кетиши (ассимиляция) кучайган эди. Айниқса, миллий-озодлик кураши натижасида мустақилликка эришган халқлар ўз давлати, территориясига эга бўлиб, социал-иқтисодий реформалар орқали хўжалик ва маиший турмушига туб ўзгаришлар киритиб, *этник консолидация* жараёнига зўр таъсир кўрсата бошлаганлар. Оқибатда қавм-қариндош, қабила ва элатлардан янги халқ ва янги миллатлар шакллана бошлаган эди. Бунга илгари қабилавий тузумга эга бўлган *хауса, йоруба, акан, ибо* каби Африкада яшовчи халқлар мисол бўла олади. Этник консолидация Ҳиндистонда, Филиппинда ва бошқа Осиё мамлакатларида ҳам тез суръатлар билан содир бўлмоқда.

Ассимиляция, одатда, иқтисодий жиҳатдан тараққий қилган мамлакатларда рўй беради ва ўзининг миллий маъқеини сақлаб қолган халқлар орасида яшовчи майда этник группалар узоқ давр мобайнида яқин муносабатда бўлиб, йирик миллатларнинг тили ва маданиятини ўзлаштириб, унга сингиб кетади ва ўзини шу миллат вакили деб ҳисоблайди. Бундай жараён турли хилдаги этносларга тегишлидир. Унга майда миллатлар, эмигрантлар ва ҳатто ўзининг этник территориясига эга бўлган баъзи халқлар ҳам киради. Ассимиляция суръати, асосан, йирик миллат, майда этносларнинг тил ва маданий яқинлиги, миллий ва сиёсий бирлик ҳиссиёти, ўз ватанига алоқадорлиги, жойланиш характери (тарқоқ ёки турғун ҳолда), ирқий ва диний хусусиятлари ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади. Аммо ассимиляция табиий ёки зўрмазўракилик оқибатида рўй бериши мумкин. Табиий ассимиляция узоқ вақт давомида социал-иқтисодий тараққиёт ва маданий алоқанинг яқинлиги оқибатида содир бўлади. Бунда маданий-хўжаликнинг бирлиги негизида этниклар ин-

теграция, яъни турли этносларнинг яқинлашиш жараёни ҳам руй беради. Миллий низоларга тўла капиталистик мамлакатларда, айниқса, мустамлакачи давлатларда, ўз миллий ҳуқуқига эга бўлган этнос вакиллари зўрлик билан ўз она тили ва маданиятидан маҳрум этиш сиёсати орқали ҳукмрон миллатнинг тил ва маданиятига ўтишга мажбур этилади. Қурама элат ва халқлардан ташкил топган АҚШда зўрлик ассимиляция очикдан-очик амалга оширилмоқда. Ҳозирги даврдаги *урбанизация* ва *миграция* жараёни ҳам этносларнинг яқинлашиши ва аралашиб кетишига таъсир қилувчи омиллар ҳисобланади.

Жаҳонда фақат бир миллатдан ташкил топган давлатлар жуда кам, чунки сиёсий ва этник чегаралар ҳам доимо тўғри келавермайди. Фақат Европа ва Лотин Америкасида давлатларнинг ташкил топган даври миллий шаклланиш даври билан тўғри келганлиги туфайли муайян, ягона миллатлар сиёсий чегара доирасида юзага келган. Аммо бу каби мамлакатларда ҳам миграция ва бошқа турли сабабларга кўра озми-кўпми бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Масалан, Японияда майда миллатлардан *айнлар*, *корейслар*, Марказий ва Жанубий Америкада испан ва португал тилида сўзлашувчи асосий миллатлар (мексикалик, чилилик, перулик, бразилиялик ва ҳоказо)дан ташқари иммигрантлар ва ҳиндулар ҳам мавжуд. Айрим давлатларда эса ўнлаб, юзлаб турли этнослар яшайди (Россия, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Нигерия ва ҳоказо).

Европанинг этник қиёфаси ниҳоятда мураккаб. Бу ерда асрлар давомида хилма-хил қабила, элат ва халқлар пайдо бўлиб, маҳаллий этнослар билан аралашиб кетган. Мазкур жараён узлуксиз давом этиб келган ва натижада дастлабки туб аҳоли тўғрисида аниқ маълумотлар бизгача етиб келмаган. Уларнинг лингвистик тарихи ҳам чалкаш. У ердаги ҳозирги миллатлар ўз миллий давлатлари чегараси доирасида асосан ўтган аср ўрталарида шаклланган.

Европада яшовчи деярли ярим миллиард аҳолининг кўпчилиги (ўндан тўққиз қисми) *ҳинд-европа* тил оиласининг учта йирик тил туркуми — роман, герман ва славянлардан иборат. Қолган катта қисми *грек*, *кельт* ва *албан тил* туркумларига оид ва қисман *урал тил оиласига* кирган *фин-*

ноугор тил туркумининг вакиллари дир. *Роман тил туркумига* Жануб ва Фарбда яшовчи италянлар, французлар, валлонлар, испанлар, португаллар, руминлар киради. Шарқий ва Жануби-шарқий Европада славян тилларида сўзлашувчи чехлар, словаклар, поляклар, лужичанлар, болгарлар, черногорликлар, хорватлар, „мусулмонлар“, македонияликлар ва боснияликлар яшайди. *Герман тилида* сўзлашадиган австрияликлар, немислар, голландлар, фламандлар, шведлар, норвеглар, данияликлар, испанлар, инглизлар, люксембургликлар, эльзасликлар ва қисман швейцарияликлар Марказий, Фарбий ва Шимолий Европада яшовчилар. Ҳозир фақат Ирландияда, қисман Шотландияда, Англия ва Франциянинг Бретон ярим оролида қадимги даврдан кенг тарқалган *кельт* тилида сўзлашадиган элатларнинг авлоди яшайди. Энг қадимги вақтлардан Пиреней ярим оролининг шимолида ва қисман Францияда яшаётган *басклар* ҳеч бир тил оиласига кирмайдиган махсус тилда сўзлашадилар. *Венгерлар* ёки *мадьярлар, финлар, соамлар* ва *лопарлар* *финноугор* тил оиласига оид. Болқон ярим оролида ва жанубда яшовчи турклар, татарлар ва гагаузлар эса *туркий тилларда* сўзлашувчи этник группалар дир. Фақат Мальта оролида *араб тили* сақланиб қолган. Бир миллиондан ортиқ европалик яхудийлар, асосан, немис тили шеvasида ёки ўзлари яшаётган мамлакатда кенг тарқалган тилларда сўзлашадилар.

Жаҳон аҳолисининг ярмига яқини Осиёда жойлашган бўлиб, мингдан ортиқ этник тузилиши, тили, маданий-иқтисодий даражаси ва маиший турмуши билан бир-биридан фарқ қиладиган турли элат ва халқлар яшайди. Осиёнинг кўп қисми қадимий одамнинг ватани (яъни антропогенез) дир. Бу ерда жуда кўп дастлабки қадимий тиллар, асосий ирқлар шаклланган, қадимги маданият марказлари, жаҳон динлари (христианлик, буддизм ва ислом) пайдо бўлган. Юз миллиондан ортиқ аҳолига эга бўлган хитойлар, ҳиндистонликлар, японлар, бенгалликлар, 26 та ўн миллиондан ортиқ аҳоли халқлар билан бир қаторда, бир неча минг ва ҳатто бир неча юз минг кишидан иборат жуда кўп майда қабилалар ҳам мавжуд.

Япония, Корея, Бангладеш ва кўпгина араб мамлакатлари миллий бирлик жиҳатдан ажралиб туради (асосий халқ

95 фоизини ташкил қилади). Бирма, Вьетнам, Ироқ, Кампучия, Сурия, Туркия, Хитой, Шри Ланка аҳолисининг 75 фоизи *ягона халқдан* иборат. Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Покистон, Индонезия, Филиппинлар мураккаб кўп миллатли мамлакатларга киради. Айрим халқ ва элатлар (курдлар, балужийлар, панжоблар, бенгаллар) бир неча давлат территориясида жойлашган. Баъзи этник группалар ҳозиргача ҳам *халқ бўлиб шаклланмаган*, ҳатто уларда уруғ-қабилачилик муносабатлари сақланиб қолган.

Осиёликларнинг тиллари ҳам этник тузилиши сингари ниҳоятда хилма-хил ва мураккаб. Масалан, фақат Ҳиндистоннинг ўзида 1652 хил тил ва турли шевалар мавжуд. Энг қадимги тил оилаларига оид *дравид, мунда, хитой-тибет, тай, австросиё, австронезия, семит-хамит ва ҳинд-европа* халқлари ҳам Осиё қитъасида яшайди. *Олтой тил оиласи* ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойда пайдо бўлиб, кейин бошқа ерларга тарқалган. Хитой-тибет (тай ва тибет-бирма группалари), австросиё (вьетнам, монкхмер, мунда, мяо-яо туркумлари), дравид, астронезия (индонезия, филиппин, малайя, меланезия группалари) тилида сўзлашадиган халқлар қадимдан кўпчиликини ташкил қилиб бир ҳудудда яшаб келмоқдалар.

Европа қитъасидан уч ҳисса катта ҳудудда эга бўлган Африканинг этник қиёфаси табиати сингари бой ва рангбарангдир. Европа олимлари уни илгари „қора қитъа“ деб атаб, *этник тузилиши ўзаро боғлиқ бўлмаган турли қабилалардан иборат*, деб нотўғри таърифлаганлар. Албатта, мустамлакачиликнинг асосий объекти бўлган, ватандан маҳрум этилган юз минглаб негрларни қул қилиб сотган Африка қитъаси бир неча асрлар давомида тараққиётдан орқада қолган эди. Лекин бу ерда бир неча миллионли (мисрликлар, жазоирликлар, марокашликлар, амхараликлар) ҳозирги миллатлар, йирик халқ ва элатлар (Нигериядаги хауса ва фульба) билан бир қаторда, ҳозирги кунда ҳам дайдилик, саргардонлик ва овчилик билан шуғулланиб келаётган уруғчилик тузумида яшаётган этнографик группалар ҳам учрайди. Африка мамлакатларининг кўпчилиги миллий-озодлик курашлари туфайли мустақилликка эришиб, эркин тараққиёт йўлига ўтиб олдилар. Оқибатда социал, маданий ва сиёсий

жиҳатдан катта ютуқларни қўлга киритаётган этнослар миллий бирликка ҳам эришмоқдалар.

Ҳозирги Африкада 200—250 га яқин турли этник халқлар яшайдилар. Улар мустамлакачилар томонидан сунъий равишда бўлиб олинган давлатлар орасида жойлашган. Масалан, мандинго халқи Сенегал, Мали, Фил Суяги қирғоғи, Гамбия, Сьерра-Леоне, Либерия, Гвинея территорияларида яшайди. Ёки *фульбе* халқини олсак, у ҳам Сенегал, Нигерия, Гвинея, Мали, Камерун, Юқори Вольта, Бенин, Мавритания, Гамбия каби мамлакатларда яшайди. *Акан, моси, эве* каби этник группаларнинг тақдири ҳам худди шундай. Шунинг учун ҳам қитъада бир миллатдан ташкил топган битта ҳам давлат йўқ.

Африка қитъасидаги бир миллиондан ортиқ бўлган 83 халқ қитъа аҳолисининг 86 фоизини ташкил қилади. Жумладан, улар асосан — *мисрликлар* (37 миллион), *хауслар* (15 миллион), *жазоирликлар* (14 миллион), *амхараликлар* (1 миллион), *марокашлар* (12 миллион), *ибо ва фульбе* (12 миллион), *йоруба* (11 миллион) ва бошқа халқлардир. Шуниси характерлики, қитъада яшовчи этносларнинг ҳаммаси туб аҳоли, асосан, ҳозирги территорияда пайдо бўлиб шаклланган элатлардан иборат. Албатта узоқ тарихий давр ичида айрим этносларнинг миграцион силжишлар натижасида доимо аралашуш жараёни рўй бериб турган. Аммо бу жараён, асосан, шу қитъа доирасида ўтган. Фақат шимоли-шарқий томонда, Осиёнинг жануби-ғарбий қисмида қариндош этносларнинг кўчишлари бўлиб турган.

Лингвистик жиҳатдан Африка аҳолиси тўрт йиллик тил оиласига киради: *семит-хамит* (ёки афросиё), *нигер-кордофа, нилсахара* ва *койсан* халқлари. Қитъанинг шимолида ва шимоли-шарқида яшовчи семит-хамит халқлари аҳолининг учдан бир қисмини ташкил қилади. Семитлардан энг кўпи Африка аҳолисининг (83 миллион) бешдан бир қисмини ташкил этадиган араб халқларидан иборат. Кейинги *амхара* ва *кушит, тиграи* ва *чад* группаларига кирадиган халқлар семит-хамит тил оиласининг вакиллари дир.

Ярим миллиардга яқин аҳолига эга бўлган Америка қитъасининг этник тузилиши ҳам табиати сингари рангбаранг. Аммо бу ерда одамзод пайдо бўлмаган. Дастлабки

кишилар 30 минг йиллар муқаддам Осиё билан Америка қитъаси бириккан вақтда пайдо бўла бошлаганлар. Турли қабила ва ирқлардан иборат келгинди аҳоли аввал Шимолий Америкада, кейин жануб томон кўчиб, кенг территорияга тарқалган. Океан сувларининг кўтарилиши натижасида 12 минг йиллар муқаддам Чукотка билан Аляска ярим ороллари бўлиниб кетиши оқибатида Америка қитъаси эски дунёдан ажралиб қолади. Қитъадаги энг охириги оқим эскимослардир.

Европаликлар келгунга қадар ривожланган деҳқончилик маданияти яратган халқлар *ацтек*, *майя* ва *инклар* Жанубий Мексика, Марказий Америка ва Анд тоғларида яшганлар. Шимолий ва Жанубий Американинг бепоён прерий дашти биёбон ва чангалзор ўрмонларида овчилик, теримчилик ва балиқчилик билан шуғулланувчи майда қабилалар жойлашган. Европа истилочилари маҳаллий халқлар (ҳиндулар)ни бўйсундирибгина қолмай, анча қисмини қириб ташлаганлар, кўп қабилалар европаликлар келтирган турли касалликлар туфайли қурбон бўлган ёки жуда камайиб кетган. Фақат юқори тараққиёт даражасига кўтарилган халқлар (кечуа, аймара, гуарани ва ҳ. к.) ўзига хос маданияти ва этник территориясини қисман сақлаб қолишга муяссар бўлганлар.

Антропологик жиҳатдан Америка қитъасининг аҳолиси турлича. *Англо* ва *франкоканадаликлар*, асосан, *европоид*, Уругвай, Аргентина ва Коста-Рика халқлари ҳиндулар аралашувидан ташкил топган (мексикаликлар, гватемала, сальвадор, гондурас, никарагуа, панама, парагвай, чили, перу, эквадор, боливияликлар) *метислар*, яъни европаликлар билан ҳиндулар авлодларидан шаклланган халқлар, пуэрторика ва кубаликлар оқ танли, қора танли ва мулатлардан пайдо бўлган қурама этнослардир. Бразилия, Венесуэла ва Колумбия халқларининг ирқий тузилишида европоид, негроид ва ҳиндулар иштирок қилган бўлиб, бу жараён ҳали ҳам давом этмоқда. Американинг туб аҳолиси ҳисобланган ҳиндуларнинг ўзлари катта *монголоид* ирқининг махсус туркумига оид. Улар асл мўғуллардан баланд бўйи ва бургутсимон узунроқ бурни билан фарқ қиладилар. Эскимосларда монголоид белгилари анча кучли.

Америка туб аҳолисининг тиллари ўзига хос хусусиятларга эга ва грамматик тузилиши жиҳатдан бошқа қитъа

халқларининг тилларидан фарқ қилади. Кўпчилик олимлар қабул қилган классификацияга биноан туб аҳолида 20 га яқин тил оилалари мавжуд бўлган. Шулардан энг йириклари Шимолий Америкадаги *эскимосалеут*, *алгонкинвакаш*, *на-дене*, *сиу-хока*, Марказий ва Жанубий Америкадаги *юто-таньо-ацтек*, *майя-соке*, *чибча*, *кечуа*, *аймара*, *кариб*, *аравак*, *тупи-гуарани*, *чон* тил оилаларидир. Мазкур тиллардан ташқари ҳар хил майда тил туркумлари ва шевалари ҳам бўлган. *Майя*, *кечуа*, *аймара*, *ацтек* каби тилларда сўзлашадиган халқлар қадимдан юксак маданият яратган ва ҳатто ўз ёзувига ҳам эга бўлган.

Этнография фанида Американинг туб аҳолисини, одатда, тилига қараб эмас, балки маданий-хўжалик типлари классификацияси асосида таърифлайдилар. Бундай типларга бир неча тилларда сўзлаша оладиган ва ҳар хил даврда пайдо бўлган этнослар кириши мумкин. Масалан, Марказий Америкада ва Жанубий Американинг шимолида яшаган кўп йирик халқ ва элатлар мустамлака арафасида синфий жамият даражасига кўтарилган бўлса, айрим қабилалар эса уруғчилик тузумида яшаганлар.

Бешинчи қитъа — Австралия ва бепоён Тинч океани ороллари (Океания) аҳолиси икки қисм: абориген (туб аҳоли) ва келгинди европалик, осиелик ва америкаликлардан иборат. Ҳозир ташқаридан келиб жойлашган аҳоли бутун аҳолининг бешдан тўрт қисмини ташкил қилади ва асосан, инглиз тилида сўзлашадилар.

Австралия ва Океаниянинг баъзи халқлари Европа мустамлакаси арафасида (XVIII—XIX асрлар) ўзларининг хўжалик фаолияти ва ижтимоий тузилишида жуда қадимий ибтидоий формаларни сақлаб келганлар. Полинезияликлар ва қисман Меланезияликлар австрияликларга нисбатан анча юқори поғонада турганлар ва ҳатто синфий жамиятга ўтганлар. Мустамлака натижасида бу ерда яшовчи туб аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётида, ижтимоий ва маданий турмушида жиддий ўзгаришлар рўй берган, уларнинг кўпчилик қисми ўзига хос этник хусусиятларини йўқотиб юборганлар, айрим элатлар (масалан, тасманияликлар) эса бутунлай қирилиб кетган.

Келгинди европаликлар туб аҳолининг кўп қисмини серунум тупроқли қулай жойлардан ҳайдаб чиқарганлар. Або-

риген аҳоли билан кўчиб келган элат ва халқлар аралашиб янги этнослар пайдо бўла бошлаган.

Маълумки, ўтган асрнинг бошларидан миллий-озодлик кураши кучайиши билан маҳаллий туб аҳолининг миллий уйғониши рўй беради. Океания ороллариининг кўпчилигида туб аҳоли сони ҳатто кўпая бошлайди, маънавий маданият устун чиқиб ижтимоий ва маиший турмушда жиддий ўзгаришлар жараёни авж ола бошлайди. Мустамлакачилик кам бўлган жойларда, айниқса, Меланезияда туб аҳоли ўзига хос хусусиятли маданиятини сақлаб қолган. Аммо айрим *полинезия* халқлари (гавайя, маори, таити)нинг анча қисми европа таъсирига ўтган.

Тил жиҳатдан бешинчи қитъа аҳолиси махсус *австронезия* тил оиласини ташкил қилади ва тарихий, маданий ва ирқий жиҳатдан одатда уч туркумга — *полинезияликлар*, *меланезияликлар* ва *микронезияликларга* бўлинади. Австралиянинг туб аҳолисини ўзига хос австралия (ёки абориген) тиллари ташкил қилади. Сўнги лингвистик классификацияларга биноан Океания туб жой аҳолиси икки йирик группа — *папуас* ва *австронезия* тил группаларига бўлинади. Табиий шароити оғир бўлган Янги Гвинеядаги папуаслар келгинди аҳоли билан кам аралашгани учун тил ва маданий хусусиятларини анча мустақил сақлаб қолганлар.

Жаҳон халқларининг ибтидоий жамият даври (қадимги тош, бронза ва темир асрлари)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, турли табиий шароитда жойлашиши ва мослашиши уларнинг ҳаётида турли типдаги хўжалик-маданиятларини вужудга келтирган эди. Хўжалик-маданий типлар даставвал муайян жамиятда ҳукмрон ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлиб, ҳар бири тарихий даврда кишиларнинг тева-рак-атрофдаги муҳит билан алоқа характерини белгилаб беради.

Мазкур типлар кишиларнинг машғулоти ва ишлаб чиқариш қуроллари, турар жойлари ва уй-рўзғор жиҳозлари, таоми ва кийим-кечаги, транспорт воситалари ва бошқа моддий-маданий хусусиятлари билан фарқланадилар. Ҳатто хўжалик-маданий типларига қараб муайян жамиятнинг ижтимоий тузумини ҳам аниқлаш мумкин. Маънавий маданият хусусиятлари, асосан, урф-одатларида, тасвирий санъатида,

этиқоди ва фольклорида ёрқин намоён бўлади. Хўжалик-маданий типларининг бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги муайян ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва бир-бирига яқин географик муҳит билан боғлиқ бўлиб, ўзгарувчан характерга эга.

Энг қадимий даврларда пайдо бўлган этносларнинг хўжалик-маданий типи иссиқ тропик ва субтропик иқлимли ўлкалардаги овчилик, терим-термачилик ва соҳиллардаги балиқчиликдир. Дастлаб кишиларнинг тирикчилик манбаи ўтлар, мевалар, ердаги ва сувдаги ҳайвонлар, „яъни табиат армуғон қилган“ тайёр маҳсулотлар бўлган. Албатта, уларни истеъмол қилиш учун териб-термачлаб олиш ва тайёрлаш зарур эди. Аммо сунъий ишлаб чиқариш ва парвариш қилишга зарурият қолмайди. Шунинг учун баъзан овчилик, темирчилик ва балиқчиликни „ўзлаштириш“ хўжалик тури деб атайдилар. Яқин даврларгача иссиқ иқлимдаги теримчи овчи қабилалар Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда яшаганлар. Уларга Конго воҳасидаги *пигмейлар*, Шри Ланкадаги *веддалар* ва Жанубий Американинг баъзи *ҳинду қабилалари* киради. Ўзига хос теримчилик ва балиқчилик хўжалиги билан Жануби-шарқий Осиё оролларида яшовчи элатлар, жумладан, *андаманликлар* шуғулланганлар. Чўл, ярим саҳро овчи ва теримчиларига Австралия *туб жой аҳолиси*, Африка *бушменлари*, ҳинду қабилаларидан *ботокуда* ва бошқалар, Патагониядаги, Шимолий Африка ва Марказий Осиё кўчма қабилалари киради. Совуқ иқлимда жойлашган аҳоли (Сибирдаги ханти-манси, нивхи, нанай, ульчи, Камчатка интельменлари, Шимолий Америка, Тинч океан соҳиллари ҳиндулари) катта дарёлар воҳасидаги ва денгиз бўйи балиқчилик хўжалигини ташкил қиладилар. Сибирлик *юкагир* ва бошқа *айрим элатлар*, Приморьедаги удэгэй ва *орочилар*, қисман Шимолий Америка *алгонкин* ва *атапасик* тайга овчилари, шимолроқда субарктик шароитида тундра-ўрмон овчилари ҳам мазкур хўжалик типларига оидлар.

Неолит даврида пайдо бўлган мотиға деҳқончилиги ва чорвачилиги ҳам жуда кенг тарқалган маданий-хўжалик турларидандир. Бу хўжаликлар нисбатан барқарор ишлаб чиқариш соҳаси бўлиб, турли ўсимлик маҳсулотлари ва моддий буюмларни тежаш, мол кўпайтириш ва ҳатто қўшимча маҳ-

сулот яратишга қодир бўлган. Оқибатда мулкий тенгсизлик ва синфий тафовутлар юзага келиб, илк синфий жамиятнинг пайдо бўлишига замин яратилади. Мазкур маданий-хўжаликда хунармандчилик ҳам юксак даражага кўтарилиб, мустақил соҳага айланади. Бу типга кирадиган халқлар табиий шароитга қараб бир неча группага бўлинади.

Намли тропик ва субтропик жойларда иккинчи маданий-хўжалик типи, яъни иссиқ иқлимдаги қўл мотиғаси деҳқончилиги тарқалган бўлиб, бунга қисман овчи-терим-термачилик ва балиқчилик хўжаликлари ҳам ёрдамчи ҳисобланган. Ҳиндистондаги айрим элатлар, Ҳинди-хитой, Жанубий Хитой, Индонезия ва Филиппиндаги баъзи халқлар, *папуаслар* ва *меланзияликлар*, Тропик Африка, Америкадаги Амазонка ва Ориноко воҳасидаги қабилалар мазкур типга оид этнослардир. Ўзига хос тоғлик мотиға деҳқончилиги салқин континентал иқлимли Марказий Осиёнинг Тибет ва унга яқин халқларида мавжуд. Ҳимолай ва Ҳиндикуш, Помир, Кавказ, Альп, Пиреней ва Жанубий Америка Анд тоғларида ҳам шу типдаги мотиға деҳқончилиги билан шугулланувчи элатлар яшаган. Дашт ва тоғ этакларидаги жуда кўп халқлар, айниқса, қуруқ иқлимли жойларда сунъий суғоришни кашф этганлар. Ўша даврлардаёқ Евросиёнинг бепоян дашт ва ўрмон-даштларида подачи чорва ва мотиға деҳқончилиги хўжаликлари пайдо бўлган.

Иқтисодий ва техникавий тараққиётда янги сифат яратган учинчи маданий-хўжалик типи мотиға деҳқончилиги билан чорвачиликнинг қўшилиши натижасида пайдо бўлган эди. Агар ишчи ҳайвон кучи ишлатилмаса ерга ҳайдов бериш қуроллари (омоч, плуг) ҳам бўлмас эди. Ерга ҳайдов беришга асосланган деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришни ўстириб, жамғариш ва эксплуатация қилишни кучайтирган. Бу даврда хунармандчилик ҳам қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқади ва аста-секин *мануфактура* юзага келади, кейин *завод-фабрика* саноати пайдо бўлади. Осиё, Африка ва Европада бир неча асрлар капитализмгача ҳукрон бўлган синфий жамиятларнинг бош иқтисодий замини шубҳасиз, ҳайдалма деҳқончилик эди. Ерни ҳайдаш Америкада фақат XVI аср, Европа мустамлакасидан кейин пайдо

бўлган, Австралия ва Океанияда эса ундан ҳам кейин (XVIII—XIX асрларда) тарқалган.

Бизнинг замонамизда авж олган саноат ва фан-техника тараққиёти бутун жаҳонда анъанавий хўжалик-маданий типларга жиддий ўзгартиришлар киритди. Европа ва Америка қитъаларидаги энг ривожланган мамлакатларда аҳолининг кўпчилиги қисми индустриал фаолиятга тортилиб, анъанага айланиб қолган қишлоқ хўжалиги ўрнига юксак тараққий қилган товар деҳқончилиги, интенсив товар чорвачилиги, тропик иқлимли ҳудудларда плантацион қишлоқ хўжалиги пайдо бўлган эди.

Демак, ниҳоятда хилма-хил ва ранг-баранг, катта ва кичик турли этнослар жаҳонда мавжуд. Улар ўзларининг табиий-географик шароити, тарихий шаклланиб келган тили ва миллий хусусиятлари, жойланиши ва турар жойлари, миллий архитектура ва уй-рўзгор буюмлари, таомлари ва истеъмол усуллари, турмуш тарзи ва урф-одатлари, халқ оғзаки ижоди ва санъат намуналари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Аммо бир сайёрада яшовчи барча элат ва халқлар ягона инсониятни ташкил қилади.

5- §. ЭТНОГЕНЕЗ ВА АНТРОПОГЕНЕЗ МУАММОЛАРИ

Ҳозирги Ер куррасининг этник қиёфаси ниҳоятда мураккаб ва ранг-баранг, чунки кейинги маълумотларга қараганда, жаҳонда уч мингдан беш минггача этнослар ва этник гуруҳлар мавжуд бўлиб, улар тахминан икки юзта мустақил давлатларда яшамоқдалар. Табиийки, бундай кўп сонли халқ ва элатларнинг этногенези, яъни келиб чиқиши ва этник тарихини ўрганиш этнология фанининг энг оғир ва тўлиқ ечилмаган чигал муаммоларидан ҳисобланади. Кейинги ярим асрда олимларнинг бу масалада кенг қамровли ёндашиш усули орқали олиб борган тадқиқотлари бирмунча самарали натижаларни берган эди.

Этногенетик муаммоларни ҳал қилишдаги янги илмий тамойилларнинг пайдо бўлишида рус этнолог ва антрополог олимларининг хизматлари катта. Улар жаҳон фанида биринчи бўлиб этногенетик тадқиқотларни ўтказишда аниқ ва тўғри методика ва методологияни кенг қамровли усулда ўтка-

зиш йўллари кўрсатиб берган эдилар. Бундай мураккаб муаммоларни ҳақиқатан ҳам фақат шу усулда, фаннинг кўп соҳалари иштирокида *тарих, антропология, лингвистика, хўжалик, моддий ва маънавий маданият, демография, сиёсат*, ҳатто *этноботаника, этнозоология* каби табиий фанлар ва бошқа омиллар орқали ҳал қилиш мумкин.

Этногенетик тадқиқот даставвал этнос ва этник гуруҳлар билан боғлиқ „генезис“ атамасини тушуниб олиш ва уни амалда илмий жиҳатдан тўғри ишлатишдан бошланади. Асли жаҳон фанида этногенез сўзининг этнологик моҳияти маданий ва ижтимоий антропологияда қабул қилинганидек, этник гуруҳларнинг тарихий келиб чиқиш жараёни тушунилади ва бу атама антропогенез, яъни одамнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши жараёнида юзага келган илк инсоният ва жамиятлар ривожини билан боғлиқ бўлган.

Маълумки, археология ва палеонтология ютуқлари асосида одамзод *Homo sapiens* типиди 2 млн. — 20 минг йиллар муқаддам шаклланиб бошлаган бўлса, илк меҳнат, тил, дин, санъат каби ижтимоий муносабатлар мажмуи 20 минг — 3 млн. йиллар аввал юзага келганлиги фанда аниқланган. Лекин кейинги беш минг йиллар давомида инсоният ўзининг илк этник морфологияси (тузилиши)ни сақлаб қолмаган ва шу давр ичида бир неча марта этник ўзгаришлар рўй берган. Бу жараён ҳозиргача давом этмоқда.

Демак, „генезис“ сўзи лотинча „келиб чиқиш“ маъносида „этнос“ атамасининг кўшилиши билан халқ (элат)нинг келиб чиқиши деб таржима қилинади ва этнология фанининг муҳим ва долзарб муаммоси ҳисобланади. Бу атама „социогенез“, яъни илк жамиятларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳолда этногенетик муаммоларни биргаликда ҳал қилишни тақозо этади.

Ҳозирги фанда қабул қилинган умумий концепцияга биноан этногенетик жараён замонавий одамнинг 40 минг йиллар муқаддам шаклланиш даври билан боғлиқ. Аммо ҳаққоний генезис тўғрисидаги маълумотлар *неолит* даврига оид бўлиб, бу вақтда уруғ-қабилачилик муносабатлари шаклланиб тугаган эди. Агар одамзоднинг ягона марказда пайдо бўлганлиги тўғрисидаги гипотеза (фараз) рост бўлса, инсоният тарихининг бошланишида одамлар гуруҳи *ирқий, эт-*

ник, *ижтимоий* ва бошқа жиҳатдан бир хилда бўлганлиги шубҳасиз. Кейинчалик одамлар сони кўпайган сайин юз минг йиллар давомида бошқа географик ва иқлимий минтақаларга кўчиши, ўзаро узоқлашиши натижасида дастлабки антропологик ва этник белгилари ўзгариб кетган. Бундай жараён тилга ҳам тааллуқли: марказдан узоқлашган сайин нафақат этник тузилиши, балки дастлабки сўзлашув тиллари ҳам ўзгара бошлаган. Оқибатда, С.П. Толстовнинг ибораси билан айтганда, бир марказдан чиққан этносларнинг илк жамият пайдо бўлиши билан шаклланган умумий тиллари одамларнинг бошқа жойларга кўчиши жараёнида аста-секин узоқлашиб, бир-бирига сингиб „*дастлабки узлуксиз тиллар занжирини*“ яратган. Шунинг учун ҳам бир марказдан чиқиб бутун жаҳонга тарқалган ҳар хил тилларда баъзи ўхшаш ёки яқин сўзлар ҳозиргача кўп учрайди. Бундай жараёнда умумий тиллардан чиққан шевалар, баъзан янги тиллар ҳам пайдо бўла бошлайди. Айниқса, маҳаллий туб аҳоли сони кўпайган сари этногенез жараёни уруғ, қабилалараро алоқани кучайтириб, уларнинг этник бирликлари айрим элат ёки халқ шаклида муайян ҳудудда пайдо бўлишига, умумий хўжалик, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа манфаатлар заминида ривожлана бошлашига туртки беради.

Инсоният тарихининг илк даврларида этногенез жараёнига баъзан босқинчилик урушлари билан бирга содир бўлган оммавий миграция (кўчишлар), айрим этник гуруҳларнинг аралашиб кетишига ёки йирик этносларга майда уруғ-қабилаларнинг сингиб кетишига сабаб бўлган. Кўчиш оқибатлари турли хилда намоён бўлган. Масалан, этносларнинг айрим қисмлари илгари бу ерга ўзлаштирилган ерларга кўчиб бориб маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган. Кўриқ ва бўз ерларга кўчиб ўзлигини сақлаб, янги элат ёки халқ (этнос) сифатида кўпайишган. Хусусан, Американинг кашф этилишидан илгари бу ерга қадимий осиеликларнинг кўчиб келиши натижасида ҳинду қабилаларининг пайдо бўлиши, сўнгра улар билан келгинди европаликларнинг катта миграцияси оқибатида абориген (туб) аҳолининг аралашиб кетиши жуда кўп янги этнослар — *мексикаликлар, колумбияликлар, перуликлар, чилиликлар, бразилияликларни* юзага келтирган.

Этногенез жараёнида барча замонларда этносларнинг шаклланиши ва ривожиди тил белгилорчи, муҳим унсур бўлиб хизмат қилиб келган. Лингвистлар билан бир қаторда, этнологлар тилларнинг қариндошлигини, одатда, этносларнинг қариндошлиги деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун ҳам, халқларнинг кўчиши оқибатида турли тиллар ўзаро яқинлашиб, аралашиб рўй беради ва бундай ҳодиса илк жамият ва давлатларнинг пайдо бўлиши жараёни билан боғлиқлиги аниқланган. Албатта, мазкур жараён тарихий ҳодиса бўлганлиги туфайли этногенез асли энг илк этник бирлик шакли — қабилавий тузумдан бошланади ва бу тузум хронологик жиҳатдан неолит даврида тўла шаклланган.

Янги этноснинг пайдо бўлиши ҳам асли *маҳаллий аҳоли* (абориген) билан *келгинди* (суперстрат) этник гуруҳларнинг синтези (қўшилиши) натижасида юзага келади. Тарихдан маълумки, бундай синтез ниҳоятда хилма-хил бўлиб, айпиқса, бир-биридан фарқли турли элатларнинг яқинлашуви натижасида рўй берса, узоқ муддатда ва ҳар хил йўналишда бўлиб ўтади. Шунинг учун халқларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши масаласига ҳар томонлама ёндашиш зарур, айпиқса, этногенез муаммосини тилнинг, маданият замини, жисмоний тузилиши, этник онг ва ўзини англаш каби жиҳатларини, ўзгариш жараёнларини жиддий ўрганиш талаб қилинади. Жумладан, бир тилнинг иккинчи тил устидан ғалаба қозониши ёки аралашиб кетиши сабаблари ва омилларини аниқлаш жуда ҳам муҳим. Албатта, этник гуруҳларнинг яқинлашуви ёки бирлашуви уларнинг ёзув маданиятида ўз аксини топади. Чунки ёзувсиз элатларнинг этник шаклланишида тез суръатларда тиллар интеграцияси амалга ошади. Бундай ҳолатда диний ва хўжалик омилларгина ҳал қилувчи ролни ўйнаши мумкин.

Этносларнинг тарихий-маданий алоқаларини ўрганишда тилларнинг генеологик классификацияси, тил оилалари ва гуруҳларга бўлиниши ва яқинлиги муҳим аҳамиятга эга. Чунки тил кўрсаткичи этник қадриятларнинг ноёб дурдонасидир. Жоли тилларнинг қадимий шаклларини ўрганиш, сўз бойлиги (фонди) ва грамматик тузилиши орқали этногенетик жараёнларни аниқлаш имкони туғилади. Ёзуви

бор халқларда мазкур хусусиятларни аниқлаш имкони катта.

Этногенез масалаларини ҳал қилишда барча этносларда бой географик номлар (этнотопонимия), исмлар (ономастика), қадимий элат ва халқлар номлари (этноним), оғзаки ижод намуналари ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ҳатто одамлар ёки ҳайвонларга бериладиган исм ва лақабларда этник гуруҳларнинг номларини учратиш мумкин. Масалан, Сибирда, Осиёнинг кўп қисмида, Кавказда дарёлар, тоғлар, воҳалар, чўлу биёбонларда қадимий этник номлар ҳозиргача сақланган.

Барча халқларнинг фольклор намуналарида: афсона ва эртакларда, дoston ва ривоятларда, мусиқа ва хореографияда, амалий санъат нақшларида энг қадимий этнослар билан боғлиқ маълумотлар, этноним ва топонимлар, этногенетик муаммоларни ечишда қимматбаҳо манба бўлиб хизмат қилади. Уй қурилишида ва рўзгор буюмларида, ҳар хил йўналишлардаги хилма-хил нақш ҳамда белгилар ҳозирги этносларнинг этногенетик илдизларини аниқлашга ёрдам беради.

Табиий-географик ва иқлимий шароитга мослашган моддий маданиятни белгиловчи омиллар, яъни уй қуриш услуби, безак ва кийим-кечак, озиқ-овқат ва идиш-товоқлар ҳам археологик қазилмалардан топилган намуналар билан ҳозиргача сақланиб келган этнос ва этник гуруҳларнинг этногенетик тарихини тиклашда муҳим манба ҳисобланади.

Агар ижтимоий ва оилавий тузум масалалари билан боғлиқ этнографик ҳужжатларга мурожаат қилсак, ундаги анъанавий ва ҳозирги даврдаги муносабатларнинг моҳиятини ечиб, ниҳоятда қизиқарли этногенетик хулосалар чиқариш мумкин. Масалан, барча этносларнинг ҳозирги маиший турмушида ибтидоий жамоатчилик анъаналари, оилавий муносабатларда, никоҳ ва бола тарбиясида энг қадимий қадриятлар мавжудлигининг гувоҳи бўламиз. Бундай этнографик маълумотлар узоқ ўтмишда яшаган этносларнинг ижтимоий ва оилавий тузумидаги қадимий ришталарини аниқлабгина қолмай, балки уларнинг этник хусусиятларини билиш орқали баъзи этногенетик муаммоларини ҳал қилишда асқотади.

Лйпикса, оилавий-маиший маросимларда, ўлим ва дафн қилиш каби консерватив удумларда қадимий одатлар ҳозиргача яхши сақланган.

Археологик кашфиётлар, этнологик ва этнолингвистик, палеантропологик ва антропологик тадқиқотлар жаҳон халқларининг этногенетик жараёнларини ўрганишга кенг имкониятлар яратиб берди. Комплекс услубга асосланган мазкур йўналишлар айрим минтақаларда этногенез муаммоларини тўғри ва жиддий ҳал қилишда энг муҳим омил бўлганлигини Ўрта Осиё мисолида аниқ кўриш мумкин. Кейинги давр ичида ўтказилган тадқиқотларга қараганда минтақада бир неча минг йиллар давомида мураккаб этногенетик жараёнлар кечган, катта миграциялар рўй берган, асрлар оша чегаралари ўзгариб турган ўзига хос муайян хўжалик-маданий типлар, тарихий этнографик жойлар ва этник бирикмалар, халқ ва элатлар юзага келган.

Энг қадимий маданият ўчоқларидан ҳисобланган Ўрта Осиё ва бепоен Евросиё даштларида эрамиздан аввалги III минг йилликда ҳинд-европа тил туркумига оид тилларда гапирадиган жуда кўп кўчманчи қабилалар ва ўтроқ элатлар яшаган. Урал тоғларидан ҳинд дарёсигача кенг ҳудудда яшаган мазкур қабила ва элатлар фақат тили жиҳатдангина эмас, хўжалик фаолияти, маданияти, келиб чиқиши жиҳатидан ҳам умумий бирликка эга бўлганлиги аниқланган. Бу этник гуруҳларнинг ўша даврда ўзларини „орий“ (яъни бир уруғ одамлари) деб атаган қисмлари кўшни халқлар тарихида муҳим роль ўйнаган. Дарё қирғоқларида яшовчи „орийлар“ деҳқончилик, тош, мис ва жез қуроллар ишлаб чиқариш билан шуғулланган бўлса, кўчманчи „орийлар“ чорвачилик билан шуғулланганлар.

Эрамиздан аввалги II минг йиллик охирларида жез (бронза) даврида фанда *скиф-сармат, сак-массагет* номи билан машҳур мазкур кўчманчи ва ярим ўтроқ ҳинд-эрон қабилаларининг бир қисми Қозоғистонга, Ўрта Осиёнинг шимолий қисмига жойлашиб, ўзига хос юксак маданият яратганлар. Суғдиёна, кейинчалик Кўҳна Хоразм, Марғиёна ва Бақтрияда яшовчи ўтроқ, деҳқончилик билан шуғулланувчи, қадимий тилларда гапирувчи халқлар билан яқин алоқада бўлган сак-массагетлар бутун Яқин ва Марказий

Шарқни ларзага келтириб турган. Геродот ва бошқа кўпгина қадимги юнон муаллифлари таърифлаган, буюк **Фирдавсий**нинг ўлмас „Шоҳнома“сида, жаҳон маданиятининг ажойиб дурдоналаридан бири „Роланд ҳақида қўшиқ“ номли француз эпосида тилга олинган „У дашту бийбон *Оссиана юртининг худога ишонмаган қабиласи*“ асрлар давомида машриқдан мағрибгача қўшни давлатларга ўз таъсирини ўтказиб келган.

Ўша даврдаги скиф-сармат ва сак-массагет қабилалари темирдан ҳар хил меҳнат қуролилари ҳамда яроғ-аслаҳалар — ханжар, болта, найза, ўқ-ёй учи, хилма-хил бадий безаклар, катта гилдиракли уч-тўрт от қўшиладиган оғир аравалар ва ҳарбий юришларда ишлатиладиган енгил аравалар ясаганлар. Улар ҳатто чидамли янги от турларини парвариш қилганлар, илғор уруш аслаҳаларига эга бўлганлар. Бепоен Евросиё даштларининг у ер, бу ерида учрайдиган жуда кўп тепаликларда дафн қилинган қabila бошлиқлари ва ҳарбийларнинг дабдабали қабрларини қазिश, текшириш натижалари скиф-сак-массагет қабилаларининг юксак маданиятга ва қудратли ҳарбий кучга эга бўлганлигини кўрсатди. Қабрларда жасад билан кўмилган турли ҳарбий қуроолар, безакли юган ва эгарлар, от-аравалар, бежирим нақшли сопол буюмлар, гўзал ҳайкаллар, тилла-кумуш, қимматбаҳо дуру жавоҳирлардан ишланган заргарлик буюмлари бунга ёрқин далилдир.

Шуниси қизиқки, сак ва скиф-сармат тепаликларида топилган буюмлар, от-арава, туя, кўчқор, илон ва бошқа афсонавий махлуқлар тасвирланган расм ва ҳайкаллар ўтган асрнинг охирларида Жанубий Тожикистонда кашф этилган машҳур „Амударё хазинаси“ деб номланган буюм ва безакларга, кейинги Аҳамоний, македониялик Искандар ва Кушон давлати даврига оид топилмаларга ўхшаб кетади. Жанубий Қозоғистон тоғ бағирларида ва Ўзбекистоннинг кўп ҳудудларида қоятошларга ўйиб чизилган ибтидоий расмларда ҳам от-туя қўшилган аравалар, ҳар хил ҳайвонлар — туя, тоғ эчкиси, кўчқор ва бошқа ғалати махлуқларнинг тасвирланиши узоқ ўтмишда ўрта осиеликларнинг маънавий маданияти билан Евросиё даштларида яшаган қабилалар маданиятида қандайдир умумийлик, яқинлик мавжудлигидан далолат беради. Туркманистон, Ўзбекистон ва Тожикистон-

пинг жанубий туманларида топилган Жайхун маданияти, Қоратепа, Олтинтепа, Айритом, Далварзинтепа, Фаёзтепа, Халчаён, Номозгоҳтепа, Яланғочтепа, яқинда топилган Ах-сикент ва бошқа ёдгорликларда қилинган ажойиб кашфиётлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Қазилмаларда топилган буюм ва безакларда кўп учрайдиган афсонавий тасвирлар, айрим худоларнинг тимсолини ифодаловчи ҳайкал ва расмлар узоқ ўтмишдаги аجدодларимизнинг диний эътиқодлари, урф-одатлари тўғрисида мулоҳаза қилишга имкон беради. Ҳар хил идишлар, ханжар ва пичоқ дасталари, билагузук ва исирғалар, тўғнағич ва тўғаларга ясалган эчки ва қўйлар, қанотли қўчқорсимон ёки отсимон махлуқлар, ярим одам, ярим илон ёки шер шаклидаги афсонавий сиймолар, тамға ва муҳрлардаги ҳар хил қуш ва ҳайвонларнинг тасвирлари оддий санъат намунаси бўлибгина қолмай, балки илк дин шакллари, чунончи, тотемизм ва фетишизм билан боғлиқ тасаввурлар маҳсулидир. Асосан деҳқончилик билан шуғулланувчи ўрта осийликлар милоддан олдинги III—II минг йилликларда яратган хилма-хил қуш ва ҳайвонларнинг образлари (Қадимги Месопотамия, Элам ва Эрондаги сингари) албатта, муайян зооморф, яъни ҳайвонсимон тасвирлар мавзуйга боғлиқ дунёқарашнинг аксидир.

Тарихий маълумотларга қараганда, Евросиё даштларида яшовчи ҳинд-европа аҳолисининг хўжалик, ҳарбий ва маданий ҳаётида милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарига келиб жиддий этногенетик ва ижтимоий ўзгаришлар юз берган. Табиат ўзгариши (ҳавонинг совиши) ва бошқа баъзи сабабларга кўра ўша даврда сон-саноқсиз дашт қабилалари ҳаракатга келган. Юқорида қайд қилинган „орийлар“ номи билан маълум ҳинд-эрон жамоаси иккига бўлиниб, катта бир қисми Кавказ тоғлари устидан Олд Осийга кўчиб ўтади. Бу ерда улар маҳаллий элатларга отни парвариш этиш ва аравада жанг қилиш усулини ўргатиб, ўзлари туб аҳоли билан аралашиб, тарих саҳнасидан йўқолиб кетганлар. Уларнинг Ўрта Осий шимолида яшаган иккинчи қисми милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида жанубдаги тоғ доvonларидан аста-секин ошиб, Шимоли-ғарбий Ҳиндистон, Гўмал, Сват ва Гандҳарага кўчиб жойлашганлар. Бу „буюк кўчиш“ натижасида мазкур қадимий этник

гуруҳ босиб ўтган йўлда ҳозиргача қадимий скиф-сармат қабристонлари, отлар дафн қилинган мазорлар, аравалар сурати солинган тоғ қоялар учрайди. Шубҳасиз, мазкур қабилавий бирикмалар анча уюшқоқ ташкилотларга эга бўлиб, ўзида илк давлатчилик кўринишларини зуҳур этгани билан муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозиргача Шимолий Ҳиндистон аҳолиси орасида Европадаги илк Ватан тўғрисида афсона ва ривоятлар сақланиб қолган. Милоддан аввалги II ва I минг йилликлар ўртасида пайдо бўлган зардуштийлик динининг муқаддас китоби „Авесто“да ҳам ҳинд-эрон қабилаларининг илк ватанидан жанубга қараб бир неча марта кетма-кет тўлқин кўчганлиги ҳикоя қилинади.

Ўрта Осиёнинг жанубида, шу жумладан, Фарғонада энеолит ва бронза даври (милоддан илгари II минг йилликнинг бошларида) сунъий суғориш деҳқончилиги, тош қуроолар билан бирга илк темир қурооларнинг ишлатилиши, гишдан қурилган уйларнинг, чарҳда ясалган безакли сопол идишларнинг пайдо бўлиши маҳаллий қабилаларнинг жойлашуви ва уларнинг алоқалари қандай бўлганлигидан далолат беради. Археологларнинг фикрича, милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида Амударё қуйи оқимида пайдо бўлган Тозабогёб маданияти Жанубий Уралбўйи даштларида шаклланиб, Хоразмга Шимоли-шарқий Оролбўйи орқали келган деб фараз қилинади. (Анқақалъа-5 ва Қаватқалъа-3). Тозабогёб маданиятининг тарқалган даври Хоразмда энг қадимги ирригациянинг пайдо бўлиш даврига тўғри келган. Хронологик маълумотларга қараганда, бу давр воҳада янги ҳиндуведдоид антропологик типнинг пайдо бўлиши билан белгиланади. Балки бу ҳодиса жанубдан суёрғонлик қабилаларнинг кўчиб келиши билан боғлиқдир.

Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида Хоразмга маҳаллий Тозабогёб маданиятига оид қабилаларнинг келиши дастлабки ҳинд-европа ва ҳинд-эронлик қабилаларнинг шимоли-ғарбдаги катта кўчиши билан боғлиқ бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Кейинги вақтларда ўтказилган қазилмалар ҳам Ўрта Осиёнинг жанубий минтақаларида Тозабогёб маданиятининг таъсири кучайганлигидан, дашт қабилаларнинг минтақага йирик кўчишларидан дарак беради. Бундай

қабилаларнинг жануб, жануби-ғарб ва жануби-шарқ томон кучли ҳаракати милоддан аввалги II минг йиллик охири I минг йиллик бошларида рўй берганлиги тарихдан маълум. Бу ҳаракатда Хоразмдаги Суёргон маданиятига эга қабилалар ҳам иштирок этган. Археологик манбалар мазкур чорва қабилаларининг (милоддан аввалги XI—IX асрларда) Ўзбой, Атрек, Тажан, Мурғоб, Амударё, Сирдарё каби дарёлар бўйлаб кўчиб ўтганлигини ва улар маҳаллий ўтроқ аҳоли билан аралашиб ёки сингиб кетганлигини тасдиқлайди.

Ўша даврдаёқ тоғ этакларида ва водийларда аҳоли янги ерларни ўзлаштириб, анча такомиллашган сунъий суғориш усуллари татбиқ қила бошлаган ва илк шаҳар маданиятига асос солган. Бунга мисол қилиб „Бўёқли сопол“ маданиятига оид Фарғонадаги Чуст типидagi маконларни, Қайроққум дашт бронза ҳамда Бодил қабристон маданиятларини кўрсатиш мумкин. Дашт қабилаларининг турмуш тарзи ва тарихини ўрганишда милоддан аввалги IX—VIII асрга оид Хоразмнинг Амиробод маданияти (Якка-Пўрсан-2 номли катта қишлоқ) диққатга сазовор. Бу ердаги элатлар 20 та ярим ертўлада истиқомат қилиб, суғорма деҳқончилик, чорвачилик ва жез қурулларини ясаш билан шуғулланганлар.

Палеантропологик маълумотларга қараганда, палеолит даврида Олд Осиедан шимоли-ғарб томон, яъни Ўрта Осиега очилган кўчиш йўли кейинги неолит ва жез (бронза) даврига келиб янада кучаяди. Янги даврда мазкур тарихий-маданий ва этник-генетик алоқаларнинг кучайганлигини археологик қазилмалар ҳам тасдиқлайди. Айниқса, жез даврига оид топилган кўп сонли қабрлар ўша вақтда яшаган аҳолининг антропологик тузилишини аниқлашга ёрдам беради. Антрополог олим Т.Қ.Хўжаевнинг таърифича, Ўзбекистонга шимоли-ғарбий томондан Европанинг юқори *палеолит*, *мезолит* ва *неолит* аҳолиси вакиллари кела бошлаган, жанубдан эса жанубий европоид типлар келиб, Ўзбекистон аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил қилган. Унинг тахминича, ўша даврдан бошлаб ўзбек халқининг шаклланишида ўзига хос *европоид унсурлар* асос бўлган. Мазкур фикрни археологик кашфиётлар ҳам тасдиқлайди. Чунончи, Ўзбекистоннинг жанубий қисмига Европадаги „*Андронов маданияти*“ белгиларининг кириб келиши бунга далилдир.

Темирнинг кашф этилиши бутун минтақада ишлаб чиқаришнинг ривожланишига кучли туртки бўлди. Оқибатда кенг ҳудудда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам аҳолининг сони ўсди. Бу даврда ирқий жиҳатдан анча ўзгаришлар рўй берди. Даставвал, антропологик жиҳатдан монголоид белгилари кучаяди ва европоид яхлитлиги ўзгара бошлайди. Аммо монголоид белгилар ҳамма ерда бир хил бўлмасдан, фақат айрим районларда кўпроқ жамланган. Мазкур типлар асосан, кенг тарқалган Сибирь ва Ўрта Осиё кўчманчи элатлари билан алоқадор бўлиб, бунга Оролбўйи ва Қадимги Бухоро воҳаси даҳалари ҳам киради. Шундай қилиб, милоддан аввалги I минг йилликка келиб морфологик жиҳатдан монголоид элементлар таъсири ўтган ва ҳозирги ўзбек ирқий типларининг шаклланишига асос бўлган гуруҳлар юзага келган. Илк темир давридан кейинги маданиятга ўтиш даври милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридан янги эрага ўтишгача бутун Ўрта Осиёда, мураккаб этногенетик жиҳатдан жиддий аралаш-қуралаш жараён рўй берган. Археологик обидалардан Далварзинтепа, Айритом, Эски Термиз ва бошқа ерларда ўтказилган тадқиқотлар мазкур фикрни тасдиқлайди.

Милоддан аввалги I минг йилликда минтақада жиддий ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар юз беради. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, шаҳар қалъаларининг пайдо бўлиши, йирик сугориш ва мудофаа иншоотларининг қурилиши, даставвал қўллар меҳнатисиз мумкин эмас эди. Қўшни Эрон, айниқса, Мидия давлати (мил.авв. VII—VI асрлар) ташкил топишидан олдинроқ Ўрта Осиёда иккита қўлдорлик давлати — Бактрия ва Хоразм пайдо бўлганлиги тўғрисида форс ва юнон ёзма манбалари хабар беради. Мазкур манбалар ва тош қабрларга битилган расмларда (Персепол саройи), зардуштийларнинг муқаддас китоби „Авесто“да, Рим, Юнон ва Хитой муаллифларининг асарларида ҳозирги марказий осийликларнинг қадимий аجدодлари *сак-массagetлар, юэчжи, кангюй* (қанғар), *усун* ва бошқа элатлар тилга олинади. Шуларнинг ичида энг катта элат *саклар* жуда кенг ҳудудни — Тяньшан ва Помир этакларидан Каспий денгизи соҳилларигача бўлган ерларни эгаллаган, уларнинг энг зич жойлашган ери Сирдарё ҳавзаси бўлган.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Қадимий Бақтрия ва Хоразмда яшаган ҳозирги *тожик*, *ўзбек* ва қисман *туркманларнинг* қадимий аجدодлари, асосан, эроний тилларнинг ўзига хос шарқий шоҳобчаси ва қисман туркийлашган *сак* ёки *скиф* тилларида гаплашганлар. Умуман, массагет қабилалари конфедерация (бириқма)сига қуйидаги элатлар кирган: Қадимги Сирдарё ҳавзасида, Амударёнинг шарқий ўзани ва Қорақумда яшовчи *апасаиклар*; Сирдарё ўрта оқимида жойлашган *дахатўхарлар*; тахминан Зарафшоннинг қуйи қисми ва Амударёнинг ўрта оқимида яшаган *дарбеклар*; Нурота тоғларида ўрнашган сакараваклар; Сирдарёнинг ўрта оқимида Тяньшангача чўзилган *усунлар* ҳамда антик даврларда *хоразмийлар* кирган. Юнон ва Рим манбаларининг македониялик Искандарнинг юришларидан кейин берган хабарларига қараганда мазкур қабила (элат)ларнинг *саклар* деб умумий номланиши тасодифан бўлмай, уларнинг тил жиҳатдан бир этник жараён билан боғлиқ эканлигини тасдиқлайди.

Ўша манбалар бу даврда воҳаларда яшовчи халқлар билан даштдаги чорва қабилалари ўртасида этник ва маданий жиҳатдан унча фарқ бўлмаганлигини кўрсатади. Масалан, *Страбон*, *хоразмийлар сак-массагетлар туркумига киради*, *қадимги суғдийлар ва бақтрияликлар турмуш тарзи ва хулқ-атвори билан ўзаро фарқланмайди*, дейди. Топилган расмларга қараганда хоразмийлар, бақтрияликлар ва суғдийларнинг кийим-кечаклари, бош кийимлари, қурол-аслаҳалари билан саклардан ҳеч фарқи йўқ. Воҳадаги элатлар саклар билан деярли бир тилда гаплашганлар. Этник жиҳатдан деҳқончилик воҳаларида жойлашган элатлардан Амударёнинг юқори ҳавзасидаги *хоразмийлар*, Гурган қуйи оқимидаги *гирганлар*, Копетдоғ этакларидаги умумий номдаги *парфиянлар*, Мурғоб ҳавзасидаги *марғиёнлар*, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё водийларидаги *суғдийлар*, *фарғоналиклар* (қадимги париканлар) ва *бақтрияликлар* тарихий манбаларда тилга олинади. Юқори Амударёнинг икки соҳилидаги барча элатлар мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида, археологик кашфиётларга қараганда, юксак маданиятли ирригация ва қурилиш иншоотларини, хунармандчилик ва ҳарбий санъат сирларини эгаллаган, зўр маънавий қадриятларни яратган

этнослар сифатида ҳатто қўшни давлатларга ўз таъсирини ўтказган.

Ниҳоятда ранг-баранг элат ва халқлар Африка ва Америка қитъаларида ҳам минг йиллар давомида Ўрта Осиёнинг этнослари сингари мураккаб этногенетик жараёнларни бошидан кечирганлар. Мазкур жараёнлар ҳам муайян тартибга солиб туркумлашни талаб қилади. Даставвал этноэволюцион ва этнотрансформацион ўзгаришлар моҳиятини билиб олиш зарур. Ҳозирги даврда этник жараёнларни икки асосий типологик гуруҳларга — этник бўлинишга ажратилади. Бундай тарихий этник ўзгаришлар ҳам икки хилдаги йўналишда рўй беради. Биринчиси, **этноэволюцион** жараёнидаги ўзгаришлар туфайли этнослардан айрим қисм сифатида ажралиб чиқади, қолган қисми ёки маълум гуруҳи ўзини англаб, этник ўзлигини сақлаб қолади. Иккинчиси, **этно-трансформацион** жараён оқибатида ўзлигини англаши ўзгариб, этник жиҳатдан бутунлай янги типга ўтади ва ўзини мутлақо бошқача этник гуруҳларга кирган деб англайди, яъни янги этник бирликнинг вакили бўлади.

Этнология фанида қабул қилинган тизим асосида ҳозиргача давом этиб келаётган этник бирлашиш бир неча шаклда намоён бўлади:

1. Тили ва маданияти яқин қариндош, илгари мустақил бўлган бир неча халқларнинг ягона, йирикроқ этносга қўшилиб кетиши **этник фузия** дейилади. Бу жараён ҳар хил суръатда мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожини, маданий, хўжалик ва бошқа алоқалар суръати билан боғлиқ ҳолда, мамлакат нақадар ривожланган бўлса, шунча этник фузия шиддатли ўтади.

2. Айрим этносларнинг ичидаги локал гуруҳларни асосий этнослар билан жипслаштириш жараёни **этник консолидация** деб номланган. Бундай жараён катта ва ўрта этник бирликларга хос бўлиб, этник ўзлиги алмашувига олиб келади.

3. **Этник ассимиляция**, даставвал, мустақил этнос ёки унинг қисми бошқа, одатда йирик этносга сингиб кетиш жараёнини англатади. Шу тариқа ҳолат тарихда кўп учрайди, аммо ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда бу ҳодиса анча тезроқ суръатларда рўй беради. Лекин мазкур гуруҳга кирган кишилар сони, жойлашуви ва муҳити, иқтисодий

алоқалари, оила-никоҳ муносабатлари каби омиллар, тили, маданияти, дини ва ирқи ассимиляция жараёни суръатига таъсир қилади.

Мазкур этник бирликлар билан боғлиқ турли номдаги этнологик хусусиятларни белгиловчи атамалар ҳам мавжуд. Масалан, иккита тил ва маданияти яқин этносларнинг ўзаро ассимиляцияцион таъсирини аниқлайдиган **этник конвергенция**, айрим давлатлар ёки йирик минтақада яшовчи тили ва маданияти билан фарқланувчи элатларнинг ўзаро таъсири остида пайдо бўлган умумий белгиларга сабаб бўлган **этник-аро конвергенция** каби жараёнлар ҳозирги этносларнинг ривожини ўрганишдаги зарур илмий атамалар этнологияда кўп учрайди.

Демак, жаҳондаги мавжуд турли халқ ва элатларнинг этногенези ва этник тарихи ибтидоий замонлардан то ҳозиргача ҳар хил шаклларда ва турли характердаги омиллар таъсирида рўй берган. Барча этнослар ўзларининг табиий-географик шароити, тарихий шаклланиб келган тили ва этник хусусиятлари, ҳудудий жойлашуви ва турар жойлари, миллий архитектура ва уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва безаклари, таомлари ва истеъмол усуллари, турмуш тарзи ва урф-одат ҳамда маросимлари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Этногенез ва этногенетик жараёнлар минг йиллар давомида турли хилдаги ва динамик тарзда ўзгариб турган жаҳоннинг этник харитасини тузиш имконини беради. Аммо умумий хулоса, яъни асли келиб чиқиши бир бўлган Ер шаридаги барча элат ва халқлар ягона инсониятни ташкил қилганлигини ҳозирги этнология фани тўлиқ тасдиқлаб беради.

6- §. ЭТНОЛОГИЯ ФАНИГА ХОС МАХСУС АТАМАЛАР, ТАДҚИҚОТ УСЛУБИ ВА МУАММОЛАР

Ҳар бир фан ўзининг махсус услуби ва терминологиясига эга. Этнология фани ҳам мустақил илм соҳаси сифатида бошқа ижтимоий фанлар сингари замонавий фан ютуқларига таянади ва долзарб муаммоларни ўзига хос услуб ва воситаларга асосланган ҳолда ҳал қилади.

Этнологик услубни аниқлаб олиш учун, даставвал, унга хос махсус атамаларни билиш зарур. Юқорида қайд қилин-

ганидек, этнологиянинг асосий тадқиқий объекти кишиликнинг тарихий бирлиги ҳисобланган „халқ“ ёки „этнос“ тушунчаси билан боғлиқ бўлиб, унинг келиб чиқиши, ирқий тузилиши, хўжалик типлари, моддий ва маънавий маданиятининг турли томонлари, ижтимоий ва оилавий маиший турмуш муаммолари, дунёқараши ва ижодий фаолияти каби ҳаётий муаммоларни қамраб олади.

Маълумки, „халқ“ деган тушунча анча кенг маънога эга. Баъзан халқ деб бир тўп кишиларни ёки маълум сонли оммани тушунсак, баъзан бир неча элат ва миллатлар яшайдиган давлат ёки мамлакат аҳолисини тушунамиз. Ўзбек классик адабиётида „халқ“ сўзи икки маънода: яратиш, борлиқ ёки одамлар, деб таърифланади¹. Аслида этнология фанида муайян ҳудудда жойлашган, тили, келиб чиқиши, моддий ва маънавий маданияти, турмуш тарзи ва ташқи умумий хусусиятларига эга бўлган тарихий бирликни англатадиган халқ маъносига „этнос“ атамаси ишлатилади. Ҳар бир этнос ўзининг номига (этнонимга) эга бўлиб, маълум бир этник гуруҳга оид эканлигини англаши зарур. Этник бирлик айрим шахс ёки кишиларнинг истаги билан эмас, тарихий тараққиётнинг объектив зарурияти натижасида намоён бўлади.

Этнослар муайян тарихий даврнинг маҳсулооти сифатида ўзининг этногенези (келиб чиқиши) билан ҳам белгиланади. Шунинг учун ҳам этносларни, юқорида қайд қилганимиздек, бир неча махсус тарихий-этнологик атамалар ва фан соҳалари билан ҳамкорликда ўрганилади. Жумладан, *палеоантропология* фани, умуман, одамнинг пайдо бўлиши ва жойлашувини ўрганибгина қолмай, балки айрим этносларнинг туб жой аҳолиси (автохтон ёки абориген) эканлигини ёки бошқа ердан миграция натижасида кўчиб келганлигини аниқлаб беради. *Антропология* фани эса уларнинг қайси ирққа оид эканлигини аниқлаб беради. Умумий илмий атамалардан „ирқ“ тушунчаси орқали илгари айтилганидек, этносларнинг ташқи жисмоний белгилари — бадан терисининг ранги, калла суяги ва сочларининг тузи-

¹ Ўзбек классик адабиёт асарлари учун қисқача луғат — Т.: 1963, 367 бет.

лиши, бурни ва кўзининг шакли, бўйи ва бошқа хусусиятлари билан аниқланади. Этнология „соф“ ирқларни эмас, балки табиий жиҳатдан ўзаро яқинлашган, фақат ташқи биологик хусусиятларга эга бўлган барча ирқий бирлашмалар, яъни антропологик типларни ўрганади.

Этносларнинг моддий маданияти тарихини ва хусусиятларини археология фани билан ҳамкорликда аниқлаш мумкин. Маданият тушунчаси умуман тарихий жиҳатдан инсон кўли ва ақли яратган моддий ва маънавий бойликларни англатади. Рус тилида „культура“ сўзи аслида латинча сўз бўлиб „ишлаб чиқариш“, „ясаш, яратиш“ деган маънони англатади. Этнологик жиҳатдан бу маънога моддий маданиятда хўжалик қуроллари ва маҳсулотлари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, таом ва идиш-товоқлар, турар жой ва уйлар, бадий фаолият маҳсулотлари ва ҳоказолар киради. Кенг ишлатиладиган атамалардан „генезис“ сўзи, юқорида кўрган имиздек, грекча „*туғилиш, келиб чиқиш манбаи*“ маъносини англатиб, айрим ирқларнинг, этносларнинг келиб чиқишига оиддир. Ўз навбатида археология фанида ҳам ишлатиладиган табиий-тарихий жараён билан боғлиқ „уруғ“, „қабила“, „жамоа“, „элат ёки халқ“, „миллат“ каби ижтимоий тушунчалар этнологияда кенг фойдаланилади.

Ижтимоий муносабатларни аниқлашда ва таърифлашда умумий тушунча ва атамалардан ташқари кенг ишлатиладиган уруғ жамоаси, қишлоқ ёки овул жамоаси, қўшничилик (худудий) жамоаси, қабила иттифоқи ва кенгаши кабилар муҳим аҳамиятга эга. Уруғчилик муносабатларини тартибга солишда зарур бўлган никоҳ билан боғлиқ махсус тушунчалар ҳам мавжуд. Масалан, уруғчилик тартибларини ўрганишда „экзогамия“ (грекча „экзо“ — ташқи, „гамос“ — никоҳ) сўзи уруғ ёки қабила ичида никоҳ тартиби, экзогамияга қарши ҳолатда бошқа уруғ ёки фратриядан уйланиш ман қилинадиган одатларни ифодаловчи атамалар муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан кўп учрайдиган ортокузен ёки кросс-кузен (грекча „орто“ тўппа-тўғри, „кросс“ — инглизча тугашган, „кузен“ — французча тоғажиянлар) никоҳ тартиби бўлиб, фақат ака-укаларнинг фарзандлари орасидаги никоҳ муносабатларини англатади. Ёки ибтидоий никоҳ шаклларида „полигамия“ (грекча кўпни-

коҳлик), „полиандрия“ („поли“ — кўп, „андрэ“ — эр, яъни кўп эрлик) каби одатлар ҳозиргача, масалан, Тибетда сақланган, Ўрта Осиё кўчманчилари, Сибирь халқлари орасида яқин даврларгача сақланиб келган „левират“ (лотинча „левир“ — ака-ука) одати бўйича бева қолган ака ёки уканинг хотинига уйланиш, „сорорат“ („сорор“ хотиннинг синг-лиси) хотини вафот этса, унинг синг-лиси ёки бир неча сингилларига уйланиш одатлари ҳам асли ибтидоий никоҳ шаклларида қолган тартиблардир.

Матриархат (она уруги)дан патриархат (ота уруги)га ўтиш даврига оид муносабатларни белгиловчи айрим атамалар ҳам мавжуд. „Кувада“ (французча „тухум босиш“) тушун-часи отанинг болага нисбатан ўз ҳуқуқини тасдиқлаш учун ўтказиладиган махсус одат (масалан, ҳиндуларда она туға-ётганда ота ҳам ўзи туғаётгандек кўрпа орасига кириб оғир кучаниб ётиш расм бўлган) ёки „авункулат“ (лотинча „ама-ки“) тартибига кўра онанинг ака-укалари билан болалари (амакиваччалар) ўртасида махсус муносабатлар ўрнатилган, амакиси жиянининг тарбияси ва тақдирига жавобгар ҳи-собланган.

Этносларнинг хўжалик фаолияти ва машғулоти билан боғлиқ турли махсус атамалар ибтидоий хўжалик шаклла-рини ифодаловчи йиғим-теримчилик, овчилик, балиқчи-лик, кейинроқ пайдо бўлган чорвачилик ва деҳқончиликка оид кўп тушунчалар учрайди. Масалан, деҳқончилик ерга ишлов бериш усулига қараб бир неча хилга бўлинади (ўрмон ёки бутазорлардаги дарахтларни кесиб, ўт ёқиб, куйдириб, кулига уруғ сепиш усули, ерни алмаштириб партов ерга экин экиш усули, оддий таёқ ёки мотиға (кетмонча) билан ерга ишлов бериш усули, омоч билан ҳайвон кучидан фой-даланиб ер ҳайдаш усули ва ҳ. к.). Асосий тирикчилик ман-баи ҳисобланган чорвачилик ҳам ҳар хил тармоққа бўлин-ган: йилқичилик, туячилик, буғучилик каби соҳалар). Хунар-мандчиликнинг тармоқлари жуда кўп бўлиб, турли этносларга хос ҳар хил махсус атамалар ишлатилган. Маса-лан, умумий атамалардан уста-шогирдлик, цех тузуми, ус-куналар ва иш услуби ва ижтимоий муносабатларни ифода-ловчи сўзлар кўп учрайди.

Этнослар жойланиши, уй-жой қурилиши, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечаклари, безаклари ва бошқа моддий-

маданий буюмлари, таоми ва овқатланиш тартиби билан бир-бирларидан фарқланадилар. Ҳозиргача баъзи ерларда чай-лалар ёки ертўлалар (чум, вигвам, ката), чодир ва қорауӣ (ўтов)лар гувала, хом гишт, ёғоч ёки тошдан қурилган, устунларга ёки пойдеворга ўрнатилган, текис чўққайган ёки гумбазсимон томли оддий уйлардан то замонавий кўп қаватли шаҳар бинолари, кўшк ва саройларгача учратиш мумкин. Этнологияда мазкур турар жойлар ва улар билан боғлиқ буюмлар, муносабатлар ва иримлар махсус атамалар билан белгиланади. Турли табиий шароитга мослашган ва миллий хусусиятни ифодаловчи кийим-кечаги (тикилиши, материали, шакли, нақш-безаклари) ва таомлари (гўшт, сабзавот, балиқ, сут маҳсулоти, ўсимлик, пишириш усули ва ҳоказолар) ҳам айрим этносларнинг ўзига хос атама ва тушунчаларида намоён бўлади. Кийим-кечак ва таомлар ҳам кундалик турмушда, байрамлар ва диний маросимларда фарқланиб, турлича бўлиши мумкин.

Маънавий маданият тушунчаларига оид диний эътиқод ва маросимлар билан боғлиқ атамалар жуда кўп ишлатилади. Масалан, ибтидоий дин шаклларидан *тотемизм*, *магия* (сеҳргарлик), *шаманизм*, *анимизм*, *табиат кучлари ва арвоҳларга сиғиниш* каби ибодат шакллари ва маросимларни аниқловчи турли атамалар, шунингдек, жаҳон динлари билан боғлиқ *худо*, *пир*, *авлиё*, *қурбонлик*, *ҳар хил диний одат*, *маросим* ва *иримларни* ифодаловчи атамалар мавжуддир.

Этнология фанининг ўзига хос атама ва тушунчаларидан ташқари махсус тадқиқот усуллари ҳам бор. Албатта, этносларни ўрганишда этнологияда ниҳоятда кенг ва хилма-хил тадқиқотлардан фойдаланилади. Ёзма манбалар, моддий буюмлар, оғзаки маълумотлар, архив ҳужжатлари ва яқин фанлар тўплаган манбалар унинг диққат-марказида бўлади. Этносоциологиялар ва этнографларнинг этнос ҳаётини бевосита кузатиш йўли билан жойларнинг ўзида дала ишлари натижасида тўплаган ашё ва манбаларнинг аҳамияти ҳам беқиёс. Атоқли рус этнографи **В.Г. Богораз** дала ишларига юксак баҳо берган. Бир жойда узоқ давр яшаб кузатиш олиб бориш нақадар самарали эканлигини Американинг машҳур этнологи **Л. Морган** ва атоқли рус тадқиқотчиси **Н.Н. Миклухо-Маклай** ҳам алоҳида қайд қилганлар. Ҳозир этнология

фанида стационар услуб кам ишлатилади. Кўпинча қисқа муддатда ўтказиладиган усул ва айрим кенг ҳудудни ўз ичига қамраб олган мавсумий экспедицион дала ишлари кенг қўлланилади.

Дала ишларида, асосан, ахборотчилардан савол-жавоб йўли билан ёзма ёки магнитофон орқали маълумотлар тўплаш, муайян маросим, маиший турмуш ҳодисалари, оилавий никоҳ муносабатлари, маданият воқеаларини кузатиш, бевосита иштирок қилиш, жиддий ўрганиш (ёзиш, чизиш, расмга олиш орқали) каби усуллар қўлланилади. Маънавий маданиятни тадқиқ қилишда (айниқса, айрим урф-одатлар, маросим, ибодат, халқ ижоди — ўйин, ашула ва ҳ. к.) кино-фото, визуал видеоаппаратлар, магнитофон каби техника воситаларидан кенг фойдаланилади, дала ишлари вақтида этнологлар этносларнинг маиший турмуши ва маънавий ҳаётига оид барча буюмларни жиддий ўрганибгина қолмай, энг ноёбларини музей экспонатлари сифатида йиғиб оладилар. Тўпланган турли маълумотларнинг ҳаққонийлигини аниқлаш учун қиёсий усул асосида камида икки-уч марта бошқа манбалар орқали текшириб кўрилади.

Этнологик тадқиқотлар бошқа гуманитар ва баъзи табиий фанлар билан яқин алоқада ўтказилади ва уларнинг ютуқларидан кенг фойдаланилади. Чунки, этнос иқтисодий, ижтимоий ва маданий турмушнинг барча томонлари билан боғлиқ. Этнология халқларнинг келиб чиқиши, шаклланиши, тарихи, ирқий тузилишини ўрганишда археология ва антропология билан яқин муносабатда бўлганлиги туфайли махсус соҳалар — *этник антропология*, *палеоэтнология* кабилар билан уйғун алоқада бўлади. Этник тарих ва хусусиятларини аниқлашда тил муҳим белги бўлганлиги учун тилшуносликда янги соҳа — *этнолингвистика* пайдо бўлган. Этносларнинг маънавий маданияти санъатшунослик, мусиқашунослик ва фольклор билан ҳамкорликда ўрганилади. Тадқиқотларнинг ривожини натижасида этник жараённи чуқур тадқиқ қилиш мақсадида сўнгги ўн йилликларда янги соҳалар — *этносоциология* ва *этнопсихология* юзага келган.

Этнология аслида география фанидан ажралиб чиққанлиги туфайли аҳолининг жойлашуви, ўсиши, теварак муҳит таъсири, миграцияси каби масалаларини ўрганишда махсус соҳа *этник география* ва *демография* фани муҳим роль

уйнайди. Халқлар орасидаги хўжалик бирлигини аниқлашда табиий фанлар ҳам катта ёрдам беради. Баъзи халқлар ёввойи ўсимликларни экиб ўстириш, ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатиб, урчитишда кашфиётчи бўлибгина қолмай, ўзига хос усулларни ҳам яратганлар. Мазкур этник хусусиятларни аниқлашда *этноботаника* ва *этнозоология* муҳим аҳамиятга эга.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардан бошлаб кенг кўламда ўтказилган катта-кичик экспедициялар кўп қиррали хусусиятга эга бўлган эди. Кўпгина этнологик тадқиқотларнинг археолог, антрополог, санъатшунос ва фольклорчи олимлар билан биргаликда ўтказилиши этник жараёнининг ранг-баранг ва мураккаблигидан дарак беради.

Ҳозирги кунда ўтказиладиган этнологик тадқиқотларнинг асосий йўналишлари ва муаммолари ниҳоятда кенг қамровлидир. Бу тадқиқотларнинг энг муҳим моҳияти замон талаб қилган муаммоларни назарий ва амалий жиҳатдан биргаликда ҳал қилишдан иборат. Айниқса, мустақил республикалар пайдо бўлгандан кейин истиқлол йўлига ўтган миллий мафкура асосида ривожлана бошлаган кўп миллатли мамлакатларнинг барча халқларида ўзлигини англаш жараёнида уйғонган жўшқин ватанпарварлик туйғулари уларнинг ўз халқининг тарихи ва маданий меъросига қизиқишини янада кучайтирди. Мустақиллик негизида яратилган вазият нафақат ўз халқига, балки узоқ-яқин халқларга бўлган қизиқишни ҳам табиий равишда жонлантирди. Натижада этнология фанининг тадқиқот доираси, мавзу ва муаммолари ниҳоятда кенгайиб, этнологик ишлар янги, ижобий поғонага кўтарила бошлади.

Жаҳон этнологларининг, жумладан, МДХ мамлакатларида асосий йўналишларидан бири барча қитъаларда яшовчи халқларни тарихий-этнографик жиҳатдан ўрганишдир. Бу йўналиш ижтимоий тузум шаклларида ва этногенез муаммоларидан тортиб то ҳозирги давр маданий-маиший ва этник жараёни қамраб олган комплекс муаммоларни ўз ичига олади. Мазкур фикрни кўп йиллик тадқиқотлар натижасида машҳур олим С.П. Толстов бошчилигида яратилган „**Жаҳон халқлари**“ рукнида нашр этилган кўп жилдлик йирик тарихий-этнографик асарлар тасдиқлайди. Айтиш

жоизки, айрим мамлакатларда яшовчи ёки умуман жаҳондаги аҳолининг келиб чиқиши, этник қиёфаси ва шаклланиши, жойлашуви ва этник хусусиятларни аниқлаш этнология фанининг энг мураккаб, аммо жуда муҳим масалаларидандир. Бу соҳада ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан самарали ишлар олиб борилмоқда. Энг зарур тарихий-этнологик масалаларни ўрганишда тадқиқотчилар ҳозирги этнослар маданиятининг турли анъанавий белгиларини, маиший турмуш намуналари билан узвий боғлаб қиёс қилиш усулидан кенг фойдаланмоқдалар. Этнологлар анъанавий маиший турмуш маданияти табиий белгиларининг ҳозирги ролини аниқлабгина қолмай, янги пайдо бўлаётган унсурларнинг вазифаси ва ролини ойдинлаштиришга интиладилар. Бундай ҳолларда сўровномалар ва статистик маълумотларни ўрганиш орқали „традиция ва инновация“ намуналари тадқиқ қилинади. Анъанавий ва янги этнологик назариянинг кенг миқёсда ҳар томонлама ўрганилиши самараси ўлароқ, сўнгги йилларда жуда кўп илмий асарлар яратилганлиги бежиз эмас.

Ҳозирги кўп қиррали мураккаб этник жараённи, миллатларнинг яқинлашиши ва бирлашиши, элат ва халқларнинг консолидацияси ва интеграцияси, оила ва этник муносабатлар, инновациялар, янги этник birlikларнинг шаклланиши, миллий маданиятлардаги ноёб тарихий меросларни ўрганиб, уларни жаҳон маданиятига сингдириш ва бойитиш ҳам амалий аҳамиятга эга. Масалан, кўп миллатли бизнинг мамлакатимизда умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган замонавий ўзбек эли маданиятини яратишда ҳар бир халқнинг ўз хиссаси бор, уни тадқиқ қилиш, ўрганиш эса этнологиямизнинг асосий вазифаларидан биридир. МДҲга аъзо мустақил республикаларда этнологлар сўнгги йилларда ҳозирги замонавий миллий-маиший турмуш муаммолари, умуминсоний қадриятлар ва никоҳ-оила масалаларига катта эътибор бермоқдалар. Янги маиший, турмуш шаклларининг пайдо бўлиши ва шаклланиш жараёнини ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан жуда муҳимдир. Айниқса, оила ва оилавий турмуш, никоҳ ва жинсларнинг ўзаро муносабати, маҳалла анъаналари, болалар тарбияси, ахлоқ масалалари этнологларнинг диққат марказида турибди. Оила-

вий ҳамда ижтимоий урф-одат ва маросимлар ҳам энг долзарб тадқиқий муаммолар қаторига кирган.

Анъанавий муаммолардан этносларнинг хўжалик фаолиятини, моддий-маданий белгилари (уй-жой қурилиши ва жиҳозлари, кийим-кечак ва безаклар, транспорт воситалари, таомлар ва ҳ. к.)ни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шиддатли тарзда кечаётган илмий-техник тараққиёт ва Ер юзидаги глобаллашув жараёнлари таъсирида жиддий ўзгаришлар ниҳоятда тез суръатлар билан рўй бермоқда. Бутун моддий маданиятга стандарт буюмларнинг тарқалиши натижасида уларни интеграцион жараёни кучайиб, миллий анъанавий хусусиятлар қисман йўқолиб кетмоқда. Ушбу мураккаб масалаларни тадқиқ қилишда этнологларга катта масъулият юклайди. Кейинги ўн йилликда этнологлар бу вазифани амалга оширишда муайян ютуқларни қўлга киритдилар. Улар муайян дастурлар асосида Евросиёнинг барча минтақаларида кенг миқёсда тадқиқотлар ўтказиб, мавжуд адабиётларга таяниб, бир неча жилдли „тарихий-этнографик атлас“ларни яратдилар. Ушбу асарларда этносларнинг анъанавий машгулоти, урф-одати, дунёқарашлари ва тасаввурларининг моддий буюмларда ифодаланиши каби масалаларга оид қизиқарли маълумотлар келтирилган. Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, тадқиқотчилар моддий маданият унсурларини ўрганишда этносларга хос хусусиятларни аниқлабгина қолмай, балки ундаги умумий белгиларни, масалан, умуминсоний қадриятлар асосида пайдо бўлаётган турмуш тарзига хос этно-маданий томонларини ҳам жиддий тадқиқ қилиш зарурлигига эътибор бермоқдалар.

Маънавий-маданий соҳада этнологларнинг диққатини албатта бадий ва амалий ижод масалалари ўзига тортмай иложи йўқ. Уларни, даставвал, моддий ва маиший-маданий жиҳатдан миллий эҳтиёжларни қондирадиган буюмларни яратиш (кашта, гилам тўқиш, кулолчилик, тўқимачилик, металл ва ёғочдан бадий буюмлар ясаш кабилар) масалаларига қизиқишлари табиий. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, айрим минтақаларда халқ театри, миллий мусиқа, рақс ва ўйинларни ўрганишда муайян ютуқлар қўлга киритилган. Маънавий бой ва ранг-баранг ҳисобланган оилавий-маиший байрам ва маросимларни ҳар томонлама тадқиқ қилиш кат-

та амалий аҳамиятга эга эканлиги сир эмас. Бу соҳада ҳам этнологлар кейинги даврларда кенг миқёсда илмий изла-нишлар олиб бормоқдалар.

Жаҳон этнологлари, жумладан, бизнинг олимларимиз олдида ҳозиргача кам ўрганилган, аммо муҳим амалий аҳами-ятга эга бўлган *этнопедагогика* (янги авлодни анъанавий одатлар ва замонавий талаблар асосида тарбиялашнинг халқ тажрибаси) масалалари диққатга сазовордир. Умуман, аср-лар давомида тўпланиб келган халқнинг ижобий тажриба-сини ўрганиш энг муҳим соф этнологик муаммолардандир. Шу нуқтаи назардан, масалан, *этнопсихология* ва *этнота-бобат*, яъни халқ табобатини тадқиқ қилиш катта аҳамиятга эга бўлиб, ҳозир бу масалада бир оз жонланиш сезилмоқда.

Сўнгги йилларда жаҳон халқлари динларини ўрганишга ҳам қизиқиш кучаймоқда. Ҳар бир халқнинг анъанавий, маъ-навий маданиятининг муҳим қисми ҳисобланган дин ва ди-ний тасаввурларни тадқиқ қилиш этнологиянинг муҳим ва-зифаларидандир. Бу соҳада ҳам диншунос-этнолог тадқи-қотчилар жуда кўплаб ютуқларга эришиб, етук асарлар яратганлар. Бугунги кунда мустақилликка эришган респуб-ликалар ўтиш даврига хос вазиятда диний тасаввурларнинг баъзан *ортодокс шаклида* намоён бўлиши этнослар турмуш тарзига салбий таъсир ўтказиши мумкинлиги сабабларини кўрсатиш билан биргаликда ижобий томонларини ҳам ўрга-ниш, ижтимоий тараққиётда тутган ўрнини илмий жиҳат-дан аниқлаб олиш зарур. Диний низолар ва хун олиш, қалин тўлаш, аёлларга адолатсиз муносабатла бўлиш, хурофий одат ва русумларга риоя қилиш каби салбий тушунчаларни очиб бериш ва унга қарши кураш йўлларини кўрсатиш, аксинча, ибтидоий даврлардан бери сақланиб келаётган ҳашар, ҳам-корлик, меҳмондўстлик, биродарлик, маҳаллачилик каби ижобий халқ одатларини ўрганиб, ҳаётга сингдириш ва ри-вожлантириш масалаларини этнологларсиз ҳал қилиш жуда қийин.

Ҳозиргача ибтидоий-уруғчилик тузуми ва унинг қол-диқларини ўрганиш этнологиянинг энг муҳим муаммолари-дан ҳисобланади. Ибтидоий жамият тузуми қолдиқлари (илк хўжалик ва техника шакллари, ижтимоий муносабатлари, илк дин, санъат ва дастлабки ижобий билимлар)ни бизнинг

давримизгача етиб келган Австралия, Африка ва Америкадаги ибтидоий қабиаларни ўрганиш орқали аниқланади. Ибтидоий жамият давридан бизгача етиб келган жамоатчилик муносабатларининг белгилари ҳатто энг тараққий қилган этносларнинг турмуш тарзида ҳам учрайди. Мазкур ижобий характерга эга анъаналарни аниқлаб, ибтидоий тузум жамоатчилик тартибларини фанда қайта тиклашда ҳам этнологларнинг хизматлари катта.

Демак, кўп қиррали тарихий-этнологик муаммоларни жаҳон фани ютуқлари ва комплекс усулларга асосланиб тадқиқ қилиш илмий жиҳатдангина эмас, балки сиёсий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мустақилликка эришганимиздан буён, этнологлар демократик мамлакатлардаги катта-кичик элат, халқ ва миллатларнинг этник жараёнини ҳар томонлама жиддий ўрганмоқдалар ҳамда амалий аҳамиятга эга бўлган илмий хулосалари ва тавсиялари билан юксак маданиятли янги жамиятни барпо этишга ўз ҳиссаларини қўшишга интиломоқдалар.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЖАҲОННИНГ ЭТНИК ҚИЁФАСИ

1 БОБ. АВСТРАЛИЯ ВА ОКЕАНИЯ ХАЛҚЛАРИ

Бешинчи қитъа ҳисобланадиган Австралия Тинч океанининг жанубида жойлашган ўзига хос ўлкадир. Унинг иқлими ҳам, этник тузилиши ҳам Ер қуррасининг бошқа қисмидан анча фарқ қилади. Тўрт томони бепоеън океан сувлари билан ювилиб турган Австралия қитъаси 7,7 млн. квадрат километр ҳудудга эга бўлиб, тахминан АҚШ ҳудудига тенг келади.

Қитъанинг бешдан икки қисми тропик иқлимли, қолгани субтропик ва мўътадил иссиқ иқлимдир. Ички Австралия ниҳоятда қурғоқ, ёғингарчилик кам, иқлими ўзгарувчан, лашту биёбондан иборат. Унча катта бўлмаган дарёлар унинг шарқида мавжуд, холос. Пастқам тоғ тизмалари асосан жануби-шарқий қисмида жойлашган. Бир неча юз катта-кичик кўллар мавжуд бўлиб, улар ёзги жазирамада қуриб, шўрхокка айланади. Аммо ўлка ер ости сувларига бой. Маҳаллий аҳоли ундан қадим замонлардан бери фойдаланиб келган. Ҳозир ҳам бу қитъада артезиан қудуқларидан кенг истифода этилади.

Австралиянинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам иқлими сингари хилма-хил. У ердаги ўсимликларнинг аксарияти (85 фоизи) фақат ўзига хос бўлиб, бошқа бирон ерда учрамайди. Айниқса, жануби-шарқида баландлиги юз метргача етадиган эвкалипт дарахтлари (150 турдан ортиқ) қитъага гўзал манзара касб этиб туради. Абадий яшил дарахтлар: пальма, фикус ва чирмовуқ каби ўсимликларга бой тропик ўрмонлар қитъанинг шимол ва шимоли-шарқий қисмида жойлашган. Ўлканинг ғарбий ва ички қисмига кириб борган сари барча ўсимлик дунёси ниҳоятда қашшоқлашгандек кўринади.

Австралиянинг ҳайвонот дунёси ҳам ўзининг қадимийлиги ва экзотикаси билан кишини ҳайратда қолдиради.

Бу ерда юқори сутэмизувчилар мутлақо бўлмаган, аммо халтали ҳайвонларнинг юздан ортиқ тури мавжуд. Тубан сутэмизувчиларнинг машхур вакили катта кенгуру туғилган боласини қорин терисидаги махсус халтасида вояга етказди. Қитъада кенгурунинг бошқа турларидан дарахтга тирмашадиган коала (халтали айиқ), вомбата ва ҳоказо турлари ҳам яшайди. Судралувчилардан илон, калтакесак, шимолдаги дарёларда тимсоҳ ва бошқа кўпгина шу каби жониворлар учрайди. Қушлардан: йирик Австралия страуси — эму, турли хил тўтиқушлар, қора оққушлар, сайроқи қушлар ва умуман, мингга яқин турдаги қушлар Австралия табиатининг ўзига хос файзидир.

Шуниси қизиқки, Австралия флора ва фаунасидаги турларнинг кўп қисмини маҳаллий туб аҳоли истеъмол қилиб келган. Улар фақат йирик ҳайвонларнигина эмас, балки майда жониворларни (илон, калтакесак, чувалчанг каби ҳашаротлар ва ҳ. к.) ҳамда турли экин илдизларини йигиб-териб истеъмол қилганлар. Австралияда инсон ҳаёти учун хавфли йиртқич ҳайвонлар йўқ, захарли илон ва тимсоҳлар эса жуда кам. Фақат ёввойи ит (динго) уй ҳайвони сифатида қўлга ўргатилган. Қитъада жуда кўп қазилма бойликлар мавжуд бўлиб, ундан туб аҳоли фойдалана олмаган.

Ҳозирги Австралия миллати қурама, турли элатлардан ташкил топган. Қитъада 15,7 млн.дан ортиқ (1985 й.) аҳоли яшайди, аммо у ниҳоятда нотекис жойлашган. Аҳолининг асосий қисми Австралиянинг шарқий ва жануби-шарқий қисмларида, суғориладиган қулай иқлимли ва ўсимлик дунёсига бой бўлган жануби-ғарбий районларида яшайди. Австралия аҳолисининг кўпчилиги европалик, айниқса, Англия ва Ирландиядан (78 фоизи) келганларнинг авлодлари кўпчиликни ташкил қилади. Туб аҳолиси (аборигенлар) сувсиз чўл ва саҳроларда кун кечирмоқда. Уларнинг сони 103 мингга яқиндир (метислар билан қўшиб ҳисоблаганда 140 мингдан ортади). Умуман олганда, Австралия ва Океанияда кейинги маълумотларга қараганда 25 млн.дан ортиқ аҳоли мавжуд. Шу жумладан, Янги Зеландияда 3,2 млн. аҳоли яшайди.

Океанияда жойлашган минглаб ороллар жанубга яқинлашган сари йириклашиб ва анча қуюқлашиб боради.

Австралиянинг шарқида ва шимоли-шарқида, аксинча, жуда майда ороллар Тинч океани бағрига кириб борган сайин камайиб боради. Энг йирик ороллар Янги Гвинея, Янги Зеландия, Янги Каледониядир, Майда ороллар эса, асосан, вулқонлардан ва маржонлардан пайдо бўлган ва уларнинг қитъага ҳеч алоқаси йўқ. Океаниянинг барча ороллари деярли тропик оралигида жойлашган бўлиб, иқлим экваториал, табиати абадий яшил тропик ўсимликлар билан қопланган, ҳайвонот дунёси Ғарбга томон бойроқ, Шарқда эса анча кам.

Океания, асосан, уч қисмга бўлинган: жануби-ғарбий қисмидаги „қора оролар“ деб ном олган *Меланезия*; унинг шарқий ва шимоли-ғарбидаги бепоён Тинч океанида тарқоқ жойлашган Полинезия (таржимаси „кўн соғли ороллар“); Осиё соҳилларига яқин майда ороллардан иборат *Микронезия*дир. Агар туб аҳолисининг шароити ва маданий савияси социал-иқтисодий жиҳатдан умумий характерга эга бўлса, Океания халқлари нисбатан юқори даражада ва ниҳоятда ранг-баранг шаклда ривожланган. Тилларнинг жойлашуви антропологик турларга тўғри келмайди. Уларнинг хўжалик типларига қараб маданий ёки социал ривожланиш даражасини аниқлаш қийин. Чунки Осиё ёки Европадаги ишлаб чиқариш қуроллари, моддий буюмлар бу ерга мутлақо тўғри келмайди. Масалан, туб меланезияликлар ўқ-ёйни, темир-чиликни ёки кулолчиликни билмаганлар, аммо ўзига хос юксак маданият яратганлар. Айтайлик, ижтимоий муносабатларда меланезияликларда савдо-сотик ривож топган бўлса ҳам, натурал хўжаликка эга бўлган полинезияликлар уларга нисбатан анча юқори маданиятга эга бўлганлар.

Умуман, бешинчи қитъани ўрганиш инсоният тарихининг илк даврлари — ибтидоий жамиятдан синфий жамиятнинг илк шакллариғача, дастлабки давлат ва қабилавий бирликларғача аниқлаб олиш имконини яратиб берган эди.

Дунёдаги энг кичик қитъа ёки энг катта орол ҳисобланган Австралия энг қадимий геологик даврларда қурғоқликдан ажралиб қолиб, XIX асргача жонли қадимий музей шаклида сақланган. Унинг флора ва айниқса, фаунасининг арханглиги ва ўзига хослиги доимо тадқиқотчиларни ҳозиргача ҳаяжонга солади. Австралияда юксак

сутэмизувчиларнинг йўқлиги, тубан сутэмизувчилар (халтали ҳайвонлар)нинг кўпчилиги бу ерда ибтидоий дунё қайта жонлангандай таассурот туғдиради. Мазкур табиий шароит маҳаллий туб аҳолининг маиший турмуши ва маданиятида ҳам ўз аксини топганлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Бепоён Тинч океани оролларида яшовчи минглаб катта-кичик турли этнослар кишилик жамиятининг дастлабки даврларида кашф этилган ажойиб ишлаб чиқариш усуллари, хўжалик шакллари, мураккаб географик муҳитга мослашган ҳар хил касблар, овчилик маҳорати, атрофдаги ваҳший табиатда яшаб ва чексиз денгизларда йўл топиб узоқларга саёҳат қилиш, қургоқ саҳродан сув топа билиш каби жуда кўп янгиликларни кашф этиб, жаҳон маданиятига ўзига яраша ҳисса қўшганлар.

Энди мана шу инсоният бешигида пайдо бўлган ва бизнинг давримизгача кишилик жамиятининг болалигидаги турмуш тарзи белгиларини сақлаб келган этнослар билан танишамиз.

1- §. АВСТРАЛИЯ ВА ТАСМАНИЯ ХАЛҚЛАРИ

Бешинчи қитъа аҳолисининг келиб чиқиши фанда энг қизиқарли ва ниҳоятда мураккаб муаммодир. Чунки бу ернинг туб аҳолиси жуда архаик ибтидоий типдаги содда, ўзига хос маданиятини бизнинг давримизгача сақлаб қолган. Бу қитъа аҳолисини ўрганишнинг мураккаблиги шундаки, тасманияликларнинг жисмоний тузилиши, тили ва маданияти бошқа бирон халққа ўхшамайди, яъни бошқа халқларга қиёс қилиш имконияти йўқ. Шунинг учун уларнинг этногенези тўғрисида бир ярим асрдан буён тортишувлар, турли мулоҳазалар давом этиб келмоқда. Аммо Австралия қитъаси *антропогенезга* кирмаслиги, яъни одамзоднинг ватани эмаслиги аниқ. Демак, австралиялик ва тасманияликларнинг қадимий аجدодлари келгиндилар бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Кейинги йилларда ўтказилган баъзи антропологик ва археологик тадқиқотларда уларнинг қаердан ва қачон келганлиги тўғрисида баъзи маълумотлар аён бўлди.

Австралияликларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги фикр-ни рус олими **Иван Симонов** ўзининг дастлабки тад-

қиқотларида бундан 180 йил илгари баён этган эди. XIX асрнинг 20-йилларида Сиднейга рус кемаларида келган экспедиция аъзоси И.Симонов австралияликларни кўрганда, улар жанубий ҳиндистонликларнинг авлодлари, деган тахминни айтган. Антропология фани Австралия туб аҳолиси Жанубий Осиёнинг қадимий халқлари билан тарихий боғлиқ эканлигини тасдиқлаган. XIX аср ўрталарида айрим сайёҳ олимлар (Э. Эйр, Ж. Причард) австралияликларни тасодифан қитъага адашиб ёки қулликдан қочиб келган африкаликларнинг авлоди деган бўлса, баъзи бирлари Малайя архипелаги ва Янги Гвинея орқали келган энг қадимий океанияликлар авлоди, деган фикрларни айтишган. 1870 йилларда бешинчи қитъа билан танишган рус тадқиқотчиси ва сайёҳи **Н.Н. Миклухо-Маклай** ўзининг жиддий кузатишлари асосида австралияликлар *мустақил ирқ* деган хулосага келди. Мазкур фикрни антропологик тадқиқотлар ҳам қисман тасдиқлайди. Австралияликлар ўзига хос антропологик типни ташкил қилади.

Айрим тадқиқотчилар қитъанинг туб аҳолиси *негроид* ва *европоид* ирқлар оралигида пайдо бўлган дейишса, бошқа олимлар австралияликларни катта негроавстралоид „экваториал“ ирқининг махсус типни, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг сочлари қора, европоидларникидек тўлқинсимон, соқол-мўйловлари ва бадан туклари қалин, терисининг ранги негроидларникига ўхшашроқ тўқ жигарранг, калла суяги узунчоқроқ, пешанаси нишаблик, қош усти суяги чиққан, лаби қалин ва бурни кенгроқ, бўйи ўртача ёки баландроқ.

Бунга ўхшаш типларни Австралиядан ташқари Индонезияда ёки Жануби-шарқий Осиёда, (масалан, Шри Ланкадаги веддалар), Ҳиндистоннинг жанубидаги қабила-ларда учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам мазкур тип фанда баъзан „ведда-австралоид“, деб ҳам юритилади. Ҳозирги классификацияга биноан катта австралоид ирқига Австралиянинг туб аҳолиси, *папуаслар* ва *меланезияликлар*, *негротослар* ва *веддиоидлар* кирди. Демак, австралиялик ва тасманияликларнинг аجدодлари бир замонлар жануби-шарқий Осиёда ва Индонезияда яшаганлар. Қитъанинг географик жойланиши ва Ява ороли (Вадьяк)да топилган австралоид типдаги иккита калла суягининг қолдиқлари бунга далил

бўла олади. Австралия худудининг шарқий ва жануби-шарқий қисмларида топилган қадимий калла суяги қолдиқлари бу ерда одамларнинг узоқ ўтмишда жойлашуви ва Вадьяк топилмаларига ўхшашлиги этногенез масалаларига анча аниқлик киритган эди. Айниқса, Кейлор (1940 й.) маконидаги калла суяги тузилиши жиҳатидан ҳозирги австралияликларга яқин туради.

Тасманияликларнинг келиб чиқиши ҳали тўлиқ аниқланмаган. Улар сочининг жингалаклиги, баданининг тўқ жигарранглиги, паст бўйлиги билан австралияликлардан фарқ қилганлар. Тасманияликлар антропологик тузилиши билан меланезияликларга, айниқса, Янги Каледониядаги туб аҳолига ўхшаб кетади. Аслида, олимларнинг фикрича, тасманияликлар қадим даврларда Австралиядан сиқиб чиқарилган туб аҳолининг авлодларидир.

Бешинчи қитъага аҳолининг кўчиб келиш даври юқори палеолитга тўғри келади. Тахминан 18—19 минг йиллар муқаддам Австралия қитъаси Осиё билан қўшилган бўлиб энг қадимий австралияликлар Жануби-шарқий Осиёдан қуруқлик орқали кўчиб келганлар. Кейинчалик 12—13 минг йиллар илгари океан сувларининг кўтарилиши натижасида бешинчи қитъа пайдо бўлган. Шунгача алоқадор бўлиб турган қадимги осийлик аждодларидан ажралиб қолган австралияликлар ўша давр ижтимоий тузуми ва маданиятини то ўтган асргача мустаҳкам сақлаб қолганлар. Аммо аҳолининг жойлашув жараёни жуда узоқ даврларга чўзилган. Улар дастлаб яшашга қулай бўлган шарқий соҳилларни эгаллаганлар, кейинчалик эса ўрта саҳро қисми ва гарбий районларга ҳам кўчиб ўта бошлаганлар. Ҳатто мустамлакачилар келгунча ҳам туб аҳоли қитъани тўлиқ ўзлаштириб олмаган эди.

Европа мустамлакаси арафасида (XVIII—XIX асрлар) Австралия ва Океания халқлари ўзларининг хўжалик фаолияти ва ижтимоий тузумида, тили ва ирқий тузилишида қадимий ибтидоий шаклларни шунчалик чуқур сақлаб қолганларки, бошқа қитъаларда уларга ўхшаш белгилар деярли учрамайди. Айниқса, бу хусусият маҳаллий тилларда ёрқин намоён бўлган. Албатта, бошқа ерлардаги каби қитъада ҳам узоқ тарихий давр мобайнида тараққиёт рўй бериб, энг ибтидоий даврлардаги ижтимоий ва маданий шаклларда

муайян ўзгаришлар бўлиб турган. Истилолар натижасида бу ерда яшовчи туб жой аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётида, ижтимоий-маиший ва маданий турмушида жиддий ўзгаришлар рўй бера бошлаган, хусусан, ўзига хос кўпгина этник хусусиятлар йўқолиб борган, айрим элатлар (масалан, тасманияликлар) эса бутунлай қирилиб кетишгача етиб борган. Шунинг учун ҳам айрим этносларнинг келиб чиқиши ва этнографик таърифини ўрганиш имконияти анча мураккаблашган.

Мустамлакачилар келгунга қадар австралияликлар бутун қитъа бўйлаб тарқоқ ҳолда кўчиб юрганлар. Уларнинг сони тахминан 250—300 минг бўлиб, 500 га яқин уруф-қабилаларга бириккан. Узоқ вақт давомида бошқа дунё билан алоқада бўлмаганликлари туфайли австралияликларнинг тиллари, юқорида қайд қилинганидек, ҳеч бир бошқа тилларга ўхшамайди ва яқинлиги ҳам йўқ. Ҳар бир қабила ўз тили ёки шевасига эга бўлиб, ирқий ва маданий жиҳатдан ўхшашлик мавжуд бўлса-да, бир-бирларининг тилларини тушунолмаганлар. Баъзи тиллар бир неча шевалардан иборат бўлиб, махсус туркумни ҳосил қилган. Туб аҳоли тилларини лингвист **А. Кэпелла** олти йирик туркумга бўлади. 1) Жануби-шарқий Австралия тиллари; 2) Янги жануби Уэльс тили; 3) Шимоли ва Марказий Квинсланд тили; 4) Марказий ва Жануби-ғарбий Австралия тили; 5) Арихемленд тили; 6) Шимолий ва шимоли-ғарбий ҳудуддаги жуда кўп бошқа тиллар. Барча тиллар ўз тузилиши, аниқлиги ва сўз бойлиги билан алоҳида хусусиятга эга. А. Кэпелланинг бу классификацияси ҳали такомиллашмаган ва кўпчилик олимлар томонидан қабул қилинмаган. **Патер В. Шмидт** Австралия тилларини ўзаро бир-бирига яқин бўлган икки — жанубий ва шимолий гуруҳларга бўлади.

Айтганимиздек, ҳар бир қабила ўз тили ва шевасига эга бўлган. Австралия тилларининг умумий сони ҳам қабилалар сингари 500 дан ортиқ. Улар тилларнинг аниқ тузилиши ва равшанлиги, грамматик турларнинг бойлиги билан ажралиб туради. Масалан, *аранда* тилида 10 мингдан ортиқ сўз мавжуд. Австралияликларда оғзаки сўзлардан ташқари, қўлни ҳар мақомда қимирлатиш йўли билан ифодаловчи имо-ишора тили ҳам мавжуд бўлган. Шу боис ҳам улар узоқдан, овоз

етмайдиган масофада бир-бирлари билан қўл ҳаракати, имо-ишора орқали ўз фикрларини баён қила олганлар. Айрим тадқиқотчиларнинг ҳисобига қараганда, *аронда* қабиласи 450 дан ортиқ имо-белгиларини ўзлаштириб, улар орқали айрим буюмлардан ташқари, ҳатто киши ҳаракати, ижтимоий атамалар, тўлиқ гапларни ҳам ифодалай билганлар. Баъзи бир фикрлар эса жуда узоқдан қўл билангина эмас, балки калла ва бадан ҳаракати билан ҳам етказилган.

Австралияликларда яна „сигналлар тили“ ҳам мавжуд бўлиб, нарсаларни аниқ белгилар ёрдамида ифодалаганлар. Мисол учун, ўз жойларини ташлаб кетаётганларида оёқлари билан қумга чизиқ чизганлар ва чизиқнинг учига хивич тиқиб қўйганлар. Чизиқнинг йўналиши ва унинг узунлиги шу гуруҳнинг қайси томонга ва қанча масофага кетганлигини билдирган. Бу белги ўз гуруҳларининг кечикиб қолган аъзолари ва меҳмонлар учун ҳам қилинган. Шунингдек, хавф ёки мотам сигналлари кенг тарқалган.

Яқин даврларгача австралияликлар ва қирилиб кетган тасманияликлар дайди овчилик ва териб-термачилик билан шуғулланиб келганлар. Уларнинг хўжаликлари, асосан, „ўзлаштириш“ характериға эға бўлиб, табиат маҳсулотларини ишлаб чиқармасдан тайёр ҳолича териб-термачлаб, овлаб истеъмол қилганлар. Улар на деҳқончилик, на чорвачиликни билганлар. Овчилик асосий тирикчилик манбаи ва сеvimли машғулот ҳисобланган. Австралияликлар болаларини ёшликдан ов қилиш, қурол ишлатиш, ҳайвон изларини аниқлаш ва гов тиклаш каби сирларни билишға ўргатганлар.

Ҳайвонот дунёси нисбатан камбағал бўлган Австралияда туб аҳоли неки жонзот бўлса, ҳаммасини ов қилиб, истеъмол қилган. Айниқса, кенгуру ва туяқушларни ов қилишда зўр маҳорат кўрсатганлар. Улар ҳайвонларнинг изларини тез топа билганлар, узоқ масофагача сабр-тоқат ва матонат билан овнинг пайига тушганлар. Баъзан кенгуруни ярим ёввойи ит (динго) ёрдамида қувиб ёки кўпчилик бўлиб ўраб олиб найза билан овлаганлар. Чунончи, отдек тез югурадиган эму туяқушини овлаш ҳам катта маҳорат ва санъат талаб қилган.

Баланд эвкалипт дарахтларига тирмашиб чиқишда жаҳонда австралияликларға тенг келадигани йўқ. Улар дарахтларда яшовчи паррандаларни тутиш, қуш тухуми ёки ёввойи

ари асалини олиш учун ниҳоятда зўр маҳорат билан тик дарахтларга чиқа билганлар. Майда ҳайвонлар (кеми-рувчилардан йирик вомбат ва бандикут, турли каламушлар, тошбақа, калтакесак ва илонлар)ни ер ковлагич таёқ билан овлаганлар. Айниқса, катта захарсиз вома илони қимматбаҳо ўлжа ҳисобланган.

Қушларни овлашда энг асосий қурол *бумеранг* бўлган. Бумерангнинг хусусияти шундаки, моҳир мерган куч билан ирғитганда, у ўлжага кутилмаган томондан бориб тегиши мумкин, агар нишонга тегмаса у яна иргитувчининг оёғи тагига қайтиб тушади. Бумеранг турли хил бўлади, аммо аксарияти ўроқсимон шаклда бўлиб, узунлиги ўртача 75 см (айримлари 2 метргача) келади ва юз метр масофагача учади. У билан учар қушларни ҳам уриб тушириш мумкин. Қушларни ҳар хил тўрлар ва тузоқлар билан ҳам овлаганлар. Балиқчиликда санчқи, тўр, қармоқ, сават ва бошқа ов қуроллари ишлатилган. Қармоқлар суяк ёки чиғаноқдан ясалган. Овчилик ва балиқчиликда найза муҳим роль ўйнаган. Тасманияликларда тош қурооллар ва найза ишлатилган. Денгиз ҳайвонлари угри, моллюска ва қисқичбақалар севимли таом ҳисобланган. Овчилик ва балиқчилик билан эркаклар, териб-термачлаш билан эса, асосан, аёллар шуғулланган.

Австралияликлар гўшт ва балиқни хом ҳолда истеъмол қилмаганлар. Улар гўштг, қуш ёки балиқни кўпинча яхлит ҳолда ўтда ёки чўғда қовуриб еганлар. Австралияда турли тарик, ямс ва бошқа илдизмевали ўсимликлар, нон дарахти (бунья) ёввойи ҳолда ўсади. Барча емишли ўсимликларни ҳам майдалаб ёки янчиб, эзиб ва қовуриб истеъмол қилганлар. Оловни ишқалаш йўли билан, баъзан ёғочни ёғоч билан арралаш ёки пармалаш йўли билан топганлар.

Улар тош, суяк, чиғаноқ, ёғоч, ўсимлик толаси, ҳайвон терисидан турли қурол, буюм ва идишлар ясашни яхши билганлар. Тош қуроолларнинг типлари неолит давридаги *шел* ва *ашел* ёки *мустье* қуроолларига ўхшаб кетади.

Теримчиликда ер ковлайдиган йўғон учи йўнилган ёғоч ишлатилган. Йиғилган ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотларини ўсимлик толасидан тўқилган халта ёки ёғоч тоғораларда сақлаганлар. Аборигенлар айрим ўсимликларнинг захарли моддасини сувда ювиб ёки ўтда куйдириб йўқота билганлар.

Донни махсус тош ёргичларда ва сўқиларда янчганлар. Тасманияда чақмоқтошнинг бўлмаганлиги сабабли туб аҳоли ўз тош қуролларини қаттиқ қумтошлардан ясаганлар. Улар суякдан кам фойдаланганлар, асосан, тош, ёғоч, чиғаноқ, тери, чарм ва ўсимлик толасидан асбоб ва қурол ясаган.

Австралиялик ва тасманияликларнинг кийимлари ниҳоятда юпун бўлган. Кўпчилик қабилалар мутлақо кийимсиз, яланғоч юрганлар. Баъзи жануби-шарқий районларда опоссум терисидан плаш тикиб ёпиниб юрганлар. Аммо эркагу аёл, асосан, байрам вақтларида турли безаклар: бошига толадан ўров, кўлига ип, билагузук, бўйнига мунчоқ, бурнига булоқи сирға тақишган, баданларини бўяб ҳар хил патлар ёпиштирганлар ёки баданларини махсус жароҳатлаб, йўл-йўл нақшлар тилганлар. Танани фақат безак учун эмас, баъзан терини сақлаш учун ҳам бўяганлар.

Кўпчилик қабилалар дайдиб юрганлари учун муайян қишлоқларга эга бўлмаганлар. Жануби-шарқий ва ғарбий районларда тайёр маҳсулотлари тугагунча маълум пайтгача бир ерда яшаганлар. Одатда ҳар бир алоҳида гуруҳ бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрган, шунинг учун ҳам шох-бутоқлардан чайлалар тиклаб, уларни ёғоч қобиғи, барг ва хашак билан қоплаганлар. Шимолда тропик ёмғирлар кўп бўлганлиги туфайли қозиқоёқларга ўрнатилган уйларни ҳам учратиш мумкин. Шарқий депораларда 12—15 ва ҳатто 30 дан ортиқ киши яшайдиган уйлар ҳам тикланган.

Туб аҳоли, асосан, юкларни қўлда кўтариб пиёда кўчиб юрганлар. Дарёлар ва денгиз соҳилларида дарахт қобиғидан ва катта ғўладан ўйиб ясалган содда қайиқлар ва солларда, баъзи балансирли ва елканли кемаларда сузиб юрганлар. Теварак-атрофдаги табиий муҳитни яхши билганлар. Аммо ишлаб чиқариш кучлари ниҳоятда паст, содда ҳолатда бўлган.

Бешинчи қитъада хонакилаштириладиган ҳайвонлар бўлмаган. Ярим ёввойи ит — динго Австралияга одамлар билан келиб бирга маҳаллий аҳолига вафодор бўлгани ҳолда ярим ёввойилигича қолаверган. Тасманияда ҳам йирик ҳайвонлар бўлмаганлиги туфайли, асосан, кенгуру, узун думли қопчиқли айиқча (опоссум), денгизда эса тюленларни овлаш билан чекланганлар. Тасманиялик аёллар тошдан ясалган

чопқич билан дарахтнинг силлиқ танасига кертик ясаб, бели ва дарахтга чарм камар ёки арқон ташлаб, жуда чаққонлик билан баландга кўтарилиб, шох ва барглар орасига яширинган опоссумларни ушлаб олганлар. Улар офтобда исиниб ётган тюленлар олдига тезликда писиб бориб уларни оддий чўқмор билан овлаганлар.

Австралиялик ва тасманияликларнинг ижтимоий тузуми ниҳоятда жўн, ибтидоий даражада бўлган. Афсус, тасманияликлар жуда эрта қирилиб кетган, шунинг учун ҳам уларнинг ижтимоий ҳаёти тўғрисида маълумотлар жуда кам сақланган. Баъзи манбаларга биноан, тасманияликлар бошланғич ҳолдаги уруғчилик тузуми даражасида турганлар. Уруғ ичида никоҳга йўл қўйилмаган, яъни экзогамия¹ тартиби ҳукм сурган. Уруғлар қабилаларга бирлашиб, муайян ҳудуд доирасида бир-биридан ажралган ҳолда кўчиб юрганлар. Ҳар бир қабиланинг чегараси ўзига яхши маълум бўлган ва бу чегараларнинг дахлсизлигига катта эътибор берилган. Тасманияликларда 20 га яқин қабила бўлиб, улар 12—50 одамдан иборат, локал гуруҳларга бўлинган.

Австралияликлар ҳам айрим қабилаларга бўлинган бўлиб, мустамлака арафасида бутун қитъада 500 га яқин мустақил, бир-бирига боғлиқ бўлмаган жамоа ҳолида ҳаёт кечирганлар. Ҳозир жуда кам қабила қолган. Уларнинг қабилавий тузуми ниҳоятда содда бўлган, кўпчилигида на қабилавий бошлиқ, на қабилавий кенгаш бўлган. Туб аҳоли ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини ижтимоий мулк ташкил қилган. Аммо ижтимоий тузум ва муносабатлар анча мураккаб бўлган. Юқорида қайд қилганимиздек, қабилалар юзтадан то бир икки мингга яқин кишидан иборат бўлган. Қабилавий тузум қоидалари шунчалик қаттиқ бўлганки, унга риоя қилмаганлар қатл қилинган ёки қабиладан ҳайдалганлар, яъни табиий ўлимга ҳукм этилганлар. Чунки, ибтидоий жамоа шароитида жамоадан ажралган одам мустақил яшай олмаган.

Ҳар бир қабила жойлашувига қараб айрим локал гуруҳларга бўлинган. Бундай гуруҳлар одатда муайян муно-

¹ Экзогамия — жамоа уруғчилик тузумига хос уруғдошлар оиласидаги никоҳни ман этувчи ибтидоий қонун-қоида тусига кирган одат.

сабатлар билан ўзаро боғланган бўлиб битта жуфт қабилани ташкил этган. Аслида Австралия қабиласининг икки „паллага“ ёки икки „никоҳ синфига“ бўлиниши ибтидоий жамиятга хос *дуал* ташкилоти билан боғлиқдир. Ўз навбатида ҳар „палла“ икки бўлак уруғдан иборат. Илк қабила тузилишининг кейинги бу икки шакли *фратрий* системаси, деб аталган. Фратрия (грекча „биродарлик“ деган маънони англатади) никоҳ тартибига биноан бир „паллага“ мансуб бўлган одамлар ўзаро никоҳлана олмайди, балки улар қарама-қарши „палланинг“ одамлари билан никоҳлана олиши мумкин, бошқача қилиб айтганда эр ва хотин доимо қабиланинг ҳар хил „палласига“ мансуб бўлиши керак эди. Мисол учун, бир австралия қабиласининг икки „никоҳ синф“ига — *кроки* ва *куметага* бўлиниши фратрий системасининг намунасидир. Бу система фанда *дуал экзогамия* деб ҳам айтилади. Мазкур тартибга биноан бир „палла“ ёки бир уруғнинг аъзолари ўртасида никоҳнинг бўлиши мумкин эмас, туғишган опа ва сингиллар ўртасида ҳам, шунингдек, ён томон қариндошлар ўртасида ҳам (она томондан) никоҳ бўлиши истисно этилади, яъни катта ва кичик авлодни бир-бири билан никоҳланишига йўл қўймайди. Шундай қилиб, бир фратрия (ёки шундаги уруғлардан бири) бошқа фратрияга нисбатан (ёки ундаги бошқа уруғга) „она фратрияси“ (ёки уруги), иккинчиси эса „ота фратрияси“ (ёки уруги) ҳисобланади. Ҳар бир фратрия ўзининг номига эга бўлиб, асосан, унинг аждоди ҳисобланган ҳайвон номи билан боғлиқ бўлган. Рус олимларининг фикрича, австралияликларнинг *фратриал системаси уруғчилик тузумининг дастлабки шаклидир*.

Уруғ ёки фратрия аждодининг айрим ҳайвон номи билан аталиши Австралияда кенг тарқалган тотемистик¹ тасаввурлар билан боғлиқ. Улар орасида иқтисодий табақаланиш бўлмаган. Ҳар бир локал гуруҳ бир авлод сифатида ёшига ва жинсига қараб бўлинган ва меҳнат тақсим қилинган. Эркаклар ишлаб чиқариш қуроллари ясаганлар, ов қилганлар, оиласини қўриқлаганлар, аёллар эса теримчилик

¹ Тотемизм — одам ёки уруғнинг бир ҳайвон, ўсимлик ёки айрим табиий нарса билан „қариндошлик“ алоқаси борлиги тўғрисидаги диний эътиқод.

қилганлар, бола боққанлар, ов ва терим маҳсулотларига ишлов бериб, овқат тайёрлаганлар. Ижтимоий маҳсулотлар тенг бўлинган, шахсий мулкни билмаганлар. Ижтимоий ва никоҳ-оила муносабатлари мураккаб одат ва дастурларга асосланган махсус тизимга эга бўлган.

Никоҳ ва оила муносабатларида фратриал ва уруғ чекланишлардан ташқари секция ёки „никоҳ синфлар“ ига бўлиниш муҳим аҳамият кашф этган. Масалан, қабила I ва II фратрияга бўлинган бўлиб, I фратрияда А ва Б секциялари, II фратрияда эса В ва Г секциялари мавжуд. А секциясидаги эркак фақат В секциясидаги аёлга уйланиши мумкин, уларнинг болалари Г секцияси (она уруғи ҳисоби)га тегишли; Б секциясидаги эркак фақат Г секциясидаги аёлга уйланиши мумкин, уларнинг фарзандлари В секциясига тегишли. Шундай қилиб, набиралар ота томондан бобо секциясига, она томондан буви (момо) секциясига тегишли ҳисобланган. Австралиялик абориген расм **Дик Рафси** ўз биографиясида ёзади: „Мени дадамнинг ака-укаси менинг тоғам эмас; улар ҳам менга дада. Унинг болалари ҳам менга қариндош, ака-ука ва опа-сингилларим ҳисобланади. Дадамнинг опа-синглисини мен амма дейман, унинг болалари эса аммавачча бўлади. Ойимнинг опа-синглисини мен ойи дейман, уларнинг болаларини ака-ука ва опа-сингил, деб ҳисоблайман. Ойимнинг ака-укалари менга амаки бўлиб, мени эркаклар қаторига ўтказиш (инициация) маросимига тайёрлаш ва тарбия қилишга жавоб беради. Унинг болалари менга амакивачча сингилларимга уйланишим мумкин, айниқса, она уругидан, аммаваччаларга“¹. Шимолий Австралияда **У. Числинг**нинг таърифича, йигит она томонидан ака-укасининг қизига уйланиши мумкин, аммо дадасининг синглиси қизига уйланиши қатъиян тақиқланган². Мазкур никоҳ тартибларини бузиш жуда катта гуноҳ ҳисобланган ва ким уни бузса ё қатл қилинган, ё уругдан ҳайдалган.

Вояга етган ўспиринларни катталар гуруҳига ўтказишда махсус инициация маросими амалга оширилган. Иқтисодий

¹ Дик Рафси. Луна и радуга. — М.: „Наука“, 1978, стр 21.

² У. Числинг. Среди кочевников Северной Австралии. — М.: изд-во „Восточной лит-ры“. 1961, стр. 83.

ёки социал табақаланиш бўлмаганлиги туфайли австралияликлар жинсига қараб бўлинган. Шунинг учун ҳам, масалан, ўғил болаларни овчилар гуруҳига ўтказиш учун боланинг ёшлигидан тарбиялашган. Дастлаб, улар вояга етгач бошқалардан ажратиб қўйилган ва баъзи таомларни истеъмол қилиш ман қилинган, тишларини уриб синдириш, баданини жароҳатлаш, ўтда тутатиш каби жисмоний синовлардан ўтказилган. Бир неча йилга чўзилган инициация маросимларида ёшларни қабила урф одатлари, афсона ва ривоятлари билан таништирганлар, қарияларни ҳурматлаш ва тартиб-қоидаларга қаттиқ риоя қилишни, овчилик ва бошқа касб сирларини эгаллаш маҳоратини ўргатганлар. Инициация даври вояга етган ўғил болаларни суннат қилиш маросими билан тугайди.

Суннат маросими Дик Рафси маълумотларига қараганда, қабила аъзоларининг махсус майдонига тўпланиши билан бошланади, у ерга белига қилдан тўқилган белбоғ боғланган болани олиб келиб эркаклар орасига ўтказадилар. Икки кун давомида эркак ва аёллар ашула айтиб рақсга тушадилар. Учинчи куни эрталаб боланинг қариндошларидан уч киши ерга чўзилиб ётади, уларнинг устига бола ётқизиilib, балиқ суягидан ишланган махсус пичоқ билан суннат қилинади ва кесилган жойга кул сепилади. Кесиб олинган қисми чой дарахти қобиғига ўраб қўйилади ва олти ойдан кейин уни боланинг ўзига совға қиладилар. Суннат қилинган бола ўрnidан туриб, ўт ёқилган ўчоқ олдида тиз чўкади ва кесилган жойини қуритади.

Маърака тугагач, ўспирин бир оз вақт ёлғиз яшайди, муайян овқат ейди, бошқалар билан фақат имо-ишора билан гаплашади. У амакисининг тарбиясида ярим йил давомида жамоадан ажралган ҳолда яшайди. Амакиси унга ов сирларини, қабила қонунларини, найза ва бошқа қуроллардан фойдаланиш усулларини ўргатиши зарур.

Шу муддат ўтгач, болани денгиз соҳилига олиб бориб чўмилтирадилар, турли совғалар инъом қиладилар, аёллардан бири унинг бошига тўр солади. Демак, бола энди овчилар қаторига ўтган ҳисобланади. Ўша кеча яна базм бошланади, ашула айтилиб, муқаддас ўйинлар ижро этилади. Ашулачи олдига ўтказилган ўспиринга яна совғалар берилади. Энг

биринчи совға сифатида суннатда кесилиб қуритилган ва чой дарахтига ўралган фалос қисми топширилади. Кейин найза, бумеранг, тўр ва бошқа инъомлар берилади. Охирида қайси қиз унга келин бўлиб аталганлиги эълон қилинади. Шунинг билан суннат маросими тугайди, ўспирин энди овчи эркаклар гуруҳининг тўлиқ ҳуқуқли аъзоси ҳисобланади. Алалхусус қизларни ҳам маълум ёшга етганларида муайян маросимлар ўтказиб оилавий ҳаётга тайёрлаганлар.

Барча дастур ва маросимларни ўтказишда тажрибали ва ҳурматли, ёши катта мўйсафидларга таянганлар. Улар бу маросимларда раҳбарлик қилганлар.

Қабилалар орасидаги можаро ва келишмовчиликлар баъзан уруш чиқишига олиб келган. Урушга одатда қабила ҳудудини эгаллаш, хотинларни олиб қочиш, сеҳргарликда айблаш, уруғдошларни ўлдириш ва ҳоказолар сабаб бўлган. Хун олиш авлодма-авлод ўтиб келган. Аммо, қирғинбарот урушлар жуда кам бўлган. Одатда қабилалараро тўқнашувлар ва ёки жанжаллар бир неча қурбонликлар ёки ярадорлар пайдо бўлиши билан тўхтатилиб, тинчлик музокаралари бошланган ва махсус маросимлар билан тугаган.

Қабилалар орасидаги муносабатлар кўпинча тинч-тотув характерга эга бўлган. Қабилалар ўртасида тош қурол-аслаҳа ва буюмлар, ноёб хомашё (бўёқ, наркотик ўсимлик, чақмоқтош ва ҳоказо) алмашиб турилган. Ҳар бир қабиланинг ўз алмашув маҳсулоти, унинг ўрнига оладиган моли ҳам аниқ бўлган. Алмашув савдоси одатда махсус маросим ва байрамлар билан нишонланган.

Австралияликларнинг маънавий маданияти, диний эътиқоди ишлаб чиқариш кучларининг даражаси ва ижтимоий тузумига мос келган. Уларнинг тасаввурида бутун теваарак-атроф ғайритабиий кучлар, турли махлуқ ва арвоҳлар билан тўла. Австралияни одатда *тотемизм ватани* дейдилар. Энг ибтидоий дин шаклларида бири ҳисобланган тотемизм фалсафаси билан уйғунлашиб кетган кишилар, уруғ ёки қабилалар ўзларини муайян моддий буюмлар, асосан, айрим жониворлар ёки ўсимликлар билан яқин қавм-қардош, деб биладилар ва шунга ишонадилар. Шунинг учун ҳам, айрим уруғлар тотемистик гуруҳ ҳисобланиб, ҳайвонлар ёки ўсимликларнинг, баъзан жонсиз буюмларнинг номи билан

аталганлар. Шу номдаги ҳайвон ёки ўсимликка — бобо, дада ёки ака-ука қариндош деб ишонилгани учун уларни ўлдириш, истеъмол қилиш қаттиқ ман этилган.

Марказий Австралияда афсонавий аждодларнинг арвоҳлари муқаддас буюмларга кўчирилган. Бундай буюмлар одатда сеҳрли белгилар чизилган тахтача — *чурингидан* иборат бўлиб, уни махсус жойга яширганлар. Ҳар бир тотемистик гуруҳ ўзининг чурингиси яширинган муқаддас жойга эга бўлган. Ўша ерда йилда бир марта махсус маросим (интичиума) ўтказилган.

Австралияликлар орасида турли сеҳргарлик, дуоғўйлик, зиён етказиш магияси жуда кенг тарқалган. Душман қабилалар турли дуолар билан зиён етказа билиш қобилиятига эга, деган тасаввурлар муҳим роль ўйнаган. Туб аҳоли тушунчасида душман узоқдан зиён етказмоқчи бўлган кишига учи йўнилган ёғоч, ўткир суяк тўғрилаб нафратли дуо ўқиса шу киши ё касал бўлар, ё ўлар эмиш. Сеҳргарлик билан бировни *совутиши* ёки *мафтун қилиши* (севги магияси), *ёмғир ёғдириши* (оби ҳаво магияси), *даволаш* (дуохонлик магияси) касбини эгаллаган махсус фолбин ва дуохонлар шуғулланган.

Магик тасаввурларга нисбатан Австралия қабилаларида *анимизм* (жонга ишониш) кам тарқалган. Уларда космогоник афсоналар ҳам ривожланган. Жоннинг нариги дунёда яшашига ишонганлар. Австралияликларнинг диний эътиқодида ҳукмрон ва қарам бўлиш тушунчалари йўқ. Улар ўз тотемларига итоат қилиб тиз чўкмаган. Бу элат на буюк арвоҳ, на худо тўғрисида тасаввурни, на қурбонлик, на ибодатхона, на авлиёни билганлар. Фақат турли сеҳргарлик маросими ва одатлар, коҳинлар ўрнига фолбин ва дуохонлар, муқаддас авлиёлар ва мачит ўрнига буюмларнинг сақланиш жойлари ибтидоий дунёнинг асосий ифодаси эди.

Австралияда халқ оғзаки ижоди даставвал ривоятлар, афсона ва эртақлар, ашула ва рақсларда намоён бўлган. Афсона ва ривоятлар, асосан, тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ бўлса ҳам муқаддаслаштирилмаган, тингловчилар уларнинг ҳаққонийлигига ишонишмайди, кулги ва ҳазил билан қабул қилишади. Афсона персонажлари (киши ёки ҳайвон) ҳеч қандай қаҳрамонлик кўрсатмайди, одатдагича кўчиб

юради, ов қилади, ейди, ётади, баъзан урушади ва бир-бирини ўлдиради.

Муסיқа куйлари одатда рақсларга жўр бўлади. Уларнинг рақслари кўпинча жамоа характерида (орро бори) бўлиб, турли маънони тасвирлайди, айримлари *тотем* билан боғлиқ драматик афсоналарни ифодалайди. Барча ўзаро учрашувлар, тадбир ва маросимларда рақс ижро этилган.

Ўзига хос тасвирий санъат ҳам турли ижтимоий ва диний эҳтиёжларга бўйсундирилган. Унда айрим примитив, реалистик тасвирлар билан бир қаторда, ҳар хил шартли белгилар — *чизиқ, нуқта, доира* кабилар тотемистик тасаввурларни ифодалаган. Турли нақшлар ва орнаментлар қуролларга, маросимларда киши баданига, сирли белгилар эса чуринги ва бошқа диний буюмларга, қоя ва тошларга ясалган. Тасманияликлар ҳам безакларни ва бадан бўяшни билганлар.

Анча оддий кишиларнинг билимлари теварак-атрофдаги табиий шароитга мослашган бўлиб, ишлаб чиқариш тажрибасига бўйсундирилган. Австралияликлар ўз гуруҳи кўчиб юрадиган ҳудудни жуда яхши билганлар, бепеён даштларда *сув, йўл* ва *таом* топиш усулларини эгаллаганлар. Табибларнинг сеҳрли тажрибасидан ташқари ҳар бир австралиялик айрим касаллик ва яраларни даволаш йўллари ҳам билган. Улар ибтидоий табобат қўлга киритган барча билимлардан фойдаланганлар, махсус тайёрланган таркибий дориларни ҳам, ўсимликдан қайнатилган ва кукун ҳолидаги дориларни ҳам ишлатганлар, қон оқишни тўхта-тиш, синган жойни тузатиш каби жарроҳлик усулларидан хабардор бўлганлар.

Австралияликлар ўз ватанининг ботаника ва зоология-сини етарли равишда эгаллаб, ҳар бир ҳайвон ва ўсимликка ном берганлар. Улар анатомия бўйича (асосан, суяклар) етарли билимга эга бўлсалар ҳам физиология соҳасидаги тасаввурлари ниҳоятда хаёлий бўлган. Масалан, жинсий алоқа натижасида бола туғилиши ўртасидаги боғланишни мутлақо билмаганлар. Диагностика соҳасида ҳам билим жуда паст бўлса-да, турли касалликлар орасидаги фарқни ажрата билишган. Умуман, ўткир кузатувчилик ва теварак-атрофни, табиатни чуқур ўрганиш натижасида австралияликлар ва тасманияликлар ишлаб чиқаришга, одам соғлиги ва риво-

жига зарур бўлган белгиларни, дастлабки ижобий билимларни ўзлаштирганлар. Бу тўғридаги маълумотларни турли давр олим ва сайёҳлари ёзиб қолдиришган.

Бешинчи қитъага то XVIII аср охирларигача европаликлар оёқ босмаган. Қитъа аслида XVI асрлардан маълум бўлсада, уни мустамлака қилиш 1770 йиллардан бошланади. Ўша даврда Австралияни машҳур инглиз сайёҳи **Ж. Кук** иккинчи марта „кашф“ қилган. Бу ер дастлаб Англия жосусларини сургун жойига айланган. XIX асрнинг ўрталаридан, айниқса, қитъада олтин топилганидан кейин эркин „оқ танлилар“ кўплаб кела бошлайди. Тасманияда европаликлар биринчи марта 1803 йилда пайдо бўла бошлаган эди. Келгинди мустамлакачилар билан туб аҳоли орасида биринчи даврлардаёқ жиддий тўқнашувлар бошланган. Чунки, европаликлар овга бой ерларни эгаллаб маҳаллий қабилаларни ҳайдаб чиқара бошлаганлар, қаршилик қилганларни қирганлар. Шундай қилиб, қисқа муддат ичида, асосан, Британия ва Ирландиядан келган мустамлакачилар туб аҳолининг энг серунум, тирикчилик учун зарур бўлган ерларидан ўлканинг ички қисми томон — бепоён сувсиз даштларга ёки шимолдаги чангалзор тўқайларга сиқиб чиқариб, уларни табиий қиргинга ҳукм қилганлар. Тасманиянинг туб аҳолиси 1870 йилларга келиб бутунлай қирилиб кетган. Ҳозир Австралияда аборигенлар 100 мингга ҳам етмайди, яъни мустамлакачилик арафасидаги туб аҳоли сонига нисбатан деярли тўртбеш баробар камайиб кетган. Улар ниҳоятда оғир шароитда ҳаёт кечирмоқда. Айниқса, дайичиликда турмуш кечираётган қабилалар ачинарли аҳволда яшамоқдалар.

Австралиянинг ҳозирги аҳолиси, юқорида айтилгандек, Англия, Шотландия ва Ирландиядан келганларнинг авлодидир. Аммо шунга қарамай улар бошқа дастлабки келган европаликлар билан бирга янги шаклланаётган австралия миллатини ташкил қиладилар. Мамлакатнинг иқтисодий мавқеи йирик индустриал-аграр характери билан белгиланади. Унда замонавий саноатнинг барча муҳим соҳалари, жумладан, электротехника, химия, металлургия, машина-созлик, ривожланган қишлоқ хўжалиги, айниқса, чорвачилик ва ҳоказолар мавжуд.

Бешинчи қитъа ҳар хил қазилма бойликларга эга. Энг юқори сифатли жун ишлаб чиқаришда ва экспорт қилишда Австралия дунёда биринчи ўринни эгаллайди.

Океания деб аталган бепоён Тинч океанида жойлашган кўп сонли катта-кичик архипелаг ва оролларда турли халқ ва элатлар яшайди. Одатда уларни уч қисмга бўладилар. Полинезия Янги Зеландия билан, Меланезия Янги Гвинея билан ва Микронезия. Океания халқлари бешинчи қитъа аҳолисига қараганда нисбатан юқори маданиятга эга бўлган.

Дастлабки одамлар Меланезияга Жануби-шарқий Осиёдан неолит даври бошларида келганлар. Антропологик жиҳатдан, умуман, ягона типга эга бўлган меланезияликлар (қора танли, жингалак сочли негроидлар мазкур вилоят номини келиб чиқишига сабаб бўлган, чунки меланезия — „қора ороллар“ деган маънони англатади) Океаниянинг энг қадимий аҳолиси ҳисобланади.

Шарқий ва Шимолий Тинч океанида жойлашган полинезиялик ва микронезияликлар, шубҳасиз, анча кейин келиб ўрнашган. Бир неча юз ва ҳатто минг километрлаб узоқликда чексиз ва даҳшатли океанда қад кўтарган сон-саноқсиз майда оролларни эгаллаш учун албатта юксак маданиятли, айниқса, кемасозлик ва денгиз саёҳати сирларини яхши билган кишилар зарур эди. Ҳозиргача тадқиқотчилар орасида бундай жасур ва моҳир денгиз сайёҳларининг ватани қаерда эканлигини аниқлаш йўлида муросасиз баҳс ва тортишувлар давом этмоқда. Юқорида машҳур норвег сайёҳ олими Тур Хейердал, атоқли полинезиялик этнограф Те Ранги Хироа (Питер Бак) ва бошқаларнинг мулоҳазаларини келтирган эдик. Гавайя, Пасха, Таити ва бошқа оролларда топилган ажойиб археологик буюмлар, ниҳоятда баҳайбат тош ҳайкаллар, кўп киши сифадиган, узоқ масофага мўлжалланган елканли катта кемалар ва бошқалар океанияликларнинг юксак маданиятли аждодлар авлоди эканлигидан далолат беради.

Антропологик ва лингвистик жиҳатдан ҳам полинезияликлар Жанубий Осиёга бориб тақалади. Улар тил ва маданий қиёфаси билан умумий характерга эга бўлса-да, ирқий жиҳатдан негро-австралоид ва монголоидлар аралашмасидан ташкил топган ўзига хос типдан иборат. Ма-

лайя-полинезия тил оиласига кирган индонезия тилига яқин эканлиги ҳам полинезияликларнинг ватани Осиё билан боғлиқ деган фикрни маъқуллайди. Моддий ва маънавий маданият белгиларининг анча қисми ҳам полинезияликларни Индонезия ва Ҳинди-Хитой (Малайзия) билан боғлайди.

Полинезияликлар аждодларининг Жанубий Осиёдан кўчиш даври эраизмининг биринчи асрларига тўғри келади. Бепоён Тинч океани томон жуда кўп элатларни силжитган „буюк кўчиш“ оқими узоқ давр давом этиб, то XVI асргача чўзилган. Шуниси ҳам диққатга сазоворки, полинезияликлар бир-биридан қанча узоқ жойлашмасин, келиб чиқиши тўғрисидаги ривоятлар жуда аниқ ва бир-бирига яқин, ҳам ўхшаш. „Буюк кўчиш“, асосан, икки йўл билан: биринчиси, Янги Гвинея бўйлаб Меланезия ороллари орқали, Фиджи, Тонго ва Самоа усти билан, иккинчиси — „шимолий“ йўл, яъни Микронезия ороллари, Гилберт архипелаги орқали Марказий Полинезия, Таити оролларига кўчиб борилган. Баъзи тадқиқотчилар кўчиш фақат „шимолий“ йўл билан, айримлари фақат „жанубий“ йўл билан рўй берган деб уқтиришга интиладилар. Кўчиш икки йўл билан бир вақтнинг ўзида бўлиб турган, деган фикр тарафдорлари ҳам бор.

Микронезия аҳолисининг келиб чиқиши тўғрисидаги аниқ маълумотлар йўқ. Антропологик жиҳатдан улар полинезия, меланезия ва малайя типлари бирикмасини ўзида мужассамлаштирган. Аммо маданий жиҳатдан микронезияликлар полинезияликларга анча яқин туради.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, дастлабки одамлар Меланезияга — минг йиллар муқаддам кела бошлаган. Н.Н.Миклухо-Маклай Австроосиё, шу жумладан, Меланезия дастлаб ягона „папуас ирқи“ аҳолиси томонидан эгалланиб, кейин Океанияга тарқала бошлаган, деб тахмин қилган. Бугунги кун олимлари ҳам мазкур фикрни давом эттириб, ўзаро яқин антропологик типларнинг узоқ давр ичида давом қилган миграцияси натижасида ҳозирги аҳоли типи пайдо бўлган деб тасдиқламоқдалар. Ўзига хос тили, маданияти ва антропологик типи билан ажралиб турган Меланезия аҳолиси бунга далил бўла олади.

Унинг энг қадимий қисми *негритос* ва *папуаслар* ҳисобланади. Негритос қабилалар, асосан, Янги Гвинеянинг ўрта тоғ районларида ва қисман Янги Гебридда яшайдилар. Улар ўзларининг паст бўйлиги (эркаклар 145 см.гача), калта жингалак сочлари, тўғри ва кенг бурни, очиқ жигарранг бадани билан ажралиб туради. Асл меланезияликларнинг ўзлари ўрта бўйли, негритосларга нисбатан қорароқ танли бўлиб, Янги Гвинеянинг соҳилларида ва Марказий Меланезияда жойлашганлар. Папуаслар, асосан, ўрта бўйли (162—165 см), бир оз тўлқинсимон узун сочли, семитик типдаги бурунли, прагматизми сезиларли, юзлари чўзинчоқроқдир.

Меланезияликлар папуасларга қараганда моддий ва маънавий жиҳатдан анча юқори маданиятли ҳисобланадилар. Улар кулолчиликни билганлар, Янги Гвинеяга дастлаб ўқ-ёй келтирганлар, папуасларга татуировка қилишни, ногора чалишни, инициация маросими ва „эркаклар уйи“дан фойдаланиш йўллариини ўргатганлар. Шундай қилиб, меланезияликлар кейин келган юқори маданиятли гуруҳ сифатида Янги Гвинея аҳолисининг тараққиётига кучли таъсир кўрсатган.

Океания туб аҳолисининг тиллари икки катта туркумга бўлинган: Янги Гвинея ва қисман қўшни ороллардаги ўзига хос папуас тили ҳамда жуда кенг ҳудудга тарқалган малайя-полинезия тилларидир. Янги Гвинеяда анча давр яшаган Н.Н. Миклухо-Маклай жаҳон тиллари ичида ажралиб турган *папуас тили* жуда кўп шеваларга бўлинганлигини айтиб, ҳатто ҳар қайси қишлоқ шеvasига эга эканлигини алоҳида қайд қилган. Бинобарин, умумий характерга эга бўлган полинезия тилларини бир-биридан жуда узоқ жойлашган элатлар ўзаро шунча яхши тушунганларки, уларни бир тилнинг шевалари, деб аташ мумкин.

Бир-биридан минглаб километр узоқда яшаган янги зеландиялик — таитиялик тилини, самоалик — гавайялик тилини бемалол тушунаверган. Шунинг ҳам қайд қилиш лозимки, полинезия тиллари ниҳоятда бой ва гўзал, унда абстракт тушунчалар, метафора ва ўхшатишлар, поэтик иборалар ва космогоник атамалар кўп учрайди.

2- §. ПОЛИНЕЗИЯ ВА ЯНГИ ЗЕЛАНДИЯ ХАЛҚЛАРИ

Тинч океанининг марказий қисмида кенг, тахминан бир миллион квадрат километр сув сатҳидаги сон-саноксиз катта-кичик ороллардан иборат Полинезия („Кўп оролик“) шимолда Гавайя архипелаги, жанубда энг катта қўшорол — Янги Зеландия ва шарқда Пасха учбурчаги жойлашган. Асосан вулқон ва маржонлардан пайдо бўлган Полинезия ороллари (Янги Зеландияни ҳисобга олмаганда) 26 минг квадрат километрдан ортиқ ҳудудга эга, шундан 17 минг квадрат километри фақат Гавайя архипелагига тегишли, 220 та орол эса ҳар биттаси бир квадрат километрдан ҳам кам жойни эгаллайди.

Полинезиянинг табиати ва ҳайвонот дунёси анча қашшоқ бўлиб, ҳудудининг кўп қисми абадий яшил тропик ўрмонлар ва саванналардан иборат. Океан юзида минглаб майда орол ва рифлар пайдо бўлиб, баъзан йўқолиб кетади. Полинезия территориясига Янги Зеландия (унинг территорияси 265 минг км²)дан ташқари тўққизта катта архипелаг — Гавайя, Самоа, Жамият ороллари, Маркиз, Тонга, Туамоту, Кук, Тубуан, Эллис ва бошқа жуда кўп йирик ҳамда майда ороллар киради. Янги Зеландияда ҳозир уч миллиондан ортиқ аҳоли бўлса, умуман, Полинезияда 1,5 млн.га яқин киши яшайди. Ўтган асрнинг охирига келиб Океания аҳолисининг сони 10 миллион кишидан ошиб кетди.

Полинезияликларнинг бепоён океан сатҳидаги оролларга жойлашуви тўғрисида жуда кўп турли мулоҳаза ва фаразлар мавжуд эди. Сўнгги 10—15 йиллар мобайнида ўтказилган тадқиқотлар, айниқса, археологик кашфиётлар, Океания тилларини жиддий ўрганилиши натижасида мазкур масалага анча аниқликлар киритди. Антропологик жиҳатдан туб полинезияликлар, асосан, монголоид, австроло-негроид ва қисман европоидларнинг аралашмасидан пайдо бўлганлар. Энг кенг тарқалган фикрга биноан мазкур типлар Полинезияга Фиджи архипелаги, кейин Тонга ва Самоа ороллари орқали эрамиздан аввалги икки мингинчи йилнинг ўрталаридан бошлаб кириб кела бошлаган. Улар ўзига хос маиший турмуш ва маданият асосида умумий полинезия этник бирлигини яратиб эрамизнинг биринчи ва иккинчи минг йиллиги

давомида аста-секин бутун Полинезияни эгаллаб олганлар. Бу фикрни маҳаллий оролликларнинг ривоятлари, тили, маданияти ва ирқий типларини жиддий ўрганган полинезиялик атоқли олим **Те Ранги Хирао** ҳар томонлама ёқлайди.

Аммо айрим олимлар, даставвал машҳур норвег тадқиқотчиси **Тур Хейердал**. Полинезияга одамлар биринчи бўлиб Жанубий Америкадан, чунончи, қадимда юксак маданият маркази бўлган Анд тоғларидан кўчиб келганлар, деган ғояни илгари сурдилар. Тур Хейердал ўз фикрини исботлаш мақсадида 1947 йили бешта ҳамроҳи билан „Контики“ номли махсус кемада Перудан Туамоту оролларигача саёҳат қилади. У жуда кўп манба тўплайди, айниқса, Пасха ва Маркиз оролларида тошдан ясалган катта ҳайкаллар, ёзув қолдиқлари, айрим экинлар ва бошқа далилларга таяниб, Полинезия оролларини, даставвал фақат Америкадан келган кишилар эгаллаган, деган хулосага келади. Бунинг далили сифатида ҳозирда унут бўлиб кетган кулолчилик, темир ишлаб чиқариш, тўқимачилик саноати намуналарини айрим оролларда (Маркиз, Самоа, Тонга) топилганлигини кўрсатади. Аммо полинезияликлар табиати, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, қазилма бойликлари камбағал бўлган оролларга кўчиб келиб, аجدодлари яратган хўжалик соҳаларини унутиб, янги соҳаларни ўзлаштира бошлаганлари ҳаммага маълум. Янги Зеландияда тўқимачилик қайта тикланган ва маорийлар ёввойи ҳолда ўсувчи зиғирпоя толасидан турли матолар тўқишни ўзлаштира бошлаганлар.

Мустамлакачилар келгунга қадар, яъни XVI аср бошларида оролликларнинг асосий тирикчилиги йўғон йўнилган ёғоч билан ерга ишлов бериб деҳқончилик қилиш ва денгиз маҳсулотларидан фойдаланиш эвазига ўтган. Овчилик деярли бўлмаган, ўқ-ёй фақат турли мусобақа ўйинларида ишлатилган. Ҳунармандчилик эса деҳқончиликдан ажралган ҳолда ривожлана бошлаган. Айниқса, кема-созлик яхши тараққий топган. Полинезияликлар ниҳоятда моҳир денгизчилар ҳисобланишган. *Маори, таити, тонга* ва *фиджийлар* ясаган елканли катта кемаларда ўнлаб-юзлаб кишилар узоқ сафарга чиққанлар. Шунингдек, улар кучли тўлқинларга мослашган ёғоч балансирли ва катта қўш кема-

катамаранларни ҳам ясаганлар. Бундай кемаларда юзлаб, минглаб километр масофани сузиб ўтиш мумкин бўлган.

Ишлаб чиқариш қуролларини, асосан, тошларни силлиқлаб ва чиғаноқлар бўлақларидан ясаганлар. Ҳар хил болта ва пичоқлардан тортиб, найза учлари, қирғичлар, бигизлар, қармоқ ва бошқа буюмларни ҳам ясай бошлаганлар. Тош йўниш, ҳайкалтарошлик, ўймакорликларни, айниқса, маорийлар ёғоч деворлар ва дарвозалар, уй қурилишларида жуда кенг қўллаганлар.

Ҳозир ҳам полинезияликларнинг кўпчилиги тропик типдаги деҳқончилик илдизли экинлар — *ямс, таро, батата* ва айниқса, *мевали пальма*, банан дарахтлари: *банан, пизанга* экиш ва балиқчилик билан шуғулланадилар. Уй ҳайвонларидан товуқ, чўчқа ва ит сақлайдилар. Чорвачилик Янги Зеландияда энг асосий соҳа бўлиб, умумий қишлоқ хўжалигининг 80 фоизини ташкил қилади. Дунёда Янги Зеландия *сарийёғ* ишлаб чиқариш бўйича иккинчи ўринда туради. Океан соҳиллари ва атолларда яшовчи аҳолининг эркак қисми асосан балиқ овлаш билан банд. Улар қармоқ, санчқи, тўр ва ҳатто ўсимлик заҳари билан ҳам ов қиладилар.

Уй-рўзғор буюмлари ёғоч, бамбук, кокос ёнғоғи пўстлоғидан, ўсимлик толасидан тўқилади. Овқатни бутун Океанияда кенг тарқалган „ер ўчоғида“ пиширганлар. Оловни иккита ёғочни ишқалаш йўли билан чиқарганлар ва ўтда тошни қиздириб, унинг орасига япроққа ўралган хом таом кўйилиб ўтин ва хашак билан бекитилиб пиширилган.

Деҳқончилик ва денгизчилик полинезияликларнинг асосий касбидир. Улар қишлоқларда энгил устунларга ўрнатилган уйларда истиқомат қилганлар. Маҳаллий аҳоли уй қуриш, бўйра тўқиш ва махсус дарахт пўстлоғининг (фига ёки нон дарахти) толаси — *тападан* кийим тикишда ҳам зўр маҳоратга эга бўлганлар. Тападан тикилган ҳар хил юбкалар, этакли белбоғлар, зиғирпоя толасидан тикилган ёки япроқдан ишланган плаш уларнинг асосий кийими бўлган. Улар тапа парчаларини нақшлар билан безатганлар, сочларига турли тақинчоқлар таққанлар. Гавайя оролларида бой табақага оид кишилар бир неча қават юбка, қушларнинг тери ва патларидан тўқиб тикилган плаш кийганлар. Бош ва оёқ кийим киймаганлар. Аммо, бошга нақшли ленталар ва

баргаклар тақиш, билагузук ва гулчамбарлар осииш одат бўлган. Ҳозирда оролликлар ноқулай бўлса-да, европача кийинишга одатланиб бормоқдалар.

Полинезияликларнинг ижтимоий тузуми Европа мустамлакаси арафасида қўшни меланезияликларга нисбатан анча юқори турган. Ибтидоий жамоа тузуми емирилиб синфий табақа гуруҳлари пайдо бўлган. Ижтимоий ҳаётда қўшничилик ва қишлоқ жамоаси муҳим роль ўйнаган. Энг асосий ишлаб чиқариш воситалари — ер, ўрмон ва денгиз бойликлари, катта кема тўрлари жамоанинг мулки ҳисобланган. Меҳнат бурч ва ҳуқуқ, жинс ва ёшига қараб тақсимланган. Уч-тўрт авлоддан иборат қавм-қариндошлар гуруҳи ҳар бир жамоанинг социал негизини ташкил қилган. Погонанинг энг юқорисида қабила бошлиғи, зодагон ва коҳинлар, ўртада эркин жамоа аъзолари ва энг пастада қуллар турган. Қулдорлик патриархал типда бўлган. Айрим архипелаг ва ороллар (Гавайя, Таити, Тонга ва ҳоказо)да примитив типдаги давлат ҳам пайдо бўлган. Оила жамоаси 30—40 кишидан иборат бўлиб, жамоавий мулкка таянган. 5, 10, 15 ва баъзан ундан ҳам кўпроқ оилалар қўшничилик жамоасини ташкил қилган. Жамоа аъзолари — *ранатира*, зодагонлар — *ариқ*, *арий*, *алилар*, деб аталган. Бола тарбияси бутун жамоага юкланиб, ўғил болаларни эркаклар, қизларни аёллар тарбиялаган.

Ички жамоа муносабатлари ва жамоалараро ўзаро муносабатлар дастлаб қавм-қариндошчилик ва уруғчилик билан белгиланган. Жамоа ва қабилалар ўртасида турли моддий буюмлар, ишлаб чиқариш воситаларини айирбошлаш анча ривожланган. Савдо-сотиқ ишларида пул вазифасини *чиганоқлар тизмаси*, *пакет туз*, *чўчқанинг сўйлоқ тиши*, *тош болта* ва ҳоказолар бажарган.

Оролликларнинг маънавий маданияти ҳам анча бой бўлган. Улар тропик иқлимда идизли полиз экинлари ва мевали дарахтларни экиб парвариш қилишда агротехник тажрибалардан хабардор бўлганлар. Бепоён океан марказида яшаётган полинезияликлар теварак-атрофни яхши билганлар, денгиз оқими ва шамол, йўналишига қуёш, ой ва юлдузларга қараб энг узоқ масофага ҳам саёҳат қилганлар. узоқ-яқин жойлашган архипелаг ва ороллар табиий географиясидан тахминан хабардор бўлганлар. Бир кун ҳисоби

кечага қараб белгиланган. Пасха оролида 20 та тахтага битилган иероглиф ёзув сақланиб қолганлиги бежиз эмас. Ороликларда содда кўринишдаги мактаб тизими фаолият юритган. Ўзига хос махсус мактабларда асосан зодагонларнинг болалари ўқитилган. Уларга астрономия, денгиз оқимлари, ота-боболарнинг илм-тажрибалари, мифология, кема ҳайдаш маҳорати ва бошқа амалий билимлар ўргатилган. Бадиий санъат намуналарини ёғоч ўймакорлиги, ҳайкалтарошлик, татуировка қилиш, қуроллар, уй буюмлари ва қурилиш ишларидаги турли нақшлар, ҳар хил афсонавий ниқобларда кўриш мумкин. Уларда импровизациялашган ашула ва рақслар, пантомима, мусиқа, турли маросимлар ва оғзаки ижод кенг ривожланган.

Диний эътиқодда буюк табиат худоларига сиғиниш кучли бўлган. Бутун Полинезияда тўртга худо — **Тане, Ту, Ронго, Тангароа** — табиат кучларини ифодалайди. Шунинг учун ҳам, космогоник афсона ва ривоятлар кенг тарқалган. Шуниси қизиқки, халқ ижодининг асосий маъноси олам ва инсон бепоён Океания ороллари изчиллик билан эгаллаши тарихидан келиб чиққан. Барча афсона ва ривоятларнинг бош қаҳрамонлари жасур денгизчилар, янги ер ва архипелаглар ахтарувчи сайёҳлар эканлиги шундан. Диний эътиқодларнинг хусусияти ҳар бир инсон туғилиши билан қудратли ғайритабиий куч — *манага* эга бўлишдан иборат. Мана жуда хавфли бўлиб, бировга тегса ўлим келтириши мумкин. У табақаларга қараб ҳар хил кучга эга, қулларда мана бўлмаган, аммо буюк бошлиқлар қудратли мана эгаси ҳисобланган. „Мана“ тушунчаси „табу“ сўзи билан бевосита боғлиқ. Нимаики манага эга бўлса, ўша нарса хавфли, яъни унга тегиш ман қилинган — табу қўйилган. Табу сўзи асли Полинезияда пайдо бўлиб, уни дастлаб Европага атоқли денгиз сайёҳи **Кук** келтирган. Табу ороликларда жуда кенг тарқалган жамиятдаги каста (табақаланиш) тизимини ифодалайди.

Барча диний урф-одат ва маросимлар коҳинлар қўлида бўлиб, улар меросий каста ҳисобланган. Коҳинлар ҳам табақаланган, баъзилари ибодатхоналарда хизмат қилса, айримлари табибчилик, фолбинлик билан шуғулланганлар. Қабила бошлиқлари билан коҳинлар қавм-қариндошчилик

муносабатига киришганлар. Ибодат қилиш — ашула айтиш ёки дуо ўқиш, қурбонлик қилишдан иборат бўлган.

Океания, шу жумладан, Полинезия ороллари ҳам узоқ даврлар мобайнида европаликлар назаридан четда қолган. Фақат XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бу ерга европалик кит овловчилар, савдо компанияларининг агентлари (тредерлар), қароқчилар бойлик ахтариб кела бошлаганлар.

Айтиш жоизки, мустамлакачиларга йўл очиб беришда миссонерлик ҳаракати самара берган.

Мустамлакачилар маҳаллий аҳолини авраб-алдаб арзи-маган буюмларга марварид, дур, гавҳар каби қимматбаҳо тошларни алмаштирганлар, ўзларини эса талаганлар ва серунум қулай ерлардан ҳайдаб чиқарганлар. Мустамлака азоби ва ўзаро урушларда туб аҳолининг кўп қисми қирилиб кетган. Масалан, агар Полинезияда мустамлака арафасида 1,1 миллион туб аҳоли бўлган бўлса, XX аср бошларида 180 минг киши қолган, холос. Мустамлакачи давлатлар ороллارни босиб олиш мақсадида турли найрангларни ишлатганлар. Рус денгизчиси **Коцебу** 1826 йилда ёзган эди: „Жанубий денгизнинг қайси бир оролида европалик пайдо бўлса, шу ерда вайронагарчилик ва қирғин бўлиб, бутун бир қабилалар ер билан яксон қилинган“¹.

1778 йилда Кук томонидан кашф этилган Гавайя оролларида 300 минг полинезияликлар яшаган. Бу ерда ўзига хос юқори маданиятга, армия ва флотга эга мустақил қироллик бўлган. XIX аср бошларида АҚШ нинг зўр таъсири остида 1898 йили бу ерлар *аннексия* қилинади, яъни босиб олинади. Урушлар, оғир эксплуатация ва ирқий сиёсат натижасида туб аҳолининг кўп қисми қирилиб кетади. АҚШ нинг йирик Фарбий денгиз ва Фарбий ҳаво плацдармига айланган мазкур оролларга ташқаридан кўплаб ишчи кучи келтирилади. Гавайянинг ҳозирги аҳолиси асосан келгинди; америкалик ва европаликлар 35 %, метислар 13—15 %, туб аҳоли эса фақат 3 %дан иборат.

¹ Қаранг: О.Е. Коцебу. Путешествие вокруг света. Изд. 2. — М.: „Наука“, 1948, 268 б.

Анчадан бери мустақил давлат ҳисобланган (1907 йилдан доминион ҳуқуқига эга) Янги Зеландиянинг 3,2 миллиондан ортиқ аҳолисининг 80 % ли Буюк Британия ва Ирландиядан келган, туб аҳоли — *маорилар* эса ҳозир гахминан 300 минг кишини ташкил қилади, холос. Асосий ер эгалари — фермерларнинг кўпчилиги шаҳарда яшайдилар, фермаларда жойлашган уйларда эса асосан ёлланма ишчилар яшайди. Юксак даражада ривожланган қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳозир аҳолининг 12 % и банд. Саноатнинг асосий тармоқлари — ноз-неъмат ва озиқ-овқат тайёрлаш ҳамда тоғ-кон саноатидир. Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати, автомашиналарни йиғиш ва таъмирлаш корхоналаридан иборат. Кейинги йилларда АҚШ, Япония ва Австралия сармояси ёрдамида бир қанча қоғоз ва ёғочни қайта ишлаш корхоналари, алюминий заводи қурилган.

3- §. МЕЛАНЕЗИЯ ВА МИКРОНЕЗИЯ ХАЛҚЛАРИ

„Қора ороллар“ деб аталган Меланезияга папуаслар ўлкаси — Янги Гвинея, Бисмарк архипелаги, Янги Гебрид, Фиджи, Янги Каледония ва бошқа майда ороллар киради. Мустамлака арафасида папуаслар ва меланезияликлар хўжалик жиҳатдан деярли бир даражада турганлар. Уларнинг хўжалигида энг бош соҳа тропик типдаги деҳқончилик ва денгиз балиқчилиги бўлган. Ҳайвонот дунёси қашшоқ бўлганлиги туфайли овчилик деярли ривожланмаган.

Тирикчилик, асосан, деҳқончилик маҳсулотлари — илдимевали ўсимликлар ва мевали дарахтлар ўстиришдан иборат бўлган. Қуруқ жойларда эмас, намроқ ерда таро, кокос хурмоси, нон дарахти, банан, кейин пайдо бўлган кофе, какао, шоли, чой ва ҳоказо ҳозиргача ҳам асосий экинлар ҳисобланади. Йил бўйи ерга ишлов берилиб, тропик иқлимга хос экин экилган. Ерни оддий ёғоч билан ковлаб, кесагини ёғоч бел билан ҳамда қўлда майдаланган ва уруғ сочилган. Ерга ишлов беришда эркак-аёл тенг ишлаган. Экиш, яғаналаш ва йиғим-терим, асосан, аёллар зиммасида бўлган. Соҳилларда яшовчи балиқчилар билан савдолашиб деҳқончилик маҳсулотларини айирбошлаганлар. Балиқ овлаш билан эркаклар шуғулланган. Балиқчиликда суяк ва чиғаноқдан ясалган турли қармоқлар, тўр ва саватлар, эни икки

метр, узунлиги 300 метрли тўрлар, санчки ва ҳатто ўқ ёйлардан фойдаланилган. Чорва кам бўлиб, уй ҳайвонларидан ит, чўчқа, товуқ сақланган ва уларни асосан байрамларда сўйганлар. Гўшти „ер ўчоғида“ тошни қиздириб ёки олов ёқиб кулида пиширганлар, баъзан қайнатиб ҳам еганлар. Териб-термачлаш билан шуғулланганлар. Учили ёғочни чақмоқ тошга ишқалаб ёки буров усули билан олов ҳосил қилинган.

Меланезияликларнинг асосий қуролларидан тошболта, найза, чўқмор, ўқ-ёй (Янги Гебрид оролларида энг муҳим қурол), палахмон кабилар кенг тарқалган. Мудофаа учун баъзан ёғоч ёки тўқима қалқон ҳам ишлатилган. Идиш-товоқларни ёғоч ва бамбукдан, кокос ёнғоғи қобиғидан ёки қовоқдан ясаганлар. Чархсиз кулолчилик, сават, бўйра, халта, елпиғич, каби буюмларни тўқиш кенг ривожланган. Аммо газлама тўқишни билмаганлар, тапа (махсус дарахт қобиғи)дан ва ўсимлик япроғидан этакли белбоғ ва ҳоказо тикилган.

Меланезияликлар ва папуаслар асосан ўтроқ бўлиб, уруғ жамоа шаклида кичик қишлоқларда истиқомат қилганлар. Уларнинг уйлари одатда ҳар хил типдаги енгил устунларга қурилган, тўғри бурчак ёки доирасимон шаклда чўққайтирилган бўлиб, томлари пальма ёки дарахт япроғи билан қалин қилиб ёпилган. Соҳилларда баъзан қозиқоёқлар ўрнатилган уйлар ҳам учрайди. Оддий турар уйлардан ташқари ҳар бир қишлоқда эркаклар бўш вақтларида тўпланадиган баъзан турли нақшлар билан безатиладиган ҳашаматли жамоа уйи („эркаклар уйи“) қад кўтарган. Анъанавий транспорт воситаси кема бўлган. Улар бир-икки одам сиғадиган қайиқчадан тортиб 40 тага яқин одам сиғадиган балансири ёғоч кемаларгача эга бўлганлар. Кемалар эшкакли ва баъзан учбурчакли чипта елканли бўлган.

Папуас ва меланезияликларнинг кийимлари, тропик иқлимга мослашган бўлиб, асосан, эркаклар фартукли белбоғ ва аёллар эса ўсимликдан тикилган калта юбка, баъзи жойларда яқин даврларгача тайлоқ ҳам кийиб юришган. Қаттиқ ёғингарчилик вақтларида қалин япроқлардан ёпинғич шаклида тикилган кийимни елкага ёпиб юрганлар. Аммо кийимларга нисбатан турли безаклар кўп бўлган. Айниқса, эркаклар безакларни кўпроқ осган, сочларини турли хилда

тараган. Бамбукдан ёки чўплардан тароқлар ясаб, баъзан уларни ҳам безак сифатида ишлатганлар.

Мустамлака арафасида ижтимоий муносабатлар она уруғининг охирги даврига тўғри келадиган тузум даражасида бўлган Янги Гвинеяда, масалан, уруғ-жамоа муносабатлари мустақкам бўлса, Фиджи оролларида синфий жамият энди куртак отган эди. Катта оролларнинг аҳолиси қабилаларга бўлинган, уруғ жамоаси эса унинг асосини ташкил қилган. Мулк шакли бир оз мураккаб: ер жамоаники бўлса-да, ундан фойдаланиш индивидуал характерга эга, ҳар ким, ҳатто бола ҳам, ўзи эккан мевали дарахтига эга бўлган. Уй ва унинг жиҳозлари, қуроолар шахсий мулк, катта кемалар эса жамоага тегишли бўлган. Мерос она уруғи томонидан ҳисобланган. Жамоа мустақил иқтисодий ҳужайра бўлиб яшаган ва қабилалараро муносабатлар натурал савдо ва никоҳ шаклида амалга оширилган. Жанубий ва шарқий оролларда (Янги Каледония, Фиджи ва ҳоказо) яшовчи меланезияликлар жамоасида ижтимоий табақаланиш натижасида бадавлат шахслар, зодагонлар ва уруғ бошлиқлари пайдо бўлган. Улар жамоа мулкининг бир қисмини эгаллаганлар, айрим жамоа аъзоларини ўзларига қарам қилиб олганлар, урушларда асирларни қул қилганлар, бўйсундирилган қабилаларга солиқ солганлар.

„Эркаклар иттифоқи“ ҳукмрон зодагонларнинг кудратли қуроли ҳисобланган. Мазкур иттифоқ табақаларга бўлинган ва энг юқори табақадаги иттифоққа аъзо бўлиш учун катта бадал тўлаши ва махсус бой маросимлар ўтказиши шарт бўлган. Чунки юқори табақадаги иттифоқ аъзолари катта имтиёзларга эга бўлиб, ўзига хос мустабид ҳокимият вазифасини бажарганлар, аҳолини қўрқитиб, бойликларини тортиб олганлар. Бугун Меланезияда кенг тарқалган машҳур Дук-дук номли эркаклар иттифоқи аслида инициация маросимлари билан боғлиқдир.

Инициация маросими Янги Гвинея ва меланезияликларда тарбиявий аҳамиятга эга бўлган. Эркаклар қаторига қабул қилиниш учун ёшликдан тайёргарлик кўрилган, ўспиринлар махсус ажратилган тарбиячилар қўлига топширилган, турли оғир синовлардан ўтказилган: масалан, бола

дўппосланган, татуировка қилинган, овқат ва уйқудан маҳрум этилган. Ўспиринлар фақат „эркаклар таоми“ — банан, шакарқамиш ва ўрмон меваларини истеъмол қилишлари шарт бўлган. Аёллар қўлидан овқат ейиш, улар ўстирган дарахт мевасини тамадди қилиш қатъиян ман қилинган. Хуллас, бутун маросим ўғил болани онасидан, умуман, аёллардан ажратиб, эркаклар дунёсига жалб қилишдан иборат бўлган. Баъзан синов ва удумлар турли қўшиқ ва рақслар, сурнай наволари остида ўтказилган.

Коко қабиласида маросимнинг охирида ўспиринларга қабиланинг одат ва одоб тартибларини ўргатиш билан бирга турли насиҳатлар ҳам берилган. Масалан, уларга: „*Ўғирлама! Фоҳишалик катта гуноҳ, унга берилган тез ўлади! Хотинингни урма! Бировнинг полизидан мева олма! Адолатли бўлсанг узоқ яшайсан!*“, дейилган. Торресова бўғозидаги оролларда куйидагича насиҳат диққатга сазовор: „*Биров сендан бир нарса сўраса, йўқ дема! Агар унга таом, сув ёки яна бошқа нарса зарур бўлса, аяма, ярмини бергил! Шунда сен яхши одам бўласан! Агар сен ва хотининг ота-онангдан ҳеч нарса олмаган бўлсанглар ҳам уларга ғамхўрлик қилишни унутмангиз! Онанга ҳеч вақт қўполлик қилма! Ота ва онанг сенинг қорнингдаги таоминг, агар улар ўлса, сен оч қоласан! Тоғанг ва бошқа қавму қариндошларингга ҳам ғамхўрлик қилишни унутма!*...“¹. Маросим ноғоралар овози ва сурнай куйлари, ўртага бошига конус шаклида баланд ниқоб кийган, устига қатма-қат япроқлар ёпинган туяқушга ўхшаш дахшатли арвоҳ образидаги Дук-дук ўйини билан тугайди. Шундай қилиб ўғил болалар эркаклар гуруҳига ўтади ва ўз вақтини, асосан, оиладан ва хотинлардан ташқари, „эркаклар уйи“да ўтказишга мажбур бўлади.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича эркаклар иттифоқининг пайдо бўлиши она уруғи ҳукмронлигига қарши қаратилган ўзига хос қурол ҳисобланган, яъни матриархат уруғидан патриархатга ўтиш даври билан боглиқ бўлган. Инициация натижасида бир оилада туғилиб ўсган ўспирин

¹ Қарапг: Я. Вольневич. У оборигенов Оксании. М.: „Наука“, 1976, 165 бет.

она уйини ташлаб, эркаклар уйига, яъни уруғ ихтиёрига ўтади ва янги оила ташкил қилади. Аммо унинг аҳволи иккиланма ва қарама-қарши бўлган, бир томондан у уруғ аъзоси, иккинчи томондан оила боши, бир кеча эркаклар уйида ётса, иккинчи кеча ўз уйида ётади, ўз вақтининг бир қисмини умумий уруғ ишларига сарфласа, иккинчи қисмини оиласига ажратади. **Н.А. Бутинов** таърифича, Янги Гвинеядаги Маклай соҳилида ўтказилган инициация тантаналари 10—15 йилда бир марта нишонланиб, ҳаётга янги меҳнаткаш авлод кириб келганлигини намойиш қилади. Мазкур маросимни нишонлашдан мақсад ўспиринларни оиласидан ажратиб уруғ аъзолигига ўтказибгина қолмай, балки энг муҳими уларни уйланиб, янги оила ва уйга эга бўлгандан кейин ҳам эркаклар уйида сақлаб қолишдан иборатдир. „*Бундай маросимлар, — деб хулоса қилади муаллиф, икки вазифани бажаради. Биринчидан — оиладан бегоналаштириш ҳар бир эркак томонидан индивидуал ҳолатда турли удумлар орқали (баданини „аёллар сарқити“дан тозалаш, она қонидан қутулиш учун бурундан қон оқизиш, тилни сал кесиш, хатна қилиш одатлари) амалга оширилади. Иккинчидан — уруғга мустаҳкам боғланиш аёллардан махфий сақланган уруғнинг муқаддас жойи эркаклар уйида, бутун уруғдошлар томонидан жамоавий ҳолатда йилда бир неча марта ўтказиладиган аёл ва болалар иштирок қилмайдиган уруғчилик байрамлари орқали намойиш қилинади*“¹.

Меланезияда патриархал қулдорлик пайдо бўлган. Қуллар ҳарбий асирлар ҳисобига тўлдирилган. Патриархал типдаги жуфт никоҳ унча мустаҳкам бўлмаган. Бутун жамоа ишларини белгилаб ва бошқариб турувчи қавму қариндошлик муносабатлари анча ўзгарган, катта қалин тўлаш, кўпхотинлик пайдо бўлган. Гвинеяга борган Я. Вольневич сўнги ўн йилликда келин баҳоси ўн ҳисса ошганлиги туфайли бой табақадагилар бир неча хотин олишга қодир бўлиб, камбағал йигитларга уйланиш қийинлашганлигини қайд қилади. Оқибатда *полигам никоҳ* кучайган.

¹ Прошлое и настоящее Австралии и Океании — М.: „Наука“, 1979, 136 бет.

Эри ўлганда хотини анча вақт мотам тутган, кейин эрининг жасадини қабрдан ковлаб олиб ариқда ювган, калла суягини махсус тўр халтага солиб ўзи билан олиб юрган. Кукуку қабиласида киши ўлгандан кейин жасадни уйда махсус устунга ётқизиб бир ойча дудлатиб қуритганлар, сўнг чиптага ўраб қабристонга элтиб қўйганлар. Мотам белгиси сифатида эрининг калла суяги ёки баъзан бир скелет суягини тақиб юриш умрининг охиригача чўзилишган ҳоллари кузатишган. Фақат қайногаси ёки қайнисининг рухсати билан бева аёл мотамни тугатиб, янги турмуш қуриши мумкин бўлган. Илгари айрим қабилаларда боласи ўлган аёл бир бармоғини мотам белгиси сифатида кесиб ташлаган ва бўйнига осиб юрган.

Папуас ва меланезияликларнинг диний эътиқодида *мана* тушунчаси муҳим роль ўйнаган. *Мана* табиатнинг турли ҳодисалари, арвоҳлар, бой кишилар билан боғлиқ қандайдир қиёфасиз куч ҳисобланган. Энг кучли мана, одатда, қабила бошлиқлари, эркаклар иттифоқи раҳбарлари ва уларнинг арвоҳларига хос бўлиб, уларга сифиниш кенг тарқалган. Янги Гебрид оролларида табиат руҳларига итоат кучли бўлган. Аждодларнинг арвоҳларига сифиниш эътиқоди ўликларнинг калла суягини махсус муқаддас жойларда сақлаш одатини яратган. Ибтидоий жамоа тузумидан синфийликка ўтиш даврига хос турли анимистик тасаввурлар, сеҳргарлик эътиқоди (айниқса, бошлиқлар манаси кучи), даҳшатли арвоҳлар образи ва у билан боғлиқ маросимлар меланезияликларнинг маънавий маданиятига таъсир этган.

Байрамларда куй ва рақслар ижро этилган, айнақса, эркаклар рақси турли хилда ва драматик мазмунда ҳарбий ҳаракатлар, эшкак эшиш қабиларда тасвирланган. Декоратив санъат, ўймакорлик ривожланган. Аммо амалий билимлар анча паст, фақат халқ табобатигина бир оз ривож топган: уқалаш, қон чиқариш, суякни жойига солиш, трепанация қилиш, ўтлардан дори тайёрлашни пухта ўзлаштирганлар.

Миграциянинг кучайиши натижасида айрим оролларнинг этник тузилиши анча ўзгарган, туб аҳоли сони камайиб, келгинди қўпайиб кетган. Эски қабилавий тузум аста-секин емирилиб, қабила бошлиқлари мустамлакачиларнинг маъ-

мурий малайларига айланган. Фиджи оролида серунум ерларни эгаллаган мустамлакачилар плантация хўжалигини тузиб шакарқамиш эка бошлаганлар. Улар ишчи кучига муҳтож бўлиб, қўшни ороллардан ва Ҳиндистондан жуда кўп ёлланма ишчиларни олиб келганлар. Орол аҳолисининг деярли 50 фоизини ҳозирда ҳиндлар ташкил қилади, туб аҳоли эсандан ҳам оз қолган.

Янги Гвинеяда ҳозир папуаслар ва меланезияликлар 2,8 миллиондан ортиқ. Аммо уларнинг кўпчилиги ибтидоий тузум даражасида — ноқулай шароитда, тропик ўрмонларда ва ботқоқлик қирғоқларда яшайдилар. Аҳолининг 40 фоизи натурал хўжалик билан банд. Маҳаллий туб аҳолининг озодлик кураши натижасида папуаслар Янги Гвинеяси ўз ўзини бошқариш ҳуқуқига эга бўлди ва 1975 йилда мустақил давлат деб эълон қилинди.

„Майда ороллар“ номи билан аталган Микронезия, асосан, маржон ва вулқонлардан пайдо бўлган жуда кўп кичик ороллардан иборат. Бунга Тинч океанининг ғарбий қисмида жойлашган Маршалл, Каролин, Мариан ороллари ва Гилберт архипелаги киради. Ниҳоятда кенг территория (14 млн. квадрат км.)да тарқоқ жойлашган мазкур оролларнинг умумий майдони 3,5 минг кв. км га ҳам етмайди. Аммо географик мавқеи нуқтаи назардан Микронезия Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари билан Полинезия ва Меланезия ороллигида жойлашганлиги жуда қулай.

Антропологик жиҳатдан Микронезия аҳолиси меланезиялик ва полинезияликларга яқин монголоид ва негроид irqининг аралашмасидан пайдо бўлган типдир. Улар ўрта бўйли, жигарранг танли ва бир оз жингалак сочли. Ғарбий Микронезияда монголоид қўшимчаси борлиги сезилади.

Микронезия халқларининг тиллари кам ўрганилган, аммо сўнгги классификация маълумотлари *малайя-полинезия* туркуми *австронезия* тил оиласига оид эканлигини тасдиқлади. Микронезияликларнинг кўп қисми мазкур тил оиласининг шарқий ёки океания шохобчасига киради. Шулардан энг катталари Гилберт архипелагидаги *тунгару* (64 минг киши)дир. Соф океания тилида сўзлашадиган Шарқий Микронезияда 10 та халқ яшайди. Ғарбий шохобчасига оид

белау халқи (15 минг киши) ғарбий Микронезияда яшайди. Булардан ташқари кўп сонли *метислар* ва *иммигрантлар* ҳам мавжуд.

Микронезияликларнинг хўжалигида серунум ерлар кам бўлганлиги туфайли фақат кокос пальмаси, шакарқамиш, нон дарахти ўстирилади. Аҳолиси, асосан, балиқчилик билан кун кўради. Майда оролларда қисман ўзига хос маданиятга эга бўлган *денгиз кўчманчилари* деб ном олган қабилалар ҳам яшайди. Балиқ ови ашёларини тайёрлаш анча ривожланган: 30—40 метр келадиган ёғоч толалардан тўқилган тўрлар, бамбукдан пўпак ва ҳинжилардан қармоқлар, хивичдан ясалган ҳар хил тўрлар, санчқи ва ҳоказо. Палау оролларида шоликорлик ва кулолчилик билан шугулланганлар. Ғарбий Микронезияда суғориш деҳқончилиги асосий ролни ўйнаса, шарқий қисмида балиқчилик энг муҳим соҳа ҳисобланган.

Ғарбнинг моддий маданияти юксак кулолчилик, тош устунларга уй қуриш ва бошқа касб хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради. Тош ёки ёғоч устунларига синч қилиб қурилган уйлари пальма япроғи билан ёпилган. Кийимлари ўсимлик толаларидан тўқилган ҳар хил белбоғ ва этаклардан иборат, аёллар, асосан, хашак ва япроқлардан тикилган юбка киядилар.

Айрим ороллар ижтимоий тузумида ва маънавий маданиятида ибтидоий анъанавий муносабатлар сақланган. Аммо, социал табақаланиш ҳам пайдо бўлган. Ҳарбийлар, денгизчилар ва кемасозлар зодагонлар табақасига кирган, деҳқончилик ва балиқчилик билан шугулланувчилар эса камбағал ҳисобланганлар. Айрим Палау каби оролларда уруғ ва қабилавий муносабатлар кучли бўлган. Айниқса, она уруғи тартиб қолдиқлари сақланган, қизлар эркин никоҳ ҳуқуқига, умуман, аёллар эрлар билан тенг ҳуқуққа эга бўлганлар. Катта оила хўжалик ҳужайраси бўлиб етишган. Каролин ва Маршалл оролларида қабила бошлиқларининг ҳукмронлиги ва анъанавий ижтимоий тартиблари ҳозиргача ҳам сақланган. Дини қадимий анимистик тасаввурлар билан боғлиқ ўликлар ва аждодлар ибодатидан иборат. Фолбин ва қоҳинлар ҳам бўлган. Ҳозир кўп оролларда христиан дини

аниқса, католицизм тарқалган. Аммо „муқаддас ҳомийлар“га бағишланган байрамлар („Фиеста“)ни ниҳоятда тантанали нишонлаганлар. Жуда бой ва ҳашаматли никоҳ тўйлари ҳам ўзига хос характерга эга бўлган.

Микронезия ҳозирги даврда бутунлай АҚШ таъсирида. Улар ороллардаги қулай ерларининг кўп қисмини ўз тасарруфларига олганлар, туб аҳолига эса 40 фоизгина ер теккан, холос. Мариан ва Маршалл оролларининг кўп қисмида америкаликларнинг ҳарбий базалари жойлашган.

Микронезиянинг ҳозирги иқтисодиёти, асосан, кокос пальмасини ўстириш ва кокос ёнғоғини ишлаб чиқаришдан иборат. Айрим оролларда шакарқамиш, какао ва сабзаёт етиштирилади. Гилберт оролларида фосфорит қазиб олинади. Маориф тизими ниҳоятда паст даражада ривожланган.

II БОБ. ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ВА ЭЛАТЛАРИ

Осиё қитъаси жаҳонда энг катта ҳудудга эга бўлган, табиати ниҳоятда ранг-баранг, энг кўп ва зич жойлашган аҳолига эга. Бу ерда одамзод пайдо бўлгач, энг қадимий маданиятлар яратилган. Охирги маълумотларга қараганда Осиёнинг территорияси 32 млн.кв км га яқин, аҳолиси 3 млрд.дан ортиқ, яъни жаҳон аҳолисининг ярмидан кўпини осиеликлар ташкил қилади.

Одатда Осиё фанда географик ва тарихий-этнографик жиҳатдан олти қисмга бўлиб ўрганилади: Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари, Жанубий ва Марказий Осиё халқлари, Жануби-шарқий Осиё халқлари, Шарқий ва Шимолий Осиё ёки Сибирь халқлари.

Табиий-географик жиҳатдан бутун Осиё қитъаси ниҳоятда нотекис ва хилма-хил. Унинг иқлими ва табиатига қитъа соҳилларини ҳар томондан ювиб турган Шимолий муз, Тинч ва Ҳинд океанлари, Атлантика океанига тегишли Япон, Сарик, Шарқий ва Жанубий Хитой денгизлари, қора ва Марказий денгизнинг сувлари анча таъсир қилади. Осиёнинг кўп қисми баланд ва ясси тоғликлар, адир ва бепоён чўлу биёбондан иборат бўлиб, бу унинг контраст иқлими билан боғлиқ. Осиёда жаҳондаги энг баланд тоғлар — Қора қурум ва Ҳимолай (энг баланд чўққи — Жомолунгма — 8848 м)

ва қуруқликнинг энг қуйи жойи — Үлик денгиз (Марказий денгиз сатҳидан 392 метр пастлик)да жойлашган.

Шимолий муз океани томонидан келадиган Арктика ҳавоси Шарқий Осиё томон чексиз пасттекисликларга ёйилади ва қиш пайтлари Фарбий Осиёга нисбатан (бу ерда баланд тоғлар тўсиқ бўлади) анча совуқ бўлади. Қитъанинг Тинч ва Ҳинд океанларига яқинлиги энг катта муссон иқлимли худудни ҳосил қилган. Агар баланд тоғ тизмалари бир томондан Жанубий Осиёни қутб ҳавзасидан сақласа, иккинчи томондан ўша тўсиқ, Марказий ва Жануби-шарқий Осиёнинг ички дашт ва ярим дашт районларига намлик келтирадиган денгиз ҳавосини ўтказмайди. Оқибатда бир ёқда қалин тропик ва субтропик ўрмонли тоғ экинлари ястаниб ётса, иккинчи ёқда қарама-қарши иқлимли бепоён саҳро ва ярим дашт районлар ўзига хос табиати билан ажралиб туради. Қитъанинг океан соҳилларига яқин жойлари, айниқса, жанубий қисмидаги нам ерларида яшил ўрмонлар гўзал манзара кашф этади. Аксинча, ёзги жазирамада бир хил рангдаги қурғоқ, чексиз дашту биёбон кишини гаранг қиладиган даражада маъюс кўринишга эга бўлади. Умуман, Осиё беъта минтақа; *муътадил* ёки *Ўртача, субтропик, тропик, суб-экваториал* ва *экваториал* боғламаларда жойлашган.

Осиё жуда ҳам кўп қазилма бойликларига эга. Аммо бу қазилма бойликлар жуда кам текширилган. Бу ерда нефть ва газ, кўмир ва қўрғошин, вольфрам ва боксит, кумуш ва олтин, никель ва кобальт, хром ва мис, фосфат, темир, сурма, симоб, графит, олtingугурт, уран, асбест, магний каби фойдали қазилмалар топилган. Масалан, 80- йилларнинг ўрталарида жаҳонда ишлаб чиқарилган нефтнинг ярмидан кўпи Осиёдан олинган. Агар денгиз тубидан ҳам нефть чиқарилишини ҳисобга олсак, бу кўрсаткич яна ҳам ортади. Кўпчилик худудлар, айниқса, намлиги ҳаддан ортиқ экватор районлар ва ниҳоятда кенг қурғоқ, сувсиз ясси тоғлик ва текисликлар деҳқончилик учун поқулайдир. Шунингдек, нам тропик жойлар ҳам деҳқончилик ва чорва учун ноқулай, у ерларда фақат дарахтзор плантациялари ташкил қилинган. Муссон иқлимли ерларда шоли, қисман техник экинлар (жут, шакарқамиш), салқинроқ тоғлик районларда чой, кофе ва тунга дарахти экилади. Суғориладиган қуруқ ерларда пахта,

тамаки, арпа; илиқ намли субтропик ҳудудда бугдой ва арпа; тоғларда эса цитрус экинлари, узум, зайтун дарахти ўстирилади. Жаҳонда энг кўп суғориладиган ерлар Осиёдадир. Бу ер ҳатто айрим экинларнинг ватани ҳамдир. Ҳозирги даврда жаҳондаги натурал каучукнинг 91 фоизи, шолининг 84 фоизи, чойнинг 70 фоизи Осиё қитъасида етиштирилади.

Осиё сув ресурсларига ҳам бой. Бу ерда ҳар йили 20 минг куб км ёмғир ёғади. Энг катта Енисей, Лена, Аму ва Сир, Тигр, Ефрат, Ҳинд, Ганга, Брахмапутра, Хуанхе, Янцзи дарёси сувининг кўплиги жиҳатидан (йилига 1000 куб км) фақат Амазонка ва Конго дарёларидан кейинги ўринда туради. Ганга билан Брахмапутра дарёларининг бир йиллик сув ҳажми 800 куб км.дан ошади. Дарё сувларининг кўп қисми, асосан, деҳқончиликка сарфланади. Масалан, Ҳиндистонда истемол қилинадиган чучук сувларнинг 95 фоизи, Японияда 70 фоиздан кўпи ирригация ишларига сарфланади. Бутун жаҳонда суғориладиган майдоннинг тўртдан уч қисми Осиёда жойлашган бўлиб, ҳар бир кишига тахминан 84 га суғориладиган ер тўғри келади. Айрим жойларда эса деҳқончиликда ер ости сувларидан фойдаланилади, қургоқ ерларда ариқ қазилиб сув чиқарилади, тоғ этакларида *кариз* системи жорий этилиб, у ҳозиргача ҳам сақланган.

Осиёнинг ўсимлик дунёси ҳам ранг-баранг. Бу ернинг жуда кенг ҳудудларида шимолдан жанубга қараб ҳар хил барги қалин ўрмонлар, яшил субтропик ўрмон ва бутазорлар, пичанзор ва дашт ўсимликлари, дарахти сийрак субтропик ва тропик даштлар, саванна ва хазонрез ўрмонлар, тоғ ўсимликлари мавжуд. Осиёнинг сернам Шарқ ва қургоқ Фарб манзараси бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Шарқий қисмнинг ўсимлик дунёси ниҳоятда бой бўлиб, 20 мингдан ортиқ ўзига хос турга эга. Жануби-шарқий минтақалардаги ўрмонларда саноат учун зарур қимматбаҳо дарахтлар ўсади. Масалан, кўпгина ўрмонлардан тери ошлашда ишлатиладиган пўстлоқ, канифол, қатрон (смола), каучук, сариқ мум, спирт, доривор ўсимликлар ва турли емишли мевалар йиғиб-териби олинади. Бамбук ва пальма дарахтларидан турли туман маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Афсуски, ўрмонларнинг аксарият қисми йиқитилиб ўтин сифатида ишлатилиб юборилмоқда.

Атоқли рус олими **Н.И. Вавиловнинг** фикрича, Осиё кўпгина маданий экинларнинг ватанидир. Бу ерда жаҳон деҳқончилик марказларининг ўндан олти қисми жойлашган (Ўрта Осиё, Олд Осиё, Қора денгиз, Ҳиндистон, Индонезия ва Хитой) бўлиб, ғалла, полиз, сабзавот ва техник экинлар ўстирилган ва бошқа қитъаларга йирик миқдорда экспорт қилинган. Масалан, Ҳиндистон шоли ва буғдойнинг айрим турлари, ловия, бодринг, шакарқамиш, жут ва баъзи каноп хилларининг ватанидир. Чой дарахти, апельсин, нон дарахти, бананнинг айрим турлари, кокос, қанд ва саго пальмалари, ямс ва таро ватани Жанубий Осиёдир. Арпанинг айрим турлари, чумиза, турп, соя, олма ва нок, шафтоли ва ўрикнинг кўп турлари, тут дарахти, ингичка толали пахта ва бошқа ўсимликларнинг ватани эса Шарқий Осиёдир. Буғдойнинг кўп турлари, арпа ва сулининг айрим навлари, жавдар, нўхат ва зигир, айрим мевали дарахтлар (олча, қорали, беҳи, гилос) ва бошқа ўсимликларнинг ватани Жануби-ғарбий Осиё ҳисобланади.

Осиёнинг ҳайвонот дунёси ҳам бой. Бу ерда фаунанинг жаҳондаги энг қадимий вакиллари сақланган. Айниқса, Ҳинд-Ҳимолай, Марказий Ҳимолай ва Ҳимолай-Хитой минтақалари, Жанубда Аравия ярим оролидаги Эфиопия фаунаси жуда бой. Осиё минтақасида энг кенг тарқалган ҳайвонлар сутэмизувчилар оиласига мансуб тапир, ҳинд фили, гаял ҳўкизи, каркидон, йўлбарс, лор, тупайи, орангутан, гиббонлар; қушлардан товус, ҳар хил турдаги тустовуқлар; судралиб юрувчилардан кўзойнакли заҳарли илон (қобра), турли питонлар, учар аждарҳо (махсус ён териси билан дарахтлар оралаб учиб ўтадиган калтакесак)лардир. Осиё соҳилларига яқин бўғоз ва денгизларнинг ҳайвонот дунёси ҳам ранг-баранг. Турли хилдаги балиқлар, емишли сув ўсимликлари маҳаллий аҳолини озиқ-овқат сифатида таъмин қилади.

Осиёда 10—15 млн. йиллар муқаддам яшаган *гоминид*-ларнинг суяклари топилган. Энг қадимий ибтидоий одам аждодларидан Явадаги *питекантрон*, Хитойдаги *синантрон* одамларидир. Лаос ва Вьетнам гоминидлари Ғарбий районлардан бир млн. йиллар муқаддам кўчиб келган. 200—400 минг йиллар аввал яшаган *палеоантрон* (неандертал)

вакилларининг суяклари Осиёнинг кўп жойларида (масалан, Фаластин ва Ироқда) топилган. Сўнгги палеолит ва мезолит даврига мансуб ҳозирги ирқлар шаклланган. Жануби-шарқий қисмида *австралоидлар*, Шарқий Осиёда Тинч океан *монголоидлари* пайдо бўлган. Асли неолит давридаёқ (эрамыздан аввалги 7—4 минг йиллар) ҳозирги типдаги одамлар кенг ҳудудларда жойлашган Фарбий ва Жанубий Осиёдан Марказий, Шарқий ва Жануби-шарқий Осиёга кўчиб келган ва неандерталоид авлодлари билан аралашиб, ҳозирги Шарқий этнослар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Уша даврдан бошлаб ҳозирги этносларнинг аجدодлари шакллана бошлаган.

Европоид ирқининг Олд Осиё ва Ҳинд-помир гуруҳлари қаторига бутун Жануби-ғарбий ва Жанубий Осиё Арабистон, Аравия ярим ороли ва Туркиядан тортиб то Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладеш халқларигача киради. Махсус *арманоид* гуруҳига ўзининг катта бурни ва баданининг сержунлиги билан ажралиб турадиган Осиё араблари, яхудийлар, арманлар, турклар, курдлар ва греклар киради. Яманда *арманоидлар* билан Африкадан келган *негроидлар* аралашиб, ўзига хос гуруҳни ташкил қилади. Ҳинд-помир гуруҳига эронлик (форс)лар, тожиклар, туркманлар, озарбайжонлар, пуштунлар ва Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон халқлари киради. Европоид ва австралоид оралиғида пайдо бўлган „Жанубий-Ҳинд“ ёки „декан“ ирқий типи Жанубий Ҳиндистон, Шри-Ланкада учрайди. Жанубий европоид ва монголоидларнинг дурагайлашиши натижасида уйғурлар ва бошқа туркий элатлар, Хитой мусулмонлари *хуэй* (дунган)лар ўзига хос ирқий типни ҳосил қилган. Осиё халқларининг айрим *европоид* белгилари Бирма ва Индонезия халқининг баъзи элатларида учрайди. Қисман австралоид ирқининг махсус гуруҳини Шри-Ланка *веддалари*, Ҳиндихитой, Индонезия ва Жанубий Хитойнинг айрим майда элатлари, пакана бўйли негритослар (Жануби-шарқий Осиёдаги *андамаликлар*, Малаккадаги *семаңлар* ва Филиппиндаги *аэтолар*) ташкил қилади. Япониянинг қадимий аҳолиси ҳисобланган *айнлар* ҳам ўзига хос тип ҳисобланади. Бутун Шарқий ва Марказий Осиёдаги монголоидлар Жанубий, Шарқий ва Тинч океан гуруҳларидан иборат.

Ҳозирги Осиёнинг этнолингвистик қиёфаси, асосан, эрамиздан аввалги I минг йилликлардан бошлаб шакллана бошлаган. Ўша даврда Кичик Осиёнинг ғарбида *эллин* тиллари, шарқда *картвел* ва *арман* тиллари, Ўрта денгиз шарқда эса *арамей* тиллари ҳукмронлик қилган. Шимолий Ҳиндистонга Марказий Осиёдан келган ҳиндарий халқлари Ганга текисликларида яшаган аҳоли билан қисман аралашиб, уларни бутунлай сиқиб чиқариб (айниқса, *дравид* ва *мунда* тилларида сўзлашувчи халқларни) қадимий *харалпи* маданияти негизида янги этнолингвистик гуруҳларга асос солганлар. *Эроний тилдаги* халқлар ҳам марказий осиелик этнослар билан маҳаллий ҳиндарий халқи билан аралашиб, бутун Эрон ва Афғонистонда, Ғарбда Месопотамиягача, Шарқда Шимолий Ҳиндистонгача тарқалган. Янги этносларни пайдо қилган Хуанхэ воҳасида дастлабки давлат яратган *ин* ва *чжоу* қабилалари Жануб томон тарқалиб маҳаллий *тан* ва *индонезия* қабилалари билан аралашиб қадимий Хитой халқининг шаклланишига сабаб бўлган. Мазкур этник гуруҳлар эрамизнинг бошланиши арафасида Ҳиндихитой ярим оролига бориб *вьет* қабилалари негизида энг қадимги Вьетнам давлат бирикмаси (Аулак)ни яратган. Ҳозирги Маньчжуриядан *олтой тил* оиласига оид, Жанубдан индонезия тилларига оид халқларнинг Корея ва Японияга келиб маҳаллий туб аҳоли (Кореяда палеосиеликлар, Японияда асосан айнлар) билан аралашиб кетиши натижасида ўзига хос янги этносларга асос солинган.

Шундай қилиб, эрамизнинг бошларида Жанубий ва Шарқий Осиёда энг йирик этнолингвистик гуруҳлар — *семит*, *эрон*, *ҳиндарий*, *олтой*, *дравид*, *мунда*, *мон-кхмер* тилларидаги қабила ва элатлар, хитой, вьетнам, қадимий корея ва япон халқлари шакллана бошлаган янги эрада мазкур жараён давом этиб, халқларнинг этник қиёфаси унча ўзгармаган. Аммо VII асрдан бошлаб арабларнинг кенг ҳудудлари жойлашуви ва исломнинг тарқалиши оқибатида семит халқлари араб тилига ўтган ва ҳозирги этносларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Дашти Қипчоқ даштларидан ғарбга ва жануби-ғарб томон кўплаб кўчиб келган турк қабилаларининг қадимдан деҳқончилик билан шугулланувчи аҳоли билан аралашиб кетиши, натижасида туркий-

лашиш ҳодисаси рўй берган. Марказий Осиёдан кўчиб келган туркий қабилалар ўрнини Шарқий Мўғулистондан келган қабилалар эгаллаган.

Ҳозир Осиёда этник тараққиёт жиҳатидан турли поғонада турган мингдан ортиқ халқлар яшайди. Улар ҳар хил тил оиласи ва гуруҳларга оид бўлиб, сон жиҳатдан энг кўп сонли — 100 млн. кишидан ортиқ аҳолига эга тўртта халқ — хитойлар, ҳиндистонликлар, бенгалликлар, японлар яшайди. Бир млн.дан ортиқ 90 халқ 2400 млн. кишидан иборат бўлиб, бутун Осиё аҳолисининг 97,4 %ини ташкил қилади. Шулардан олтитаси 50 млн.дан ортиқ, 21 таси 10 млн.дан то 50 млн.га яқин аҳолига эга бўлган халқлардир. Осиё этнолингвистик жиҳатдан қанча ранг-баранг бўлмасин, аҳолисининг учдан икки қисми дунёда энг кўп сонли бир тилда сўзлашадиган этносларни ташкил қилади (хитой, ҳинд, япон, бенгал, араб ва форслар). Умуман, *хитой-тибет* тил оиласига оид халқлар сони 990,7 млн.дан ортиқ (шулардан хитой гуруҳи 938,6 млн., тибет-бирман гуруҳи 52 млн. киши); ҳинд-европа оиласи 700,1 млн. киши (ҳиндарий гуруҳи 637,5 млн., эрон гуруҳи 60,5 млн. қолгани арман, грек, герман ва славян вакиллари), австронезия оиласи 196 млн., дравид оиласи 161,6 млн., японлар 114,2 млн., австроосиё оиласи 73,3 млн., олтой оиласи 63 млн. (шулардан туркий гуруҳи 55 млн.), семит-хамит оиласи 46,2 млн., тай оиласи 60 млн., корейслар 56,4 млн. кишидан иборат. Қолган элатлар кавказ, папуас, андаман тил оилаларига киради.

Кейинги йилларда халқаро ва давлат тили сифатида бутун Малайзия ва Индонезияда *малайя тили* (уни баъзан индонезия ёки *бахаса*, *индонезия* деб ҳам атайдилар) муҳим роль ўйнай бошлади. Шу билан бирга бутун Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда расмий тил сифатида инглиз тили ҳам кенг тарқалган.

Осиё мамлакатлари аҳолисининг миллий тузилиши ва этник характериға қараб тўрт гуруҳга бўлиш мумкин. *Биринчи гуруҳга* миллий жиҳатдан бир хил бўлиб, туб халқи умумий аҳолининг 95 %ини ташкил қиладиган Япония, Корея, Бангладеш ва кўпчилик араб мамлакатлари киради. *Иккинчи гуруҳга* туб халқ бутун аҳолиға нисбатан 70 %ни ташкил қиладиган Вьетнам, Бирма, Камбоджа, Туркия,

Сурия, Ироқ, Хитой, Шри-Ланка, Сингапур сингари давлатлар киради. *Учинчи гуруҳга* аҳолисининг ярмидан кўпи туб халқ, қолгани бошқа турли этнослардан иборат мамлакатлар киради (Эрон, Афғонистон, Покистон, Малайя, Лаос). *Тўртинчи гуруҳга* эса кўп миллатли мамлакатлар киради. Масалан, бундай мамлакатларда Ҳиндистон ва Индонезияда 150 дан ортиқ. Филиппинда 100 га яқин турли халқ ва элатлар яшайди. Баъзи давлатларнинг этник тузилиши шунчалик мураккабки, айрим халқлар бир неча мамлакатларга бўлиниб кетган. Масалан, *курдлар* Туркия, Эрон, Ироқ ва Сурияда, белужийлар Афғонистон, Эрон ва Покистонда, *панжобликлар* Покистон ва Ҳиндистонда яшайдилар. Бутун Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари бўйлаб йирик гуруҳ бўлмиш *хитой* иммигрантлари жойлашган.

Осиё минтақасида хитой-тибет тил оиласига оид халқлар бутун аҳолининг 40,2 %ини, ҳинд-европаликлар 28,4 %ини, австронезия тил оиласи 7,9 %ини, дравидлар 6,6%ини, японлар 4,6%ини, австроосиё оиласи 3%ини, олтой оиласи 2,6%ини (шу жумладан, туркий тилдагилар 2,2 %ини), тай оиласи 2,4%ини, корейслар 2,3%ини, семит-хамитлар 1,9 %ини ташкил қилади. Олтой тил оиласига оид туркий, мўғул ва тунгус-манчжур тилларида сўзлашадиган этнослар Фарбда Босфор бўғози ва Мармар денгизидан тортиб, Шарқда Тинч океанигача чўзилган ҳудудларда жойлашган. Осиёда аҳоли зичлиги ҳам нотекис: серунум тупроқли дарё воҳаларида ва қулай табиатли денгиз соҳилларида бир квадрат км.га 500 киши (Ҳиндистоннинг айрим районларида ҳатто минг киши) тўғри келса, яшашга ноқулай тоғли ва дашт-биёбон ерлар кўп бўлганлиги туфайли умумий аҳолининг ярим қисми бутун Осиёнинг ўн фоиз ҳудудини эгаллайди, холос. Шуни ҳам айтиш лозимки, бу ерда азалдан халқлар ва элатлар миграцияси ниҳоятда кучли бўлган. Қадимги даврлардан жуда катта ҳудудда энг қадимги тил оилалари: *дравид, мунда, мон-кхмер, хитой-тибет, австронезия ва малайя* тиллари шаклланиб келган. Юқорида қайд қилинганидек, ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойда олтой тил оиласи пайдо бўлган, кейинчалик бошқа жойларга ҳам тарқалган. Семит тиллари ҳам Осиёда энг қадимий даврларда пайдо бўлган. III—II минг йилликларда бу ерга ҳинд-европа тиллари кириб

келиб маҳаллий тиллар билан аралашиб кетади. Ҳозирги элатларнинг *этнолингвистик* қиёфасининг шаклланишида мана шу жараёнлар асосий замин бўлган.

Осиёнинг хўжалик-маданий типлари ҳам жуда қадим — тош асридаёқ пайдо бўлиб, табиий шароитга мослашган. Тоғли ва тоғ этакларидаги нисбатан қурғоқ иссиқ районлардаги аҳоли юқори палеолит даврларидан йирик ҳайвонларга ов қилишдан майда жониворларни овлашга ва емишли ўсимлик ва меваларни, илдизмевали экинларни териб-термачлашга ўтади. Бу маданиятга хос ишлаб чиқариш қуроллари узунчоқ чақмоқ тошлардан синдириб олинган турли шаклдаги ясси тош парчаларидан иборат бўлган. Жануби-шарқий Осиёнинг намли тропик ва субтропик районларида (Ҳиндихитой, Жанубий Хитой, Малайзия) тош қуролларига қараганда бамбукдан ясалган қуроллар муҳим роль ўйнаган. Табиати иссиқ ва намли чангалзор (жунгли)да йирик тош қуроллар ишлатилган. Шимолий қурғоқ дашт районларда ва қисман денгиз соҳилларида (Ғарбда Эроннинг шарқида, Хуанхэ воҳасигача) дашт ҳайвонларини ов қилиш, териб-термачилик ва балиқчилик каби хўжалик типлари шакллана бошлаган, аҳолиси ўтроқ ва ярим ўтроқ теримчи ҳам балиқчиларга, иккинчидан дайди овчиларга бўлинган. Сибирда буғучилик ва овчилик асосий хўжалик типлари бўлган.

Тахминан 10 минг йиллар муқаддам Жануби-ғарбий Осиё тоғ этакларида қадимий деҳқончилик пайдо бўла бошлаган, маҳаллий аҳоли ёввойи ўсимликларни териб-термачлашдан парвариш қилишга, ёввойи ҳайвонларни ов қилишдан уларни хонакилаштиришга ўта бошлаган. Ўша даврлардаёқ бутун Жануби-шарқий Осиёда энг қадимги чопқи деҳқончилиги пайдо бўла бошлаган. Кейинроқ (мил. ав. VII—V минг йилликларда) Эрон, Ўрта ер денгизи, Ҳиндистон, Шимоли-шарқий Осиё, Индонезия деҳқончилик ўчоқлари пайдо бўлади.

Ҳозирги давргача сақланган энг қадимий *биринчи типга* иссиқ иқлимли минтақада яшовчи ўрмон теримчилари ва овчилари — Шри-Ланка *веддалари*, Ҳиндистондаги *ченчу*, *мудугар*, *бирхор* каби майда элатлар, Малакка *семанглари* ва *сеноилар*, Суматрадаги *кубу*, Калимантондаги *панан* ва

Филиппин оролларидаги *азта* этнослари киради. Улар озиқ-овқат ахтариб, оддий ўқ-ёй ва ер ковлаш учун учли таёк билан қуролланиб пона ёки бутуқлардан вақтинча омонат тикилган чайлаларда яшаб кун кечирганлар. Кейинчалик семанти, сенои ва азта каби овчи-термачловчи гуруҳлар чопқи деҳқончилиги хўжалигига ўта бошлашган. Соҳил бўйи термачловчилари ва овчилари (андаман ороллари, Мергун архипелаги, Индонезия ва Филиппиндаги айрим элатлар) ҳам ярим ўтроқ ҳолатда яшаб чопқи деҳқончилигига ўта бошлашган. Бу гуруҳга Марказий ва Жануби-ғарбий Осиёнинг бепоён даштларида кўчманчи қабилалардан ташқари ўзига хос хўжалик-маданий тип яратган тоғли териб-термачловчи, овчи ва балиқчи элатлар (масалан, Хитойдаги ну ва дулун халқлари), Тибет-Бирмадаги айрим этнослар, Япониядаги айнар деҳқончиликка ўтишдан олдин санчқи, турли тўр ва заҳарланган ўқ-ёй билан балиқ овлаганлар, аёллар эса емишли моллюска ва қисқичбақаларни сувдан ушлаганлар.

Иккинчи гуруҳ — чопқи деҳқончилиги хўжалик-маданий типга Индонезия, Филиппин, Ҳиндихитой ва Ҳиндистоннинг айрим майда халқлари киради. Улар ўтроқ ҳолда яшаб, шудгорлаш деҳқончиликдан беҳабар бўлганлар. Асосан, тугунак ва илдизмевали экинлар, қисман баҳори, турли палма, банан, шакарқамиш каби ўсимликлар экиб етиштирганлар. Уй ҳайвонларидан ит, чўчқа ва парранда сақланган. Уйлари ни устунли синчдан мустаҳкам қилиб, лойдан, баъзан бамбукдан қурганлар. Таомларида, асосан, ўсимлик маҳсулотлари ишлатилади, гўштга нисбатан балиқ кўпроқ истеъмол қилинади. Мазкур хўжалик типига мўътадил ва салқин иқлимли баланд тоғ деҳқончилиги ҳам киради (асосан тибетликлар). Улар қишлоқ хўжалик экинларидан арпа, сули, қисман бугдой, кандир, қорабугдой (гречиха) экадилар, уй ҳайвонларидан қўй, эчки ва қўтос боқадилар. Уйлари сомонли лойдан, гувала ва хом гиштдан, баъзан ёғоч ва тошдан қурилган. Таомида ҳар хил нон, сут маҳсулотлари ва гўшт, ичимликдан чой ишлатилади. Баланд тибет тоғларининг шимоли ва гарбида чорва билан шуғулланувчи халқ ўзига хос хўжалик — *маданий типига* эга. Улар энг баланд салқин ясси тоғликларда қўтос, сарлиқ (қўтос билан сигир чатиш-

маси), қўй, эчки, йирик шохли қора мол ва йилқилардан иборат кичик пода билан тор доирадаги яйловларда қўчиб юрганлар.

Осиёнинг серқуёш иссиқ иқлимли, серунум тунроғи, ранг-баранг табиати бу ерда узоқ ўтмиш — неолит давридан деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларининг турли типларини пайдо бўлишига имкон яратган. Энг янги археологик кашфиётларга қараганда (айниқса, Жануби-ғарбий, Марказий ва Шарқий Осиёдаги неолит маконлари), жуда кенг ҳудудда қурғоқ дашт ва тоғ этакларида чопқи деҳқончилиги билан шуғулланган қабилалар яшаган. Улар дон (асосан, буғдой ва сули), полиз (айниқса, қовоқ) экинлари экканлар, ўтроқ ҳолда яшаб йирик ва майда шохли мол сақлаганлар, турли хунармандчилик ишлари билан (кулолчилик, тўқимачилик ва ҳоказо) шуғулланганлар. Уйлари тўғрибурчак шаклида бўлиб, сомонли лой, хом гиштдан қурилган, сопол идишларда турли оби нон, атала ва ўсимлик маҳсулотларини пишириб истеъмол қилганлар. Мазкур маданият негизида дастлабки жамиятлар пайдо бўла бошлаган.

Учинчи, хўжалик-маданий гуруҳидаги қирғоқ ерларда пайдо бўлган энг қадимий шудгор деҳқончилиги инсоният тарихида ниҳоятда муҳим роль ўйнаган ва ижтимоий тараққиётнинг қудратли омили бўлган. Айнан ушбу ерларда Тигр ва Ефрат, кейинчалик Ҳинд, Янцзи ва Хуанхэ, Аму ва Сирдарё водийларида ривожланган суғорма чопқи деҳқончилиги негизидаги йирик шохли қорамол кучидан фойдаланиб, дастлабки шудгор деҳқончилик хўжаликларида ерни ҳайдаш кашф этила бошланган. Улар дон экинларидан буғдой, тарик, жўхори, чумиза, ҳар турли ловия ва полиз экинлари (қовоқ, қовун, тарвуз), ток ва мева дарахтлари экканлар. Суғориш тизими анча такомиллашган (ариқ ва каналлар қазिश, чиғир ва чарх ишлатиш кабилар). Деҳқончилик қуроллари — турли шаклдаги темир тишли оочлар, мола, ўроқ ва тегирмонлар пайдо бўлган. Ерга ишлов беришда хўкиз, баъзан сигир ва эшакдан фойдаланилган. Катта гилдиракли аравалар транспорт воситаси вазифасини бажарган, уларга от ёки хўкиз қўшилган. Аҳолиси текис ёки нишаб томли тўғри бурчакли, девори пахса, хом ёки пишган гиштдан, қисман тошдан қурилган уйларда

яшаган, турли нон ва патир, атала, зирavorли таомлар, қисман сут маҳсулотлари, гўшт ва балиқ истеъмол қилган. Ҳунармандчилик (айниқса, бадий) анча ривожланган. Чит ва жун матодан тикилган кийимлар, ҳар хил безак, тақинчоқлар кенг тарқалган.

Эрамиздан олдинги VII—VI минг йилликларда Жанубий Осиё Ҳиндихитой, Хитойда деҳқончилик ва чорвачилик мустақил хўжалик соҳасига айланиб, сунъий суғориш, металлургия ва савдо ривожлана бошлаган, синфий жамиятлар пайдо бўла бошлаган. Кейинги даврда (айниқса, IV—II минг йилликларда) бу ерда қулдорлик тузумига асосланган илк давлатлар тузилади, ёзув, илм-фан, бадий ҳунармандчилик, монументал қурилиш, ҳайкалтарошлик каби соҳалар ривож топади. Осиё қитъаси ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, айнақса, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик хўжалигининг такомиллашуви, ҳар томонлама равнақ топа бошлаган шаҳар-давлатларнинг пайдо бўлиши туфайли жаҳоннинг қадимий маданият ўчоқларидан бирига айланади.

Мазкур маданият марказлари антик даврда пайдо бўлиб ҳозиргача сақланиб келган. Ироқдаги дабдабали Бобил харобалари, Ҳиндистондаги Аджанта ва Эллора ибодатхоналари, кейинги йилларда кашф этилган Махендждаро ва Хараппи маданияти, Суриядаги кишини ҳаяжонга соладиган Пальмира вайроналари, Иорданиядаги монолит тоғ қояларида ўйилиб қурилган ҳашаматли Петро иншоотлари, Камбоджа чангалзор(жунгли)ларидаги афсонавий Ангкор - Вата ибодатхоналари, Непалдаги гумбазли Сваямбунахт ва Бодиахт муқаддас будда иншоотлари ва бошқа ноёб обидалар бунга ёрқин далил бўла олади. Аммо ноқулай табиий шароит (баланд тоғликлар, чангалзор тўқайлар ва ҳоказо)да жойлашган айрим этник гуруҳлар мазкур маданият марказларидан чеккада қолиб, бир неча минг йиллар давомида жуда секинлик билан ривожланиб ҳозиргача қолоқ ибтидоий ижтимоий тузум даражасида яшаб келмоқдалар.

Кўчманчи чорвачилик хўжалигининг деҳқончиликдан ажралиб чиқиб кенг дашту биёбонларига тарқалиши ва йирик ишлаб чиқариш соҳасига айланиши янги ерларни эгаллашда муҳим роль ўйнаган эди. Лекин бу ҳодиса техник-иқтисодий

жиҳатдан интенсив деҳқончилик хўжалигидан орқада қолган чорвачиликни оқибатда ўтроқ аҳолига қарама-қарши қилиб қўяди ва иккита йирик соҳа орасида катта зиддиятлар туғдиради. Маданий-иқтисодий қолоқ кўчманчи қабила ва элатлар воҳаларга тез-тез ҳужум қилиб туриб, аввалига талон-тарож ва қирғин келтириб турганлар. Қадимий даврлардан XVIII асрга қадар давом этиб келган Дашти қипчоқдаги *сак-массагет*, кейин кўчманчи *араб* ва *муғул* қабилаларининг босқинчилик юришлари Шарқда Хитойдан то Фарбдаги араб давлатларигача катта ҳудудда юксак маданият яратган ўтроқ халқларнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига анча путур етказган.

Кейинчалик янги даврда Осиё мамлакатларининг кўпчилиги Европа давлатлари томонидан мустамлака ёки қарам қилиниб, Фарб сармоясининг кучи билан голланд, португал, француз, герман ва айниқса, инглиз мустамлакачиларининг янги талон-тарож сиёсати туфайли иқтисодий-маданий тушкунликка учрайди. Оқибатда ишлаб чиқариш кучларининг одатий тараққиёти бўғилади, янги илгор ижтимоий муносабатларнинг тугилиши секинлашади. Айниқса, мустамлакачилар энг қолоқ консерватив ижтимоий тузум — *феодал патриархал* ва ҳатто *ибтидоий жамоа уруғчилик* муносабатларини сақлаб қолишга интилганлар.

Минтақада энг тараққий қилган индустриал давлат Япониядир. Қолган мамлакатлар фақат кейинги даврларда мустамлака ва ярим мустамлакачиликдан озод бўлиб энди гина ўзининг саноатини яратмоқда. Мустақил ижтимоий тараққиётга ўтган давлатлар индустриализация соҳасида анча ютуқларни қўлга киритдилар. Бу соҳада уларга иқтисодий ва техник жиҳатдан ривожланган баъзи давлатлар катта ёрдам бермоқда, уларнинг ёрдами билан сўнгги йилларда турли объектлар қурилди ва қурилмоқда. Индустриал базанинг яратилиши ривожланаётган эркин мамлакатларда иқтисодий ва сиёсий мустақилликни мустаҳкамлайди ҳамда ижтимоий ва маданий тараққиётга эга бўлган кенг йўлни очиб беради. Бунга, *Қувайт*, *Араб мамлакатлари*, *Корея* ва *Ўзбекистон* мисол бўла олади.

Осиё аҳолисининг ҳозирги диний қиёфаси қадимий даврларда, айниқса, ўрта асрларда, шаклланган. Ҳозирги

давргача етиб келган динларнинг кўпчилиги (иудаизм ёки яҳудийлик, зороастризм, индуизм, жайнизм, буддизм, даосизм, конфуцийлик, христианлик, синтоизм, ислом, сикхизм) Осиёда пайдо бўлган ва кейинчалик бутун жаҳонга тарқалган. Масалан, милоддан аввал шаклланган яҳудийлик, янги эрани расмийлаштирган христиан дини, ёки Марказий аср бошларида кириб келган ислом дини ҳам пайдо бўлган ватанидан ташқари жуда кўп мамлакатларга, бир қанча қитъаларга ёйилиб кетган.

Дастлаб эрамизнинг бошларида Кичик Осиё, Месопотамия ва Жанубий Арабистонда турли политеистик динлар ҳукмрон бўлган. Арабистон ярим оролининг Шимолий ва Марказий қисмларида ҳатто уруғ-қабилавий шаклидаги динлар ҳам сақланиб келган. Фаластинда ҳукмронлигини ўрнатган яҳудийлик (иудаизм) эндигина *монотеистик* тусга кира бошлади. Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё ҳамда Кавказорти шарқида *зороастризм* дини тарқалган. Ҳиндистонда, айниқса, унинг шимолида, *брахманизм* динини буддизм сиқиб чиқарган ва Шри Ланка (Цейлон)да қарор топган. Жануби-шарқий Осиё ва Малайя оролларида, асосан, турли маҳаллий *политеистик* характердаги динлар, қисман оддий уруғ-қабилавий ибодатлар тарқалган. Ўша даврларда Хитойда ҳам ҳар хил синфий жамиятга хос маҳаллий диний эътиқод, айниқса, аждодларга сиғиниш муҳим роль ўйнаган.

Эрамизнинг I минг йиллиги охирларига келиб Олд Осиё деярли мусулмонлашган. Христиан дини жуда тор доирада (Кичик Осиё, Арманистон, Кипр, қисман Сурия, Ливан ва Фаластинда) сақланган. Ислом бу даврда аста-секин зороастризмни ҳам енгиб Эрон, Шарқий Кавказ орти, ҳозирги Афғонистон, Ўрта Осиё ва Ҳиндистоннинг ғарбий қисмидаги минтақаларга тарқалади. Асли Ҳиндистоннинг кўпчилик ҳудудида қадимий йирик динлардан брахманизм ислохотлашган ҳолда янги ном (индуизм) билан тикланади. Шри Ланка ва Ҳиндихитойда буддизм ўз ҳукмронлигини сақлаб, Малайя архипелагида буддизм билан индуизм кенг ёйилади. Хитойда „уч дин“ тизими (саньцзяобуддизм, конфуцийлик, даосизм), Кореяда маҳаллий диний эътиқодлар билан бирга буддизм ва хитой динлари, Японияда мил-

лий дин ҳисобланган синтоизм билан буддизм илдиз отган. Буддизм Марказий Осиёдан, ҳозирги Синьцзян ва Тибетга ўтган ва айнан шу ерларда мустаҳкам асос топган.

Сўнги минг йилликда Осиёнинг диний қиёфасида бир қадар ўзгаришлар рўй берган. Масалан, Олд ва Ўрта Осиё яна ҳам кўпроқ мусулмонлашган, насронийлик фақат Кипр аҳолисининг кўпчилигида сақланган бўлиб, бошқа жойларда жуда камайиб, Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари (Малайзия ва Индонезиягача) ва ҳатто Шимолий Осиё — Сибиргача етиб боради, Синьцзяндан эса буддизмни сиқиб чиқаради. Ўз навбатида буддизм ҳам Шарққа тарқалиб Ҳиндихитой ва Тибетда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлайди. Ҳиндистонда асосан индуизм ва ислом, Японияда синтоизм ва буддизм ўз мавқеини сақлаб қолган. Хитой ва Кореяда асосан эски динлар сақланган.

Шундай қилиб, Осиё динлари ўрта асрларга келиб асосан шаклланиб бўлган. Ҳозирги даврда исломнинг шиа мазҳаби Эрон, Ироқнинг жанубий қисмида, *зейдизм* номи билан Яман Араб Республикасида ҳукмрон дин ҳисобланади. Сунний мазҳаб бутун Жануби-ғарбий ва Ўрта Осиё мамлакатларида (Исроил, Ливан ва Кипрдан ташқари) кўпчилик аҳолининг диний эътиқоди ҳисобланади. Афғонистон, Покистон, Бангладеш, Малайзия ва Индонезия аҳолисининг ҳам кўпчилиги мусулмонлардир. Ҳиндистонда (айниқса, Кашмир штатида) ва Хитойда (Синьцзян вилоятида уйғурлар, Нинья — Хуэй автоном районида дунганлар) мусулмонлар кўп. Мальдив оролларида, Шри Ланка (маврлар) ва Бирмада (араканлар), Камбоджа ва Вьетнамда (чама), Филиппинда (моро) ва Жанубий Таиландда ҳам қисман мусулмонлар яшайди.

Индуизм асосан Ҳиндистон, Непал, Бангладеш ва Шри Ланка (таиллар)да тарқалган. Индуизмнинг мазҳаби сифатида ажралиб чиққан *жойнизм* ва *сикхизм* ҳиндларнинг миллий динларига айланган. Ҳиндистонда пайдо бўлган буддизм ватанни тарк этиб (хинаяна мазҳаби) ҳозир Бирма, Таиланд, Камбоджа, Лаос ва Шри Ланкада, *ламаизм* шаклида Непал, Бутан, Мўғулистон ва Тибетда ҳукмрон дин бўлиб танилди. Буддизмнинг *маҳаяна* мазҳаби Хитой, Корея, Япония ва Вьетнамга тарқалган.

Христиан дини Филиппинлар орасида ҳукмрон бўлиб, Ливан, Жанубий Ҳиндистон (Керала штати) ва Индонезиянинг баъзи жойларига қисман тарқалган. Қадимий динлардан *зороастризм*, *маздеизм*, *митроизм* қолдиқлари айрим этник гуруҳларда, Туркия, Эрон, Ироқ, Бомбей ва Гуджаратда сақланган. Исроилда давлат дини ҳисобланган *иудаизм* (яхудийлик) дини негизида реакцион миллатчилик таълимоти — *сионизм* юзага келди. Хитойда ҳозиргача даосизм ва айниқса, консерватив тартибларни ва оилада патриархалчиликни муқаддаслаштирувчи конфуцийлик динлари мустаҳкам сақланиб келмоқда. Шунингдек, конфуцийлик Япония ва Вьетнамга ҳам тарқалган. Японларнинг миллий дини ҳисобланган синтоизм 1945 йилгача милитаристик кучларнинг идеологик таянчи бўлиб келган, унинг негизида кейинги даврда конфуцийлик ва христиан динлари аралашмасидан турли мазҳаблар пайдо бўлган. Диннинг таъсири қанчалик кучли бўлмасин Осиё қитъасининг кўп мамлакатларида қисман *секуляризация* жараёни ҳам рўй бермоқда.

1- §. ҒАРБИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари катта тарихий-этнографик ҳудудни ташкил қилади. Унда жойлашган 30 га яқин катта-кичик мамлакатлар жуда кенг ҳудудни, яъни бутун қитъанинг тахминан 25 фоизидан ортиқ ерни эгаллайди. Аҳолиси 240 млн. кишидан иборат ёки бутун Осиё аҳолисининг 10 фоизини ташкил қилади. Айрим мамлакатларда аҳоли рўйхати мутлақо ўтказилмаганлиги туфайли киши сони ҳам тахминий олинади. Маълумотларга қараганда, Туркияда 42 млн. киши, Эронда 34 млн., Афғонистонда 20 млн.га яқин, Ироқда 12 млн., Саудия Арабистонида 8,8 млн., Яман Араб Республикасида 7 млн., Исроилда 3,5 млн., Иорданияда 2,9 млн., Ливанда 2,4 млн., Яман Халқ Демократик Республикасида 1,8 млн., Қувайтда 1,1 млн. киши, Омон, Кипр, Бирлашган Араб Амирликлари, Баҳрайн ва Қатарда аҳоли сони 1 млн.га ҳам етмайди. Минтақанинг тахминан 80 фоиз аҳолиси Туркия, Эрон, Афғонистон, Ироқ ва Саудия Арабистонида жойлашган. Ўрта Осиё республикаларида 50 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди.

Табиий-географик жиҳатдан Фарбий Осиё ранг-баранг бўлиб қуруқ иқлимли бир неча йирик субминтақага бўлинади: Аравия, Месопотамия, Кичик Осиё ва Эрон ясси тоғликлари. Энг қурғоқ, кам сувли ва иссиқ иқлими билан Аравия айниқса, ажралиб туради. Аксинча, Месопотамия минтақаси Тигр ва Ефрат дарёларининг таъсири туфайли серсув субтропик иқлим деҳқончиликка, умуман, одам яшаши учун қулай. Туркиянинг Шимолий ва Жанубий Қора денгиз бўйлаб Понтий тоғ тизмалари, Марказда Анатолий ясси тоғликлари Арман тоғликлари билан чатишиб кетган. Муҳим хўжалик аҳамиятига эга бўлган текисликлар мамлакатнинг 20 фоизга яқин ҳудудини эгаллайди. Эроннинг ҳам ярим ҳудуди тоғликлардан иборат. Текислик қисмлари Жанубда фақат Форс қўлтиғи ва Шимолда Каспий денгиз соҳилларида жойлашган. Мамлакатнинг ички қисмида Дашти Кабир ва Дашти Лут номли иккита буюк саҳро мавжуд. Яйловлар ва ўрмонлар 18 фоизга яқин, экин экиладиган ерлар 10 фоиз территорияни эгаллайди. Афғонистоннинг бешдан тўрт қисми тоғлик бўлганлиги туфайли уни *тоғлик мамлакат* ҳам дейилади. Шимолий ва Жануби-ғарбий районлар (Ҳиндукуш тизмалари, Дашти Марго ва Регистон)да тошлоқ ва қумлик дашт ва ярим дашт, Қандаҳор, Кобул воҳаси, Ҳирот, Мозори Шариф, Қундуз, Жалолобод водийсида серунум тупроқли ерлар мавжуд бўлиб, бу ерда аҳоли зич яшайди. Ироқнинг кўпчилик қисми текислик, мамлакатнинг Шимол ва Шимоли-шарқда жойлашган Ироқ Курдистонидаги асосан тоғликлар, Бағдоднинг ғарбида Ал-Жазира дашти ёки юқори Месопотамия (Тигр ва Ефрат Ўрталиги) маркази ва жанубида Месопотамия пасттекислиги ёки пастки Месопотамия чеккасида Фарбий ва Жануби-ғарбида жойлашган Сурия араб ясси тоғликларга бўлинган. Арабистон ярим оролининг учдан икки қисмини эгаллаб турган Саудия Арабистони Фарбда Жабал-Хижоз, Жанубда Хадрамовут ва Жабал-Ахдар тоғ тизмалари билан ўралган бепоён саҳро ва ярим саҳро (1млн. кв км) ҳудудда жойлашган. Бу ерда жаҳондаги энг катта қум саҳроларидан бири — Рубал-Хали жойлашган. Қора ва Марказий денгиз соҳилларидаги турк ва араб мамлакатлари, Исроил давлати субтропик иқлимли серунум тупроқли ерларга эга.

Ғарбий Осиёнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам хилма-хилдир, лекин энг қадимий ибтидоий даврга нисбатан анча ўзгарган. Ўз даврида бой ўрмон ва ҳайвонларга эга бўлган бепоён Ғарбий Осиё ўлкалари ҳозирда нисбатан анча қашшоқлашиб қолган. Айниқса, ўсимлик дунёси жуда камбағал, чунки аҳолининг асосий ёқилғиси ўтин бўлганлиги туфайли кўп ўрмонлар асрлар давомида чопиб, ўтин учун йўқотилган, табиийки, ундаги ҳайвонлар ҳам ўз-ўзидан камайиб кетган. Фақат Қора денгиз соҳилларидаги ёзи нам, майин иқлимли ҳудудларда яшил дарахтзорлар, баланд тоғ тизмаларидаги ўрмонлар сақланиб қолган. Эгей ва Ўрта денгиз соҳилларида ҳам қисман дарахтли ўрмонлар ва бутазорлар мавжуд.

Антропологик жиҳатдан Ғарбий Осиё халқлари асосан европоид ирқига оид. Уларга хос белгилар: сочи ва кўзи қора, бадани буғдой рангли, бурни Ўртача, лаби кичкина ёки бир оз қалинроқ. Айрим олдосиёлик ёки арmanoид типидagiлар бош суяги ва бурнининг катталиги (бургутсимон бурунли), юзи ва баданининг сермўйлиги билан ажралиб туради. Аксинча, Ўрта денгиз типи ёки ҳинд-помир типи кам мўй, майин юзлиги ва нозик лаби, бурнининг кичиклиги каби белгилари билан фарқ қилади. *Биринчи*, яъни Олд Осиё типига асосан турклар, ўтроқ араблар, курдлар, арманлар ва яҳудийлар, *иккинчисига*, яъни ҳинд-помир типига Афғонистон халқларининг кўпчилиги ва қисман эрон аҳолиси, *учинчи* — Ўрта денгиз типига ғарбий турклар ва кўчманчи араблар киради. Баъзи этнослар (хазорийлар, турк ва араблар)да қисман монголоид, айрим гуруҳлар (Жанубий Арабистон араблари)да негроид, Афғонистон ва Эрон *брагунларида* австралоид белгилари сезилади.

Мазкур минтақада жойлашган 12 та араб мамлакатларида яшовчи халқлар, кўшни Исроил, Туркия ва Эрондаги араблар семит тилларида сўзлашадилар. Аммо адабий ва расмий давлат тилида сўзлашадиган тиллар орасида фарқ бор, халқ ичида асосан уч шева (Сурия, Ироқ ва Аравия) мавжуд бўлиб фанда аниқланган семит типидagi Ғарбий Осиё аҳолисининг 30 фоизини ташкил қилади. Эроний тилларда *форслар*, *пуштунлар*, *тожиклар*, *курдлар*, *балужийлар*, *лурлар*, *бахтиёрлар*, *хазорийлар* ва бошқа айрим этник гуруҳлар сўзлашади.

Улар бутун аҳолининг 40 фоизга яқин қисмини ташкил этади. 20 фоиздан ортиқ аҳоли туркий тил оиласига мансуб (турклар, озарбайжонлар, ўзбеклар, туркманлар, қашқарлар ва айрим майда гуруҳлар). Бошқа тилларда гапирадиган халқлардан Кипрдаги *греклар*, кўп мамлакатларда тарқоқ ҳолда жойлашган *арманлар*, *грузинлар*, *лазлар*, *ҳиндлар* ва бошқа элатлар ҳар хил тил оиласига мансуб вакиллардир. Аммо Фарбий Осиёдаги ҳозирги тил туркумларининг биттаси ҳам маҳаллий туб тилларга кирмайди. *Семит-хомит*, *ҳинд-европа* ва *турк* тиллари кириб келгунга қадар бу худудларда узоқ ўтмишда йўқолиб кетган қадимги давлатларнинг тиллари тарқалган эди. Шулардан тарихда маълумлари *шумер*, *эламит*, *кассит*, *лўлибей*, *каспий*, *кавказ* тилларига яқин бўлган *ҳатти*, *хуррит* ва *урарту* тилларидир. Семит-хомит тиллари эрамиздан аввалги IV минг йилликларда Фарбий Осиёга Шимолий Африкадан кириб келиб маҳаллий тиллар билан аралашиб кетган. Улар III—II минг йилликларда аккад тили ва унинг асосий шеvasи — *бобил*, *оссурия* ва *оромей* тилларида намоён бўлади. Ўша даврларда Болқон ярим ороли ва Кавказ томонидан *ҳинд-европа* тиллари ўта бошлайди. *Оромей* тили эса эрамизнинг бошларида бутун Фарбий Осиёгача етиб борган. Кейинчалик унинг ўрнига *араб* тили ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Фарбий Осиё халқларининг этник тарихида Шарқдан келган турк қабилалари муҳим рол ўйнаган.

Мазкур тилларнинг пайдо бўлиши, тарқалиши ва жойлашуви билан маҳаллий халқларнинг этногенези ва этник тарихи бевосита боғланиб кетган. Юқорида қайд қилганимиздек, Фарбий Осиё жаҳоннинг энг қадимий маданият ўчоқларидан бири бўлган. Фаластинда мил. ав. IX—VIII минг йилликлардаёқ деҳқончилик ва чорвачилик ривожлана бошлаган. Месопотамия ва Фарбий Эронда мил. ав. IV—V минг йиллар муқаддам ирригация деҳқончилиги пайдо бўлган Кичик Осиё, Шимолий Месопотамия ва қўшни воҳаларда ўша даврларда металлургия бўлганлиги аниқланган. Мил. ав. IX—I минг йилликларда юқори маданиятли мулкдорлик давлатлари — Арман ясси тоғлиги ва Жанубий Кавказ ортида, Ўрарту, Месопотамияда, Қадимги Бобил подшолиги, Фарбий Эронда Элам, Кичик Осиёда Хетта, Левантада Финикия шаҳар-давлатлари, Жануби-фар-

бий Аравияда Мани ҳам Саба ва бошқа давлатлар пайдо бўлган. Уларда монументал бинокорлик, бадий хунармандчилик, ёзув, фан ва адабиёт ривожланган. Финикияликлар яратган алифбо ҳозирги ёзув тизимларининг негизидир. Бу ерда энг қадимий *монотеистик* динлар: *насроний*, *иудаизм* ва *ислом* шаклланган. Ўрта асрларда ҳам юксак маданият яратган араб, хоразмийлар, салжуқий ва ғазнавийлар каби йирик давлатлар ҳукмронлик қилган.

Мазкур давлатларда турли элат ва халқлар яшаган, хилма-хил этносларнинг алмашилиб-аралашиши жараёни тўхтовсиз давом этиб турган. Мил.ав. I минг йилликларда пайдо бўлган Ҳинд-европа тилларидаги халқлар Ғарбий Осиёнинг анча қисмини босиб олиб Мидия, Эрон, кейинроқ Парфия ва Бақтрия каби қудратли деспотик давлатларни яратганлар. Бу давлатларда яшаган маҳаллий элатлар билан келгинди этносларнинг аралашиб кетиши оқибатида кўпчилик эроний тиллардаги ҳозирги ўтроқ халқлар (форслар, гилёнлар, мазандаронлар, қисман пуштунлар ва тожиклар) ва кўчманчи элатлар (пуштунларнинг бир қисми, *курдлар*, *лурлар*, *бахтиёрлар* ва ҳоказо) шаклланган. Маҳаллий аҳоли билан VII—VIII асрларда кириб келган арабларнинг аралашувидан ҳозирги араб миллати пайдо бўлган. XI—XII асрларда Кичик Осиёга бостириб кирган салжуқийлар маҳаллий элатларни туркийлаштириб ҳозирги турклар, озарбайжонлар ва бошқа туркий халқларнинг шаклланишига асос солганлар. Баъзан бу табиий жараён сунъий равишда зўрма-зўракилик йўли билан амалга оширилган. Масалан, XVI асрларда Эронга зўрлик билан арманлар ва грузинлар кўчирилган. XVII асрларда курдларни Хуросонга ва бир қисмини Марказий Анатолийга кўчишга мажбур қилганлар. Ўша даврда қасд олиш сиёсатини амалга оширган Туркия давлати мунтазам равишда арман ва айсорларни қириб турган. 1948 йили Исроил давлати пайдо бўлгандан кейин бир миллионга яқин араблар зўрлик билан ўз ҳудудларидан ҳайдалиб (хусусан, фаластинликлар) қўшни юртларга кўчиб кетган, уларнинг ўрнига тахминан шунча яҳудийлар турли мамлакатлардан кўчиб келган.

Ҳозирги Ғарбий Осиё халқларининг кўпчилиги социал-иқтисодий жиҳатдан турли даражада турса ҳам, тили ва ир-

кий жиҳатдан фарқланса ҳам узоқ тарихий давр ичида ўзаро яқин муносабатда бўлиб, бир-бирларига ўтказган таъсири натижасида маданий-маиший жиҳатдан умумий хусусиятларга эга бўлиб қолишган. Этник тузилиши жиҳатидан Туркия аҳолиси нисбатан анча бир хил, унинг 87 фоиз, яъни 35 млн.дан ортиғи турклар 4 млн. курдлар, қолгани майда элатлар (юрюклар, араблар, лазлар, грузинлар, арманлар, адигейлар, туркманлар, греклар ва бошқалар)дир.

Минтақада энг кўп миллатли мамлакатлар Эрон ва Афғонистон ҳисобланади. Масалан, Эронда эроний тилларда (бутун аҳолининг 75 фоиз) форслар 13,5 млн., курдлар 2,5 млн., *гилёнлар* 1,6 млн., *мозандаронликлар* 1,2 млн., *лурлар* 0,8 млн., *бахтиёрлар* ярим млн., қолганлари *балужийлар*, *талишлар*, *татлар*, *хазорийлар*, *жамшидлар*, *афғонлар*, *тожиклар*; туркий тилларда сўзлашадиган аҳолининг 20 % дан ортиғи *озарбайжонлар* — 5 млн., қолганлари бир неча юз ва ўн мингдан ортиқ туркманлар, *қашқарлар*, *кажарлар*, *шоҳсеванлар*, *қорапапохлар*, *хорасанлар*, *бажорли*, *айнолу* каби элатлардир. Маҳаллий статистик маълумотларга биноан Эронда 40 дан ортиқ турли халқлар яшайди. Туб аҳоли ҳисобланган форслар бутун аҳолининг ярмидан камини ташкил этади. Афғонистонда эса 30 га яқин халқ истиқомат қилади. Мамлакатнинг Жануби ва Шимоли-шарқий қисмида эроний тилларда сўзлашадиган, Шимоли-ғарбида туркий тилларда сўзлашувчи халқлар яшайди. Мамлакатда биринчи марта ўтказилган 1979 йилги аҳоли рўйхатида биноан Афғонистон аҳолиси 15,5 млн.дан ортган. Шулардан тахминан 55 % аҳолиси асли афғон(пуштун)лар, 19 % и тожиклар, 9 % и ўзбеклар (асосан шимоли қисмида), 8 % и хазарийлар, 4 % и чораймоқлар, 3 % и туркманлар, қолган 2 % и бошқа элатлар ва этник гуруҳлардан (белужийлар, нуристонликлар, форслар, курдлар, брагуилар, қирғизлар ва ҳоказо). Айрим этносларда қабилавий тузум тартиблари сақланган. Уларнинг энг йирик қабила ва қабилавий бирикмаларидан *дурдони* (XVIII асргача абдали деб аталган), *гилзои*, *моманд*, *шинвори*, *хугани*, *вардаги*, *дзадзи*, *мангал*, *хоствал*, *какар* ва ҳоказо. Тахминан 20 % аҳолиси ҳозиргача кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолда яшайди.

Араб мамлакатларининг кўп миллатли ҳисобланган Ливан, Сурия ва Ироқ давлатларида араблар бутун аҳолининг 80—90 фоизини ташкил қилади. Ливанда араблардан ташқари арманлар (100 минг), курдлар (15 минг), греклар, турклар, форслар ва черкеслар, Сурияда курдлар (300 минг), арманлар (135 минг), ассирияликлар, туркманлар, турклар ва черкеслар яшайди. 80 фоиз араб халқига эга бўлган Ироқда 18 фоиз курдлар, қолгани форслар, ассирияликлар, турклар, арманлар, туркманлар ва бошқа элатлардир.

Фарбий Осиё мамлакатларининг барчаси аграр хўжаликка эга бўлиб, сунъий суғориш деҳқончилигига асосланган, саноат кам ривожланган. Табиати қурғоқ, ёгингарчилик кам бўлганлиги туфайли далалари қадимдап канал ва ариқлар, сув омборлари қурилган, дашту биёбонлар чиғир ва каризлар орқали суғорилган. Тоғли жойларда лалмикор деҳқончилик мавжуд. Ишлаб чиқариш куролларидан бутун минтақага тарқалган оддий темир тишли омоч (ерни 8—10 см чуқурликда агдарадиган), мола, кетмон, белкурак ва ўроқ кенг тарқалган. Хирмонга махсус галла янчадиган шохи калтак ёки молга бостириб дон йигилган, қўл тегирмони ёки харозда ун чиқарилган. Кўпчилик деҳқон хўжаликлари қўл меҳнатига асосланган, ҳозиргача техника жуда кам ишлатилади.

Араб мамлакатларида асосан буғдой, арпа, пахта, зиғир, ясмиқ, полиз ва цитрус экинлари ва боғдорчилик муҳим ўринни эгаллайди. Туркияда қишлоқ хўжалигининг етакчи соҳаси галлачиликдир. Бу ерда баҳори экинлар кенг тарқалган, чунки сунъий сугориш бутун ҳайдаладиган ерларнинг ўндан бир қисмини ташкил қилади. Мавжуд экин майдонининг 15 % ида техник экинлар — пахта (йилига 0,5 млн. тонна), тамаки, қанд лавлаги етиштирилади. Эронда экиладиган майдоннинг 70 % ига дон экинлари (буғдой, арпа ва шоли) экилади, қолгани пахта, қанд лавлаги, чой, тамаки ва боғдорчилик билан банд. Афғонистон суғорма деҳқончилик мамлақати бўлиб, аҳолисининг 70 фоизи қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. Бу ерда техник экинлардан яхши ҳосил олинади, боғдорчилик яхши ривожланган бўлиб, бундан ташқари буғдой, қанд лавлаги, пахта, шоли, арпа, сабзавот ва полиз экинлари экилади. Араб

мамлакатларида цитрус экинлари кенг тарқалган. Масалан, Ироқ жаҳонда хурмо экспортининг 80 % ини етказиб берган. Бу соҳада жаҳонда 4- ўринда турган Саудия Арабистонида 70 га яқин хурмо тури мавжуд бўлиб, улардан ҳар йили 250 минг тонна ҳосил олинади. Экиладиган майдоннинг 75% и хурмо дарахтлари билан банд. Соҳил бўйида яшовчи аҳоли балиқчилик билан ҳам шуғулланади.

Ғарбий Осиё халқларининг хўжалигида чорвачилик муҳим ўринни эгаллайди ва бу хўжалик турли кўринишга эга: кўчманчи, ярим кўчманчи, ярим ўтроқ ва ўтроқ. Чорвачилик билан асосан араб халқлари, қисман пуштунлар, ярим кўчманчи туркий элатлар, курдлар, Эрондаги ва Афғонистондаги айрим қабилалар шуғулланадилар. Эронда яшовчи 3 — 4 млн., Афғонистондаги 4 млн. кўчманчи ва ярим кўчманчи элатлар асосан чорвачилик билан кун кечирадилар. Кўчманчи қабилалар, айниқса, араб бадавийлари¹ туя, қўй, эчки ва от боқадилар. Масалан, Саудия Арабистонида бадавийлар асосан туякашлик ва отларнинг махсус араб турини парвариш қилиш билан машғул. Мамлакатда ҳозиргача 300 мингдан ортиқ туя, 535 млн. қўй ва эчки мавжуд. Яқин даврларгача 500 мингга яқин туя бўлиб, ҳар йили Шимолий Нажада 15 минг бош туя савдо қилинган. Кўчманчи қабилалар йилда бир неча марта фаслга қараб кўчиб юрадилар: жазирама иссиқ ойлари дарё бўйларида, қишда саҳрода, баҳорга келиб воҳага жойлашадилар. Ярим кўчманчи араб, турк, эрон, афғон қабилалари асосан майда мол, эчки, қўй ва қисман туя, от, эшак боқадилар. Ўтроқ аҳоли йирик шохли молни сут-ёғи ва гўшти учун боқадилар, қисман парранда ҳам сақлашади.

Анъанавий хўжалик соҳаси ҳисобланган ҳунармандчилик барча Ғарбий Осиё халқларида ривожланган. Ҳозиргача уларнинг ҳаётида темирчилик, заргарлик, мисгарлик, кулолчилик, ипакчилик, ип йигирув ва тўқимачилик, кигиз бошиш, бўйрачилик ва гилам тўқиш муҳим ўринни эгаллайди. Шаҳар аҳолисининг кўпчилиги ҳунармандлар, савдогарлар,

¹ „Бадавий“ номи арабча „бада“ (саҳро) сўзидан олинган бўлиб, „саҳрода яшовчи“ ёки „саҳрои“ деган маънони англатади. Арабистонда ҳозир 10 млн. га яқин бадавий яшайди.

зиёли ва ишчилар. Саноатда бўлган ишчиларнинг учдан икки қисми асосан қўл меҳнати билан банд. Кўпчилик мамлакатларда замонавий саноат ҳам тараққий этмоқда. Масалан, Туркияда сўнги ярим аср давомида кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш билан бирга ёқилғи, энергетика, металлургия, химия каби саноат турлари ҳам пайдо бўлди. Ҳозир бу ерда чўян ва пўлат, цемент ва ойна, станок ва электр ускуналари, кемалар ва музлатгичлар ишлаб чиқарилади, автомобиль, тракторлар йиғилади. Ярим феодал ижтимоий-иқтисодий тузумдан ўтган Эрон аграр-индустриал мамлакатга айланмоқда. Араб мамлакатларидан энг замонавий технологияларни ишлаб чиқаришга киритган Кувайт нефть қазиб чиқариш ва уни қайта ишлаш ҳисобига жаҳондаги энг бой давлатлар даражасига кўтарилган. Ливан ва Сурия ҳам янги бозор муносабатларига тортилган аграр-индустриал мамлакатлардир.

Фарбий Осиё халқлари моддий маданиятининг ўзига хос хусусияти маҳаллий табиат ва иқлим шароити билан белгиланади. Аммо барча элатларга хос умумий белгилари ҳам мавжуд. Олд осийликларнинг асосий қисми қишлоқларда истиқомат қилади. Баъзи қишлоқлар қалъа кўринишида бўлиб, девор билан ўралган. Қишлоқ марказида бозор, мачит, ошхона ёки чойхона жойлашган. Афғонистон ва Эронда катта патриархал оилаларга мўлжалланган кўп хоналик кўрғонлар мавжуд. Уйлари асосан лойдан, пахса ёки сомон аралаштирилган гуваладан, хом ёки баъзан пишган ғиштдан ёки бетондан қурилган. Айрим тоғли районларда кўрғон шаклида тошдан тикланган уйлар ҳам учрайди. Томлари текис, қамиш ва тупроқ билан ёпилган ва сомон аралаш лой билан сувалган. Қадимги маданият маркази ҳисобланган йирик шаҳарларда ғишт ва тошдан қурилган дабдабали кўшк-айвонлар, ҳашаматли саройлар, ажойиб архитектура иншоотлари қад кўтарган.

Эронда водийларда синч қилиб гуваладан қурилган текис томли, бир хонали, ойнасиз туйнукли форсий халқ уйлари қуриш кенг тарқалган. Пахсадан ёки хом ғиштдан гумбаз шаклида қурилган бир неча хонали уйлар ҳам кўп учрайди. Жанубда деҳқон уйлари тошдан ёки қамишдан қурилган бўлса, Шимолда гилёнлар ва мазандаронликлар уйининг

томи чўққайган, сомон ёки черепицали ёғоч уйлар ҳам қурадилар. Тоғли районлардаги курдлар тошдан ёки хом гиштдан, ўртасида устунга ўрнатилган сомон ва тупроқ билан ёпилган туйнук томли, девор оралиғига тахмон ёки токчалар қурилган уйларда яшайдилар. Уйнинг ўртасида ўчоқ бўлиб, у муқаддас ҳисобланган. Афғонларда ва Қандаҳор районида, ёғоч етишмаслигидан гумбаз томли, хом гиштли уйлар учрайди.

Туркияда қишлоқ уйлари географик воҳаларга қараб фарқланади. Шимолий соҳиллардаги ўрмонли районларда ёғочдан, тоғли, ўрмонсиз воҳаларда тошдан уй-жой қурилади. Жанубдаги кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли енгил буталардан ёки қамишдан чайла тиклайдилар. Марказий Анатолийда лойдан ёки сомон аралаш гиштдан қурилган ёғоч, сомон, қамиш билан ёпилган паст, текис томли уйлар кенг тарқалган.

Уй жиҳозлари ижтимоий шароитга қараб ҳар хил: ўзига тўқ оилаларда турли идиш-товоқ, кигиз-гиламлар, замонавий уй-рўзғор буюмлари ва мебеллар, ночорроқ хонадонларда эса супа ёки тақир ерга тўшалган чипта, бўйра, баъзан кигиз ёки палос, сопол ёки мис идишлар, тунука ва қумғонлар, қовоқдан ясалган буюмлар ва саватлар бўлади. Алҳол, туркларнинг анъанавий интерьерларида мебель мутлақо йўқ. Ётиб турадиган ва овқатланидиган жойига чипта (косир) ёки палос тўшалади, кўрпа-ёстиқ тахмонда, кийим-кечак сандиқда сақланади. Идиш-товоқлар ўчоқ яқинидаги токчага териб қўйилади. Овқат қозон осилган темир сепояда ёки ўчоқда пиширилади. Эронда ва Афғонистонда деҳқонлар тўшак чиптада палос ёки жун кўрпа ёпинадилар, ўртада ўчоқ (курси), совуқда сандал қўйилиб катта кўрпа билан ёпилади. Афғонларнинг уй-рўзғор буюмлари, идиш-товоқлари деворда қурилган тахмон ва токчаларда ёки баъзан осма хуржунларда сақланади. Айрим ўтроқ аҳоли яшайдиган жойларда арқон тўрли ёғоч каравот, баъзан курси ва столларни ҳам учратиш мумкин. Уйни кечаси ёритиш учун қорачироқ ёки мойчироқ ишлатилади.

Кўчманчи ёки ярим кўчманчи аҳоли (бадавийлар, айрим афғон ва туркман қабилалари, курдлар, балужийлар, юрюклар ва ҳоказо) асосан жун матодан тикилган турли

хилдаги чодира ёки қора уй (ўтовга ўхшаш) чайлаларда яшайдилар. Уй жиҳозлари кўчишга қулай темир, ёғоч ёки теридан ясалган идиш-товоқлар, хуржун ва сандиқлар, кигиз ва гиламлардан иборатдир. Масалан, араб, бахтиёр, қашғар ёки афғонларнинг қора жун матодан, бир неча қатор устунларга ўрнатилган тўртбурчакли икки нишабли чодираси диққатга сазовор. Ярим кўчманчи қабилаларнинг чодирларида чипталар тўшалиб, тошлар билан паст деворлар тикланади ва ўртаси чипта ёки мато билан ичкари ва ташқарига бўлинади. Бадавлат бадавийларнинг чодирлари ўзининг ҳажми ва жиҳозланиши билан фарқланади. Катта чодирлар 2—3 метр баландликда, ўртаси гилам билан ичкари ва ташқарига бўлинган, ичкарида, яъни хотинлар бўлимида озиқ-овқат солинган халталар осилган, кийимлар ва безаклар тахланган сандиқлар ўрнатилган ва тўшак учун чипта гиламлар тўшалади. Ҳозирги чодирлар керосин лампа билан ёритилади. Айрим қабилалар (инеза, шаммаза)нинг бошлиқлари бир неча юз киши сиғадиган ниҳоятда катта, баландлиги 8 метр, узунлиги 50 метрли чодир тиклайдилар, унинг ичига қимматбаҳо гиламлар тўшалади¹.

Фарбий Осие аҳолисининг кўпчилиги (60 %) қишлоқларда жойлашган бўлса-да, урбанизация даражаси қитъанинг бошқа қисмига нисбатан анча баланд. Кўпчилик мамлакатларнинг шаҳар аҳолиси 30 % и, айрим мамлакатларда эса ундан ҳам юқори фоизни ташкил қилади. Масалан, Исроил аҳолисининг 80 % и, Яман Халқ Демократик Республикасининг 78 % и, Кувайт, Қатар ва Баҳрайн аҳолисининг 70 % и шаҳарда яшайди. Афғонистон, Саудия Арабистони ва Яман Республикасида шаҳарда яшайдиган аҳоли 10 % дан камроқни ташкил қилади. Бу ҳолат маҳаллий аҳолининг моддий ҳаётида, айниқса, уй қуриш ва жиҳозланиши, кийими ва овқатига ўз таъсирини ўтказган. Шаҳарларда, масалан, аҳоли замонавий дабдабали кўшк ва саройлар билан бирга кўп қаватли, санузел ва

¹ Қаранг: Лотар Штайн. В чёрных шатрах бедуинов. — М.: Изд. „Наука“, 1981, стр. 68—69.

коммуникация ўрнатилган шинам квартирали уйларда ҳам истиқомат қилади. Йирик шаҳар атрофларида пастқам хилват уйлар, бузуқ-ёриқ қоронғи харобалар ҳам учрайди.

Минтақада яшовчи халқларнинг кийимларида жуда кўп умумийлик мавжуд. Эркаклари кўйлак ва кенг иштон, устидан енгсиз нимча ёки чакмон камзул, чопон, қишда пўстин, бошларига дўппи, тери телпак ёки салла, араблар куфия киядилар. Оёқ кийимлари этик, маҳси-кавуш ёки сандалдан иборат бўлиб, баъзан кўпроқ оёқяланг ҳам юраверишади. Аёллари кенг кўйлак ва шалвар шаклидаги тўпиққача лозим, бошларига рўмол ёки шол ўрашади, айримлари эса (Эрон ва Афғонистонда) ташқариға чиққанда юзларига паранжи ёки чодир ёпиниб юришади. Улар кийимлари, кўйлакларига турли тақинчоқлар, қўл ва қулоқларига билагузук, сирғалар тақишади. Фарбий Осиё мамлакатларида анъанавий-миллий кийимлар шаҳар аҳолисида жуда кам сақланган, асосан замонавий Европа кийимлари кийилади. Анъанавий кийимларни қишлоқ ва тоғли жойларда кўпроқ кузатиш мумкин.

Фарбий Осиё халқларининг таомлари ҳам уларнинг табиий-географик шароити, тарихий хусусияти ва ҳўжалик фаолиятига қараб фарқланади. Тарихий-ижтимоий жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган Эрон, Туркия ва Афғонистон ўтроқ аҳолисининг этник ва диний муносабатларида ҳам анчагина умумийликлар мавжуд. Бу ҳолат уларнинг таомларида ҳам ўз ифодасини топган. Аммо ўтроқ аҳоли билан кўчманчи ёки ярим кўчманчи аҳолининг таомлари бир-биридан фарқ қилади. Барча этносларнинг таомлари ниҳоятда ранг-баранг бўлса-да, деҳқонларнинг ҳар кунги овқати асосан нон, сабзавот ва сут маҳсулотларидан иборат. Нон маҳсулоти, масалан, турк деҳқонларида умумий таомнинг тўртдан уч қисмини ташкил қилади. Эрон ва Афғонистон деҳқон аҳолисининг ҳам асосий озиқ-овқати нондир. Афғонистоннинг айрим тоғли жойларида нонни буғдой, арпа, баъзан макка ёки сули ундан, қуритилган тут толқонидан пиширадилар. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, бутун Олд Осиё халқи таомининг умумий модели сифатида ўтроқ ҳам кўчма тур-

муш тарзида яшовчи курдларнинг таоми намуна бўлиши мумкин¹.

Нон ёпилиши (ўтроқ аҳоли асосан тандирда, кўчманчи элатлар ўтга қўйилган тунука (сажда)) шаклига қараб фарқ қилади. Энг кенг тарқалган хамир таомлар учун турли ярим тайёр маҳсулотлар тайёрланади, айниқса, анъанавий угра (решта) кесилиб, офтобда қуритилиб, махсус халталарда ёки кўзада сақланган. Дон ёрмаси ёки ундан ҳар хил бўтқа (масалан, туркларда булғур, давма) ёки курдларда буғдой бўтқаси (савор, хариса, самани) кенг тарқалган. Бўтқани ёғ, гўшт, пиёз ва саримсоқ билан пиширадилар. Умуман ёрма анъанавий таомларнинг асосини ташкил қилади. Муқаддас дон ҳисобланган гуручдан икки хил палов пиширилади: қайнатилган сувга туз билан гуруч солиб, пишгандан кейин эритилган сариёғ солиб дамланади ёки совуқ сувга гуруч, туз ва ёғ қўшиб бирга қайнатилади. Гуруч пишиб чиққандан кейин пиширилган гўшт ёки товук, махсус тайёрланган саримсоқли гўшт, зиравор ва пиёз қайла қўшилади. Сут маҳсулотлари ҳам кўп истеъмол қилинади. Анъанавий гўштли таомлардан энг қадимийлари қўллама, тандир-кабоб ёки қўйикабоб (қўйни сўйиб териси билан кўрда пишириш), чевирма кабоб, шиш кабоб, қийма кабоб, бурбел (қўй гўштини сув ва қатик билан қайнатиш), ҳар турли қовурмалар. Суюқ овқатлардан бир неча хилдаги шўрва (туркча чўрбо, форсча обгўш) кенг тарқалган бўлиб, унга асосан нон тўғраб истеъмол қилинади. Турли сабзавотлар (помидор, бодринг, редиска, пиёз, саримсоқ, қалампир ва ҳоказо) хом ва пишган ҳолда, янги ва қуруқ мевалар (олма, ўрик, нок, узум, анжир, шафтоли, хурмо ва ҳоказо) кўп истеъмол қилинади. Чой ва кофе асосий ичимлик ҳисобланади. Байрамларда дастурхонга турли ширинликлар (ҳолва, шакарли бодом, ёнғоқ ёки хурмоли печенье, ҳар хил мева мурабболари) қўйилади. Меҳмон кутганда дастурхонда нон сероб бўлиши шарт, акс ҳолда нон кам бўлса, меҳмонга ҳурматсизлик ҳисобланади. Соҳилларда, кўл ва дарё бўйла-рида яшайдиган аҳоли турли балиқлардан ҳар хил таомлар

¹ Этнография питания народов стран Зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. — М.: изд. „Наука“, 1981, стр.17.

пиширадилар, денгиз тошбақаси ва унинг тухумини ҳам истеъмол қиладилар. Афғонлар маринка балиғини қўй ёғида сихда кабоб қилиб пишириб ейдилар, баъзан қовурғаларидан ажратиб қўй гўшти, пиёз, тухум, ҳар хил емишли илдишлар билан аралаштириб таом тайёрлайдилар.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқ таомлари ўтроқ аҳолиники билан асосан умумий характерга эга бўлса-да, уларнинг турмуш тарзига хос айрим хусусиятлари сақланган. Масалан, Туркияда ва Эронда яшовчи кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларнинг асосий таоми тунука товада юпқа қилиб ачитилмай ёпилган нон, сут ва сут маҳсулотларидан, бугдой ёрмаси, арпа ёки сули уни қўшилган турли таомлар тайёрланади. Афғонларда ҳам энг асосий таом нон ва сут маҳсулотларидир. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли (жамшидлар, хазарийлар, балужийлар ва ҳ. к.) ёзда кўпроқ нон билан қатиқ, қишда эса қуртни янчиб пиёз ва сариёғ қўшиб тайёрланган шўрвага нон тўғраб истеъмол қиладилар. Гўштни жуда кам истеъмол қиладилар. Араб кўчманчи аҳолиси (бадавийлар)ни боқадиган, иситадиган, кийинтирадиган ва даволайдиган ҳам туя. Улар қўй, эчки ҳам сақлайдилар. Сут ва сут маҳсулотлари, хурмо бадавийларнинг асосий таоми ҳисобланади. Атоқли араб иқтисодчи олимларидан бири айтган экан: „*Араблар хурмо, нон, гуруч ва сут билан ҳаёт кечиради*“. Бадавийлар жазирама иссиқда тез бузиладиган сутдан қатиқ, пишлоқ, курт (жубия), сариёғ (сами, субда), айрон (хунайн) тайёрлайдилар. Бугдой ёрмасидан пиширилган қуюқ бўтқа (айш) уларнинг деярли ҳар кунги кечки таомидир. Нон (хубз) ва гўшт кам истеъмол қилинади, асосан байрам ёки тўйларда эчки ёки қўй сўйилади. Камбагал бадавийлар овқат етмаганлигидан чигиртка, калтакесак, илон, ҳатто тулки ва ҳар хил паррандаларни ҳам истеъмол қиладилар. Айниқса, чигирткалар кўпайиб кетганда уларни халталарга йиғиб, махсус қўрда ёки иссиқ кулга босиб пиширадилар, баъзан ёғда қовуриб ҳам ейдилар. Чигирткалардан тайёрланган таом энг тансиқ ҳисобланади¹.

¹ Этнография питания народов стран Зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. — М.: изд. „Наука“, стр.36.

Ўтроқ арабларнинг анъанавий таомлари, кўчманчи аҳолига яқин бўлса-да, нисбатан бироз фарқ қилади. Деҳқон (фаллоҳ)нинг ҳар кунги таоми ўсимлик ва сут маҳсулотлари: нон, бедил ва қатиқ. Нон ҳар бир оилада ҳафтада икки марта ёпилади. Кўпчилик деҳқон ҳовлисида баландлиги 60 см ли гумбаз шаклида қурилган тандирда тахминан диаметри 30—35 см келадиган қалин нон ёпилади. Нонни буғдой, арпа, баъзан макка ёки оқ жўхори (дурра) унидан тайёрланади. Яманликлар ҳатто буғдой, дурра, арпа ва ясмиқ уни аралашмасидан зиравор қўшиб қора нон (кидам-ади) ёпадилар. Улар нонни муқаддас ҳисоблаб исроф қилишни катта гуноҳ деб биладилар. Суриялик, ливанлик, иорданлик ёки Саудия Арабистони аҳолиси бўтқани буғдой ёрмасидан, яманликлар дурра ёрмасидан қайнатиб, томда қуритиб бургул тайёрлаб олишади. Одатда бургул бўтқаси қайла, эритил-ган мол ёки ўсимлик ёғи ва қатиқ билан истеъмол қилинади.

Араб деҳқонлари бадавийлардан ҳам камроқ гўшт истеъмол қиладилар. Гўштли таомлар асосан байрамларда, тантанали кунларда пиширилади. Бундай вақтда арабларнинг севимли таомларидан кубба (гўшт ёки балиқ билан зираворли пиширилган варақи), устига гўшт солинган бургул бўтқаси, ҳар хил кабоблар, палов (қайнатилган гуруч устига махсус тайёрланган майиз, қовурилган қўй гўшти билан дастурхонга тортилади), бараг-дўлма, сабзавотдан қийма солинган дўлма, гўшт, помидор ва бақлажон билан бамия ва зиравор солиб тайёрланадиган мараг, махалиби, махши (қийма, гуруч, ҳар хил ўт ва зиравор билан пишириладиган майда қовоқ) ва бошқа таомлар дастурхонни безайди. Ёзда ва кузда араблар ҳар хил сабзавот (қовоқ, ловия, томат, бақлажон, бодринг, пиёз, саримсоқ, қалампир, исмалоқ, карам кабилар), турли мева (хурмо, узум, ўрик, олхўри, анор, олма, анжир, бодом), қовун, тарвуз истеъмол қиладилар. Барча оилаларда хурмо энг асосий ва кундалик таом ҳисобланади. Ундан юзга яқин таом тайёрлаш мумкин. Кундалик овқатга қўшиладиган зайтун ҳам турли хилда тайёрланади. Зайтун ёғи арабларнинг фикрича, жуда фойдали ҳисобланади. Шунинг учун уни овқат билан ёки нон ботириб истеъмол қиладилар, баъзан ичилади ҳам. Сурия, Ироқ, Яман ва Саудия Арабистонида кунжут ва пахта ёғи

ҳам истеъмол қилинади. Арабларда қаҳва, чой, хунайну кенг тарқалган ичимликлардир. Араб меҳмондўстлигини ифодалайдиган асосий ичимлик (қаҳва). Қаҳванинг энг олий нави ўстириладиган Яманда қаҳва тайёрлаш ҳам катта санъат ҳисобланади. Узум шарбатини истеъмол қилиш қадимий даврлардан қолган бўлиб, ҳатто уни мадҳ этиш адабиётнинг махсус жанри сифатида қабул қилинган.

Ғарбий Осиё халқларининг ижтимоий тузумида патриархал-феодал ва қисман қулдорлик муносабатлари сақланган, кўп мамлакатларда кўп укладли бозор муносабатлари куртак отган бўлиб, у айрим мамлакатларда (Қувайт, Эрон, Исроил, Туркия ва Ливанда) анча ривожланган. Тараққий қилган мамлакатларнинг қишлоқ аҳолиси орасида ҳозирги феодал-патриархал муносабатлар кучли, феодал ермулк шакллари, қабилавий уруғ жамоа муносабатлари ва ташкилотлари сақланган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларда хун олиш, қабилавий демократия, ўзаро ёрдам каби ибтидоий жамоа тартиблари ҳалигача учрайди. Ўтроқ деҳқонлар бутун минтақада 60 % ни ташкил қилса, кўчманчи ва ярим кўчманчилар тахминан 10 % га яқин, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўпроқ (Саудия Арабистонида 50 %, Афғонистонда 15 %). Шаҳар аҳолисининг социал тузилиши асосан хунармандлар, савдогарлар ва ишчиларидан иборат. Саноатда банд ишчиларнинг учдан икки қисми қўл меҳнати билан шуғулланади. Майда корхона ва дўкон эгалари кўпчиликни ташкил қилади. Бутун минтақада оила ва оилавий муносабатлар ижтимоий шароитга асосланган. Бой ва савдогарлар орасида *полигамия* (кўп хотинлик) сақланган, қалин олиш кенг тарқалган. Ўтроқ деҳқон аҳолиси орасида *ортокузен* никоҳи, кўчманчи чорва оилаларда *эндогам* никоҳ ва *левират* сақланган. Асосан кичик *моногам* оила ҳукмрон, аммо аёлларнинг ҳуқуқи ҳар томонлама чекланган. Фақат йирик шаҳарлардагина ўқимишли оилаларда аёллар нисбатан эркин, замон талабларига мос муносабатда бўладилар.

Исроилда, Туркия ва араб мамлакатларида, айниқса, Саудия Арабистонида бутун оилавий ҳаёт диний ақидаларга тўлиқ бўйсундирилган. Афғонистонда қалин олиш жуда юқори бўлганлигидан бўйдоқ эркакларнинг сони кўп, кўпчилик оилаларда алмашув никоҳ, яъни қариндошлар

қалин тўламаслик учун келин бериб келин олиш кенг тарқалган, левират никоҳ ҳам сақланган. Катта патриархал типдаги оилаларда болалар отага, келин қайнотага сўзсиз бўйсунуши, ота-она танлаган киши билан турмуш қуриши шарт. Оилادا ўғил туғилиши ноғора ёки милтиқ овози билан эълон қилинади, катта тўйлар ўтказилади. Ўғил бола 4—7 ёшида суннат қилинади ва тантана билан нишонланади.

Эронда ҳам ҳозирги оилавий турмуш масалалари давлат томонидан эркак ва аёллар ўртасида тенг ҳуқуқлилиқ қонунлаштирилган бўлса-да, патриархал муносабатлар ҳукмронлик қилмоқда. Фақат гилёнларда матриархал анъаналари анча сақланганлиги туфайли аёллар уйда бошлиқ, оилادا эркин, эркаклар билан тенг ижтимоий ишларга тортилиб, уйда ва ташқарида эркин муомалада бўладилар.

Сўнгги 80 йил ичида Туркия маънавий ва маданий ҳаётида катта ўзгаришлар юз берди. Ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ **Мустафо Камол Отатурк** ислоҳотлари натижасида кўп хотинлилиқ ман қилинган, аёллар эркаклар билан бирга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлган, фуқаролик никоҳи қабул қилинган. Шаҳарларда аёллар қисман ишлаб чиқаришга жалб этилган, уларнинг давлат ишларида, ижтимоий, илмий ва маданият соҳаларида салмоғи ортган. Аммо қишлоқларда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар чуқур илдиз олган. Қонунга биноан никоҳ ўғил болалар учун 18 ёш, қизларда 17 ёш бўлса-да, ҳали ҳам балоғатга етмаган ёшларни бир-бирига унаштириш ҳоллари мавжуд. Туркларда бир мақол бор: „Қиз бола 15 ёшга кирганда эрга чиқиши, ё гўрга кириши шарт“. Куёв ёки келин танлаш ота-она ихтиёрида, никоҳ фақат ота-она розилиги билан ўтказилади. Барча оилавий масалаларни оила боши — ота ҳал қилади. Ўғил туғилиши катта байрам (ўғил ҳолваси), унда қариндош ва қўшниларни чақириб ҳолва ва шарбат тайёрлаб меҳмон қиладилар. Деҳқон болалари ёшлиқдан меҳнатга тортилади: қизлар 5—6 ёшлигидан уй ишлари ва бола боқиш билан банд, 6—8 ёшидан тўқишга ўргатилади, 13 ёшдан сув ташиш ва дала ишларига жалб этилади: ўғил болалар 8 ёшдан мол боқади, 12 ёшдан ер ҳайдашни ўрганади. Ижтимоий турмушда ҳозир ҳам ўрта асрлардагидек бозор ва мачит, ҳаммом ва қаҳвахона муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқларда

барча муҳим масалаларни оқсоқоллар кенгаши, қишлоқ оқсоқоли — мухтор вакил ва имом ҳал қилади.

Иқтисодий жиҳатдан нефть қазиб олиш ҳисобига юксалган Саудия Арабистонида патриархал-феодал ва диний анъаналар ниҳоятда мустаҳкам сақланган. Кўчманчилар ва деҳқон аҳли ўз уруғ-аймоғини яхши билади. Энг нуфузли уруғ-аймоқлар бадавий қабилаларининг шайхларидан келиб чиққан, пайғамбар авлодидан чиққан шарифлар ва руҳонийлар, асли зодагонларни ташкил қилувчи ваҳобийлар юқори табақа вакиллари дир. Ҳунармандлар, *сулиба* ва *хитайли* номли овчилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланувчи дайди қабилалар ва уларнинг авлодлари илгари қул бўлганлар. Бировга „ҳунарманд кули“ дейиш ҳақорат билан тенг. Ижтимоий муносабатларда, худо олдида ҳамма тенг ҳисобланади, ҳатто кишилар бир-бирига „биродар“ (аху, аҳвон), деб мурожаат қиладилар. Подшога мурожаат қилинганда ҳам унинг буюк унвони тилга олинмайди, хизматчи раҳбарига „амаки“ дейди, ёши катта билан кўришилганда унинг пешанасини (ҳижозда қўлини) ўпади.

Никоҳ, оила, мерос масалаларида кўчманчи қабилалар шариат билан бирга ибтидоий одат тартибларига ҳам риоя қилишади. Қабилалар хун олиш, қалин ҳажми, меҳмондўстлик ва бошқа урф-одат ва дастурлар билан ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар. Диний байрамларда расмий равишда ҳокимлар халққа ош бериб пойга ташкил қилганлар. Аммо исломгача бўлган қадимий деҳқончилик ва чорва байрамларини нишонлаш, маҳаллий авлиёлар ибодати ва уларга сифиниш, театр ва кино намойиши, қўшиқ айтиш, рақс тушиш ва мусиқа чалиш бутунлай ман қилинган. Кейинги ўн йилликларда диний қоидаларга риоя қилиш ниҳоятда кучайиб, ислом ақидаларига энг узоқ қишлоқ ва кўчманчи манзилгоҳларда ҳам қатъий риоя қилинмоқда.

Қалин (мағра) тўлаш, мерос ва бошқа никоҳ урф-одатларида аёлнинг ҳуқуқсизлиги очиқ намойиш бўлади. Мағра ниҳоятда баланд бўлганлигидан, масалан сурияликлар, одатда 35—40 ёшларда, яъни қалин пулини йиғиб бўлгандан кейин уйланадилар. Бадавлат оилаларда полигам, бойроқларида тўрттагача, ўртачасида иккита хотин олиш сақланган. Аёл ор-номуси қонун ва жамоатчилик томонидан

қаттиқ кўриқланади. Уларни фақат уйда ёт эркакдан яшириб ичкари (махрам)да сақлабгина қолмай, балки ташқарига чиққанда чачвон (чашмбанд) ёпиниши талаб қилинади. Саудийлар „яхши оила“даги аёл зарурат бўлмаса уйдан чиқмаслиги керак, деб ҳисоблайдилар.

Ўғил туғилиши ва суннат қилиш оила байрами сифатида тантанали нишонланади. Суннат бутун мусулмонларнинг умумий одати ҳисобланса-да, Фарбий Арабистон бадавийларида ўтган асргача ибтидоий инициация (ўспиринларни вояга етган эркаклар қаторига ўтказиш) белгилари сақланиб қолган. Одат бўйича 16—17 яшар ўспиринни суннат қилганда (бу операция „ас-салх“, яъни „терини шилиш“ деб аталган) йигит бардош бериб чидам ила овоз чиқармаса вояга етган эркак ҳисобланади, акс ҳолда унга кўрқоқ, уйлана олмай-диган номард сифатида қаралади. Никоҳ маросимида ҳам ибтидоий дастурлар сақланган. Масалан, куёв қалин тўлаб бўлгач, никоҳ ўқилгандан кейин бир ҳафта келиннинг ота-онаси уйда яшайди, сўнг қоронғи кечада келин билан куёв ўз уйига кўчиб ўтади. Дафн қилиш маросими умумий мусулмонча бўлса ҳам, худойи каби маросимлар ўтказиш *тавхид* бўйича ман қилинган. Илгари исломгача ва дастлабки ислом даврида бутун кўчманчи арабларда охират тўғрисида деярли аниқ тасаввур бўлмаганлиги туфайли ўликни дафн қилиб (ерга кўмиб), қабри устига ҳеч қандай белги қўймаганлар. Маърака, хадим, худойи деган одатлар мутлақо бўлмаган. Ваҳҳобийлар эса ўша қадимий одатни қайта тиклаганлар. Ислом ва шариат мурда билан йиғлаб видолашишни ҳам маъқулламайди. Йиғи ўрнига жаноза ўқиш, ўлим мусибатини матонат ва сабр-тоқат (ас-сабр) билан ўтказиш хайрхоҳлик, яхши фазилат ҳисобланади.

Фарбий Осиё халқларининг ижтимоий турмушида жамоатчилик анъаналари бир қадар мустаҳкам сақланган. Уларнинг бутун ижтимоий ҳаёти жамоа тўпланадиган махсус майдонларда ёки ҳовлиларда, кўчаларда ва бозорларда ўтади. Эрон ва Туркияда ҳаммом, араб мамлакатларида қаҳвахона ўзига хос ижтимоий клуб вазифасини бажаради. Бу ерда эркаклар тўпланиб бўш вақтларини қаҳва, чой ичиб суҳбатда ўтказадилар.

Маънавий маданиятида барча элатлар ўрта асрлар давомида шаклланиб келган араблар ва маҳаллий халқларнинг ўзаро таъсири остида умумий маданий анъаналарини ҳозиргача сақлаб келмоқда. Фарбий осиеликларнинг кўпчилиги (турклар ва курдлардан ташқари) араб алифбосини қабул қилган, тилларида араб сўзларининг таъсири жуда кучли, ўқув тизими, адабиёт, тасвирий санъат ислом ғоялари ва ақидалари талабига мослашган. Аммо ҳар бир этнос ўзига хос жуда бой маданий анъанага эга, қадимий ажойиб адабиёт ва санъатнинг турли жанрлари, архитектура ва бадиий ҳунармандчиликнинг гўзал ноёб намуналарининг ижодкоридир. Жаҳонга тарқалган „Минг бир кеча“ эртаклари, Хўжа Насриддин латифалари, Гўрўгли номи билан боғлиқ тарихий дostonлар, машҳур „ўғузнома“ (XI—XII асрлар) ва насиҳатгўй донишманд Кўркуд ривоятлари, халқ баҳши (ўзан)ларининг ажойиб санъати, шўх лапарлар (туркча мани), сатирик (тошлама) ва лирик (тюркю) ашулалар, эронликларнинг мисли йўқ классик поэзияси (Фирдавсий, Умар Хайём, Ҳофиз, Саъдий каби буюк сиймоларнинг асарлари), афгонларнинг ҳарбий рақслари (атан) ва эронларнинг бой репертуарли халқ театри, қадимий анъанага эга шарқ мусиқаси ва томошалари умуминсоният маданий хазинасининг дурдоналарига айланган. Халқ ижодида ранг-баранг жозибадор куй ва ўйинлар алоҳида ўринни эгаллайди. Буюк санъат намуналарига айланган қадимий анъаналарни ўзида мужассамлаштирган ўрта асрларда яратилган осмонўпар дабдабали кўшк ва саройлар, гўзал мачит ва мақбаралар, боғу чаманлар ҳозиргача кишини ҳайратда қолдиради. Буюк ҳунармандлар яратган турли нақшлар, заргар ва мисгарларнинг бетакрор безаклари ажойиб санъат намуналаридир.

Бутун Фарбий Осиеда қадимий даврлардан барча халқ ва элатларнинг ижтимоий, социал, оилавий ва шахсий ҳаётида дин таъсири жуда кучли бўлиб, у халқ турмушининг ҳамма ҳужайраларига сингиб кетган. Минтақадаги деярли барча мамлакатларда (Кипр, Исроил ва Ливандан ташқари) *ислом дини* устувор ва ҳатто кўпчилигида *давлат дини* ҳисобланади. Масалан, Саудия Арабистони, Яман Араб Республикаси ва Мальдив Республикасида ислом 100%, Туркия, Оман, Қатар,

Эрон ва Афғонистонда—99%, Яманда—98%, Бирлашган Араб Амирликларида, Ироқ ва Баҳрайнда—96%, Кувайтда—95% ва Сурияда—85%ни ташкил қилади. Ислом мазҳабларидан *сунна* тарафдорлари араблар, турклар, афғонлар, ўзбеклар, туркманлар, қисман курд ва балужийлар, шиа мазҳабидагиларга бутун Эрон аҳолисининг 90%, жумладан, форслар, озарбайжонлар, курд ва балужийларнинг бир қисми киради. Суннийлар ичида ҳам айрим мазҳаблар мавжуд. Масалан, Туркия ва Афғонистонда *ханифийлар*, Иордания ва Яман Халқ Демократик Республикасида *шаришлар*, Саудия Арабистонида ваҳобий (ханбалий)лар ва ғарбий қисмида шофийлар, Бирлашган Араб Амирликларида моликийлар ва *ханбалий* (ваҳобий)лар, Кувайтда *моликийлар*. Ямандаги мусулмонларнинг 55% и, Ироқда—54% и, Баҳрайнда ярмидан камроқ аҳоли *шиа* мазҳабидадир. Бошқа мамлакатларда шиа мазҳаби турли номдаги тармоқларни ташкил қилади (Туркияда бектошийлар ёки али-илоҳлар мазҳаби, Сурияда нусайрилар, ёки друзлар ва исмоилийлар, Иорданияда — *имомийлар*, Саудия Арабистонида *имомийлар* ва *карматлар* ва ҳоказо). Ғарбий Осиёда мусулмонларнинг муқаддас бош зиёратгоҳлари жойлашган. (Саудия Арабистонида Макка ва Мадина, Ироқда Карбало ва Эн-Нажаф, Сурияда Дамашқ, Эронда Машҳад). Насроний дини асосан Кипрда (аҳолининг 80 фоизи) ва Ливанда (тахминан 40 фоизи) бўлиб, қолган мамлакатларда озчиликни ташкил қилади (масалан, Сурияда 14 % аҳоли, Иордания 6 %, Кувайтда 5 %, Баҳрайн ва Ироқда 3 %, Туркия ва Эронда 1 %). Насроний диндагилар ҳам турли мазҳабларга бўлинган. Диний жиҳатдан энг мураккаб мамлакат Ливан. Бу ерда яшайдиган аҳолининг этник тузилиши анча яхлит (асосан араблар) бўлса-да, насронийлар ҳам (52 %) мусулмонлар ҳам (47 %) турли мазҳабларга бўлинган.

2- §. ЎРТА ОСИЁ ВА ҚОЗОФИСТОН ХАЛҚЛАРИ

Халқнинг шаклланишида муайян этник бирликларнинг бир-бири билан эркин муносабатда бўлишида, муомала қилиши, ҳис-туйғуларини изҳор этиши ва тушунишида, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатишида тил бош омил ҳисобланади. Чунки тил туфайли нафақат тарихий бирлик,

балки умумий ижтимоий-иқтисодий, айниқса, маданий ва маънавий бирлик ўрнатилади. Кўпчилик халқ ва элатларга ном ҳам уларнинг тилига қараб берилган. Аммо кўп асрлик тарихий жараёнда айрим этнослар бир неча тилларни ўзлаштириб, оқибатда ўзига хос миллий тилни яратганлар.

Маълумки, халқлар муайян ҳудудда шаклланади ва ривожланади. Албатта, улар бир ҳудуддан иккинчисига кўчиши, уларнинг жойлашув ери кенгайиши ё камайиши, айрим гуруҳлар ёки шахслар ажралиб кетиши мумкин. Аммо умумий тарихий бирликка ва тилга эга бўлган элатлар доимо ўзаро яқин ҳудудда жойлашиб яшаганлар. Турли сабабларга кўра узоқ тарихий даврда шаклланиб келган этнослар она ерини ташлаб жуда узоқ юртларга кўчибгина қолмай, айрим қисмлари ёки гуруҳлари бутун Ер юзига тарқалиб, бошқа халқ ва элатлар орасида яшашга ҳам мажбур бўлганлар. Кўп асрлик тарихий тараққиёт давомида айрим халқлар, ҳатто бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, турар жойларини бир неча марта ўзгартириб ҳам турганлар. Масалан, турклар ўз давлатини ташкил қилганидан кейин (VI аср) бир неча аср давомида катта-катта гуруҳларга ажралиб, кўплаб юртларга тарқаб кетганлар. Араблар эса аввалига кичкина Араб ярим оролининг бир бурчагида яшаб, қисқа муддат ичида кенг ҳудудга тарқалиб ислом маданий дунёсининг шаклланишида маҳаллий элатлар билан биргаликда катта хизмат қилганлар. Шунинг учун ҳам жаҳонда бир тилдаги, аммо ҳар хил номдаги халқлар кўп учрайди. Масалан, инглиз, араб, турк, эроний тилларда гапирадиган, аммо турли номдаги халқ ва элатлар бутун жаҳонга тарқалган.

Баъзи тадқиқотчилар маиший турмуш ва маданиятига қараб муайян элат ва халқларни ажратадилар. Ваҳоланки, бир хил турмуш тарзига эга бўлган бир неча этнослар ҳам бўлиши мумкин. Бундай элатлар Ўрта Осиёда ёки Волга бўйида, Сибирда ёки Шимолий Америкада учрайди. Аксинча, тиллари ҳар хил, хўжалик-маданий турмуши ўхшаш халқ ва элатлар ҳам бир ҳудудда жойлашган бўлиши мумкин. Овчилик, буғучилик билан шуғулланувчи, суғорма деҳқончилиги билан тирикчилик қилувчи турли тил ва ирқдаги элатларни биз Африкада, Осиё ва Америкада учратамиз.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Ўрта Осиё халқлари узоқ ва мураккаб машаққатли тарихий жараённинг маҳсули бўлибгина қолмай, улар маънавий маданият ва ҳиссиёт туйғулари билан ҳам ниҳоятда чирмашиб кетган муайян минтақада шаклланган ўзига хос этнослардир. Бу халқларнинг этник хусусиятлари ва умумий белгиларини аниқлаш учун даставвал тарихнинг айрим саҳифаларини варақлаш зарур.

Тарихий маълумотларга қараганда, узоқ ўтмишда, 3—4 минг йиллар муқаддам Ўрта Осиёнинг саховатли тупроғидан Фарбдан Шарққа томон қадимий ҳинд-европа тилларида гапирадиган турли қабилалар Олтой ва Мўғулистон томон кўчиб ўтган. Мил. ав. I минг йилликнинг охиридан бошлаб Шарқдан Фарбга томон буюк дашт орқали катта кўчиш жараёни рўй беради. Дастлаб туркий тилда гапирадиган қадимий қабилавий бирликлар то эрамизнинг I минг йиллигининг ўрталаригача кўчиб ўтган ва улар этник жиҳатдан сезиларли из қолдирган. Туркий элатларнинг беш-олти аср давом этган кўчишида айрим мўғул қабилаларининг миграцияси ҳам рўй берган. Ўша вақтларнинг ўзида Ўрта Осиёда илгаридан айрим мўғул қабилаларнинг мавжудлиги диққатга сазовордир. VII асрга келиб Ўрта Осиёни босиб олган араблар этник жараёнга таъсир қилмаса-да, ислом дини ҳукмронлигини ўрнатган. Мўғул истилоси бутун минтақада ўз таъсирини ўтказиб нисбатан ирқий тузилишга бироз ўзгаришлар киритган эди.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, Ўрта Осиёга келган қадимий скиф-сармат ва саклар, турклар, араблар ва мўғуллар илгаридан ўзлаштирилган ерлар ва қадимий маданият яратган туб элатлар ўлкасига келиб маҳаллий этнослар билан аралашиб кетганлар. Шуниси қизиқки, қадимий туб элатларни юнонлар скифлар, сартонлар, саклар деб тилга оладилар, баъзилар массагетлар деб номлайдилар. Уларнинг Фарбий Европа билан, яъни ҳинд-европаликлар билан боғлиқ эканликларини исботлаш учун ҳозирги Болгария ва Руминияда яшовчи қадимий кетларга ўхшашлигини кўрсатадилар. Айрим тарихчи мутахассисларнинг фикрича сакларнинг қавму қариндошлари Болқонда ва Шимолий Қора денгизнинг бепоён даштларида яшаган праскифлар шажараси

билан боғлиқ. Маълумки, антик замонда Эрон подшоларининг катта қўшинлари мазкур даштларда яшовчи кўчманчи қабилаларнинг зарбасига учраб кўп қирилган.

Узоқ давр мобайнида Ўрта Осиёга кўчиб келган элатлар сак-массагет заминида ўзига хос жимжимадор маданий белгиларни қолдирган. Бу ерда I минг йиллик ўрталарида кетма-кет кўчиб кела бошлаган *скифлар*, *хионитлар*, *оқ хунлар*, *эфталитлар*, *пачанаклар* ва бошқа турк элатларининг кўплаб келиши маҳаллий халқларни туркийлаштириб юборган. Аммо абориген (туб) аҳоли орасида ҳам апасиак, аугасийлар деб номланган қадимий турк элати ҳам бўлган. Бу элат рус солномаларида кўп тилга олинган печенек (пачанак)лар деган фикр мавжуд. Айрим тадқиқотчилар тахминича, аугасийларни кейинчалик „ўғуз“ номи билан машҳур турк элати деса бўлади.

X асрда Жанубий Сибирь томонидан Ўрта Осиёга тил жиҳатдан пачанак ва ўғузларга яқин қипчоқлар бостириб кириб, талон-тарож қилган. Пачанакларнинг бир қисми Шимоли-ғарбий томонга, ўғузларнинг анча қисми Жануби-ғарбий томонга кўчиб кетишга мажбур бўлганлар. Оқибатда ҳозирги Туркменистонга тарқалган ўғузлар туркман халқи билан, иккинчи қисми Озарбайжонни босиб олиб, озорлар билан қўшилиб кетган, яна бир гуруҳ ўғузлар Ғарб ва Жанубга, яъни Туркия ва Эрон томон ўтиб маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган.

Қадимий она Суғд ва Хоразм тупроғида яшаб келган, ҳар хил элат ва қабилалар билан аралашиб кетган ўзбек халқи ҳам Ўрта Осиёнинг бошқа элатлари билан туб қон-қариндош. Айниқса, ўзбеклар билан қозоқларнинг деярли барча туркий қабилалар туркумидаги аждодлари умумий, аммо ҳар бир халқнинг қонида бошқа элат қони мавжуд. Масалан, антропологларнинг таърифича, қозоқларнинг ирқий тузилишида мўғул истилосидан етти аср муқаддам монголоид белгилари пайдо бўлган, яъни ирқий мўғуллик таъсири илгарироқ бошланган, шунинг учун ҳам уларда монголоид белгилари кўпроқ. Тарихда биринчи қозоқ давлати Чу дарёси воҳасида пайдо бўлганда унинг *ўзбек-қозоқ* давлати деб айтилиши диққатга сазовордир.

Қирғизларнинг ҳам асли қадимий саклар эгаллаган Тяньшан тоғ бағри ва этагидаги *европоид* аҳоли билан аралашиб ўз она туркий тилларини бу ерга кўчиб келишидан олдин шаклантирганлигини тадқиқотчилар қайд қиладилар. Уларнинг шевалари, ўзаро тарқоқ (тоғли ва водийларда жойлашган) аҳоли бўлишига қарамай, унча фарқ қилмаслиги бунга далил. Антропологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мил.ав. I минг йилликларда ҳозирги қирғизларнинг қадимги аجدодлари *европоид* ирқида бўлган, кейинчалик келгинди *монголоид* қабилалар таъсирида ўзгарган.

Умумий этник илдизи бир бўлган тожик халқи баланд тоғлар туфайли ғарбий, шимолий ва шарқий қўшнилардан, тил ва ирқ жиҳатдан туркийлашмаган ва европоид белгиларни сақлаб қолган.

Демак, бугун Ўрта Осиё муайян тарихий-этнографик минтақани ташкил қилган. Уларнинг қадимий аجدодлари бир, этник замини умумий. Бунинг асосини нафақат умумий табиий географик шароит, ҳатто анъанавий хўжалик-маданий типлари, кийим-кечаги, моддий ва маънавий маданияти, ҳатто динларининг бирлиги ва бошқа жуда кўп умумий унсурлар ташкил қилади.

Табиийки, эндиликда тарихий тақдири бир, этник ва маданий илдизи умумий, келажак ижтимоий-иқтисодий ривожини узвий боғланган мазкур республикалар аҳолиси этнологиясини жиддий ўрганиш энг муҳим долзарб вазифалардан десак хато бўлмайди.

Ўрта Осиё республикаларида тили ва маданияти турли бўлган ҳар хил элат, халқ ва миллатлар яшайди. Бу регионда қадимги юксак маданият яратган халқлар узоқ мураккаб тарихий тараққиётни босиб ўтиб асрлар давомида яқин муносабатда бўлиб умумий тарихий-этнографик минтақани ташкил қилганлар.

Ўрта Осиё 4 млн. квадрат километр майдонни эгаллайди. Унинг аҳолиси (1979 йилги аҳоли рўйхатида биноан) 40,2 млн. га яқин кейинги маълумотларга қараганда, 50 млн. кишидан иборат. Мазкур ҳудудда Ўзбекистон (12 вилоят ва бир автоном республикаси билан), Қозоғистон (19 вилоят), Тожикистон (3 вилоят), Қирғизистон (3 вилоят) ва Туркманистон (5 вилоят) жойлашган.

Минтақанинг географик шароити хилма-хил. Унинг кўпчилик қисми қурғоқ даштлар ва жазирама иссиқ иқлимли сахро, Жануби-шарқий ва жанубий томондан Помир, Тянь-шан ва Копетдоғ тоғ тизмалари билан ўралган. Тоғли жойлари, айниқса, воҳалари юмшоқ иқлимли табиатга эга, ўсимлик дунёси жуда бой бўлиб, қадимий даврлардан одам яшаши учун қулай. Ҳозир бу ерда ҳатто субтропик ўсимликлар етиштирилмоқда.

Табиати ва иқлимга маълум даражада иккита денгиз — Каспий ва Орол таъсир қилади. Бутун Ўрта Осиёга ҳаёт бағишлаб турган Амударё ва Сирдарё Помир тоғларидан бошланади. Бошқа катта-кичик дарё ва сойлар тоғлардан келтирган сувларини воҳаларга тарқатиб қуму сахроларда шимилиб кетади. Серунум тупроқли воҳаларда қадимий даврлардан суғорма деҳқончилик пайдо бўлиб, дарахтзорлар ва боғу роғлар яратилган. Тоғли жойлар тўқайзорлар, даштлар ҳайвонот дунёсига ниҳоятда бой.

Маҳаллий аҳоли асосан икки йирик тил туркумига: ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйгурлар олтой тил оиласининг *туркий тил туркумига*, тожиклар, белужийлар, курдлар ва форслар эса ҳинд-европа тил оиласининг *эроний тил туркумига* киради. Бу ҳудудда бошқа этнослардан келгинди руслар, украинлар, татарлар, дунганлар, корейслар, араблар, маҳаллий яҳудий ва лўлилар яшайдилар. Улар айрим, бир неча тил туркумига оид халқларнинг авлоди. Минтақадаги ҳозирги аҳолининг 60% и туркий тилларда гапирадиган халқлар, 27 % и славян халқларининг, 7% и эроний тил оиласининг вакиллари дир. Марказий Осиёда юздан ортиқ турли халқ ва элатларнинг вакиллари истиқомат қилишади.

Антропологик жиҳатдан ҳам Ўрта Осиёнинг туб аҳолиси икки катта ирққа: *монголоид* ирқига қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқлар; *ўзбек*, тожик, туркман ва бошқа халқлар эса қадимги *европоид* ирқига мансуб. Аммо айрим этник гуруҳларда аралаш типлар ҳам учрайди. Асли Ўрта Осиё халқларининг антропологик қиёфаси мил. ав. I минг йилликда шакллана бошлаган ва эрамининг XIII асрдаги мўғул истилосидан кейин тугаган. Антропологларнинг таърифича,

туб аҳоли иккита катта ирқ — европоид ва монголоид оралигидаги боғловчи кўприк вазифасини бажариб ўзига хос Марказий Осиёлик махсус антропологик типни ташкил қилган. Қадимий европоид белгилар Фарбдан Шарққа томон анча кам сезилади.

Мўғул истилосидан кейин туркий тили таъсири анча кучайган ва XVII асрда бутун Ўрта Осиёда (Тожикистондан ташқари) тўлиқ ғалаба қозонган. Бу даврнинг энг муҳим тарихий аҳамияти шундан иборатки, Ўрта Осиё халқларининг этник жиҳатдан шаклланиш жараёни тугалланади. Аммо уларнинг этногенези ва этник шаклланиши узоқ муддатда ва анча мураккаб шароитда рўй берган. Буни тўғри тасаввур қилиш учун айрим халқларнинг этник тарихига бир назар ташлаш мақсадга мувофиқ.

Ўрта Осиёда одам палеолит даврида пайдо бўлиб, мезолит (айниқса, неолит) давридан бошлаб бутун минтақага тарқалган. Қадимги ибтидоий аждодлар овчилик, балиқчилик ва теримчилик билан шуғулланганлар. Археологик тадқиқотларга қараганда, улар уруғ, жамоа бўлиб биргаликда ов қилиб тирикчилик ўтказганлар, катта уйларда яшаганлар. Неолит маконлари Ўрта Осиёнинг кўп жойларидан топилган.

Мил. ав. V минг йилликдан бошлаб жанубий воҳаларда энг қадимги деҳқончилик маданияти пайдо бўлади. I минг йилликка келиб чорвачилик деҳқончиликдан ажралиб чиқиб, икки мустақил ўзаро боғлиқ хўжалик соҳаларини ташкил этади. Бу даврда воҳаларда юксак маданиятга эга бўлган Хоразм, Сўғд, Бақтрия, Марғиёна каби йирик давлатлар тузилади.

Қадимги Ўрта Осиёнинг узоқ давр ичида турли қабила ва элатлардан иборат аҳамонийлар, кушон, грек-бақтрия, турк хоқонлиги, хоразмийлар ва араб давлатлари ҳукмронлигида бўлиши унинг этник заминиди чуқур из қолдирган. Айнақса, V асрларда кўплаб пайдо бўлган туркий қабилаларнинг таъсири жуда кучли бўлди. Улар ўз тилларини сингдириб бир неча аср давомида кўпчилик аҳолини туркийлаштирган. Бу жараён ҳатто араб истилосидан кейин ҳам давом этган. Дастлабки туркийзабон *гунн* қабилалари мил. ав. I минг йиллик охирларида кира бошлаганлар.

Ўша даврлардаёқ ҳозирги ўзбек, тожик, туркман халқларининг аجدодлари анча мустаҳкам этник бирикмаларни ташкил этган. XIII асрда бостириб кириб маданий марказларни талон-тарож қилган мўғуллар ҳам, юқорида қайд қилинганидек, маҳаллий аҳолининг этник тузилишига муайян таъсир ўтказган ва турли-туман халқ ва элатларнинг аралашиб кетишига сабабчи бўлган. XVIII асрга келиб туркийлашиш жараёни тугайди ва ҳозирги Ўрта Осиёнинг этник қиёфаси тўлиқ шаклланади. Мазкур жараённинг нақадар мураккаб эканлигини тасаввур қилиш учун айрим халқларнинг қисқача этник тарихи билан танишиб ўтиш зарур.

Ўрта Осиёнинг энг кўп сонли ва қадимий халқи ҳисобланган **ўзбеклар** (1985 йилги аҳоли рўйхатига биноан 14,8 млн.га яқин) ҳозирги Ўзбекистоннинг асосий аҳолиси (68,7%) ҳисобланади. Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон ва Туркманистонда ҳам ўзбек жамоалари истиқомат қиладилар. Афғонистонда 1,3 млн.га яқин ўзбек, Хитойнинг Синьцзян — Уйгур автоном районида 20 минг, Эрон ва Туркияда бир неча юз минг ўзбеклар яшайди. Умуман Ўзбекистонда ўтган аср охирларида юздан ортиқ миллатдан иборат 16,2 млн.га яқин аҳоли мавжуд эди. Шулардан 10,8 % руслар, 4,2% татарлар, 4 % қозоқлар, 3,9% қорақалпоқлар, 1,1 % корейслар ва ҳоказо. Охирги маълумотларга биноан ҳозир Ўзбекистонда аҳоли сони 25 млн.дан ортиқ.

Ўзбек халқининг шаклланиши асрлар давомида антропологик ва тил жиҳатдан турли хил кўчманчи чорвадор аҳолининг ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи юксак маданиятли элатлар билан аралашиб жараёни асосида рўй беради. Ўзбек этногенезида қадимий сўғдийлар, хоразмийлар, бақтрияликлар, парканаликлар ва сак-массагет қабилалари муҳим роль ўйнаган. Туркий қабилалар Ўрта Осиёга эрамиз арафасида кела бошлайдилар ва VI асрда Турк хоқонлиги даврида анча кўпаядилар. Айниқса, бу жараён XI аср ўрталарида қорахонийлар давлати даврида ва мўғуллар истилосидан кейин жуда кучайган. Ўша вақтда ўзбек адабий тилига асос қўйилган эди. Энг охирги йирик туркий қабилалар Дашти Қипчоққа босиб кириб қадимги маданият марказлари — Мовароуннаҳр, Хива, Урганч ва Тошкентга,

Сурхон ва Қашқадарёга тарқалдилар. Истило қилинган жойларда кўчманчи ўзбеклар озчиликни ташкил қилса ҳам катта сиёсий ва ҳарбий кучга эга бўлганлар. Улар аста-секин ўтроқ деҳқончиликка ўта бошлаганлар. Аммо ҳозир ҳам Жанубий Ўзбекистонда яшовчи ўзбеклар узоқ ўтмишдаги кўчманчиликнинг айрим белгиларини ва қисман уруғ-қабилавий номларни сақлаб қолганлар.

XX аср арафасида учта йирик этнографик гуруҳдан иборат бўлган ўзбеклар миллий шаклланишнинг юксак поғонасига кўтарилди. Унинг иродасини мустамлакачилик зулми, Шўролар истибдоди, қатағонлар, тазйиқлар бука олмади. Ўзбеклар ўз тақдирларини Мустақиллик ва истиқлол ғоялари билан боғладилар. Ниҳоят 1991 йил 31 август Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилади, миллат ўзининг асрий орзулари рўёбини кўрди. Ана шу тарихий санадан бошлаб ўзбек халқи юксак ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий тараққиёт йўлини танлади ва бу йўлда улкан мувафақиятларни қўлга кирита олди.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керакки, ўзбек халқининг келиб чиқиши, этник тарихи ва хусусиятлари ниҳоятда мураккаб ва узоқ даврни қамраб олади. Антик замонларда юксак маданият яратган истеъдодли, заҳматқаш аجدодларимиз, ўрта асрларга келиб илк Уйғониш, яъни Шарқ Уйғониши даврини бошдан кечирадилар. Айниқса, буюк хоразмшоҳлар ва темурийлар ҳукмронлик қилган даврларда ўзбекларнинг этник қиёфаси қадимий цивилизация зами-нида шаклланиб битган эди. Бундай жараённинг оқибатида ўзига хос моддий ва маънавий маданият юзага келган ва ўзининг миллий хусусиятларини ҳозиргача асосан сақлаб қолган. Юртбошимиз Ислом Каримовнинг таърифича, халқ — ўзининг минг йиллик анъана ва тажрибалари, сўнмас хотираси ва буюк туйғулари билан яшаб келаётган қудратли куч. Хоразмшоҳлар ва темурийлар салтанати даврида халқ шаклида тарих саҳнасида пайдо бўлган ўзбеклар ажойиб сиймолари билангина эмас, балки сўнмас зўр тарихий хотираси, юксак руҳияти ва маънавий маданияти, ноёб ҳаётий тажрибаси билан ҳам ҳозирги замонавий цивилизацияни яратишдаги энг фаол бунёдкор сифатида намоён бўлди.

Минтақадаги ўзбеклардан кейинги кўп сонли халқ **қозоқлар** (1989 йили аҳоли рўйхатига биноан 7,5 млн. дан ортиқ) ҳам қадимий қабилалар заминида пайдо бўлган. 1920 йилларнинг ўрталаригача уларни нотўғри — қирғиз-қайсақ ёки қирғиз деб атаганлар. Қозоқлар ўз она республикасида, қўшни Ўзбекистон ва Туркменистон районларида, Оренбург ва Челябинск вилоятларида яшайди. Сўнгги аҳоли рўйхатига биноан Қозоғистоннинг аҳолиси 14,7 млн.га яқин бўлиб, шу жумладан, қозоқлар 36%ни, руслар 40,8%ни, украинлар 6,1%ни ташкил қилади. 1981 йилнинг бошларига келиб республика аҳолиси 15 млн.дан ошиб кетди. Қозоқларнинг бир қисми чет элларда, чунончи, Хитойнинг Синьцзян — Уйғур автоном районида (820 минг киши), Фарбий Монголияда (70 минг) ва Афғонистонда (5 минг) яшайди.

Энг қадимий қабилалардан мил.ав. I минг йилликларда Қозоғистон ҳудудида жойлашган саклар, усунлар, аланлар, кангюй қабила иттифоқи ва бошқалар қозоқ этногенезининг дастлабки этник қатлами эди. VI—VII асрлар мазкур ҳудудда Фарбий турк хоқонлигига оид тургеш, қарлуқ қабила қабилалар пайдо бўлади. Кейинги уч-тўрт аср давомида кимак, қипчоқ ва ўғузлар кириб келади. X—XII асрларда қозоқ эли қорахонийлар давлатига қўшилган маҳаллий қабилаларнинг бирикишига анча тўртки бўлган. Ўша даврларда бу ерга киданлар ҳам босиб кирган. Турли қабила ва элатларнинг яна ҳам аралашиб кетишига мўғул истилоси сабаб бўлган. қозоқ халқининг шаклланишидаги охириги компонент XVI аср охирида Олтин Ўрдадан келган кўчманчи қабилаларнинг катта тўлқини билан боғлиқ.

XV аср охири XVI аср бошларида қозоқ хонлиги пайдо бўлади ва бу хонлик доирасида қозоқ халқининг шаклланиши тугайди. XIX асрнинг 60- йилларида қозоқ ерлари Россия томонидан истило қилинади, оқибатда қозоқларнинг бирлиги кучаяди ва улар аста-секин ўтроқ турмуш тарзига ўтадилар. Қозоқларнинг таркибида ҳудудий жиҳатдан учта мустақил қабилалар гуруҳи найдо бўлган: Катта жуз (Етти сувда), Марказий жуз (Қозоғистоннинг дашт районлари, Сирдарё, Тобол ва Ишим воҳалари) ва Кичик жуз (Фарбий Қозоғистон).

Ўрта Осиёнинг энг қадимий халқларидан бири ҳисобланган **қирғизлар** (2,5 млн.га яқин) асосан Қирғизистонда, қўшни Ўзбекистон ва Тожикистонда, қисман Шимоли-ғарбий Хитойда ва Шарқий Афғонистонда яшайди. Республиканинг умумий аҳолиси 4,5 млн.дан ортиқ, шундан қирғизлар 47,9%, руслар 25,7%, ўзбеклар 12,1%, украинлар 3,1%.

Қирғизларнинг илк этник тарихи қадимий *гунн, сак, динлин, усун* қабила иттифоқлари билан боғлиқ. Мил.ав. I минг йилликнинг ўрталарида юқори Енисей воҳаларида қирғизлар ўз давлатларини тузганлар. VI—X асрларда қирғизларга қўшилган туркий қабилалар дастлаб Иртиш бўйларида, Саян-Олтой районида ва Тяньшан этакларида жойлашган. Ҳозирги ҳудудга IX—X асрларда кўчиб келган Енисей қирғизларнинг айрим гуруҳлари қадимий даврларда эроний тилда гапирадиган кейин, туркийлашган маҳаллий элатлар, қарлуқлар ва уйғурлар билан аралашиб кетган. Хронологик маълумотларга биноан XIII асргача Тяньшан аҳолиси антропологик жиҳатдан *европоид* бўлган. Қирғизларнинг *монголоид* ирқига ўтиши ва турклаштириш жараёни асосан мўғул истилосидан кейин рўй берган. XVI—XVII асрларда қирғиз этносига қозоқ-нўғойларидан чиққан қабилалар ҳам келиб қўшилади. Ўша даврдан бошлаб Тяньшанда қирғиз халқи шаклланади. Аммо кейинги икки аср давомида жунгар хонлари қирғиз элини тўхтовсиз талон-тарож қилиб турган. XIX асрнинг 1- ярмида Қўқон хонлигига бўйсунди. 60—70- йилларга келиб қирғиз ерларининг кўпчилиги Россия империяси томонидан забт этилади ва этник жараён тезлашиб кетади.

Пржевальск районида қирғизларга қўшилиб кетган ғарб мўғул-ўлат гуруҳи — *сарт-қалмиқлар* яшайди. Кейинчалик у ерда барча қабила ва элатлар қирғиз халқи билан бирикиб замонавий миллат ташкил қиладилар.

Туркманларнинг ҳозирги ҳудудида қадимдан шаклланиб келган. Уларнинг сони 2,4 млн.дан ортиқ (1985), уларнинг кам сонли жамоалари қўшни Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларида, Шимолий Кавказда ва Астрахань вилоятида жойлашган. Туркменистон билан чегарадош Эронда 550 минг, Афғонистонда 300 минг, Туркия, Ироқ ва бошқа Олд Осиё

мамлакатларида 1,2 млн.га яқин туркманлар гуж ҳолда яшайдилар (1980 йиллар).

Туркман халқининг этногенези ҳали тўлиқ аниқланмаган. Унинг энг дастлабки этник тузилишида қадимий *дах-массагет* ва *сармат-алан* қабилаларининг роли катта. Қадимий Марғисна, Парфия ва Хоразм давлатларининг аҳолиси ҳам мазкур жараёнда қисман иштирок этган. Туркманларнинг этник шаклланиши Орол-Каспий даштларида яшовчи эроний тилларда гапирадиган қабилавий бирикмаларнинг IV—V асрларга келиб турклашиш жараёни билан боғлиқ, деган фикр мавжуд. Кейинчалик мазкур турклашган қадимий қабилаларга *ўғузлар* қўшилиб туркман халқига асос солган. Иккинчи фикрга кўра, антропологик далилларга асосланиб туркманлар асли мил. ав. турклашган кўчманчи скифларнинг авлоди, деб қаралади. Аммо, икки фикр ҳам тўлиқ исботланмаган. Маълумки, „туркман“ номи дастлаб X аср охириларида пайдо бўлади. Копетдоғ этакларида деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли билан Каспий ва Сирдарё қирғоқларида яшовчи қадимги кўчманчи қабилалар негизида XI асрларда пайдо бўлган йирик ўғуз туркларининг бирикмаси — салжуқийларнинг туркман халқининг шаклланишида муҳим ролни ўйнаганлиги шубҳасиз. Салжуқийлар ҳатто Озарбайжон халқи ва яқин шарқ туркларининг шаклланишида ҳам фаол иштирок этганлар. Асли туркман халқининг шаклланиши мўғул-турк истилоларидан кейинги даврда, асосан XV асрларда тугайди. Ўша даврда туркман этносига айрим ноўғуз туркий қабилалар (чунончи, қипчоқлар) ҳам қисман қўшилган.

XIX асрнинг 80 - йилларида Туркманистон Россия томонидан истило қилинган, этник бирикиш жараёни кучайган бўлса-да, қабилавий бўлиниш ҳанузгача мустаҳкам сақланган. Энг йирик қабилалардан *така туркманлари ахал*, мурғоб ҳавзаси ва Тажанда, *ёвмутлар Каспий эрсарилар* Хива ерларида яхлит ҳолда яшаганлар. Хўжалик — маданий жиҳатдан туркманлар, кўчма (чорва) ва ўтроқ деҳқон (чўмур) қисмларга бўлинган. XX аср бошларига келиб, туркман миллати шаклланиб, қабилавий бўлинишларга барҳам берилди. Улар тўлиқ ўтроқ турмуш тарзига ўтдилар.

Қорақалпоқларнинг ҳам этногенези мураккаб шароитда кечган. Улар ҳозир ўзларининг автоном республикаларига эга. Қорақалпоқлар Ўзбекистоннинг Фарғона, Хоразм ва Бухоро вилоятларида, қисман Туркменистон ва Қозоғистонда ҳамда кўшни Афғонистонда яшайдилар. Қорақалпоқларнинг сони 1985 йилги аҳоли рўйхатиغا биноан 350 минг киши эди. Автоном республиканинг умумий аҳолиси 906 минг бўлиб қорақалпоқлар 31,1 %, ўзбеклар 31,5 %, қозоқлар 26,9 %ни ташкил этади.

Қорақалпоқлар қадимий эроний тилдаги Орол бўйи сак-массагет қабилалари (мил.ав. VII—II асрлар), гуннлар (мил.нинг II—IV асрлари) билан туркий тилдаги элатларнинг (VIII—X асрлар) аралashiши натижасида пайдо бўлган. Ўша даврда орол бўйларида пачанак ва ўғуз қабилавий гуруҳлари пайдо бўлиб қалмиқ этносига асосий компонент бўлиб киради. Қорақалпоқ халқининг сўнгги этногенезида муҳим роль ўйнаган дашти қипчоқлар уларга ўз тилини берган. Миллатнинг шаклланиши жараёни ва номининг пайдо бўлиши XVI—XVIII асрларга тўғри келади. XVIII асрларда қорақалпоқларнинг бир қисми Фарғона водийсига кўчади, кўпчилиги эса XIX аср бошларида қуйи Сирдарёдан Амударёнинг қуйи оқимида кўчиб келиб жойлашади.

Туркий тил туркумига оид яна бир халқ — **уйғурлар** Ўрта Осиё билан боғлиқ. Ўрхун дарёси ҳавзасида VII—IX асрларда ўз ёзувида эга бўлган юксак маданиятли катта давлат тузганлар. Уйғурларнинг маълум қисми Ўрта Осиёга XVIII асрнинг ўрталаридан то XX аср бошларига қадар кўчиб келганлар. Ҳозир Ўрта Осиёда 200 мингдан ортиқ уйғур яшайди.

Эроний тил туркумига кирувчи энг катта этнос **тожиклардир**. Улар ҳам ниҳоятда мураккаб социал-иқтисодий, сиёсий ва географик шароитда шаклланганлар. Тожикларнинг умумий сони 1985 йилда 3,5 млн.га етган бўлиб, асосан ўз ватанларида яшашади, Ўзбекистон ва Қирғизистонда ҳам жойлашган. Энг кўп сонли тожик аҳолиси Афғонистонда (3 млн.дан ортиқ киши), кичикроқ гуруҳлари Шимоли-шарқий Эрон ва Шимоли-гарбий Хитойда яшайди.

Тожикларнинг этногенези мил.ав. II минг йилликнинг охири ва I минг йилликларнинг бошларига тўғри келади. Бу

даврдa Ўрта Осиёга Евросиё даштларидан эроний тилларда сўзлашувчи қабилалар келиб маҳаллий туб аҳоли билан аралашиб (ассимиляция) жараёни рўй берган. Тожиклар шаклланган ҳудудда кам сонли жамоалари (қадимги Бақтрия, Сўғдиёна, Фарғона водийси) деҳқончилик билан шуғулланган элатлар билан ёнма-ён кўчманчи саклар ҳам яшаган. Мил.ав. II асрда Бақтрияга юэчжилар ва сак қабилалари бостириб кирадилар ва қудратли Кушон давлатига асос соладилар. Кейин бу ерга эфталит („оқ гунн“)лар, турклар ва араблар кириб келади.

Ҳозирги тожик халқи сомонийлар ҳукмронлик қилган даврдa (IX—X асрларда) қадимги сўғд ва Бақтрия тили асосида шаклланган. Ўша даврдa тожикларнинг адабий тили (дарий) пайдо бўлган. Аммо, сўнгги даврларгача тожикларнинг орасида турли этнографик гуруҳлар мавжуд эди. Ҳозир ҳам тоғли тожиклар билан воҳада яшовчи тожиклар орасида хўжалик ва маданий жиҳатдан баъзи этник тафовутлар сақланиб қолган. Масалан, илгари мустақил халқ ҳисобланган помир тожиклари — *ишғошимлар*, *воҳанлар*, *ёзғуломлар*, *шуқнонлар* ҳозиргача баъзи этник хусусиятлари билан ажралиб турадилар.

Бошқа майда миллатларнинг этногенези Ўрта Осиё ҳудудидан ташқарида ўтган. Ҳозир Ўрта Осиёда эроний тил туркумига оид *курдлар* (асосан Туркманистоннинг Ашгабад ва Мари вилоятларида), *белужийлар* (Мари вилояти ва қисман Тожикистоннинг жанубида), *форси-эронийлар* (Ўзбекистоннинг Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ва атрофдаги туманларда) яшайдилар.

Ўзбекистоннинг Тошкент ва Қозоғистоннинг Алмати вилоятларида *корейслар* жойлашган. XIX аср ўрталарида бу ерда Хитойнинг шимолий районларидан хитой шеvasида гапирадиган *дунганлар* келиб жойлашади. Улар ҳозир Қирғизистон ва Қозоғистондаги Чу дарёси водийсида ўрнашганлар. Асосан ўзбек ва тожиклар билан аралашиб кетган *араблар* Зарафшон дарёсининг Марказий ва пастки оқидамида, Қашқадарёнинг этагида ва Тожикистоннинг жанубида кичик гуруҳларни ташкил қилган.

Ўрта Осиё (Бухоро) *яхудийлари* кўпинча Ўзбекистоннинг йирик шаҳарлари: Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Қўқонда

яшайди. Кейинги ўн йилликлар ичида маҳаллий яҳудийларнинг бир қисми Исроил ва АҚШга кетган. Улар тожик тили шеваларидан бирида гапирадилар. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг турли жойларида учрайдиган Ўрта Осиё *лўлилари* ҳам маҳаллий тилларни яхши эгаллаганлар, аммо тожик тилини она тили деб ҳисоблайдилар. Этнографик жиҳатдан айрим гуруҳлар бироз ўзаро фарқ қиладилар (лўли, жўги, мазанг ва ҳоказо).

Бутун Ўрта Осиёда бошқа ердан келган этнослардан энг кўпчиликни ташкил қилган шарқий славян халқлари (руслар, украинлар ва қисман белоруслар)нинг вакиллари этнографик хусусиятларини кўпроқ сақлаб қолганлар. Улар дастлаб XVIII асрнинг охирларидан Қозоғистоннинг Европа қисмига, XIX асрнинг иккинчи ярмида, Ўрта Осиёга кела бошлаган.

XX аср бошларида Ўрта Осиёда уч хил анъанавий хўжалик типлари маълум бўлган: воҳаларда яшовчи ўтроқ деҳқончилик хўжалиги, дашт ва ярим даштларда кўчиб юрган чорва хўжалиги, воҳаларга яқин ва катта дарёларнинг қуйи оқимида жойлашган ярим ўтроқ чорва-деҳқончилик хўжалиги. Хўжалик — маданий типларнинг чегараси этник территорияга тўғри келмайди, аммо тарихий жиҳатдан этник бирлик ҳам узоқ давр ичида шаклланиб келган.

Деҳқончилик ва чорвачилик Ўрта Осиёнинг жанубий районларида мил.ав. VI—V минг йиллигида неолит давридаёқ ривожлана бошлаган. II минг йилликларга келиб деҳқончилик маданияти анча кенгайиб бутун жанубга тарқалади, Тежен ва Мурғоб дарёлари воҳалари ўзлаштирилади. Бронза (жез) даврида сунъий сугориш пайдо бўлади, ярим кўчма ва кўчма чорва хўжалиги ривожлана бошлайди. Милоднинг I минг йилликларида Ўрта Осиёдаги деҳқончиликка мос ерларнинг деярли ҳаммаси ўзлаштирилади, Қозоғистон даштларида асосан от ва қўй боқувчи кўчма чорвачилик хўжалиги кенг тарқалади, чорва қабилалари асосан туя, эчки ва қисман от сақлаганлар. Воҳаларда I минг йилликнинг иккинчи ярмида деҳқончиликнинг интенсификациялашуви ва сугориш тизимларининг такомиллашиши асосида ўзлаштирилган ерлар анча кўпайган эди. Помир тоғларининг водий ва қир-адирларида деҳқончилик билан бирга яйловда боқиладиган

чорвачилик пайдо бўлиб, у ерда қўй ва қорамол парвариш қилинган. Молни жазирама ёз фаслида баланд тоғ яйловларига ҳайдаб совуқ қиш фаслида воҳаларга ҳайдаб тушганлар.

Даштларда кўчма чорвачилик билан асосан қозоқлар шуғулланган бўлса, туркманлар қумлик ва ярим саҳро жойларда сардоба, қудуқ излаб чорва билан кўчиб юрганлар. Тяньшан тоғлари этакларида қирғизлар ҳам асосан чорвачилик билан шуғулланганлар.

Ҳар бир халқнинг турмуш тарзи унинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ. Асрлар давомида кўчманчилик қилиб юрган чорвадор аҳолининг турмуши ўзига хос моддий маданиятни яратган. Масалан, чорвадор кўчманчи халқларда энгил тикланадиган ва кўчириб юришга қулай бўлган конуссимон ёки гумбаз шаклида ёғоч панжаралардан тикланган ва кигиз билан ёпилган ўтов уйлар кенг тарқалган. Уй жиҳозлари ҳам кўчманчилик турмушига мослашган тери, ёғоч ва металлдан ясалган буюмлардан иборат бўлган. Кийимлар эса асосан тери ва жун матодан тикилган, овқатлари гўшт ва сут маҳсулотларидан тайёрланган. Тоғ этакларида чорвачилик билан шуғулланувчи элатлар ўтроқ ҳолда яшаган. Фақат ёз пайтлари чорва маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва ғамлаш учун бутун аҳоли яйловга кўчиб чиққан, чодирлар тикиб яшаган.

Кўчманчи чорвадорлар узоқ ўтмишдан бошлаб деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ аҳоли билан боғлиқ бўлганлар, чорва маҳсулотларини деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик маҳсулотларига алмашиб турганлар. Баъзи кўчманчилар эса ўтроқ ҳолатга ўтиб, деҳқончилик билан шуғулланганлар.

Ўрта Осиёда деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, қулдорлик давридан бошлаб мураккаб суғориш иншоотлари ва системалари қурилган. Ўрта Осиё деҳқончилигига XIII асрдаги мўгул истилоси жуда катта зарар келтирган. Истилочилар суғориш иншоотларини бузган, аҳолининг анча қисмини асир қилиб олиб кетган, оқибатда бутун бир вилоятлар ҳувиллаб қолган. Ўрта аср охирларига келиб деҳқончилик бироз тикланган, суғориш тизими йўлга қўйилган. Аммо илгариги ҳолат тўлиқ тикланмаган,

аксинча, консерватив деҳқончилик мустаҳкамланган. Тоғ этакларида кариз усули билан „зинапоя“ шаклида ишланган далаларга сув чиқарилган.

Ерга ишлов беришда оддий ишлаб чиқариш қуроллари — темир ёки чўян тишли омоч мола, кетмон ва бел, ҳосилни ўришда ўроқ ишлатилган. Фалла ўрилгандан сўнг от ёки эшак билан янчилган, сув тегирмонида мол кучи ёки қўл билан ҳаракатга келтириладиган тегирмондан дон тортилиб, ун чиқарилган. Шоли янчадиган махсус тегирмон ва сўғи бўлган. Бу оддий меҳнат қуроллари ўтган асрнинг 30-йилларигача сақланиб келган. Кетмон, бел ва ўроқ ҳозирда асосан уй юмушларида ишлатилади. Ҳозир қишлоқ хўжалигида илгор агротехника, кимёлаштириш ва механизация асосида қўл меҳнатидан кам фойдаланиб, юқори ҳосил олинмоқда. Айниқса, мустақилликка эришгандан кейин Ўрта Осиёда замонавий фермер хўжаликлари жадал суръатлар билан ривожланмоқда.

Асосий анъанавий экинлардан буғдой, арпа, шоли, мош, ловия, пахта, полиз экинлари кенг тарқалган. Богдорчилик, узумчилик, пиллачилик ҳам муҳим рол ўйнайди. Помидор, картошка, карам каби Европа экинлари Ўрта Осиёни Россия босиб олганидан кейин пайдо бўлган.

Ўтроқ аҳолининг орасида қадимдан турли ҳунармандчилик ривожланган. Барча ишлаб чиқариш қуроллари, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, қурилиш хом ашёлари шаҳар ва қишлоқларда ишлаб чиқарилган. Катта шаҳарларда косиблар ҳатто цехларга бириккан, айримлари махсус маҳаллаларда яшаганлар. Чорва районларида кигиз босиш, гилам ва палос тўқиш, жун маҳсулотлари ишлаб чиқариш кенг тарқалган.

Ўрта Осиё халқларининг моддий маданияти хусусиятлари уларнинг хўжалик фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган. Ўтроқ деҳқончилик билан машгул бўлган аҳоли қишлоқларда истиқомат қилган. Уларнинг анъанавий уйлари лойдан (пахса, хом гишт, гуваладан) ёки синчдан тикланган, асосан бир-икки хонали, даҳлизли ва текис томли қилиб қурилган. Камбағалларнинг уйлари ўтмишда ойнасиз, бир хонали, ўртасида ўчоқ ва туйнукли, бўйра ва эски кигиз

билан жиҳозланган. Тоғли жойларда ойнасиз, туйнукли тошдан ёки гуваладан бир хонали кулбалар тикланган.

Кўчманчи халқларнинг ўтов уйлари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилган: бадавлат одамларнинг ўтовлари янги кигизлар билан ёпилган, ҳар хил гилам ва тўшаклар билан безатилган, камбағалларники ўзига яраша бўлган. Одатда ўтовнинг икки хили фарқ қилинади: конус шаклидаги мўғул типи ва гумбаз шаклидаги турк типи. Қозоқ, қирғиз, ўзбекларда ҳар иккала тип учрайди, туркманларда фақат турк типи тарқалган.

Маҳаллий халқларнинг анъанавий миллий кийимлари жуда ҳам ранг-баранг бўлган. Ҳар элат ўзига хос кийимга эга, аммо умумий белгилари ҳам мавжуд. Эркакларнинг анъанавий кийимлари асосан яхтак-кўйлак, иштон, чопон, белбоғ, пўстин, дўппи, тери телпак, маҳси-кавуш, чориқ ёки этикдан иборат бўлган. Аёллар кенг тикилган кўйлак, узун иштон, енгсиз нимча ва узун чопон (пешмат), маҳси-кавуш кийган, бошига лечак, рўмол ўраган, дўппи кийган ва ҳоказо. Кўпинча кийимлар ранги ва гули билан фарқланган. Ўрта Осиё халқларининг аёлларида турли-туман узук, сирға, мис ва кумуш безаклар, тумор осиш, косметика кенг тарқалган.

XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида, асрий орзулари ушалиб, ўз мустақиллигини эълон қилган, ўз тақдири ва белгилаш ҳуқуқига эга бўлган Ўрта Осиё халқларининг моддий маданиятида туб ўзгаришлар рўй берди. Ҳозир улар замонавий мебель, гилам ва турли буюмлар билан безатилган кўп хонали ёруғ уйларда яшайдилар. Уларнинг кўпчилиги энг замонавий кийинишни афзал биладилар. Маросимлардагина ўзбек ва тожикларда чопон ва дўппи кийиш одат тусига кирган. Аммо уй ва жамоат ишларида, баъзи кийимларда, айниқса, аёлларнинг кийимларида гўзал анъанавий миллий белгилар сақланиб қолган, янгича шакл касб этган. Анъанавий декоратив санъат намуналари, ўймакорлик, каштачилик санъати сўнгги йилларда яна ҳам равнақ топди.

Маҳаллий элатларнинг ижтимоий ва оилавий-маиший турмушида мажбурий коллективлаштириш давригача феодал-патриархал анъаналар сақланган, кўп укладли хўжалик фаолиятида ижтимоий ташкилотларнинг турли шакллари

юзага келган эди. Деҳқончилик воҳаларда ижтимоий муносабатлар, мулк шакллари, жамоа анъаналари (сув жамоаси, қишлоқ ва қўшничилик жамоаси) ниҳоятда мураккаб бўлган. Жамоатчилик муносабатлари чорвадорлар орасида анча мустаҳкам сақланган. Айниқса, барча ҳуқуқлардан маҳрум бўлган аёлларнинг аҳволи огир бўлган. Патриархал оилавий муносабатлар эски одатлар ва шариат орқали бошқарилган. Никоҳ ота-она истаги билан ҳал қилинган.

Чорвадорлар орасида ижтимоий туркумлар ажралиб турган. Масалан, қозоқларда хон ва султонлар ҳамда қабила бошлиқлари „оқ суяк“ларга, қолган бутун фуқаро „қора суяклар“га ажратилган. Туркманларда ҳам ижтимоий табақаланиш мавжуд бўлган. Юқори табақага оид *иглар* ва уларга бўйсунган қуллар фарқ қилинган. Қирғизларда ҳукмрон қабилага манаплар кирган. Ўз навбатида *манаплар* ҳам „бош“ ва „кичик“ гуруҳларга бўлинган. Асли мазкур табақаланиш чорва аҳлида мулк тенгсизлиги билан бевосита боғлиқ эди.

Ижтимоий-иқтисодий қолоқлик ва нотекис социал тараққиёт Ўрта Осиёни XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинишига сабаб бўлган. Сунъий равишда Туркистон генерал-губернаторлиги, вассал Хива ва Бухоро хонликларига бўлингандан сўнг Ўрта Осиё аввалгидан-да огир инқирозга юз тутган. Шубҳасиз, Россия истилосининг бироз ижобий оқибати ўлканинг юқори формация ҳисобланган капитализм гирдобига тортилиши, натижада хомашё ишлаб чиқариш саноатининг пайдо бўлиши, қишлоқ хўжалик қурулларининг такомиллашиши, темир йўлининг ўтказилиши, савдо-сотик кучайиб, фабрикат маҳсулотларнинг маҳаллий бозорларда кўпайиши социал-иқтисодий муносабатларга жиддий таъсир қила бошлаган. Аммо чоризм турмушни ўзгартиришга интилмас эди. Ҳар кунги моддий ва маиший ҳаётда миллий анъаналар ва кадриятлар қадрланмас, истибдод кундан-кунга кучаяр эди.

Юқорида таъкидлаганимиздек чоризм истибдодидан сўнг, большевизм чанғалига тушган Ўрта Осиё халқлари фақатгина XX аср сўнгида мустақилликка эришиб муайян ижтимоий тараққиёт йўлига чиқиб олдилар, маиший ва маданий ҳаётнинг кўп томонлари равнақ топди ва яшнади.

Эркак ва аёллар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, истиқлол туфайли янги турмуш тарзининг барча ютуқларидан бирга баҳраманд бўлмоқдалар.

Ўтмишда Ўрта Осиё халқларига хос умумий маданий мерос мавжуд эди. Айниқса, халқ ижодида, эпик дostonларда умумий қаҳрамонлар, сюжет ва ривоятлар кўп учрайди. Бунга ёрқин мисол ўзбек, қozoқ ва қoraқалпоқлардаги „Алпомиш“ дostonи, туркман, тожик ва ўзбеклардаги „Гўрўғли“ эпик поэмаси ёки „Шоҳсанам“ дostonи. Энг қадимий даврларда „Авесто“ да ва сак эпосида тилга олинган сюжет ва образларда аниқ сақланган. Тарихи муштарак халқларнинг Насриддин Афанди ва Алдар Кўса латифалари, қаҳрамонона афсонавий эртак ва ривоятлар, турли мазмундаги лирик ашулалар ва жозибador лапарлар ҳозиргача кишига завқ бағишлайди.

Халқ ижоди намуналари ёзма адабиётга мислсиз таъсир ўтказиб келган. Рудакий, Алишер Навоий, Умар Хайём, Маҳтумқули каби буюк мутафаккир шоир ва адиблар Ўрта Осиё адабиёти шуҳратини жаҳонга танитган. Халқ бахшилари, шоир ва оқинлар қадимий классик адабиёт намуналарини авлоддан-авлодга куйлаб келганлар. Улар жозибador халқ куйларини ҳам бизгача етказганлар.

Муסיқа санъати ҳам узоқ тарихий даврларда пайдо бўлган. Археологлар тадқиқ этган турли антик давр обидаларидаги ўйма ва рангли расмларда сурнай, най, ноғора, ҳар хил торли асбоблар тасвирланган. Ҳозирги ўзбек, тожик, қozoқ ва туркманларнинг муסיқа асбоблари жуда ҳам хилма-хил. Тўй ва томошаларда, байрам ва сайлларда доимо муסיқа куйлари янграйди, рақслар ижро этилади, масхарабозлар ва дорбозлар ўз санъатини намойиш қиладилар. Халқ театри ва кўғирчоқ ўйини ҳам қадимдан маълум.

Тасвирий санъат, ўймакорлик, кошинчилик, бадий каштачилик, нақшли сопол буюмлар яшаш, гиламдўзлик ва бошқа амалий санъат бутун Ўрта Осиёда қадимдан машҳур бўлиб мустақиллик йиллари янгидан яшнади ва профессионал касб даражасига кўтарилди. Ҳозирги даврда бирор-бир меъморчилик обидаларини, жамоат иншоотларини, маданият саройларини ёғоч, ганч ва тош (мармар)га ўйилган ажойиб миллий нақшларсиз тасаввур қилиш қийин. Моҳир халқ усталари яратган гўзал сопол буюмлар, нозик наққошлик

безаклари, зардӯзи кийимлар ва ажойиб сўзаналар халқнинг сеvimли уй жиҳозига айланган.

Ислом дини Ўрта Осиё халқларининг маънавий ҳаётида асрлар давомида нур таратиб келган. У бутун ижтимоий, оилавий ва шахсий турмушимизга сингиб кетган. Маиший турмуш ва маданиятнинг барча мажмуаларига тарқалган ислом эътиқоди инсоннинг ҳар кунги ҳаётини ўзининг асл, гўзал ва илоҳий, боқий қадриятлари билан, яъни ўз буюклиги, тинчликсеварлик, инсонпарварлик, поклик, ҳалоллик мавқелари мустақиллик шарофати билан қайта тикланди.

3-§. ЖАНУБИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Жанубий Осиё табиий-географик ва тарихий-этнографик жиҳатдан анча мураккаб ва хилма-хил. 1985 йилги маълумотларга биноан, 4,5 млн. км² ҳудудда 860 млн.дан ортиқ аҳоли яшаган. Шулардан энг кўпи Ҳиндистонда (663 млн.), Покистонда (78,8 млн.), Бангладешда (88,5 млн.), Шри Ланка (15 млн.) ва Непалда (14 млн) истиқомат қилади. Энг кам аҳоли Бутанда (1,3 млн.) ва Мальдив Республикасида (150 мингга яқин) жойлашган. Бенгал бўғозидаги Андаман ва Никобар ороллари ҳам Жанубий Осиёга тегишли.

Мазкур давлатлар жойлашган Ҳиндистон ярим ороли шимолида Ҳимолай-Ҳиндикуш тоғ тизмаси билан ўралган, жанубда Ҳинд океани сувлари билан ювилган, ғарбий қисмида Декан ясси тоғлари Конкана водийси соҳили бўйига чўзилган, серсув Ҳинд ва Ганга дарёларидан пайдо бўлган серҳосил водийдан иборат ўзига хос табиий иқлимли ҳудудни ташкил қилади. Катхиявар ярим оролидан Шимоли-шарқ томон чўзилган Аравали тоғ тизмаларининг ғарбида жойлашган бепоён сувсиз Тор ёки Буюк Ҳинд саҳроси, Ражастон дашти ва Синд текисликлари ҳам ўзига хос табиат манзарасини яратган. Агар Ассам ва Ҳимолай тоғининг Жанубий этакларида жаҳоннинг энг сернам воҳаси жойлашган бўлса, ўша кенгликдаги Синд даштларида айрим йиллари бир томчи ҳам ёмғир ёғмайди. Аммо Браҳмапутра, Ҳинд, Ганга каби буюк Осиё дарёлари билан бирга Жамна, Маханади, Кистна, Годовори номли йирик дарёларнинг оқиши бу ерда суғорма деҳқончилик хўжалиги учун қулай шароит туғдирган. Энг

курғоқ Ҳинд текисликларида ўсимлик дунёси анча қашшоқ ва сийрак, намли тропик иқлимли районларда эса ҳар хил дарахтли ўрмонлар учрайди.

Жанубий Осиёнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси қадимий даврларда жуда бой бўлган, кенг ҳудудни субтропик ва тропик ўрмонлар, чангалзор тўқай (жунгли)лар эгаллаган. Аммо инсон фаолияти туфайли дарахтзор ўрмонлар камайиб кетган. Оқибатда турли-туман ўрмон ҳайвонлари сони ва тури қисқарган. Бу ерда ниҳоятда қимматбаҳо дарахт турлари, ҳар хил ҳайвонлар энди давлат томонидан муҳофаза қилина бошланди. Шри Ланканинг ҳам табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўзига хос. Ҳиндистон ярим оролидан кичкина (35 км) бўғоз билан ажралиб турган мазкур орол (65,5 минг км² майдонли)нинг бештдан тўрт қисмида унча баланд бўлмаган тоғлар мавжуд, иқлими экваториал муссонли.

Антропологик жиҳатдан жанубий осиеликлар асосан катта европоид ирқига мансуб бўлиб, ўзига хос жанубий тармоқни ташкил қилади. Улар учун қора қўнғироқ сочлар, қўй кўзлар, қирра бурун, анча чўзинчоқ юз характерли белгилардир. Бу ерда негроид ва монголоид ирқлари билан аралаш типларни, Шимол ва Шимоли-шарқда *монголоид*, Жанубий Ҳиндистон ва Шри Ланкада *веддоид*, *дравид* ва ҳатто *австралоид-негритос* типларини ҳам учратиш мумкин. Паст бўйли *пигмей* типдаги андаманликлар жисмоний тузилиши билан ажралиб туради. Умуман, ҳозирги этносларда *веддоид* белгилари сезиларли даражада.

Жануби Осиёнинг лингвистик тузилиши ниҳоятда мураккаб, бу ерда энг кўп тиллар, юзлаб шевалар учрайди. Кейинги классификацияга биноан Жанубий Осиёда 180 дан ортиқ тил туркуми, фақат Ҳиндистоннинг ўзида эса баъзи маълумотларга кўра 1652 тил ва шевалар мавжуд. Шулардан энг асосий *ҳиндарий* гуруҳи (637,5 млн.га яқин) бўлиб, кўп сонли этнослардан ҳиндистонликлар (180,4 млн.), бенгалликлар (69,6 млн.), маротхилар (51 млн.), гужаротлар (33,3 млн.), ражастонликлар (14,3млн), синдхилар, шри ланкали сингаллар (10,5 млн.), непалликлар (10 млн.га яқин) ва ҳоказо. Қолган аҳоли бир неча миллион ёки юз мингли *дравид*, *тамил*, *мунда*, кам сонли *монкхмер* ва *тибет-бирма* тилларида сўзлайдиган халқлар эроний ва дарий тил вакиллари дир.

Ҳозирги даврда ҳинд-европа тилларидан расмий тиллар Ҳиндистон Республикасида ҳинди, Покистонда *урду*, Бангладешда *бенгали*, Непалда *непали*, Шри Ланкада *сингали*, айрим штатларда мустақил шевалар, эроний тилларидан *пушту*, *балужий*, Кашмирда кўпчилик аҳоли *дардий* тилида сўзлашади, *инглиз* тили Ҳиндистон Республикасининг иккинчи расмий тилидир.

Тарихий-маданий тараққиёт нуқтаи назаридан Жанубий Осиёда анча ривожланган бозор муносабатлари даражасига кўтарилган миллатлар билан бир қаторда ҳали ибтидоий жамоа тузуми даражасида турган айрим дайди қабилаларни ҳам учратиш мумкин. Узоқ ўтмишда ва айниқса, ўрта асрларда юксак маданият яратган йирик этнослар билан ёнма-ён яшаётган, аммо маданий тараққиёт йўлига чиқа олмаган айрим қабилавий гуруҳлар аста-секин кўп сонли қўшни элатлар билан аралашиб ўз тили ва маданиятини йўқотиб, юқори поғонадаги маданиятни ва этносни қабул қилиш йўлида турибди. Ҳозирги Ҳиндистон ярим ороли ва Шри Ланка аҳолисининг этник қиёфаси асли турли-туман элатлар орасида бўлаётган *миграция*, *ассимиляция* ва *консолидация*, яъни майда этнослар билан йирик миллатлар яқинлашиб, аралашиб жараёнида турибди.

Мазкур жараённи тўғри тушуниш учун минтақанинг этник тарихини аниқлаб олиш зарур. Кейинги йилларда ўтказилган археологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Жанубий Осиёда қадимий маданият мил. ав. III минг йилликларда пайдо бўлган. Фанда яқин даврларгача ҳинд халқларининг қадимги маданияти бўлмаган, уларга цивилизацияни Ҳинд-европа авлодлари Фарбдан олиб келган, деган ғайриилмий фикрлар тарқалган эди. Мохенджодарода ва Хараппида қилинган кашфиётлар натижасида тўрт-беш минг йиллар муқаддам Европа қитъасида ҳали маданият бўлмаган бир даврда бу ерга *арий* қабилалари келгунига қадар Ҳинд ва Панжоб водийларида шаҳарлар қуриб яшаган юксак деҳқончилик маданияти мавжудлиги исботланди. Хараппи маданиятини яратганларнинг этник турмуш шароити ҳали аниқланмаган бўлса-да, улар *дравид* тилида сўзлашган, деб фараз қилмоқда.

Антропологик жиҳатдан палеолит ва мезолит даврларида аждодлар *австролоид* (веддоид) типиди бўлган. Жанубий Осиёда гоминидлар топилмаган бўлса ҳам одам бир миллион йиллар муқаддам яшаганлиги аниқланган. Улар кенг ҳудудда дайди турмуш тарзида овчилик ва териб-термачилик билан ҳаёт кечирганлар. III—II минг йилликларда бу ерда *мунда* ва *дравид* тилларидаги этник гуруҳлар пайдо бўлади ва юқорида тилга олинган юксак маданиятга асос солади. Дравид ва мунда қабилаларининг маҳаллий веддоидлар билан аралашмасидан ҳозирги жанубий Ҳинд *дравидоид* ирқий гуруҳи пайдо бўлади. Австролоид ва монголоид ирқига оид *мунда* қабилаларининг маҳаллий *веддоид* аҳоли билан ассимиляцияга кириши натижасида Марказий Ҳиндистоннинг *мунда* халқлари шаклланади. Мил.ав. II минг йилликнинг ўрталарида бу ерга Ўрта Осиё ва Эрон томондан жанубий европоид (арий) ирқидидаги қабилаларнинг катта оқими босиб киради ва маҳаллий элатлар билан аралашиб кетади. Узоқ ўтмишдаги йўқолиб кетган аждодларнинг хотираси фақат ўлик тиллар ёзуви — ведда ва санскритда ҳамда оғзаки ижодида сақланиб қолган, холос.

Мил.ав. I минг йилликларда Шимолий Ҳиндистонда дастлаб бир неча қулдорлик давлатлари пайдо бўлган. III—II асрларда Маурия қулдорлик империяси бутун Ҳиндистонни бириктирган. Аммо, эрамизнинг I асрларида шимолий қисми Кушон империясига қарам бўлади. XI асрлардан бошлаб Шимолий Ҳиндистонга туркий қабилалар босиб кира бошлайди ва XIII аср бошларида Деҳли султонлигини ўрнатадилар.

Шимолий Ҳиндистон халқларининг этник тузилишига араб-мўғул истилоси, айниқса, XVI—XIX асрларда ҳукмронлик қилган, буюк аждодимиз Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари даврида кўчиб келган ҳар хил этнос вакиллари (форслар, ҳозирги ўзбеклар аждодлари тохарийлар, тожиклар, туркий халқлар) жиддий ўзгаришлар киритган эди. Шри Ланка оролида аҳоли мил.ав. I минг йиллик ўрталарида пайдо бўлган. Улар ҳиндарий тилларида сўзлашадиган ҳозирги *сингаллар* ва *тамиллар*нинг авлодларидир. Тахминан ўша даврларда кўчиб кела бошлаган

дравидлар маҳаллий веддалар билан аралашиб кетиб ҳозирги этносларга асос солган.

Жанубий Осиёга мустамлакачилар — португаллар, голландликлар, инглизлар XV—XVI асрлардан бошлаб кела бошлайди. 200 йиллик мустамлакачилик маҳаллий халқларнинг этник тузилишига таъсир қилмаган бўлса-да, мустамлакачилар ўз ҳукмронлигини тўла ўрната билган, маъмурий-сиёсий жиҳатдан анча ўзгаришлар киритган, туб аҳолининг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида жуда фожиали салбий из қолдирган. Озодлик, мустақиллик учун кўтарилган кўп қўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилган. Фақат 1947 йилда ҳиндистонликларнинг қаҳрамонона озодлик кураши туфайли мустақиллик қўлга киритилган. Шри Ланка (илгариги Цейлон)ни XVI асрда Португалия босиб олган. XVII аср ўрталарида Голландия тасарруфига ўтган. XVIII аср охирларида эса Буюк Британия мустамлакасига айланган. 1948 йили Шри Ланка мустақилликка эришади, аммо иқтисодий ва қисман сиёсий жиҳатдан Англия таъсирида қолади.

Ҳар бир халқнинг шаклланиши жараёнида ўзига хос хусусиятлар пайдо бўлади, аммо муайян ҳудудда ва табиий-иқлимли шароитда узоқ давр бирга яшаб келган турли халқ ва элатлар кўп асрлик иқтисодий ва маданий муносабатлар туфайли хўжалиги ва маданиятида умумий белгиларини ҳам шакллантириб келганлар. Шарқий Осиё аҳолисининг кўпчилиги (тахминан 80 %) қишлоқ хўжалигида банд. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 70 % и қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. 20 % дан камроғи эса саноатда банд. Покистоннинг қишлоқ хўжалигида ўз кучи билан ишлайдиган аҳолининг 52 % и, Шри Ланкада 50 % и, Непалда эса 90 % и, Бангладешда 80 % и банд.

Жанубий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти даставвал сунъий суғориш деҳқончилигига асосланади. Улар ўз ерларини дарёлардан ариқ ва каналлар орқали, махсус қудуқлар қазиб, чиғириқлар орқали суғорадилар. Деҳқончилик хўжаликлари асосан дарё ва денгиз соҳилларидаги серунум тупроқли ерларда, тоғли жойларнинг водийларида ва тоғ этакларида жойлашган. Ишлаб чиқариш қуроллари анча жўн бўлиб, оддий ёғочдан ишланган темир тишли

омоч, мола, кетмон ва ўроқдан иборат, холос. Асосий қишлоқ хўжалик экинлари — буғдой, тарих, арпа, шоли, макка, дуккакли ва полиз, сабзавот ва мевалар, қалампир ва ҳар хил зиравор, ёғ (кандир, ер ёнғоғи (арахис), кунжут, сезам) ва техник экин (пахта, жут)лардир. Йирик плантация хўжаликларида чой, қаҳва, каучук, ҳар хил хурмо (пальма) дарахтлари экилади. Ерга ишлов беришда хўкиз ва зебу ҳайвонларидан фойдаланилади. Йиғим-терим ишлари фақат қўл меҳнатида бажарилади, яъни ҳосил асосан ўроқ воситасида ёки қўлда йиғилади, хирмон кўтариб оддий ёғоч (хода) ёки хўкиз (ё бошқа ҳайвон) билан бостирилиб янчилади, ёва (панжшоха) ёрдамида совурилади.

Ҳиндистонда ҳосил йилига икки марта олинади. Шунинг учун қишлоқ хўжалик йили икки мавсумга ажраган: июнь-октябрь ойлари ёзги (ҳариф) ва октябрь-апрель қишки (раби), ҳариф мавсумида асосан шоли, сули, макка ва ҳоказо, раби мавсумида эса буғдой, арпа, дуккакли ва ёғ экинлари экилади.

Уй ҳайвонлари (йирик ва майда шохли мол) сақлашда Ҳиндистон жаҳонда биринчи ўринни эгаллайди. Бу ҳол мамлакат фаровонлиги билан боғлиқ эмас, балки диний эътиқод билан белгиланади. Чунки индуизм динида жониворларни ўлдириш гуноҳ ҳисобланганлиги туфайли молни сўйиш ман қилинган. Фақат мусулмон давлатлар — Покистон ва Бангладешда мол гўшти ишлатилади. Махсус чорва хўжалиги Фарбий Покистондаги кўчманчи аҳолида, Ҳиндистоннинг Майсара штатида мавжуд. Бу ерда асосан ҳайвон кучи сифатида ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун йирик шохли мол, эчки, қўй, чўчқа, Покистоннинг фарбий районларида эса туя ва от боқилади. Жанубий Осиёнинг айрим районларида оғир ишларда, масалан, ёғоч тайёрлашда, фил кучидан фойдаланилади. Ҳиндистоннинг шимолий ва марказий қисмида жойлашган, тоғ этакларида, Непал ва Шри Ланканинг жанубидаги тоғли жойларида примитив деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик, овчилик, дарё ва денгиз соҳилларида балиқчилик, ўрмон ва тўқайзорларда йиғим-теримчилик билан кун кечираётган хўжаликлар ҳам кўп учрайди. Минтақанинг шимолий қисмида чой ва жут плантациялари кўпроқ, марказий воҳа-

ларида пахта ва кўкнор, Жанубий Декон ва Шри Ланкада қаҳва, каучук ва кокос плантациялари муҳим соҳага айланган.

Бутун Жанубий Осиёда қадимдан ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Айниқса, турли нозик матолар тўқиш (машҳур кашмир рўмоллари, ҳинд тўқима маҳсулотлари), металл, ёғоч ва суякдан бадий буюмлар ясаш, асл тош ва металлдан яратилган ажойиб безаклар, турли хилдаги ва ранг-баранг нақшли, ўймакорли маҳсулотлари ишлаб чиқариш анча ўсган эди. Аммо кўп йил давом этган инглиз мустамлакачилиги ҳунармандчиликка ҳам катта путур етказди. Жаҳонда ип газлама ишлаб чиқаришда биринчи ўринда турган мамлакатлардан ҳисобланган Ҳиндистон XIX асрлардаёқ Англия фабрикантларининг маҳсулотлари билан мамлакатни тўлдириб ташланиши натижасида маҳаллий тўқимачилик инқирозга учраб, юз минглаб ҳинд тўқувчилари кундалик тирикчилигидан маҳрум бўлиб ўлимга ҳукм қилинган эдилар. Ўша давр солномаларида ёзилишича „*Бунга ўхшаш фалокатни савдо тарихида учратиш қийин. Ҳиндистон текисликлари ип газлама тўқимачилари суяклари билан тўлган*“. Аммо, шунга қарамай, на мустамлакачилик, на инглиз саноати экспансияси минг йиллик маҳаллий ҳунармандчилик анъаналарини бутунлай йўқотишга ожиз эди. Ҳиндистон мустақилликка эришиб Республика ташкил топгандан кейин бадий ҳунармандчилик қайтадан равнақ топа бошлади ва миллий иқтисодиётнинг муҳим соҳасига айланди. Ҳукумат махсус ҳунармандчилик ишлари бўйича Бутун ҳинд бошқармасини ташкил этиб ҳунармандларни зарур хомашё билан таъминлаб, уларнинг маҳсулотларини сотишда катта ёрдам бермоқда.

Жанубий Осиё мамлакатлари мустақилликни қўлга киритганларидан кейин, қисқа муддат ичида мустамлакачилардан мерос қолган иқтисодиётни қайта қуриш ишида анча муваффақиятларга эришдилар. Масалан, Ҳиндистонда ўтказилган протекционизм ва иқтисодиётда давлат бошқарувининг турли шакллари кенг жорий қилиш (давлат секторини лицензиялаш, нарх-наво, экспорт, импорт ва ҳоказолар устида назорат ўрнатиш)да индустрлаштириш йўли саноат ишлаб чиқаришининг ўсишига ёрдам берди.

Оғир индустрия ва энергетиканинг илгари мутлақо бўлмаган ёки ниҳоятда суст ривожланган тармоқлари, айниқса, тез ўса бошлади. Аммо ижтимоий, социал ва оилавий-маиший турмушда қишлоқ хўжалигининг феодал-патриархал ва кастачилик муносабатлари ҳамон ҳукмронлик қилиб келмоқда.

Каста тузумини 1950 йили қабул қилинган Ҳиндистон Республикаси Конституцияси социал тенгсизлик ва зулм қилиш тартиб-қоидалари сифатида қаралган бўлса ҳам у ҳозиргача моҳиятини сақлаб қолган. Асли феодал ижтимоий муносабатларни ифодаловчи илк синфий жамиятда меҳнат тақсимооти негизида пайдо бўлган кастачилик эндогам ижтимоий гуруҳлар сифатида намоён бўлади. Йирик *эндогам* гуруҳлар ичида майда *экзогам* касталар ҳам мавжуд. Илгари каста эндогамияси тартибларини бузган кишилар қаттиқ жазоланган. Оилавий муносабатлар ҳам мазкур тизим тартибларига асосланган.

Жанубий Осиё халқларининг оила ва никоҳ муносабатлари диний эътиқодига қараб фарқ қилади. Мусулмонларнинг маиший-оилавий турмуши шариатга асосланган, индуистларники эса патриархалчиликни ёқлаб келган каста қоидаларига таянади. Яқин даврларгача эрта никоҳ тартиблари (никоҳлаш 2—4 ёшлигида, уйланиш маросими 6—8 ёшлигида) амалга оширилган. Кўп халқларда бева қолган аёл эри ёш ўлса ҳам иккинчи марта турмушга чиқишга ҳаққи йўқ. Айрим элатларда она уруғи муносабатларининг қолдиқлари сақланган. Масалан, Жанубий Ҳиндистондаги найри халқида мерос она томонидан белгиланади, аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқда. Албатта мазкур тартиблар эркин бозор муносабатларининг таъсири остида аста-секин емирилиб борган.

Ҳиндистоннинг асосий дини ҳисобланган *индуизм* тоифаларга бўлинишни, социал тенгсизликни муқаддаслаштиради. Олий даражадаги поғонани руҳоний брахманлар, феодал зодагонлар, ҳарбий саркардалар, амалдорлар ва савдогарлар эгаллайди. Энг кўп қисмини „соф“ каста деҳқонлар билан шаҳарликлар ташкил қилади. Энг пастки поғонани „нопок“ касбдаги кишилар — тери ошлайдиган ишчилар, кўнчилар, этикдўзлик (индуис динида хом терига қўл

тегизиш ҳаром ҳисобланган), фаррошлар, кир ювувчилар, мурдашулар, ахлат ташувчи ва бошқа ифлос ишдаги меҳнаткашлар эгаллайди. Ҳиндистоннинг янги Конституцияси қабул қилиниш арафасида „нопок“ касталарга оид кишиларнинг сони 50 млн.дан ортиқ бўлган. Ислом дини кастачилик тафовутларини инкор қилса ҳам каста табақалари ҳинд мусулмонлари орасида қисман сақланган.

Ҳозиргача қишлоқларда уйлар касб ва табақаларга бўлинган ҳолда қурилган. Қишлоқ марказида жамоа кенгашининг уйи қад кўтарари, унда ҳар бир каста ўз худолари ва умумий худолар ҳайкалчаларини ўрнатиб ибодат ўтказадилар. Ҳар бир оила турар жой, омборхона ва молхонадан иборат ҳовлига эга. Ҳовли уйларининг турлари ҳар хил бўлиб, улар лойдан, ёғочдан, тошдан, текис томли, ойнасиз қилиб қурилган. Айниқса, соҳилларда қад кўтарган шаҳарлар кўп қаватли чиройли мухташам бинолари билан ажралиб туради. Шаҳардаги ўзига тўқ саноат марказларининг теварак-атрофида минглаб тартибсиз тикланган ишчи бараклари ва кулбалари ҳам ниҳоятда катта худудни эгаллайди.

Жанубий Осиё халқларининг кийимларини икки турга бўлиш мумкин: тикилган ва ўрама. Эркаларида дхоти деб аталган белдан боғланиб бут орасидан ўтказиб ўралган иштонга ўхшаш либос, аёлларда узун матодан бел ва оёқларини бекитиб турадиган ўралган кўйлакка ўхшаш кийимлар (сари) кенг тарқалган. Дхоти ва сари устидан калта камзул билан кўйлакча, аёллар кофта, қўшимча юбка ёки шаровар кийишади. „Олий“ каста вакиллари ва кўпчилик шаҳар аҳли одатда кенг ва узун, деҳқонлар эса калта белбоғ шаклидаги дхоти киядилар. Бел ва оёқ ўралгандан қолган узун матонинг учи билан аёллар кўкрагини бекитадилар, баъзан бошларига рўмол қилиб ёпиниб юрадилар. Эркалар бошига салла ўрайди, аёллар рўмол ёпинади ва ҳар хил безаклар тақади, атир-упалар билан ўзига пардоз беради. Кенг оммада жез ва кумушдан, бадавлат келинлар учун олтин ва қимматбаҳо тошлардан ишланган оёқ ва қўлларига тақиладиган билагузуклар, қишлоқларда жез, шиша ва суюқдан, ҳатто айрим ўсимлик доналарини қуритиб тизма, мунчоқлар ва бошқа турли безаклар ясалади. Баъзи халқларда эркалар ҳам ҳар хил безаклар тақади. Болаларга, ўспирин қизларга,

келин-куёвларга тақиладиган кўпгина безаклар тумор сифатида тақилади. Айрим аёллар ўз безакларини бутун умр ечмайдилар.

Шарқий осиеликларнинг таомлари ҳам табақаланади. Кўпчилик аҳолининг ҳар кунги таоми ҳамир маҳсулотлари, айниқса, нон ва ҳар хил дондан пиширилган суюқ бўтқа, атала ёки шўрва, ўсимлик (арахис, кандир, кунжи ёки кокос) ёки зираворда тайёрланган ловия ва сабзавотдан иборат. Қатиқ, чой ва қаҳва асосий ичимлик ҳисобланади. Чойни асосан сут билан ширчой қилиб ичилади. Ҳиндистонда гўшт ва мол ёғи кам истеъмол қилинади. Диний ақидалар асосида мол (сигир) гўштини истеъмол қилиш ман қилинган, сариёғ эритилган ҳолда ишлатилади. Кўп халқларда эркак ва аёллар алоҳида-алоҳида овқатланади. Одатда қишлоқ аҳолиси кунига икки марта, дала ишлари вақтида уч марта тановул қилади. Ҳиндиларда ошхона муқаддас ҳисобланади. Овқатни қўл билан ейдилар, қозон-товоқлари асосан мисдан, тўйларда ишлатиладиган сопол идишлар эса фақат бир марта ишлатилиб, кейин ташлаб юборилади. Дон, сув ва сут-қатиқлар учун сопол идишлардан фойдаланилади.

Унни одатда қўл тегирмонида, Ҳимолай этакларида сув тегирмонида чиқарилиб, бугдой, сули макка, арпа, баъзан гуруч унидан, Шимоли-шарқий Панжобда қорабугдой (гречиха) унидан тандирда нон (лавад) ёпилади. Нон ёпилиш усулига қараб турлича аталади: чапати, пхулка, ротла, бхакри, ҳамда қалин қилиб товада сариёғда қовуриладиган ёки юпқаси (Гужаратда) кхакра деб юритилади. Гуручдан тайёрланадиган таомлар энг сеvimли ва кенг тарқалган овқат ҳисобланади. Қанд ёки шинни ва ёнғоқ қўшилган ширгуруч байрамларда пишириладиган тансиқ таомдир. Покистон ва Шимолий Ҳиндистонда, айниқса, мусулмонлар орасида кенг тарқалган сеvimли таом палов (пулоу) ва шавла (бирёни). Ҳинд палови қўй гўшти, товуқ, балиқ, сабзи ва нўхатдан, ҳар хил зиравор қўшилиб пиширилади, гуручи алоҳида ёғда қовуриб олинади, шавласи эса аксинча гуручни ивитиби масаллиғи билан бирга дамланади. Шавлага одатда ёнғоқ, майиз, қовурилган пиёз қўшилади. Индуистлар, айниқса, *жайна* мазҳабидагилар фақат вегетериан таомларни истеъ-

мол қиладилар. Ҳинд мусулмонлари чўчқа ва мол гўштини истеъмол қилмайди, асосан қўй гўшти ва парранда ишлатилади. Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладешда ҳар хил гўштли таомлар, айниқса, кабоблар (сич кабоб, куфта, шабдег) тайёрланади. Бенгаллар, тамил ва бошқа дравид халқларида балиқдан турли таомлар тайёрланади. Шри Ланкада ҳам балиқни ҳар хил туршак ва аччиқ зираворлар, пиёз ва саримсоқ билан пишириб истеъмол қиладилар, сингаллар ҳам гўштни (кўпроқ мол гўштини, камроқ қўй ва эчки гўштини) қовуриб, қайнатиб турли ўтлар, қалампир ва сирка билан истеъмол қиладилар. Шри Ланкада ҳам энг севимли таомлар гуручдан жекфрут меваси билан пиширилади. Товуқ гўшти ҳам энг обрўли таом ҳисобланади. Аммо барча гўшт, балиқ, товуқ ва сабзавотга гуруч қўшиб тортилади. Таомлар билан боғлиқ ҳар хил диний характердаги иримлар ҳам мавжуд. Жанубий Осиёда очлик ва қашшоқлик оқибатида ҳар хил касалликлар кўп тарқалган. Шу ўринда айтиш лозимки Жанубий Осиё халқларида саводхонлик даражаси ниҳоятда паст. Масалан, ҳозир ҳам Покистонда 82 фоиз аҳоли саводсиз, 50 фоиз мактаб ёшидаги болалар ўқимайди. Бангладешда 80 фоиздан ортиқ киши ўқиш-ёзишни билмайди. Шунга қарамай Жанубий Осиё халқларининг яратган дабдабали гўзал монументал архитектура, декоратив ҳайкалтарошлик, моҳир ўймакорлик, тасвирий санъат каби санъат намуналари жаҳон маданиятига қўшилган улкан ҳиссасидир. Бу ерда ўзларининг қадимий ёзувлари асосида аниқ фанлар, фалсафа ва адабиёт яхши ривожланган, ноёб халқ оғзаки ижоди асарлари, театр, мусиқа ва хореография санъати юксак мавқега эга.

Узоқ асрлар давомида жанубий осиеликларнинг сиёсий хўжалик ва маданий яқин муносабатлари ўзига хос умумий маънавий маданиятни юзага келтирган, умумий халқ ижодиёти намуналари яратилган. Масалан, қадимий ҳиндиларнинг муқаддас ёзувлари, ведда гимнлари, буддизм адабиёти, „Маҳабҳарата“ ва „Рамаяна“ каби эпик асарлар, ҳикоялар тўплами, эртаклари ва „Панчатантра“ масаллари, „Катакали“ номли театрлаштирилган томошалари, жозибадор куйлари ва хореографик рақслари бутун Шарқий Осиё халқларининг умумий маънавий бойликларидир. Уларнинг

кундалик ҳаётини қўшиқ ва рақсиз тасаввур қилиш қийин. Барча байрамлар, маросимлар, тўйлар ва кўп меҳнат фаолияти куй, қўшиқ ва рақслар билан нишонланади, қўғирчоқ театри, фокусчилар ва масхарабозлар ўз санъатларини намойиш қиладилар. Ҳозиргача ўрта асрларда яратилган мўъжизали Тожмаҳал мақбараси, афсонавий нақшлар ва ҳайкалларга бой Банорас ибодатхоналари ва бошқа архитектура намуналари, Ажанта гор ибодатхоналаридаги расмлар, турли ривоятларни акс эттирган ҳайкаллар ва ўйма нақшлар кишини ҳайратда қолдиради. Халқ таъбири ва фармакологияси яратган даволаш усуллари ва дори-дармонлар, йог таълимоти ва бошқа халқ ақл-заковати яратган ижобий тажрибалар жаҳонга машҳур.

Жанубий Осиё халқларининг диний тасаввурлари турлича. Бу ерда энг йирик динлар индуизм, ислом ва буддизmdir. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 83 фоизи индуистлар, 11 фоизи мусулмонлар, 3 фоизга яқини христианлар, 2 фоизи сикхалар, 1 фоиз буддистлар ва жайнистлар. Непал аҳолисининг ҳам кўпчилиги индуистлар (89 фоизи). Покистонда мусулмонлар бутун аҳолининг 97 фоизини, Бангладешда эса 80 фоизини, индуистлар 18 фоизини ташкил қилади. Шри Ланка аҳолисининг 66 фоизи буддистлар, 19 фоизи индуистлар, 8 фоизи христианлар ва 7 фоизи мусулмонлар. Энг қадимий арий қабилалари замонида пайдо бўлган индуизм дини *политеистик* характерга эга, унинг ҳозиргача машҳур худоларидан Вишна ва Шивага сифиниш бутун Жанубий Осиёда сақланган. Айрим қабилавий диний эътиқодлар ибтидоий элатларда сақланган бўлса-да, уларда йирик динлар (индуизм, буддизм, ислом, христианлик) таъсири анча кучли.

Ҳиндистон — буддизмнинг ватани. У мил. ав. VI асрларда кулдорлик жамиятида кенг меҳнаткаш омманинг каста тузумига, шафқатсиз жабр-зулмга қарши тенглик ғоясини кўтариб чиққан диний эътиқод сифатида пайдо бўлган эди. Буддизм қўшни мамлакатлар (айниқса, Непал ва Шри Ланка)га тез тарқалган, унга яқин *жайнизм* Ҳиндистоннинг марказий ва ғарбий ҳудудларида ҳукмрон бўлган. Арий қабилаларининг пайдо бўлиши ва узоқ давр мобайнида уларнинг диний эътиқодлари маҳаллий ибодат ва эътиқодлар билан аралашиб индуизмни юзага келтирган эди. Индуизм

таълимотида кўп худолик ва „абадул-абад“ яратилган каста тузумини илоҳийлаштирувчи ғоялар ўз ифодасини топган. Индуистлар ўз кастасига итоат қиладилар. Бу таълимот умумий тенгликни эълон қилган буддизмни ватанидан сиқиб чиқаради. Ўрта асрларнинг охирлари (XVI—XVII асрлар)да индуизм элементлари, ислом ва бошқа динлар аралашмасидан якка худолик диний таълимот (сикхизм) юзага келади ва у асосан Панжобда ҳукмрон дин бўлиб танилади. Сикхалар касталик тартиби, дарвешлик ва худо тасвирларини инкор қиладилар.

Жанубий Осиё халқларининг этник қиёфасини сўнгги даврларгача қабилавий тузум тартибларини сақлаб келган элатларсиз тасаввур қилиш қийин. Улар ўзига хос маиший турмуш ва маданий хусусиятлари, ижтимоий тузум тартиблари ва хўжалик фаолиятини сақлаб келганлар. Бу этнослар энг кўп сонли санталлар (4,4 млн.киши), гондалар (2,7 млн.), мундалар (1,4 млн.) билан бирга бир неча минг кишилик майда гуруҳлар (Шимоли-шарқий Ҳиндистондаги *нега* ва *кхаси*, Жанубдаги *курумба*, *тўда*, *бадага*, *ченчу*, Бихар штатидаги *бхил*, Непалдаги *магара*, *гурунга*, Шри Ланкадаги *веддалар* кўшни ороллардаги *андаманлар* ва *никабўрлар*)дан иборат. Мазкур элатлар яқин даврларгача ибтидоий деҳқончилик, овчилик, териб-термачилик, балиқчилик билан шуғулланиб келганлар. Уруғ-жамоа деҳқончилиги билан шуғулланувчи нега, кхаси каби элатлар қабилаларга бириккан. Овчи-теримчи гуруҳлар ҳам қабилавий тузум тартибида муайян ҳудудларда дайдиб кун кечирганлар. Улар ҳар хил емишли ўсимлик ва илдизларни териб-термачлаганлар, майда ҳайвонларга ўқ-ёй ёки пуфак қурол билан (мудуварлар) ов қиладилар. Веддаларда ўзига хос S- шаклидаги катта ўқ-ёй бўлган. Чорва, тўда, курумба қабилалари йирик шохли мол — қўтос ва қисман қўй боққанлар. Балиқ овида санчқи ва найза ишлатилган. Ведда ва андамандаларда терим-термачилик билан аёллар ва болалар, овчилик ва асал йиғиш билан эркаклар шуғулланган.

Мазкур қабилаларнинг турар жойлари ҳар хил. Масалан, санталларнинг қишлоқлари бир неча уйдан то йирик кўп уйли маконлардан иборат бўлиб, аҳоли кўча бўйлаб бамбук ва бугалардан тикланиб лой билан урилган уйларда истиқомат қилади. Уйлари ёғоч каравот, сопол ва мис идишлар билан

жиҳозланган. Кхасилар тош ва ёғочдан тикланган сомон томли кичкина кулбаларда яшайдилар. Тоғ этаклари ва водийларда жойлашган *нега* қабилалари тевараги деворлар билан ўралган тўп-тўп уйли қишлоқларда истиқомат қилади. Ўрмон веддалари эса омонат чайлалар тиклаганлар, андаманларда бутун уруғ гуруҳига мўлжалланган катта уйлар мавжуд. Барча қабилаларнинг кийимлари ҳиндиларникидан фарқ қилмайди, асосан эркаклари дхоти ва салла, аёллари сари киядилар. Фақат тўда ўзига плаш шаклидаги кийим, веддалар илгари ёғоч пўстлогидан, ҳозир эса матодан этакча ёки юбка киядилар.

Оила ва никоҳ муносабатлари ибтидоий тузумга асосланган, ёшларда *унициация* маросимлари, қабилаларда аждодлар ибодати сақланиб келмоқда. Арвоҳларга, шамол, момақалдироқ, қуёш, ой, қоя ва булоқларга сигиниш, айрим қабилаларда тотемистик тасаввурлар муҳим роль ўйнайди. Диний маросимларда, оилавий ва қабилавий байрамларда куй ва рақслар ижро этилади. Халқ оғзаки ижоди ҳам анча ривожланган.

4- §. ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Евросиё қитъасининг жануби-шарқий қисмидаги Ҳинди-хитой ярим оролида ва қўшни Малайя архипелаги оролларида ўзига хос маданиятга эга бўлган турли элатлар яшайди. Тахминан 4,6 млн. км² территорияда бир неча йирик мустақил давлатлар жойлашган. Унинг аҳолиси 324 млн.дан ортиқ. Энг катта ярим орол (жаҳонда майдони жиҳатдан учинчи ўринда) ҳисобланган Ҳинди-хитойдаги Вьетнам (53 млн.), Лаос (3,7 млн.), Камбоджа Халқ Республикаси (4,5 млн.), Бирма (32,6 млн.) ва Таиланд қироллиги (46 млн.) жойлашган. 15 мингдан ортиқ ороллардан ташкил топган Малайя архипелагида эса катта ҳудудни эгаллаган Индонезия (148 млн.) ва Филиппин (45 млн.) Республикалари, Малайзия Федерацияси (13,5 млн.), Сингапур Республикаси (2,4 млн.) каби давлатлар мавжуд.

Жануби-шарқий Осиёнинг материк ва орол қисмлари табиати ва иқлими жиҳатдан бироз фарқ қилади. Унинг кўп қисми намли тропик боғламадаги экваториал ва субэкваториал (муссон) иқлимли, тоғлик қисми эса бироз қурғоқ иқ-

лимлидир. Континентал қисмида Меконга, Менама, Ировади, Солуэн каби дарёлар, оролларда жуда майда дарёлар, кўллар ва ботқоқликлар мавжуд. Кўп дарёлар, айниқса, серсувли Меконга дарёси бир неча мамлакатларни босиб ўтиб жуда кўп тармоқлари билан (узунлиги 4500 км) деҳқончиликда ҳаёт манбаси бўлибгина қолмай, муҳим ўзаро алоқа йўли ва катта гидроэнергетика захирасига ҳам эга. Малайя архипелаги оролларида ҳам транспорт ва ирригацион аҳамиятга эга бўлган бир неча серсув дарёлар мавжуд. Регион кўпгина қазилма бойликларга эга: нефть, қўрғошин, вольфрам, хромит, уран ва бошқалар. Жануби-шарқий Осиё ҳозирги даврда хромит ва қўрғошин қазиб олишда жаҳонда пешқадамлардан ҳисобланади. Аммо ҳалигача кўп минерал бойликлар ўрганилмай ер бағрида хазина бўлиб сақланмоқда. Фақат Калимантан соҳилларида ва Суматрада эндигина йирик нефть қудуқлари очилган. Вьетнамда катта кўмир кони топилиб ишга туша бошлади.

Ҳинди-хитой ва Малайя архипелаги жаҳонда энг кўп турли ўсимлик дунёсига эга. Масалан, биргина Калимантан оролида 11 мингдан ортиқ гуллайдиган ўсимлик турлари (қиёс қилиб олинганда бутун Африка қитъасида атиги 13 минг тури бор) мавжуд. Абадий яшил ўрмонзор ва бутазорлар минтақанинг энг катта бойлигидир. Мангрово ўсимликларининг айрим турлари баландлиги 30 метргача етади, баъзи паст бўйли пальма дарахтлар узунлиги 5,5 метргача етадиган япроққа эга, айрим *мана* ўсимликларининг узунлиги эса 200—300 метр келади. Тропик хазонрезлик ўрмонлар ҳам анча ерни эгаллайди (айниқса, Бирма, Таиланд ва Ҳинди-хитой ярим оролининг шарқий қисми). Малайя архипелагининг шарқий оролларида эвкалипт ўрмонлари, айниқса, бамбук кўп ўсади (бу ерда юзга яқин бамбук турлари маълум). Бир вақтлар бутун Жануби-шарқий Осиё худудининг ярмидан кўп қисмини эгаллаган ўрмонзорларда қимматбаҳо дарахт турлари кўп ўсган (масалан, муҳим хўжалик аҳамиятига эга турларидан темир, қора, қизил, сандал, эбен, камфора, тик каби дарахтлар). Ҳозирги пайтга келиб бундай ўрмонлар анча камайиб қолган.

Турли ўсимликларга бой ўрмонзорларда ўзига хос ҳайвонот дунёси ҳам яралган. Бу ерда сутэмизувчилардан

маймунларнинг ҳар хил турлари (орангутан каби йирик одамсимон маймунлардан тортиб ярим маймун ҳисобланган лемург ва бошқа майда турлари кўп), қисман фил, йўлбарс, каркидон, тапир; ҳар хил илонлар, тошбақа, тимсоҳлар учрайди. Айниқса, ранг-баранг қушлар ва капалакларнинг турлари кўп. Тинч ва Ҳинд океани сувлари билан ҳар томондан ювилиб турган Жануби-шарқий Осиё мамлакатларининг соҳил бўйлари ниҳоятда балиққа бой. Балиқ ва денгиз маҳсулотлари маҳаллий аҳолининг таомида муҳим ўринни эгаллайди.

Табиийки, бундай ўлкалар қадимдан мустамлакачиларнинг диққатини доимо ўзига жалб қилиб келган. Жануби-шарқий Осиё мамлакатларини босиб олиб бойлик орттириш манбаига айлантиришни йирик давлатлар мустамлакачилари орзу қилиб келган. Оқибатда XVI—XIX асрлар мобайнида бутун минтақа йирик капиталистик мамлакатлар томонидан мустамлака қилинган.

Тарихий-географик жиҳатдан ҳам Жануби-шарқий Осиё ўзига хосдир. Ҳали тўлиқ ўрганилмаган бўлса-да, мезолит давридаёқ бу ерда муайян маданий бирлик пайдо бўлган. Ўтказилган тадқиқотлардан маълум бўлдики, Таиланднинг тоғ водийлари (арвоҳлар ғори)да мил.ав. VIII—IX минг йилликларда илк деҳқончилик хўжалиги бўлганлиги аниқланди. Одамлар тоғ водийларини, денгиз соҳилларидаги текисликни шоликорлик деҳқончилиги учун қулай билиб, у ерларни эгаллай бошлаганлар. Бундай хўжаликлар дастлаб неолит давридаёқ қитъанинг шарқий қисмида пайдо бўлади, биринчи марта шоликорлик маданияти қитъада *тай* ва *австронезия* халқлари томонидан эгалланган ва қўшни ўлкаларга ҳам тарқалган. Суғоришга асосланган қўшли ооч деҳқончилиги эрамининг бошларига келиб бутун минтақада тарқалган. Бронза тишли ооч асли донгшон номли маданият (мил. ав. VII—VIII асрлар) обидаларида топилган. Ҳозирги моддий ва маънавий маданият хусусиятлари ҳам ўша даврлардан шакллана бошлаган ва ҳозиргача ўз хусусиятларини асосан сақлаб қолган.

Антропологик жиҳатдан Жануби-шарқий Осиё халқларининг деярли ҳаммаси монголоид типидagi Жанубий Осиё кичик ирқига оид. Палеоантропологик маълумотларга

қараганда палеолит ва мезолит даврларида маҳаллий аҳолининг бир қисми австролоид гуруҳини ташкил қилган ёки ўзига хос аралашма типидан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам ҳозиргача Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг этник қиёфаси анча мураккаб.

Қитъа қисмида яшовчи энг катта этнос — *вьетнамлик* (вьет)лар 40 млн.дан ортиқ кишидан иборат. Тили ва маданияти жиҳатидан уларга яқин бўлган *мианглар* республиканинг турли воҳаларида жойлашган. Вьетларнинг ғарби, бутун Ҳинд-хитой ярим оролида тай тилида сўзлашадиган халқларининг катта гуруҳи яшайди. Шулардан энг кўп сонлилари *кхонтанлар* ёки Таиланд *сиамлари* (21 млн.), *лао* (лаослик) ва *шан* (бирмалик) халқлардир. Вьетлар ва тайларга ирқий, хўжалик ва маданий белгилари билан (тахминан 1 млн. киши) *мяо-яо* гуруҳига оид халқлар яқин туради. Буларнинг ҳаммаси лингвистик жиҳатдан *мон-кхмер* тил оиласига киради. Асли кхмер тилларида Камбоджанинг туб аҳолиси, Вьетнам, Лаос ва Таиланд *кхмерлари*, Бирма ва қисман Таиландда яшовчи *мон* (талаин)лар, Малаккадаги *сенон* ва *семанглар* сўзлашади. Хитой-тибет тил оиласига оид катта тил гуруҳининг вакилларида бирмаликлар (23 млн.) ва уларга яқин *корен*, *кая*, *качин* ва бошқа халқлардир. Махсус адабиётда австронезия ёки малайя-полинезия тил оиласига киритилган австросиё тил гуруҳига энг кўп миллатли Индонезия халқлари киритилган. Сўнгги лингвистик маълумотларга қараганда бу ерда 300 дан ортиқ тиллар ва 1000 га яқин шевалар мавжуд бўлиб, шуларнинг 96 фоизи австронезия тил оиласига тегишли. Яваликлар (60 млн.) *сундлар*, *мадурлар*, *миненгкабау*, *буги*, *макасара*, филиппинлардан *тагал*, *илок*, *биллок*, *висайя* кабилар ҳам шу тил оиласи вакиллари дир. Тил ва миллатларнинг шаклланиш жараёни мустамлакачилик даврида бир оз сустлашган бўлса-да, аммо ҳар ҳолда давом қилиб келган.

Фақат XX асрнинг 40—50-йилларидан бошлаб, Жануби-шарқий Осиё мамлакатларидан кўпчилиги мустақилликка эришгандан сўнг бу жараён анча кучайди. Йирик миллатлар шакллана бошлаб ҳозирги этник қиёфа пайдо бўлди. Минтақанинг туб аҳолисидан ташқари келгинди халқлар ҳам анчагина қисмни ташкил этади. Масалан, турли мамлакатлардан келиб жойлашиб қолган хитойлар (14 млн.га

яқин), тамиллар ва бошқа дравид халқларининг вакиллари, бенгалликлар ва бошқа ҳиндарий халқлар, бутун минтақадаги мамлакатларда тарқоқ ҳолда ўрнашган 1,2 млн.дан ортиқ Малайзия, Бирма ва сингапурликлар ва бошқалар. Бу ерларга европалилар жуда кам даражада кириб келганлар.

Қадимий тарихий даврларда Осиё қитъаси Австралия билан бириккан бўлиб бешинчи қитъага одам ўша табиий кўприк орқали кўчиб тарқаган. Маҳаллий халқларнинг этногенези ҳам узоқ ўтмишдаги этник гуруҳларнинг миграцияси билан бевосита боғлиқдир. Ҳинди-хитой ярим оролида қадимий даврларда ҳозирга нисбатан *мон-кхмер* тилида сўзлашадиган қабилалар кўпроқ бўлган. Индонезия ва Филиппин оролларида негро-австролоид халқлар жойлашган бўлиб папуас ва меланезия типлари билан чатишиб кетган. Эрамининг бошларида Шимолий ва Шарқий томондан кўплаб кела бошлаган монголоид элатлар мон-кхмерларни сиқиб чиқара бошлайди ва ҳозирги *вьет, тай, лао* ва *бирма* тилларига асос солади. Ўз навбатида, Малакка ва Индонезия оролларидаги абориген аҳолисини қитъадан бир неча тўлқинда кўчиб келган монголоид аралаш қабилалар соҳиллардан ички ўрмонзорларга кўчишга мажбур қилган. Ява ва Суматра оролларида эрамининг бошларида Жанубий Осиёдан келиб жойлашган келгиндилар маҳаллий халқларнинг сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган эди. Улар индуизм ва буддизм динлари, ёзув ва бошқа маданий анъаналарнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Ўша даврлардаёқ бу ерда дастлабки давлатлар пайдо бўлади, бу давлатлар ўрта асрларга келиб анча тараққий этади ва деҳқончилик, савдо, хунармандчилик, фан ва санъат анча ривожланади. VII—VIII ва айниқса, XIV асрларда Индонезия ва Малайзияга қисман Филиппинга (моро халқига), Вьетнам ва Камбоджа (тямлар)га ислом дини тарқала бошлаган.

XVI асрдан бошлаб Ҳинди-хитойга дастлаб португалияликлар, кейин голландлар ва инглизлар келади. XIX асрда Индонезиянинг кўп қисми Голландиянинг мустамлакасига айланади: Малакка, Бирма, Калимантаннинг Шимолий қисмини Англия; Вьетнам, Кампучия, Лаосни эса Франция босиб олади. Мустамлакачилик даврида миссионерлар христиан динини ўрнатишга интилиб Филип-

пин оролларида маълум даражада муваффақият ҳам қозонганлар.

Жануби-шарқий Осиёнинг серунум тупроғи, намли ва иссиқ иқлими қадимий даврлардан деҳқончилик хўжалигини, айниқса, шоликорликнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Юқорида қайд қилинганидек, шоликорлик бу ерда неолит даврида пайдо бўлиб, дастлаб уни тай ва австронезия халқлари эгаллаган. Энди суғорма омоч деҳқончилиги Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг асосий машғулоти бўлиб, улар кўп жойда йилига икки марта ҳосил оладилар. Улар шолидан ташқари дуккакли ва илдизмевали экинлар, макка, боғдорчилик ва сабзавот экинлар етиштирадилар. Техник экинлардан каучук ва кофе дарахтлари, кокос пальмаси ҳам экилади. Ишлаб чиқариш қуроллари деярли бир хил: оддий ёғоч омоч ва тишли мола билан ерга ишлов берадилар, ҳайдалган ерга ёғоч билан ковлаб уруғ соладилар ёки тайёр кўчат экилади, ҳосилни ўроқ ёки пичоқ билан ўриб, хирмонни таёқ билан ёки молга бостириб янчадилар. Асосий экинлардан, масалан, Вьетнамда, шоли, макка, каучук дарахти, илдизмевали экинлар, чой ва пахта экилади. Лаосда қизил шиллиқ шоли, боғдорчилик, сабзавотчилик, қисман чорвачилик ва балиқчилик ривож топган. Бирмада полиз экинлари, боғдорчилик қишлоқ хўжалигининг асосини ташкил қилади, шолидан ташқари баъзи жойларда чой, кофе дарахти, шакарқамиш, кокос пальмаси ва банан экилади. Камбоджада шоликорлик билан балиқчилик муҳим соҳа бўлса-да, каучук каби қимматбаҳо дарахтлар ҳам етиштирилади. Индонезия ва Филиппинда шоли, макка, ловия, балиқ, сабзавот, мева, шакарқамиш, кофе каби экинлар кенг тарқалган. Оролларида балиқчилик муҳим роль ўйнайди. Гуруч, балиқ, сабзавот, мева, ўсимлик ёғи каби маҳсулотлар бутун маҳаллий аҳолининг тирикчилигидир. Гўшт кам, асосан байрамларда истеъмол қилинади, кўпроқ парранда, номусулмон аҳоли эса чўчқа гўштини истеъмол қилади.

Кўп жойларда чопқи деҳқончилиги ҳозиргача сақланиб келмоқда. Жанубий Осиёдаги сингари бу ерда ҳам ўрмон ва бутазорларни чопиб, қуригандан кейин куйдириб кулига уруғ сепадилар. Уруғни чопқи ёки таёқ билан ковлаб кўмилган, баъзи қабилалар эса (Калимантандаги даяклар ва бошқалар)

чуқурчаларга ташлаб кетаверганлар. Шундан сўнг бу экинга бошқа ҳеч қандай ишлов берилмаган, оқибатда жуда паст ҳосил олинган. Куйдирилиб экиладиган далалар икки-уч йилдан сўнг янгиланган. Улар кўшимча овчилик, балиқчилик ва теримчилик билан ҳам шуғулланганлар. Айниқса, илон ови анча даромад келтирган. Илонни тутиб, терисини ишлаб қимматбаҳога сотганлар. Уй ҳунармандчилиги ҳам уларга кўшимча даромад манбаи бўлган.

XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида кўп оролларнинг ботқоқ ва тоғли жойларида дайди овчи ва теримчи гуруҳлар яшаган. Малаккадаги *семанги* ва *сенонлар*, Суматрадаги *кубу* ва қисман *сакая*, Калимантандаги *пуан* ва *букитлар*, Филиппиндаги *азта* ва бошқа қабилаларнинг асосий тирикчилиги тропик ўрмонлардаги емишли ўсимликларни териб-термачлаб, майда ҳайвонларни овлашдан иборат бўлган. Ниҳоятда оғир шароитда яшаган дайди қабилалар сийрак емишли ўсимлик ва илдизмевалар ва бошқа турли озиқ-овқат ахтариб доимо ҳаракатда бўлганлар. Ҳар бир гуруҳ муайян ҳудудга кўчиб юрган. Улар овчилик ва термачиликдан ташқари уй-рўзгор буюмлари, оддий қурол, безаклар, чипта ва бўйра ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланганлар. Металлни ва кулолчиликни билмаганлар, аммо кўшни халқлардан савдо-сотик орқали олганлар. Савдо-сотик „гунг“ ҳолатда ўтказилган, яъни дайди қабилалар ўз маҳсулотларини муайян жойга қўйиб кетган, қарама-қарши гуруҳ келиб, зарурини олиб ўрнига ўз маҳсулотини қолдирган. Ҳозир бундай қабилалар кам сақланган, анча қисми ўтроқ турмуш тарзига ўтиб, чопқи деҳқончилиги билан шуғуллана бошлаган.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг мустақилликка эришиши уларнинг хўжалик фаолиятида ҳам анча эркинлик туғдирди. Сўнгги йилларда ўтказилган бир неча аграр ислохотлар ва бошқа тадбирлар қишлоқ хўжалиги ривожини таъмин этди. Айниқса, Вьетнам, Лаос ва Бирмада ўтказилган аграр тадбирлар ҳосилдорликни бир неча бараварга кўпайишига сабаб бўлди.

Бугунги кунда ҳам ушбу минтақа жаҳондаги плантация хўжалигининг энг ривожланган районларидан бири ҳисобланади. Бу ерда дунёда тайёрланадиган кокос ёнғоғининг ярми,

копранинг 70 фоиз, натурал каучукнинг деярли ўндан тўққиз қисми ишлаб чиқарилади. Каучук асосан Малайзия ва Индонезияда етиштирилади. Жаҳон бозорида ёғ пальмаси, шакарқамиш, чой, кофе, ҳар хил зираворлар муҳим аҳамиятга эга. Аҳолининг кўп қисми плантация хўжаликларида банд, улар давлатга катта даромад келтиради. Экспорт маҳсулотлари йирик плантациялардан ташқари майда хўжаликларда ҳам етиштирилади. Масалан, Малайзияда ишлаб чиқариладиган каучукнинг 50 фоизини, Индонезияда 70 фоиздан ортигини майда деҳқон хўжаликлари етиштириб беради.

Яйловлар етишмаслиги туфайли Жануби-шарқий Осиёда чорвачилик суст ривожланган. Аммо балиқчилик, денгиз хўжалиги ҳозиргача муҳим соҳа ҳисобланади. Ушбу мамлакатларда ўрмончилик катта даромад берадиган хўжалик тармоқларидан бири. Масалан, Бирма ва Филиппин экспорт даромадининг тўртдан бир қисмини ёғоч маҳсулоти эгаллайди.

Ҳунармандчилик ҳозирда ҳам кенг тарқалган. Вьетнамда ҳар хил меҳнат қуроллари, рўзғор буюмлари, газлама, бадий буюмлар, лак ва заргарлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, чипта, елпиғич, шляпа тўқиш каби касб-ҳунарлар қадимдан машҳур. Лаос ва Таиландда пахта ва ипак газлама, чипта буюмлар яшаш, бадий ҳайкалтарошлик анча ривожланган. Махсус миллий мато — батик фақат Явада зўр маҳорат билан тўқилади. Балида ўймакорлик машҳур. Ҳозир чопқи деҳқончилиги хўжаликларида ишлатиладиган кўп асбоб-ускуналар, рўзғор буюмлари анъанавий тарзда майда ҳунармандлар томонидан ясаллади.

Деҳқон хўжалигидаги таомлар асосан ўсимлик маҳсулоти (гуруч, тарик, маккажўхори, сабзавот)дан тайёрланади. Гуруч турли усулда пиширилади, катта идишларга сузилиб, қайла билан тортилади ва қўл билан ейилади. Минтақада гўшт кам истеъмол қилинади. Ҳинди-хитой аҳолиси ит гўшти, балиқдан пиширилган таомларни истеъмол қилади. Сут ва сут маҳсулотлари деярли истеъмол қилинмайди. Қишлоқлар (Таиланд)да қурбақа, кўршапалак, илон, қисқичбақа, ипак курти каби жониворларни ҳам истеъмол қиладилар. Ороликлар кўпроқ ўсимлик, балиқ, парранда ва турли

меваларни истеъмол қиладилар. Носвойга ўхшаш бетелни кап отиш кенг тарқалган¹.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг уй-жойлари, қишлоқ ва қароргоҳлари ҳар хил. Кўл, денгиз, дарё соҳилларида жойлашган деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли режали қурилган қишлоқларда яшайдилар. Ҳозиргача аҳолининг бир қисми сувдаги кемаларда истиқомат қиладилар. Тоғли жойларда яшовчи аҳоли атрофи бамбук ёки тиканли девор билан ўралган кичкина қишлоқларда жойлашган. Кўп халқларнинг уйлари умумий характерда бўлиб, бамбук ва хурмо ёғочларидан тикланган, турли япроқлар билан ёпилган ва ердан бирмунча кўтарилган полдан иборат. *Бетак*, *даяк* каби қабилаларда катта оила, баъзан жамоа жойлашадиган ҳашаматли уйлар бўлган. Филиппинда илгари махсус жамоанинг кенгаш уйлари қурилган. Уйлар асосан полга тўшалган чипта, деворларга осилган рўзғор буюмлари билан жиҳозланган. Шаҳарда яшовчи бой оилаларнинг уйларида замонавий мебеллар ҳам бор. Тоғ ва ботқоқлик ўрмонларда дайди овчи ва теримчи қабилалар бамбук ва хашаклардан тикланган енгил уйларда ёки *поно* қўйиб истиқомат қиладилар.

Азалдан Жануби-шарқий осийликларда ўрама кийим кенг тарқалган. Масалан, илгари Вьетнамда белбоғ, кенг шим, калта куртка ёки халат эркаларнинг анъанавий кийими бўлган бўлса, ҳозир кўпчилик европача кийимга ўтган. Аёллар кўкраги очиқ кофта, узун иштон, қишда куртка ёки халат, бошига сомон шляпа, оёғига эса сандал кийганлар. Лаосликлар асосан хитойча кийинган: калта кенг шим, куртка ва сандал, аёллари эса тўпигидан қўлтиғигача мато билан ўраб белбоғ бойлаган. Таиландликлар кенг матони белга ўраб, учини бутини орасидан ўтказиб иштонга ўхшатиб кийган, бирмаликларнинг эркак ва аёллари кенг матони юбка қилиб ўраган, устига яхтак қўйлак ёки куртка кийган, бошига шляпа ёки қийиқча ёпинган, оёғига тери сандал кийишган ёки умуман ялангоёқ юрганлар. Ўрмонларда яшовчи овчи-

¹Этнография питания народов стран Зарубежной Азии — М.: „Наука“. 1981.

теримчи қабилалар асосан дуб дарахтидан тўқилган этакча белбоғ ёки юбка кийганлар. Барча халқларда турли безаклар, айниқса, элатларда эса татуировка қилиш, тишни қорага бўяш каби пардозлар бўлган.

Оилавий турмуш ва ижтимоий тузуми жиҳатидан мазкур халқлар ҳар хил даражада турган. Узоқ вақтлар Ҳинди-хитой ва Индонезиянинг кўп қисмида патриархал оила ва турмуш муносабатлари сақланиб келган. Ижтимоий тузумга ва оилавий турмушга дин (буддизм, ислом, насроний) зўр таъсир қилган. Айрим қолоқ элатлар — овчи-теримчи қабилаларда уруғ-жамоа муносабатлари ҳали ҳам мустаҳкам сақланган. Улар маълум ҳудудга эга бўлиб, уруғчилик ҳатто она уруғи қолдиқларини сақлаб қолган, ижтимоий ва оилавий муносабатларни қабила бошлиқлари ва жамоа бошқарган.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг маънавий маданияти, санъати ва фольклори жуда бой. Маълумки, бу ерда ўрта асрлардаёқ маърифат анча тараққий қилган, диний ва бадий адабиёт тарқалган. Аммо мустамлакачилик сиёсати туфайли анъанавий маданият инқирозга учраган эди. Қадимдан Вьетнамда ҳар хил эпик асарлар, мусиқа, рақс ва кўшиқлар ривож топган. Таиландда ҳар хил халқ театрлари — имо театри, кўғирчоқ ва ниқоб театрлари тарқалган. Камбоджада ва Бирмада балет жуда машҳур, эпос жанрига асосланган халқ томошалари ва соя театри (айниқса, Индонезияда ваянг-нурво номли) катта обрў қозонган. Анъанавий халқ таботати ҳозиргача ўз таъсирини йўқотмаган: ҳар хил табиий ўт-ўланлар билан даволаш, халқ хирургияси усуллари ва бошқа тиббий фаолиятга сеҳргарлик билан ёндашув мавжуд.

Буддизм бутун Ҳинди-хитой ярим оролида энг кенг тарқалган диний тасаввурдир. Бирма аҳолисининг 83 фоизи, Кампучия ва Лаосда тахминан 90 фоиз, Таиландда эса 94 фоизини буддистлар ташкил этади. Вьетларнинг ҳам кўпчилиги буддизм динига бўйсунди. Буддистлар бир неча мазҳабларга бўлинган (хинояна, махаяна ва бир неча майда гуруҳлар). Махаяна билан бошқа шарқий динлар ва насронийликнинг аралашмасидан иккита йирик *синкретик* мазҳаблар пайдо бўлган (као-дай ва хоа-хао). Филиппин

аҳолисининг 90 фоизи насроний динига ўтган, кўпчилиги (84 %) католиклар. Индонезияда ислом дини ҳукмрон, яъни аҳолисининг 94 % мусулмон, 4 % насроний, қолгани индуистлар ва буддистлардан иборат. Малайзияда ҳам кўпчилик аҳоли мусулмонлар, аммо конфуцийлик, буддизм, даосизм, индуизм ва насроний динидагилар ҳам анча қисмини ташкил қилади. Фарбий Малайзиянинг ярмидан кўпи ислом динига итоат қилса, шарқий қисмдаги аҳолисининг кўпчилиги маҳаллий уруғ-қабилавий диний тасаввурларга эга. Ибтидоий диний эътиқодлар қисман Бирма (качин, нага, чина, лису, карен, кая, тогли монлар), Таиланд, Вьетнам (тоғли тай, кхмер ва монлар), Лаос (тай, мон, мяо, яо) ва Шарқий Тиморда ҳозиргача сақланган. Суматра, Калимантан ва Филиппиннинг айрим оролларида уруғ-қабилавий динлар ҳалигача учрайди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Жануби-шарқий Осиё халқлари орасида ҳукмрон бўлган энг йирик динларнинг барчаси маҳаллий диний эътиқодлар, халқ урф-одатлари ва миллий байрамларидан кенг фойдаланиб уларга диний тус берган. Масалан, бутун минтақада тарқалган қишлоқ хўжалиги байрам маросимлари, баҳор фаслида аждаҳо шаклидаги кемаларда ўтказиладиган пойгалар, деҳқоннинг ёрдамчиси сабр-тоқатли ва меҳнаткаш кўтос образи, мард ва топқир кўён сюжети (йўлбарс ва тимсоҳлар устидан ғолиб чиқадиган) диний тасаввурлар билан чапишиб кетган. Оилавий ва ижтимоий байрамлар доимо турли таомлар, ранг-баранг куй ва рақслар, оммавий томошалар билан нишонланган.

5- §. ШАРҚИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Осиё қитъасининг энг кўп сонли халқлари Шарқий қисмида жойлашган. Жуда кенг ҳудудни эгаллаган бу минтақага Хитой, Мўғилистон, Корея ва Япония давлатлари киради. 1,5 миллиардга яқин аҳолига эга бўлган Шарқий Осиёда 1985 йилги статистик маълумотларга қараганда бир миллиарддан ортиқ хитойлар, 120 миллионга яқин японлар, 65 миллион корейслар, 17,5 миллиондан ортиқ тайванликлар, 3,6 миллионга яқин мўғуллар ва бошқа элатлар яшайди.

Минтақанинг табиати ва иқлими ранг-баранг бўлиб,

турли хўжалик-маданий типларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Шимолий қисми Сибирдаги қаҳратон совуқли континентал иқлимдан жанубий иссиқ тропик соҳилларгача чўзилган бу катта территорияда жуда бой ўсимлик ва ҳайвонот дунёси мавжуд. Бепоён қумлик, саҳро ва даштлар, совуқ иқлимли тоғли ва ноёб водийларга эга Марказий қисми ҳам махсус этногеографик вилоятни ташкил қилади. Бу ерда қадимий даврлардан *урал-олтой* тил оиласига оид мўгуллар ва туркий халқлар (Синьцзян аҳолиси), хитой-тибет тилларидаги тибетликлар ва дунганлар яшайди. Шарқий Осиё аҳолиси асосан хитой-тибет тил оиласига оид, японлар ва корейслар ўзига хос тил туркумини ташкил қилади, қолган майда этник гуруҳлар монкхмер, тай ва бошқа тил оилаларининг вакиллари. Антропологик жиҳатдан бутун Шарқий Осиё халқлари катта монголоид ирқнинг айрим шохобчаларига оид.

Шарқий осиеликларнинг этногенези ва этник тарихи ниҳоятда бой ва мураккабдир. Келиб чиқиши ҳам ҳар хил. Хитойларнинг аجدодлари Хуанхэ дарёси бўйларида яшаган деб фараз қилинади. Кейинги йилларда ўтказилган антропологик, тарихий-археологик тадқиқотлар ва этнолингвистик маълумотлар Шарқий Осиё халқларининг шаклланиш тарихини умумий тасаввур қилишга имкон беради. Эрамиздан аввалги V—IV минг йилликларда Шарқий Осиёда бир неча неолитик маданий марказлар пайдо бўлган. Ҳозирги Хитойнинг шарқий соҳиллари (Цзянсу ва Чжэцзян провинциялари)да кашф этилган Циньянган маданияти кейинчалик „шарқий“ номли этносларнинг пайдо бўлишига замин яратган. Ўша даврларда Хуанхэ дарёсининг бош шохобчаси Вэйкхе водийсида машҳур Яншао неолитик деҳқончилик маданияти пайдо бўлиб хитой халқининг энг қадимий аجدодлари асосини, бир қисми эса *тибет-бирма* этносларининг шаклланишига сабаб бўлган. Яньшаоликлар дарё соҳилларида ярим ертўлаларда ва устунларга ўрнатилган синч уйларда яшаб, деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланганлар.

III минг йилликларда шарқий яньшаоликлар Ўрта Хитой текисликларида яшовчи жанубий қабилалар билан аралашиб илк Хитой тилига асос солинган. Кейинги минг йилликда

қадимий хитой қабилалари — ся ва шан (ин)лар йирик қабилавий иттифоқлар тузиб — дастлабки синфий жамиятлар негизидаги илк давлатлар (энг кучлиги шан, кейин чжоу)ни яратган. Улар қўшни турли ирқадаги этник гуруҳлар билан яқин алоқада бўлганлар. Шан даврида иероглиф типда ёзув пайдо бўлган, унинг жез идишлари ва фолбинлар фол очадиган махсус суяклар (фолбин суяклари)га ёзилган намуналари бизгача етиб келган. Кейинчалик бу ёзув қўшни Корея ва Японияга тарқалган.

Шундай қилиб, мил.ав. I минг йилликнинг бошларига келиб Ўрта Хитой текисликларида узоқ вақт давом этган қадимги хитой этносининг шаклланиш жараёни тугайди ва улар ўзларини „хуася“ деб атаётган бошлайдилар. Қадимий хитойлар этник бирлигининг пайдо бўлиши ўша даврларда Хуанхэ ва Янцзи дарёлари воҳаларидаги давлатларнинг бирлашишига дастлабки тurtки берди. Оқибатда эрамиздан аввалги III асрларга келиб марказлашган Цин ва Хан империялари юзага келган. Жанубий Хитойда қадимдан ҳар хил қабилалар яшаган. Мил.ав. даврнинг сўнгги асрларида хитойлар жанубга ҳаракат қилиб, маҳаллий қабилаларни аста-секин хитойлаштира бошлайди.

Япон халқининг этногенези ҳалигача тўлиқ аниқланмаган. Япон тили, юқорида қайд қилинганидек, мустақил тил туркумига кирмайди. Японларнинг энг қадимги маданияти неолит даврига оид умумий „дзEMON“ номи билан маълум бўлиб, келгинди аҳолиси — айнлар — индонезиялик ва қитъадан келган корейслар билан аралашиб мураккаб этник гуруҳни юзага келтирган. Эрамизнинг I асрларида Японияда жамоа - уруғ тузуми емирила бориб, синфлар пайдо бўлади ва VII асрда илк давлат ташкил топади. Ўша вақтда Японияга Хитойнинг таъсири кучли бўлган, ёзуви ва маданий белгилари кўчиб ўтган. Асли япон ва корейс халқларининг мустақил миллат сифатида шаклланиши VII—XII асрларга тўғри келади.

Корейсларнинг аجدодлари милоддан аввалги II минг йилликка келиб жойлашган. Улар Жанубий Манчжурия, Шимолий Хитойдан материк орқали ва денгиз бўйлаб келганлар. Эрамизнинг бошларида бир неча асрлар давомида ҳар хил қабилалар ўзаро уруш олиб борганлар, дастлаб, X

асрда Чосон давлати пайдо бўлиб, Ко Рё сулоласи ҳукмронлигида (мамлакатнинг номи ҳам шу ном билан боғлиқ) бирикканлар. Уларга хитойларнинг беқиёс таъсири бўлган, ёзувни қабул қилиб, шу асосда алифбо яратганлар. XII асрларда Хитой билан Корея мўғуллар томонидан талон-тарож қилинган. Урушлар мамлакатни анча орқага ташлаган. Фақат Япония бу урушларга аралашмай, ўзи Кореяга юришлар қилиб турган. 1948 йили Корея Халқ Демократик Республикаси, 1949 йили Хитой Халқ Республикаси деб эълон қилинади. Япония эркин бозор муносабатлари устувор бўлган мамлакатга айланади.

Мўғуллар бу минтақада анча кейин пайдо бўлган. Уларнинг аجدодлари — кидонлар милоднинг I—II минг йиллиги оралигида Марказий Осиёда ўз империясини ўрнатган ва ўз ичига ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойни қамраб олган. Мўғулларнинг этногенезида мил.ав. I минг йилликда яшаган, хуни, сянбий қабилалари ҳам иштирок қилган. XII асрларда Мўғулистон чўлларида татар, найман, меркит каби йирик мўғул қабилавий иттифоқлари пайдо бўлади. XIII асрларда мазкур элат ва қабилалар Темучин (Чингизхон) бошчилигида бирикиб мўғул халқига асос солинади. XVII асрларда мўғуллар манчжур-хитой феодалларига бўйсунди ва 1911 йилларда қахрамонона кураши натижасида озод бўлади. XX асрнинг 20-йилларида эски тузум емирилади, 1924 йилда эса Мўғулистон Халқ Республикаси пайдо бўлади.

XX аср бошларида японлар миллат сифатида шаклланган. Хитой, Корея ва Мўғулистонда этник консолидация жараёни фақат халқ инқилоблари ғалабасидан кейин бошланади ва ҳозир ҳам давом этиб келмоқда.

Шарқий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти ва маданиятининг турли хилда бўлиши унинг географик муҳити, табиий иқлим шароити билан белгиланиб, бир неча хилдаги хўжалик-маданий типларни юзага келтирган. Шу нуқтаи назардан минтақада туб фарқ қиладиган икки географик қутб иссиқ (субтропик ва қисман тропик) ва мўътадил иқлимли табиатга хос хўжалик-маданий типлар қадимий даврдан шаклланиб келган. Асли ҳозирги даврда тўртта йирик хўжалик-маданий типлар мавжуд эканлиги

аниқланган ва улар ўзаро социал-иқтисодий даражаси билан фарқланадилар.

Энг қадимий хўжалик — маданий типлардан овчи, балиқчи ва теримчи гуруҳлар мезолит даврида пайдо бўлиб, соф ҳолатда сақланмаган. Иссиқ иқлимли ерларда учрайдиган ўрмон теримчилари ва овчилари Хитой Халқ Республикасида мон-кхмер халқларида қисман (кава, бандун, булан) сақланган. Шимоли-шарқий воҳаларда яқин давргача мўтадил иқлимга оид теримчи ва балиқчи элатлар (япон айнлари) яшаб келган. ХХРда яшовчи тунгус-манчжур халқлари баъзи пиёда тайга овчилик-хўжалик маданий хусусиятларини ҳам сақлаб қолган.

Иккинчи хўжалик — маданий типлар қўл ёки чопқи деҳқончилик билан боғлиқ бўлиб, асосан Ўрта Хитой текисликларида мил.ав. V минг йилликларнинг охирида пайдо бўлган. Улар чумиза ва тариқ каби қурғоқчиликда ўсадиған экин экканлар, тош ёки сопол пичоқлар ёрдамида уларни ўриб олганлар. Чўчқа ва ит боққанлар (гўшт учун), мазкур хўжалик типи анъаналари ҳозиргача Тайван гаошанларида, Хайнандаги ди, қисман *мяо* ва *яо* номли элатларда сақланган. Улар илдизмевали экинлар (таро, ямс, ширин картошка) экканлар, шоликорликни билганлар. Ицзу ва тибет халқларида баланд тоғликка мослашган қўл деҳқончилик-хўжалик маданий типи мавжуд, улар асосан арпа, сули ва қорабуғдой (гречка) экиб кун кўрганлар.

Темир меҳнат қуроллариининг пайдо бўлиши мил.ав. I минг йилликнинг келиб *учинчи хўжалик* — маданий тип шудгор деҳқончилигини дастлаб Шимолий Хитойда юзага келтирган эди. Кейинчалик бу тип бутун Хитойга, Корея ва манчжурларга тарқалган. Шудгор деҳқончилик хўжалигининг асосий белгилари темир тишли омовча хўкиз қўшиб ерни ҳайдаш, ҳосилни темир ўроқ билан ўриш, дон экинларидан ташқари дуккакли экинлар, пахта, рами, тут дарахтлари экишдан иборат. Минтақанинг жанубий районлардаги шудгор деҳқончилигида пахта, чой ва ёғ экинлари кенг тарқалган. Жанубий тоғли халқлар (тибет, ну, дулун, ицзу)да оғир кенг тишли омов ишлатилган, қорабуғдой, сули ва арпа экканлар.

Туртинчи хўжалик манчжур халқларида тарқалган. Бу тип асли милоддан аввалги I минг йилликларда ҳозирги Мўғулистоннинг мўътадил иқлимли ерларида пайдо бўлган. Улар кўчманчи турмуш тарзига эга бўлиб қўй, йилқи, қисман йирик шохли қорамол ва туя боққанлар. Кейинчалик Тибет тоғларида ҳам қўтос боқувчи кўчманчи-чорва элатлар пайдо бўлади. Хитойнинг Шимоли-шарқий қисмида (Катта Хинган районида) ўзига хос тайга буғучилиги хўжалик-маданий типини (орогон, эвенк каби этник гуруҳларда) диққатга сазовор.

Хитойларнинг асосий машғулоти қадимдан деҳқончилик бўлиб, мил.ав. III минг йилликда юзага келган ва юқорида тилга олинган яньшао маданияти билан боғлиқ бўлган. Даставвал маҳаллий аҳоли сули эккан, кейин шולי эка бошлаганлар. Дон экинларидан: гаолян, дуккакли экинлар, чўмиза, ловия экилади; чой плантациялари, пиллакашлик ва ипак ишлаб чиқариш уч минг йилдан буён маълум. Ерга ишлов беришда ёғоч ёки темир тишли омочдан фойдаланганлар, экинни тишли темир ўроқ билан ўриб, молга тепкилатиб ёки ёғоч билан янчганлар. Қадимдан экин экадиган сеялкалар ҳам пайдо бўлган. Аммо ҳосилдор ер тақчил бўлганлиги учун чопқидан кўпроқ фойдаланилган. Ирригация ривожланган, далаларни ариқ тортиб ўз оқими билан, баъзан чигир ўрнатиб суғорганлар.

Уларда чорвачилик деҳқончиликка кўшимча сифатда ривожланган. Йирик шохли мол, жанубда буйвол (хўкиз) ишчи кучи сифатида, гўштга эса чўчқа, майда шохли мол, парранда ишлатилган. Хитойликлар қадимдан балиқчилик, денгиз карами, трепанга, моллюска каби маҳсулотлардан емиш сифатида истифода этганлар. Хунармандчилик ҳам қадимдан тараққий топган, ипак, қоғоз, чинни, лак маҳсулотлари, металл буюмлар ясаш кенг тарқалган. Транспорт воситалари: енгил икки гилдиракли одам тортиб юрадиган коляска — рикша, мол қўшилган ёки дастак арава; Жанубда, сув йўлларида елканли қайиқ (жўнка) ишлатилган. Хўжаликда ишчи кучи сифатида асосан қўтос ва хўкиз ишлатилган.

Мўғуллар асрлар давомида чорвачилик билан шуғулланиб келган. Асосан қўй, от, туя ва қисман йирик шохли мол боққанлар. Ҳар бир гуруҳ аҳоли маълум бир ерда кўчиб юр-

ган. Эски жамоа тузуми — *хотон* ҳозир янгича маъно моҳиятига эга. Кооператив типда деҳқончилик пайдо бўлган ва ҳозир анча ривожланган, ҳатто хорижга дон маҳсулотлари сотилган. Дон экинлардан буғдой, арпа, сули экилади.

Қадимдан эркакларнинг сеvimли машғулоти овчилик ҳисобланган: тулки, бўри, юмронқозиқ каби ҳайвонларга, илгари жайрон (дзерен)га ов қилганлар. Ҳозир жайрон ови ман қилинган. Мўғуллар металл, тери, ёғоч буюмлари ясаш, кигиз босиш ва тўқимачиликни билганлар.

Корейсларнинг асосий касби деҳқончилик. Улар асосан буғдой, шоли, арпа, гаолян, ловия ва ёғ экинлари, картошка ва батат экадилар. Техник экинлардан пахта, тамаки, женьшень ва тут дарахти ўстирадилар. Чорва кам ривожланган, асосан чўчқа, йирик шохли мол (ишчи кучи сифатида), парранда, гўшт учун ит парвариш қилинади. Балиқчилик катта роль ўйнайди.

Иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий этган Япониянинг ярим аҳолиси қишлоқ хўжалигида банд. Асосий экин — шоли, аммо арпа, буғдой, ловия, батат, ҳар хил сабзавот, боғдорчилик, гулчилик, пиллачилик ҳам анча ривожланган. Ирригация, химизация, техникадан кенг фойдаланилади. Хоккайдо оролида от, йирик шохли мол, чўчқа боқилади. Балиқчилик энг йирик хўжалик ҳисобланади. Бу соҳа жаҳонда биринчи ўринда туради. Балиқ ва моллюска таомга ишлатилади. Японияда марварид овлаш касби ривожланган. У билан асосан хотинлар шуғулланади. Сомон шляпалар тўқиш, ёғоч буюмлар ясаш, умуман бадий ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган.

Шарқий Осиё халқларининг моддий маданият хусусиятлари уларнинг хўжалик-маданий типлари билан бевоcита боғлиқдир. Ўтроқ деҳқон аҳолисининг турмуш тарзи доимий бир жойда тикланган қишлоқ уйларида ўтса, кўчманчи чорвадор халқлар эса кўчиб юришга қулай бўлган ўтовларда истиқомат қилишади. Хўжалик фаолияти ва табиий географик шароитига қараб уй қуриш хом ашёлари ва шаклида фарқ бор.

Мўътадил иқлимдаги қўл (чопқи) деҳқончилиги билан шуғулланувчи халқларда дастлаб ярим ертўлалар, кейинчалик лойдан қурилган уйлар, намли иссиқ иқлимдаги аҳолисида

ердан кўтарилган полли устунларга ўрнатилган уйлар характерли. Энг кўп тарқалган устунли синч уйлар хитой, корейс, япон, тай ва мон кхмер халқларига хос бўлса, хом гишт ва тошдан қурилган уйлар синьцзянь уйғурлари, тибет ва ицзу халқларида кўп учрайди. Устунли уйларда лойдан қурилган ўчоқ, кўпчилик қисмида (япон ва хитойларда) доимий ўчоқ ўрнига манқал ишлатилади, шимолдаги хитойлар ва корейсларнинг уйлари махсус мўрили супа (кан) билан қизитилади. Баланд тоғларда яшовчи кўчманчи чорва элатларнинг уйлари асосан кигиз ёки жун мато билан қопланган чодирдан иборат. Кўпчилик чорвадор кўчманчи аҳоли йиғма ёғоч синчлардан қурилган ва кигиз билан ёпилган ўтовларда яшайди.

Масалан, хитойларнинг уйлари ёғочдан 2—3 хонали синч қилиб, орасига хом ёки пишган гишт терилган, томи ва деворлари сомон ва япроқ билан ёпилган. Одатда ёғланган қоғоз ёпиштирилган бир-иккита ойна қўйилган. Хитойларнинг қишлоқ уйлари *фанза* деб аталади. Хона ўртасида кичкина деворлари доим исиб турадиган ўчоққа қозон қўйилади. Асосий рўзғор буюмлари ёғоч ёки сопол идишлар, стол, ётиб-туриш учун бўйра (кўрпа-тўшак ўрнида)дан иборат. Қишлоқлар асосан йўл ва сув бўйида жойлашган.

Корейс уйлари табиий шароитига қараб турли хилда: тоғли ерларда тўп уйлар, воҳаларда тўгри кўчали уйлар қурилган. Синч устунли уйлар кам учрайди. Тоғли жойларда ёғочдан, воҳада тошдан ёки гуваладан қурилган 2—3 хонали уйларнинг ойна, эшиклари ромли, қоғоз билан бекитилган. Кўп уйларда иситиладиган супа (кан), ўтириб-туриш ва ётиш учун полда чипта тўшалган, фақат овқат вақтида стол киритилади. Уй-рўзғор буюмларидан сопол, ёғоч, мис идишлар мавжуд. Кийимлар сандиқда сақланади.

Япония шаҳарлари замонавий шаклда қурилган. Аммо зилзилага бардош берадиган синч уйлар шаҳар ва қишлоқларда кўп. Анъанавий уйларнинг поли одатда ердан кўтарилган устунларга қоқилади. Ички тузилиши бамбукли кўчма деворлардан қурилган бўлиб, зарур вақтда кенгайтирилган (яъни деворлари ҳар томонга сурилади) хоналари ҳар хил расмлар билан безатилади. Мебель деярли йўқ, идишлар тахмонларга жойланади, уйнинг бир қисмини қоғоз безак-

лар, ёғоч ўймакорлиги безайди. Европа маданиятининг таъсири кучли бўлса-да, японлар миллий анъаналарга қатъий амал қилиб келмоқдалар.

Японларнинг кийимлари ҳам хўжалик-маданий хусусиятларига қараб белгиланади. Масалан, отга минишга қулай бўлган оддий шимни кўчманчи чорва халқлари кашф этган ва кейинчалик бутун ўтроқ аҳолига тарқалган. Шарқий Осиё кўчманчиларининг кийимлари — чакмон ва пўстин, малахай ва баланд тери ёки кигиз этик ҳам кўшни ўтроқ аҳолига ўтган. Иссиқ иқлимли ҳудудда яшовчи халқ эркакларида этакча белбоғ, аёлларида юбка бўлган. Аммо, ҳозирги барча элат ва халқлар миллий кийимларини сақлаб қолганлар.

Хитой анъанавий кийимларида эркак ва аёлларники кам фарқ қилади. Улар асосан кенг шим (иштон), яхтак кўйлак (кофта) ва енгсиз камзул (куртка) киядилар. Қишки кийими пахтали шим-куртка ва халат, бош кийимлари эса тери қалпоқ, ёзда рўмол ёки шляпадан иборат. Кўшни корейс эркаклари ҳам кенг шим, куртка, ёмғирда плаш, оёғига сандал, бошига сомон шляпа киядилар. Аёллари эса кенг лозим, кенг юбка, ятаксимон кофта, оёғига тўқилган ёки кигиз сандал кийиб юрадилар. Қариялари оқ кийим, ёшлари ранг-баранг матолардан тикилган кийимлар кияди. Мўғуллар ҳам кенг шим, узун халат ва тери этик киядилар. Қишда пўстин, малахай, жунли матодан тикилган ва тўқилган кийимлар кенг тарқалган.

Япон эркак ва аёлларининг асосий кийими узун, кенг энгли, белбоғли халат (кимоно)дан иборат. Улар кўпинча бошланг юрадилар, баъзан далада сомон шляпа, оёғига ёғоч тагчармли пойабзал (гета) ёки сандал киядилар. Фақат бой кишиларгина тери пойабзал кияди. Бутун Шарқий Осиёда ҳозирги европача кийимлар кенг тарқалган. Миллий кийимлар асосан қишлоқларда, тўй маросимлари ва байрамларда кўпроқ кийилади. Аммо энг тараққийлашган, индустриал мамлакат ҳисобланган Японияда миллий кийим анча мустаҳкам сақланиб келмоқда.

Шарқий Осиё халқларининг таомлари ўтроқ деҳқон аҳолиси билан чорвадор-кўчманчи халқларникидан анча фарқ қилади. Кўчманчи аҳоли истиқомат қиладиган жойларда асосан гўшт ва сут маҳсулотлари муҳим ўринни эгаллайди.

Мўғулларнинг тасаввурида от ва қўй „иссиқ дамли“ ҳайвонлар бўлганлиги сабабли одамга уларнинг гўшти жуда фойдали саналади. Сутни хом ҳолда ҳеч вақт истеъмол қилинмайди, ундан қатиқ, қимиз, пишлоқ, ёғ тайёрланади. Хитойликларнинг таоми асосан гуруч ҳар хил донлардан ёрма, турли сабзавотлар, балиқ ва моллюскалардан иборатдир. Уларда энг сеvimли ичимлик чой ҳисобланиб, у фақат иссиқ ҳолда ичилади. Хитой таоми икки компонентга бўлинади: *чжуши* („асосий таом“) ва *фуши* („иккинчи даражали таом“). Чжушига турли хамир таомлар (манти, угра ош, чучвара, варақи, патир), гуруч, сули ва буғдой ёрмаси, дуккакли экинлардан пишириладиган овқатлар киради. Фушига асосан сабзавот, гўшт ва балиқдан тайёрланиб, чжушига гарнир сифатида тортилади. Фушига кўпроқ сабзавот ишлатилади. Мол, чўчқа гўштлири, Жанубда ит (ўрта асрларда ит гўшtidан тайёрланган таом бутун Хитойда энг сеvimли ҳисобланган) ва қурбақа гўшти кенг истеъмол қилинади. Жанубий Хитойда балиқ ва денгиз маҳсулотларидан турли таомлар тайёрланади, шунингдек, товуқ ва ўрдак гўштини тановвул қилиш кенг тарқалган.

Япон таомининг асосини гуруч ташкил қилади. Гуручни кўпроқ ҳеч нима қўшмай (гўхан), тузсиз қайнатиб истеъмол қиладилар. Ҳар хил угра ошлар (буғдой унидан — удон, қора буғдой хамирдан — соба ва ҳоказо) кенг истеъмолда бўлиб, у *сюсёку*, яъни „асосий таом“ (хитойлардаги чжуши каби) деб аталади. Унга турли қўшимча таомлар (фукусёку) берилади (айниқса, ўткир ловия соуслари турп билан аралаштириб). Балиқ ва бошқа денгиз ҳайвонлари (краб, денгиз типратикани, моллюска, кальмар, лангуст, трепанга, саккизоёқ ва ҳоказо)ни пишириб ейдилар. Мол, қўй, чўчқа, парранда ва ит гўшtidан турли қовурма таомлар тайёрланади. Овқатга ҳар хил зираворлар, тўғралган аччиқ турп, саримсоқ, хантал, занжабил ва бошқа ўсимликлар қўшилади. Японлар асосан кўк чой ичадилар, қора (қизил) чой фақат европаликларнинг таъсирида тарқалган. XIX асрнинг ўрталаригача мол гўшти ва сут маҳсулотларини истеъмол қилиш гуноҳ ҳисобланган.

Корейларда ҳам асрлар давомида асосий таоми тузсиз қайнатилган гуруч (пап) бўлган. Гуручни махсус идишларда

наст оловда пишириб дамлаганлар. Майда гуруч (оқишоқ), арпа, бугдой, тарик, чумиза ва маккадан атала пиширадилар. Гуруч ва бугдой унидан манти ва лағмонга ўхшаш таом (кукси) тайёрланади. Ловиянинг айрим турларидан махсус зираворли қайла (чан ёки канчан) гуручга ва бошқа овқатларга қўшиб берилади. Гўшт ва балиқдан турли таомлар тайёрланади. Тоза балиқни хом ҳолида ҳам истеъмол қиладилар (қалампир, сирка, ловия қайласи ва зираворлар қўшилган хом балиқ таоми хве дейилади). Краб, моллюска, трепанга, типратикан гўшти денгиз сувида пиширилади ёки ёғда қовурилади. Сабзавотдан ҳар хил таомлар ва салат (чхе) тайёрланади, мева, ёввойи ўтлар, илдизлар ва дарахт гуллари озиқ-овқатда муҳим ўринни эгаллайди. Севимли таомлардан бири ит шўрваси (кэчанкук). Байрамларда чўчқа, мол, ит ва парранда гўшtidан турли овқат пиширилган. Анъанавий таомларга сут маҳсулоти кирмаган. Чой ҳам илгари унча ичилмаган, унинг ўрнига дўлана япроғи билан занжабилни дамлаб ичганлар.

Кўчманчи чорвадор халқлар (мўғуллар, тибетликлар, қирғизлар)нинг таомлари асосан гўшт ва сут маҳсулотларидан иборат. Ёзда кўпроқ сут маҳсулотлари, хамир таомлари, қисман сабзавот ва балиқдан тайёрланган маҳсулотлар қишга ғамланади, қишда эса кўпроқ гўшт маҳсулотлари, пишлоқнинг ҳар хил турлари, ёғ ва хамир овқат истеъмол қилинади. Гўшт, қовурилган ва хом ҳолатда ҳам истеъмол қилинаверган. Мўғуллар ва тибетликлар молнинг қонини ичганлар, ичак-чавоғидан турли таомлар, қази, хасип тайёрлаганлар. Айниқса, қирғизларда молнинг қовурғасидан тайёрланган қази машҳур. Сигир, эчки, қўй сутидан узоқ сақланадиган маҳсулотлар (ёғ, қурут, пишлоқ, қатиқ, сузма) тайёрлаганлар, туя ва қўй сути чой билан ичилган, йилқи сутидан қимиз, туя сутидан шубет тайёрланади. Сут ва қимиздан ташқари қуввати 90 дан 300 гача бўлган махсус ароқлар ҳам тайёрланган (мўғулларда беш хил ароқ тури мавжуд: архи, арз, хорз, шарз, дун).

Шарқий Осиё халқларининг кўпчилигида яқин даврларгача *клан* (патрономия) ташкилотларининг қолдиқлари сақланган бўлиб, у ижтимоий онг ва оилавий турмушга зўр таъсир қилиб келган. XIX аср охирлари — XX аср бошларида

Хитойда *патронимия* ва *патриархал* тартиблари ижтимоий ва оилавий муносабатларни белгилаб турган. Қишлоқ жамоаси тузуми патроним ташкилот („цзунцзу“) анъаналари қавму қариндошлар ер мулки, умумий аجدодлар ибодати билан характерли бўлган. Кўпчилик „цзунцзу“ шажара китобига эга. Ҳар киши муайян „фамилия“ (син)га тегишли ҳисобланган. Уларда экзогам никоҳ сақланган: Сун фамилиясидаги йигит Сун фамилиясидаги қизни олишга ҳаққи йўқ. „Син“ уруғ („ши“) ларга бўлинган (асли „ши“ катта патриархал оила типи), оила бошлиғининг ҳукми мустаҳкам, аёллар эса бутунлай эркакларга қарам бўлган. Никоҳ ёшлиқда ўтказилган. Ижтимоий ва оилавий турмушга буддизм, даосизм, конфуцийлик динлари, қисман тарқалган ислом ва насронийлик таъсир қилган. Шахсий (индивидуал) исм тартиби корейс ва японларда ҳам мавжуд бўлиб, асли уруғ тузумини акс эттирган.

Японларнинг ижтимоий тузумида кичик оила ва моногам никоҳ ҳукмрон. Феодал-дворян табақаларининг авлодларида(самурайлар)да анъаналар кучли сақланган. Ҳозиргача уларнинг ҳаётида диний эътиқодлар ва маросимлар кенг ўрин олган. Японларда маҳаллий анимистик тасаввурлар ва шаманийлик ибодати асосида илк феодализм даврида *синтоизм* пайдо бўлиб, уларнинг миллий динига айланган ва 1945 йилгача япон милитаризмининг идеологияси ҳисобланган.

Ҳозирги Хитой Халқ Республикаси кўп миллатли, унда хитойлардан ташқари жуда кўп майда миллатлар ҳам мавжуд. Майда миллатлар озчиликни (умумий аҳолининг 6,1 фоизи) ташкил қилса ҳам мамлакат ҳудудининг 60 фоизига яқин қисмини эгаллайди. Масалан, энг йирик этнослардан *чжуан*, *бун*, *тай*, *ицзу* (ёки „и“) Жанубда, асосан тоғлик районларда, деҳқончилик билан шуғулланувчи *яо-мяо* тил туркумига оид халқлар (жами 4 млн.) жойлашган. Синьцзянда туркий тил туркумига оид уйғурлар (2,5 миллионга яқин), қозоқлар, ўзбеклар, қирғизлар яшайди. Ислом динига ўтган хитойлардан дунганлар (хуэй) ҳам 4 миллиондан ортиқ. Улар антропологик тузилиши ва тили жиҳатдан хитойларга яқин. Уйғурларнинг асосий касби деҳқончилик ва хунармандчилик. Шимоли-шарқий Хитойда манчжурлар жойлашган. *Тун-*

гус-манчжур тил туркумига оид манчжурлар XVII асрда бутун Хитойни ўзига бўйсундирган. Цин (манчжур) сулоласи 2,5 аср давомида то 1911 йилги Хитой инқилобигача ҳукмрон бўлган. Ҳозир мазкур этник гуруҳдан ўз тилини сақлаган кишилар сони 2,9 миллионни ташкил қилади.

Тарихий этнографик жиҳатдан ўзига хос минтақани яратган тибет халқлари (4,2 миллионга яқин) Тибет ва қўшни вилоятлар (Юннани, Гансу, Синчуан)да яшайдилар. Улар асосан деҳқончилик ва чорвачилик (қўтос, майда шохли мол, йилқи боқиш) билан шуғулланадилар. Чорвадор аҳоли яйловларда кўчиб юради, ўтроқ аҳоли эса қишлоқларда 1—2 қаватли, баъзан 3 қаватли уйларда истиқомат қилади. Кўчманчи халқ чодирларда яшайди.

Тибетлик эркак ва аёллар теридан тикилган шим ва жун халат киядилар. Аёллари бош кийимларига ҳар хил тангалар, чиғаноқлар қадайдилар. Уларнинг асосий таомлари қўтос гўштидан пиширилади ва сут маҳсулотлари истеъмол қилинади, дон экинларидан талқон (цзамба) тайёрланади, байрамда гуруч ёки буғдой унидан нон пиширилади. Қўтос транспорт вазифасини ўтайди. Тибетликларнинг сеvimли ичимлиги чой. Унга эритилган сариеғ ва туз солиб цзамба билан ичадилар. Ҳар хил ҳунармандчилик касблари — темир ва ёғоч буюмлар ясаш, чит ва гилам тўқиш, ўймакорлик (тошга, ёғочга) кенг тарқалган.

Бу ерда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар, теократик бошқариш шакли сақланиб келмоқда. Ҳар бир тибет оиласи бир боласини монах қилиб монастырга бериши шарт бўлган. Буддизмнинг асосий тармоқларидан бири ламаизм ҳукмрон дин ҳисобланади. XVII асрда тибетда *ламаизмнинг „сарик қалпоқликлар“* мазҳаби ҳокимиятни қўлга олиб, 1951 йилгача ҳукмронлик қилган. Сўнгги йилларда тибетликларнинг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида анча ўзгаришлар рўй берди.

Бутун Шарқий Осиёда халқ оғзаки ижоди тадрижий ривожланиш босқичларидан ўтган: ҳар хил дoston ва эртаклар, афсона ва латифалар, рақс ва қўшиқлар кенг тарқалган. Ўзига хос театр, балет ва цирк ривожланган. Мусиқа ҳам ўзига хос бўлиб, масалан, Хитойда мусиқа тарбияси давлат ихтиёридадир. Тасвирий санъат асрлардан асрларга гуркираб

ўсган, ривожланган, айниқса, рассомчилик, гравюра, бадий тўқиш, ҳайкалтарошлик қадимдан маълум бўлиб, меъморчилик ва диний иншоотларда ўзининг ёрқин ифодасини топган. Ҳали-ҳануз дostonлардаги қадимий қаҳрамонлик образларига жуда илиқ муносабатда бўлинади. Масалан, мўғул ва туркий халқларнинг эпосида куйланган Гэсэрхон ёки жасур баҳодир Хон-Хулуг билан Олдой-марган курашлари ва улар минган от образлари мил.ав. I минг йилликка оид „хайвон стили“даги декоратив безакларда акс эттирилган. Хитой фольклори („Учподшолик“ туркуми), инцзу („Ашма“ достони) ва бошқа халқларнинг ижодида қаҳрамонлик курашлари муҳим ўринни эгаллайди. Энг қадимий антология намуналари (хитойларнинг „Шицзин“ ва „Юэфу“, японларнинг „Маньёсю“ ва „Кокинсю“ тўпламлари) халқ оғзаки ижоди юксак даражага кўтарилганлигидан дарак беради. Шарқий осиеликларда халқ поэтик ижоди билан musiқа санъати узвий боғланган. Ҳозиргача кенг тарқалган *мяо* халқларидаги бой маросим ва севги кўшиқларини, муҳаббат лирикасини musiқасиз тасаввур қилиш қийин.

Шарқий Осиё халқлари энг қадимий ёзув тизимини яратганлар. Мил.ав. II минг йилликнинг бошларида пайдо бўлган хитой *иероглиф ёзуви* кўшни мамлакатларга тарқалиб ўрта асрларда халқаро аҳамиятга эга бўлган (Европада лотин тили сингари) муҳим маданий восита ролини ўйнаган. Хитой иероглиф тизими даставвал маънони ифодаловчи белгилардан иборат бўлиб, анча енгил ва тез тарқалишига имкон берган. Шу ёзув асосида вьетнамлар, японлар ва корейслар ўз ёзув тизимларини кашф этганлар. VI—IX асрларда туркий халқлар *руник*, кейин *уйғур* алфавитидан фойдаланганлар.

Шарқий Осиё халқларининг маданиятига беқиёс зўр таъсир ўтказган динлардан бири *буддизм* динидир. У аввал Хитойга, кейин Япония ва Кореяга эраизмининг биринчи асрларидаёқ тарқалган. Ниҳоятда янги шароитга тез мослашадиган буддизм дини маҳаллий вазиятга қараб ўзгариб, янги, турли мазҳабларни яратган. Барча келгинди динлар, шу жумладан, буддизм ҳам, маҳаллий диний тасаввурлар билан чатишиб ўзига хос *синкретик* диний эътиқодларни

юзага келтирган. Масалан, Хитой халқ тасаввурларида буддизм эътиқоди қадимий *конфуцийлик* — ахлоқ-этика таълимотининг белгилари ва кўп художик — *даосизм* ғоялари билан аралашиб кетган. Японияда маҳаллий заминда яратилган *синтоизм* дини билан буддизм таълимоти қўшилиб ўзига хос диний тасаввурларни пайдо қилган. Айрим тунгусманчжур халқларида, қисман дахурлар ва корейсларда буддизм ва даосизм билан бирга *шаманизм* ҳам кенг тарқалган. Тибет ва мўғул халқларида ҳозиргача *буддизм* — *ламаизм* сақланиб келмоқда. Хуэй (дунган)ларда ва туркий халқлар (ўзбек, уйғур, қozoқ, қирғизлар)да *ислом дини тарқалган*. Жануби-ғарбий Хитойда маҳаллий қабилавий динлар ҳам сақланган. Корейсларда ҳам диний эътиқодлар ва ибодатлар турли ибтидоий тасаввурлар билан аралашиб кетган. Бу ерда қадимги табиатга сиғиниш ва анимистик тасаввурлар шаманизм белгилари билан чатишиб кетган. Кореяга IV—VI асрларда кириб келган буддизм X асрда давлат динига айланади. XIV асрга келиб конфуцийлик давлат дини деб эълон қилинади. Жанубий Кореяда расмий маълумотларга қараганда, аҳолининг 73 фоизи диндор (47 фоизи буддист, 19 фоизи конфуцийлик ва ҳ. к.). Японияда (1977 йили) аҳолининг 77,7 фоизи ўзини синтоист ва 76,6 фоизи буддист деб ҳисоблаган (баъзилари икки динга ҳам яқин туради). Айнлар асосан ўзларининг уруғ-қабилавий динларини сақлаб қолганлар. XVI асрларга келиб буддизмнинг ламаизм мазҳаби эски динларни сиқиб чиқара бошлайди. Айтиш керакки, Шарқий Осиё халқларининг тақдирида диний эътиқодлар муҳим роль ўйнамаган.

6- §. ШИМОЛИЙ ОСИЁ ЁКИ СИБИРЬ ХАЛҚЛАРИ

Россиянинг ярмидан кўпроқ қисмини эгаллаб олган Сибирнинг бепоён даштлари, тайга ва ўрмонларида қадимдан 30 дан ошиқ турли элат ва этнографик гуруҳлар яшайди. Улар фанда хўжалик, маданий хусусиятларига қараб бир неча тарихий-этнографик минтақаларга бўлинган: Жанубий Сибирнинг ўрмон дашт қисми; Ғарбий Сибирнинг Тайга ва Тундра бўйи томони, Олтой-Саян қисми; Марказий Сибирь; Амур-Приморье ўлкаси ва Шимоли-шарқий чекка қисми.

Сон жиҳатдан нисбатан кам ҳисобланган маҳаллий Сибирь халқлари (умумий аҳолиси ҳозир 25 миллиондан ортиқ бўлса-да, маҳаллий туб элатлар тахминан бир миллиондан кўпроқ) жуда катта ҳудудда жойлашган. Масалан, 328 мингдан ортиқ аҳолига эга бўлган ёкутларнинг автоном республикасининг ҳозирги ҳудудда Франция территориясига нисбатан олти ҳисса катта, ёки Бурят Автоном Республикаси туб аҳолиси сони 353 минг кишидан иборат бўлиб, эгаллаган территорияси Буюк Британияга бир ярим баравар келади.

Сибирь халқлари бироз ўзини тиклаб этно-иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-маданий тараққиёт йўлига чиқдилар. Ҳозир Сибирь ва Узоқ Шарқда учта автоном республика, учта автоном вилоят ва тўққизта автоном округ мавжуд.

Ҳўжалик-маданий тавсифномаси нуқтаи назардан Сибирни иккига бўлиб турган Енисей дарёсининг жанубида деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги, Ўрта ва қуйи Обь дарёси бўйларида овчилик, энг шимолий қисмида Тундрада бугучилик, Енисей ва Лена дарёлари ўрталарида тайга бугучилиги ва овчилик хўжалиги ажралиб туради. Саян-Олтой тайга тоғликларида барча мазкур хўжаликларни мужас-самлаштирган ўзига хос этнографик дунёни кўриш мумкин. Амур-Приморье районида ҳам махсус этнографик хусусиятларга эга бўлган балиқчилик ва овчилик хўжалик типини учратамиз. Чукотка-камчатка районида эса қадимий „палеоосиё“ маданияти билан боғлиқ махсус овчилик ва бугучилик типи диққатга сазовор.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Сибирь қадимдан русларни ўзига жалб қилиб келган. Бу ерга XVI асрдан бошлаб янги ерларни кашф этувчи руслар томонидан йўл очиб берилган эди. Бир аср ўтмай Сибирга келган русларнинг сони 150 мингдан ошиб кетган ва маҳаллий туб аҳоли сонига яқинлашган. Ҳозирги даврда Сибирда яшовчи 25 миллионли аҳолининг деярли 90 фоизи ёки ўндан тўққиз қисми руслар (22млн.), украинлар (1млн.) ва белоруслар (200 минг).

Лингвистик жиҳатдан Сибирь халқлари бир неча тил оиласи ва туркумларига эга. Биринчи ўринда энг кўп сонли *Олтой* тил оиласига кирадиган элат ва халқлар туради. Уларни

уч туркумга бўлиш мумкин: *туркий*, *мўғул* ва *тунгус-манжур* тиллари. Энг катта туркий тил туркумига *олтой-саян* халқлари (олтойликлар, туваликлар, хакаслар, шўрлар, чулимлар, туфалар ёки қорагаслар), Фарбий Сибирь татарлари (ишим ва тоболликлар), Шимолий Сибирдаги ёқутлар ва дўлганлар киради. Мўғул тил туркумига фақат бурятлар киради. Тунгус-манжур тилларида эвенк (тунгус)лар ва уларга яқин эвен (ламут)лар, қуйи Амурда ва Уссурий ўлкасида яшовчи нанай (гольд)лар, улчилар, ўрўчи ва удегейлар, Сахалиндаги ўрўкилар гапиради. Фарбий Сибирда яшовчи ханти-мансилар, самодий халқлари (ненец, энец ва селкуплар) урал тил оиласига оид кам сонли элатлардир.

Энг қадимги Осиё халқларига (одатда „палеоосиё“ деб атайдилар) юқорида тилга олинган туркумларга кирмайдиган Шимоли-шарқий Сибирда яшовчи *ительменлар*, *чукчилар*, *коряклар*, *калима юкагирлари* киради. Палеоосиё тил туркумига Амур қуйи оқимида ва Сахалинда жойлашган нивха (гиляк) анларни ҳам киритадилар. Марказий Енисейда яшовчи кетларни бир вақтлар жуда кенг тарқалган мустақил Енисей тил оиласига оид дейиш мумкин. Қисман Чукотка ва Врангел оролида яшовчи *эскимос* ва *алеутлар* ўзига хос тил оиласини ташкил қилади.

Антропологик жиҳатдан Сибирь халқлари асосан монголоид ирқига оид. Аммо Енисейнинг ғарбида яшовчи аҳолида европоид ирқининг таъсири сезиларли.

Сибирь халқларининг келиб чиқиши ва шаклланиш тарихи энг қадимги давр — юқори палеолитга бориб тақалади. Неолит даври (мил.ав. IV—II минг йилликлар)га келиб ибтидоий овчи ва балиқчи элатлар Амур, Енисей, Лена ва Обь каби йирик дарё воҳаларини, Камчатка ва Чукотканинг ичкари соҳилларини ҳам эгаллаб олганлар, ҳозиргача етиб келган тил туркумлари илдизи ўша даврларга бориб тақалди. Бутун Шарқий Сибирни Енисейдан Охота денгизигача эгаллаб олган „палеоосиёликлар“ бир неча мустақил этнолингвистик бирикмалардан иборат эди. Улар ўз навбатида турли тилда гапирадиган майда туркумларга бўлинган. Амур воҳасининг анча қисмини гиляклар, Охота денгизи соҳиллари ва қисман Чукоткани коряк ва чуқчиларнинг аждодлари, Камчатка ва Беринг қирғоқларини эскимослар, Обь ва

Енисейнинг юқори оқимини кетларга қардош қабилалар, Юқори Лена ва Байкал бўйларини юкагирлар эгаллаган эди. Зауральеда, яъни Обь дарёсининг пастки ва Марказий оқимларида мил.ав. V—III минг йилликда урал тил оиласига оид угор халқлари (хантӣ-манси) ҳам самодийлар жойлашган. Мазкур элатлар овчилик ва балиқчилик билан шуғулланганлар.

Жанубий Сибирь даштларида неолит даврида турли овчи қабилалари дайдиб юрганлар. Мил.ав. III минг йилликлар бу ерда Фарбдан келган европоид типдаги чорвачилик билан шуғулланувчи элатлар пайдо бўлади. Кейинги минг йилликда Жанубий Сибирни *андронов* маданияти типдаги ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи бронза даври элатлари эгаллайди. Милод бошларида бу ерга олтой тил оиласига оид *туркий* ва *тунгус* қабилалари босиб киради. Эҳтимол, улар Саян-Олтой ва Байкал бўйларидан келгандир. Байкал атрофларида мўгул тилидаги бурятларнинг аждодлари ҳам яшаган.

Милоднинг VI—X асрларида қадимги туркий элатлар Обь ва Енисейнинг юқори қисмидаги Байкал кўли атрофида жуда кенг худудни эгаллаб олганлар. Ўша даврда эвенкларнинг тунгус аждодлари Шарқий Забайкалье, Амур воҳаси ва Марказий Сибирга тарқалган. Мўгул истилосидан кейин бу ердаги туркий элатларнинг бир қисми Лена дарёсининг Марказий оқимига кўчиб маҳаллий „палеоосиё“ лилар билан аралашиб ёқут халқига асос солган. Мазкур мураккаб этник жараён кейинги асрларда ҳам қисман давом қилиб келган. Унинг моҳиятини тўлиқроқ тасаввур қилиш учун айрим йирик халқларнинг этногенези ва этник тарихи устида қисқача тўхтаб ўтиш зарур.

Сибирнинг нисбатан энг кўп сонли халқларидан ёқутлар (328 минг) қадимий этнослардан бири ҳисобланади. Улар ўзларини *сахта* деб атайдилар ва Ёқутистон Автоном Республикасининг туб аҳолиси бўлиб, Лена дарёсининг Ўрта оқимида, Жанубий Олдан ва Вилюяда, қисман Олекманинг қуйи оқими ва Шимолнинг чекка районларида жойлашган. Айрим гуруҳ ёқутлар Красноярск ўлкасининг шимолида, Магадан, Сахалин ва Амур вилоятларида ҳам яшайдилар.

Ёқут этноси асли милоднинг II минг йиллигининг биринчи ярмида Лена дарёсининг Марказий оқими ҳавзасида Байкал соҳилларидан келган туркий қабилаларнинг маҳаллий *палеосиё* ва *тунгус* тилларидаги элатларни ўзига сингдириб юбориши натижасида пайдо бўлган. Энг охириги элатларнинг кўчиб келиши XIV—XV асрларда рўй берган. XVII асрларда ёқутларнинг катта гуруҳлари Лена, Яна, Индигирка ва бошқа йирик дарёларнинг водийларига ёйилиб маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетганлар. Ёқутларнинг этник консолидацияси XVII асрларнинг 20—30-йилларидан, яъни ўлкани Россияга қўшилиш давридан кейин тугалланади.

Иккинчи йирик халқлардан бурятлар (353 минг киши) XVII асрда турли мўғул қабилалари (булағатлар, эхиритлар, хориндилар ва хўндўрлар)дан ташкил топган, уларга кейин бошқа мўғул қабилалари ва қисман эвенклар қўшилган. Октябрь тўнтаришидан аввал бурятлар икки қисмга бўлинган: гарбий ўтроқ чорвадорлар ва деҳқонлар (Православ динида) ҳамда шарқий (Забайкалье) кўчма чорвадор қисми (ламаизм динида).

Ўтмишда *урянғайликлар*, *сойотлар* ёки *саянликлар* деб ном қозонган ҳозирги *тувалилар* (166 минг киши)нинг келиб чиқиши асли VII—VIII асрлардаги *ўрхун-енисей* ёзувларини яратган туркий қабилалар билан бевосита боғлиқ бўлган. Уларнинг этногенезида самодий қабилалари ҳам қисман иштирок қилган. Ёки илгари нотўғри *йўрўтлар* деб аталган олтой халқи (60 минг) ҳам қадимий *самодий*, *кет*, *угор* ва *турк* қабилаларининг узоқ давр давомида аралашиб кетиши натижасида, жанубий олтойликлар эса Саян-Олтой қадимий турклари (VI—VIII асрлар) билан кўчиб келган мўғул қабилалари (XIII ва XVI—XVIII асрлар) билан аралашishi оқибатида пайдо бўлган эди. Ҳозир олтойликлар Юқори Обь дарёси ҳавзасидаги ва Олтой тоғи оралиғидаги водийларда яшайдилар ва ўзининг автоном вилоятига эга. Бошқа Шимолий халқларнинг ҳам этногенези ва этник тарихи шундай мураккаб.

Сибирнинг табиий-географик шароитига мослашган ҳолда қадимдан бир неча хўжалик-маданий типлар пайдо бўлган. Олтой-Саяндаги бурятлар, Фарбий Сибирь ва Ленанинг Ўрта

оқимида жойлашган ёқутлар чорвачиликка эга бўлиб, от, кўй ва туя боққанлар. Байкал бўйи бурятлари ярим кўчма чорвачиликни ўтроқ деҳқончилик хўжалиги билан бирга олиб борганлар. XIX асрлардан бошлаб русларнинг таъсири остида деҳқончилик хўжалиги анча ривожланган. Олтойнинг тоғли ва тайга районларида яшовчи аҳоли овчилик билан шуғулланган. Ёқутлар яқин давргача ярим кўчманчи чорвачилик (қорамол ва йилқичилик) билан бир қаторда балиқчилик ва овчилик (гўшт ва қимматбаҳо тери маҳсулоти етказиш) хўжалигига эга бўлганлар, шимолий ёқутлар эса қисман буғу ҳам сақлаганлар.

Катта-кичик дарё воҳаларида ва тармоқларида, денгиз соҳилларида жойлашган *нанай, ульчи, нивхи, коряк, ительмен, ханти-манси* ва жанубий *селькуплар* ўтроқ балиқчи хўжалик типи вакиллари дир. Уларнинг бутун ҳаёти ва тирикчилиги балиқчилик ва қисман овчилик билан боғлиқ бўлган.

Шарқий Сибирда яшовчи *эвенк, эвен, дўлган, туфалар, ўрмон ненецлари, селкуп* ва *удэгейлар* овчилик, буғучилик хўжалиги билан шуғулланганлар. Уларнинг асосий касби овчилик билан буғучилик бўлса-да, кўшимча балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар. Кўчманчилик билан турмуш кечирган мазкур элатлар буғулардан юк ташиш ва транспорт сифатида фойдаланганлар, энгил қайиқ, чана ва чанги ҳам улов сифатида ишлатилган.

Ненец, чукчи ва коряклар тундра буғучилик хўжалигига эга бўлганлар. Улар қишда тайга чеккаларига, ёзда денгиз соҳилларига, кузда яна тайга томон йил бўйи буғулари билан кўчиб юрганлар. Тундра буғучилари икки, тўрт ёки беш буғу кўшилган энгил чана (нарта)ларда кўчманчилик қилиб ҳаёт кечирганлар.

Шимоли-шарқий Сибирда, асосан Чукотка соҳилларида яшовчи эскимослар, ўтроқ чукчи ва коряклар денгиз ҳайвонларига ов қилувчи арктикаликлар хўжалик типини ташкил қиладилар. Улар йил бўйи морж ва тюленларга санчқи билан ов қилганлар. Ёз пайтларида энгил тери билан ўралган ёғоч қайиқларда, қишда ит кўшилган чаналарда овга чиққанлар.

Сибирь халқларининг моддий маданияти уларнинг хўжалик фаолиятига мослашган. Чорвачилик билан машғул

аҳоли кўчма ва ўтроқ типдаги уйларда яшаганлар. Бурят ва олтойлар конус шаклидаги кигиз ёпилган ўтов уйларда, ёқутлар дарахт қобиғи ёпилган ўтовсимон „яраса“ номли уйларда яшаганлар. Ўтроқ аҳоли ёғоч уйлар ҳам қурганлар. Балиқчилик билан шуғулланувчи элатлар ўтмишда ертўлаларда, кейин хитойча *фанза* типдаги тўғри бурчакли ёғоч уйларда истиқомат қилган. Кўчманчи овчи ва буғучи ненец ва эвенкларда кўчиришга қулай бўлган тери ёки дарахт қобиғи билан бекитилган конус қапа шаклидаги чайла („чум“) тикланган. Эскимос ва чукчиларда ертўла шаклидаги муздан тикланган уйлар мавжуд. Ҳозирги даврда барча Сибирь халқлари замонавий уйларга эга. Кўчма хўжалик билан шуғулланувчи аҳолининг анъанавий кийимлари тери ва матодан турли хилда тикилган чопон ва пўстинлар, кўйлак ва иштонлар, этик ва қалпоқлардан иборат бўлган. Ўтроқ балиқчилар балиқ терисидан, буғучилар ва овчилар буғу ҳамда бошқа ҳайвонларнинг терисидан кийим ва пойабзаллар тикканлар. Эркак ва аёлларнинг кийимлари унча фарқ қилмаган. Арктика овчиларида теридан икки қават қилиб бошдан-оёқ яхлит тикилган кийим бўлган.

XX асрга қадар Сибирь халқларининг ижтимоий турмуши ибтидоий ишлаб чиқаришга асосланган архаик шаклдаги муносабатлардан иборат эди. Уларнинг социал тузумида ҳатто она уруғи даврига оид сарқитлар (матрилокал никоҳ қолдиқлари, авонкулат, яъни она томонидаги тоғанинг махсус роли, фратрий ташкилоти ва бошқа ибтидоий, ижтимоий ва оилавий турмуш одатлари) сақланиб келган. *Ханти-манси, селкуп, эвенк, нивхи* каби элатларда уруғ-жамоа тузуми емирилиб синфий жамиятга ўтиш жараёни бошланган. *Бурят, олтой* ва *ёқутларда* эса илк патриархал феодал муносабатлари ўрнатилган эди.

Сибирь халқларининг кўпчилиги ёзувсиз, ниҳоятда қо-лоқ маданиятга эга бўлганлар. Уларнинг маънавий ҳаётида уруғ ва оила арвоҳларига, табиат кучларига сифиниш каби ибтидоий динлар ҳукмронлик қилиб келган. Фарбий Сибирь татарлари дастлаб шомонизм каби ибтидоий динларга итоат қилганлар, фақат XVI асрда ислом динига ўтганлар. Бурят ва қисман олтой халқларида *буддизм* дини кенг тарқалган.

Бутун Сибирь халқларида энг кенг тарқалган диний эътиқод *шомонизм* эди. Шомонийлик динида шомон зикрга тушиб ўзини жазавага тушган ҳолда арвоҳлар билан бевоҳита муносабат қилишига қурилган. Унга кўра Шомон арвоҳлар воситасида касалларни даволаши, очлик ва турли мусибатларни тугатиши, бола туғилиш, овда ва касб-ҳунарда муваффақият келтириш ёки душманларни мағлубиятга ҳукм қилиши мумкин деган ақида ҳукм сурган. Ительманларда ҳамма шомонлик қила олган бўлса, чукчиларда, ҳар бир оила бошлиғи шомонлик маросимини оила байрамларида ўтказа билган. Юкагир, ханти-манси, эвенк ва бурятларда шомонлик махсус мутахассислик ҳисобланган ва меросий касбга айланган. Бурятларда буддизм таъсирида шомонизм ниҳоятда мураккаблашиб кетган.

Сибирь халқларида бошқа ибтидоий диний тасаввурлар қатори оилавий-уруғ аجدодларига, айиқ ва бошқа ҳайвонларга сизиниш одатлари узоқ давр сақланган. Масалан, *нивха* халқида айиққа сизиниш уруғ ибодати даражасига кўтарилган. *Ненецларда* шомонийлик асосий диний эътиқод ҳисобланса-да, аммо ҳомийлик вазифасини бажарувчи оилавий арвоҳларнинг тасвири ясаиб оила бошлиғида сақланган. Улар ҳатто овчилик ва балиқчилик ҳомийлари — „сядей“ларга қурбонликлар келтирганлар.

Чор Россияси ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатиш ва маҳаллий аҳолини бутунлай бўйсундириш мақсадида XVIII асрдан бошлаб миссионерлик фаолиятини кучайтирган эди. Сибирни христианлаштириш асосан зўрлик билан амалга оширилган. Ўлканинг кўпчилик аҳолиси XIX аср охирларига келиб православ динига ўтказилган бўлса-да, маҳаллий диний тасаввурлар йўқолмаган, аксинча туб аҳолининг дунёқараши ва хатти-ҳаракатига таъсир кўрсатиб қолаверди.

Ўтган асримизнинг 50-йилларидан бошлаб Сибирда урбанизация жараёни шиддатли тус олди. Айни пайтда шимолий ненецларнинг 68 % и шаҳарларда жойлашган, хантларнинг 66,5 фоизи, чукчилардан 62,5 фоизи шаҳарликларга айланган. Шимолий халқларнинг шаҳарга кўчиб келиши уларнинг турмуш шароити ва маданияти, меҳнат характери, билим даражаси, социал-маданий савияси

Ўзгарганлиги, янги эҳтиёжлар пайдо бўлганлигининг оқибатидир.

Сибирь халқларининг ҳозирги маданий даражаси уларнинг таълим савияси билан боғлиқ. Масалан, Шимолий халқларнинг 1926 йилда 90 фоизи саводсиз бўлган бўлса, ҳозир кўпчилик аҳоли ўрта ва тўлиқсиз ўрта билимга эга. Ҳозирги даврда улар учун давлат таъминотига ўтган мактаб-интернатлар, махсус ўқув юртлар очилган ва бошқа иқтисодий-маданий шароитлар яратилмоқда.

III БОБ. АФРИКАНИНГ ЭТНИК ТАЪРИФИ

Баъзан илмий ва сиёсий адабиётларда Африкани „қора қитъа“ деб атайдилар. Аслида турли ирқ ва элатлар жойлашган бу қитъа ўзининг табиати ва иқлими билан ҳам хилма-хил, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси билан ҳам ранг-барангдир. Африка Ер қуррасидаги қитъалардан катталиги жиҳатдан Осиёдан кейин иккинчи ўринда туради. Унинг ҳудуди 30,3 млн.км². бўлиб Европадан уч ҳисса катта.

Африканиннг аҳолиси 1983 йилги маълумотларга қараганда 518 млн. кишидан ортиқ (1955 йил 220 млн.). Бу ерда энг катта кўп миллионли миллатлар (мисрликлар, жазоирликлар, марокашлар, амхара ва ҳ. к.), катта халқ ва элатлар (хауса, фульбе кабилар) билан бирга майда теримчилик ва овчилик билан кун кечирувчи дайди ибтидоий қабилалар ҳам яшайди. Ҳозирги Африкада тахминан 300—500 та халқ ва элатлар мавжуд. Шулардан 111 таси бир млн. кишидан ортиқ аҳолига эга бўлиб бутун қитъа аҳолисининг 87,1 фоизини ташкил қилади, 11 таси 10 млн.дан ортиқ аҳолига эга.

Африка қитъасини тўрт томондан Тинч ва Атлантик океанлари ҳамда Ўртаер денгизи сувлари ювиб туради. Уни Европадан Гибралтар бўғози (эни 14 км.), Осиёдан Суэц канали ажратиб туради. Қитъани экватор тенг ўртасидан кесиб ўтиб унинг энг жанубий ва энг шимолий қисмлари субтропик иқлими, серунум, киши яшашга қулай жойлардир. Асли Африканиннг рельефи катта ясси тоғ шаклида бўлиб, чеккаларида баланд тоғлар мавжуд. Унинг шимолида Атлас, шарқида Абиссин ва Шарқий Африка тоғ тизмалари жойлашган. Қитъаниннг 30 % ҳудуди баланд тоғлар ва онда-

сонда учрайдиган ўзига хос бута ўсимликларидан иборат саванна, қолган қисми чангалзорлар, тропик ўрмонлар ва бепоён саҳролар эгаллайди. Африканинг энг катта дарёси Нил, Нигер, Конго, Замбези соҳилларига яқин жойлашган баланд тоғ тизмаларидан бошланиб қитъанинг ички қисмига катта-кичик ирмоқларини ёйган. Кўллар асосан шарқий қисмида жойлашган бўлиб, энг йириклари Виктория, Танганьика, Ньяса, Мверу ва марказдаги Чад кўлидир. Бошқа кўллар ёзга бориб жазирама иссиқда қуриб қолади. Кабир саҳролар шимолида Сахара, Жанубда Калахари ва Намибдир.

Ўсимлик дунёси жуда бой. Конго воҳасида ва Гвинея бўғози соҳилларида тропик ўрмонлар ўсмоқда. Саванна даштларини ҳам тропик ўрмонлар шимолий ва жанубий, шарқий томондан ўраб олган. Тропик иқлимли жойларда Жанубий Америкадан келтирилган какао, шарқий соҳилларда кокос пальмаси, Шимолда қимматбаҳо пробка дарахти, Нил воҳасида пахта экилади. Африка асли банан, емишли ямс илдизи, ер ёнгоғи (арахис) ва ер ловияси, хурмо ва ёғ пальмаси, ҳабаш нони (тэффа), кофе ва каучук дарахти (ландольфия) ватанидир. Чорвачиликка қулай хашакка бой савана бўлса-да, чорванинг ашаддий душмани *цеце* чивини туфайли бу соҳа суст ривожланган. Аммо ҳайвонот дунёси бой, турли катта-кичик қушлар, фил, каркидон, оҳу, гиппопатам ва бошқа туёқли ҳайвонлар, йўлбарс, арслон каби катта йиртқичлар, ҳар хил маймунлар, турли кемирувчи ва судралувчилар кўп учрайди. Қазилма бойликлардан Африкада олмос, олтин, платина, уран, темир рудаси, мис, алюмин, кобальт, фосфорит, нефть, кўмир мавжудлиги қитъани бой хомашё хазинасига айлантирган.

Африка қитъасининг ранг-баранг табиати сингари аҳолининг этник қиёфаси, жойлашуви ва зичлиги ҳам турличадир. Сўнгги маълумотларга қараганда, бу ердаги 500 миллиондан ортиқ аҳолининг этник жойлашуви қуйидагича: Ғарбда 137 млн., Шарқда 130 млн, марказий қисмида 52 млн., Жанубда 32 млн. киши яшайди. Нил водийсида бир кв.км. ҳудудга 700 киши тўғри келса, қитъанинг умуман бошқа қисмига ўртача 2—10 киши, Сахара қисмига эса 0,3 киши тўғри келади. Умуман Ер куррасидаги аҳоли зичлиги

Африка қитъасида икки ҳисса кам бўлиб, ўртача ҳар кв. кмга 13—14 киши тўғри келади.

Антропологик жиҳатдан Африка аҳолиси учта йирик ирқ, ўрта ва аралаш типлардан иборат. Қитъанинг Шимолида Сахаранинг жанубигача европоид ирқига оид қора кўз, тўлқинсимон қора соч, буғдой майиз танли, узунчоқ юзли бироз бургутсимон қирра бурунли *араблар*, *барбарлар* яшайди. Эфиопия ва Сомали яриморолида Ўрта ирқ ҳисобланган териси бироз қорамтироқ, юзи кичикроқ, лаби қалинроқ, Марказий ёки новча бўйли *амхара*, *галла*, *тигре* ва бошқа халқлар жойлашган. Африканинг асосий аҳолиси ҳисобланган кўпсонли асл негроидлар Сахарадан Жанубда Фарбий ва Марказий Суданда, Нилнинг юқори қисмида, Конго воҳасида, Шарқий тропик Африкада ва қитъанинг жанубида катта территорияга тарқалган. Улар қоп-қора тани, қора кўзи ва спирал (бурама) сочлари, ияги бироз олдинга чўзилган (прагматизм), қалин лаби, кенг ва пучуқ бурунли, кўса соқол ва камтуйли белгилари билан ажралиб турадилар. Катта негроид ирқи ичида узун бўйли (180 см.га яқин) ва ниҳоятда қора рангли *нилотлар* типи Нил дарёси юқори оқимларида ва Буюк кўллар атрофида учрайди. Конго воҳасининг тропик ўрмонларидаги пакана бўйли (Марказийча 141—142 см.) бироз қорамтироқ танли, серсоқолли, пучуқ бурунли, лаби кичикроқ *пигмейлар* ҳам бошқалардан фарқ қилади. Жисмоний тузилиши жиҳатидан Африканинг энг жанубий қисмида яшаётган *бушменлар* ва *гуоттентотлар* махсус антропологик типни ташкил қиладилар. Улар асли негроид белгиларидан ташқари баъзи монголоид белгилари (ялпоқ юзли, саргиш танли) ва стеатопигия (сағрига нисбатан кўпроқ ёғ тўпланиб осилганроқ) кўриниши, бадан ва юзга эрта ажин тушиши билан бошқа ирқлардан ажралиб турадилар. Мадагаскар аҳолиси ҳам негроид ва монголоид ирқлари аралашмасидан пайдо бўлган махсус типлардан иборат.

Африка қитъаси тил жиҳатдан кам ўрганилганлиги туфайли ҳозир бир неча тизим ва классификациялар мавжуд. Сўнгги тадқиқотларга биноан энг кенг тарқалган классификация асосида африка тиллари тўртта катта тил оиласи: *семит-хамит* ёки *афросиё*, *нигер-кордофа*, *нил-сахара* ва *койсан* тилларига бўлинган. Ўз навбатида улар ҳам катта-

кичик туркум ва гуруҳларга бўлинган. Шулардан энг кўп сонли семит-хамит тил оиласига оид халқлар *семитлар, барбарлар, кушитлар, чадлар* қитъанинг 3/1 қисмини ташкил қилади ва бутун Шимолий ва Шимоли-шарқий Африкани эгаллаб олганлар.

Мазкур тил оиласига кирган араб тилида гапирадиган аҳоли (мисрликлар, жазоирликлар, тунисликлар, ливияликлар ва ҳ. к.) XII—XIII асрларда Арабистон яриморолидан оммавий кўчиб келиб маҳаллий кўп сонли туб элат ва халқлар (қадимий мисрлик ва барбарлар) билан аралашиб кетиши натижасида пайдо бўлган. Улар ҳозир 100 млн. кишидан ортиқ бўлиб, Африка аҳолисининг 5/1 қисмини ташкил қилади. Энг қадимий туб аҳоли авлодларидан барбарлар фақат Мағриб тоғликларида ва Сахара воҳаларида сақланиб қолган. Аммо уларнинг кўпчилиги (кабиллар, туареглар, риф ва ҳ.к.) ҳозир асл тилларини йўқотиб, араб тилида гапирадилар.

Семит гуруҳига кирган энг йирик халқлардан *амхара, тиграи* ва *тигре* ҳозирги Эфиопия миллатининг негизини ҳосил қилади. Хамит-семит тил оиласига оид кушид туркумига амхара халқига яқин галла, Эфиопия жанубида яшовчи *сидамо* ва *сомали* халқлари киради. Семитга оид чад гуруҳига кирадиган *нигерия* халқлари ва уларга яқин *хауса, баде, бура* ва бошқалар қитъанинг анча ҳудудини эгаллайди.

Нил-сахара тил оиласи учта йирик гуруҳ — *сонгаи, сахара* ва *шари-нилга* бўлинади. Мазкур оилага учта ўзига хос тилга эга кичик элатлар — *маба, фур* ва *кома* киради. Сонгаи туркумидаги халқлар Нигер дарёсининг ўрта оқимидаги давлатлар — Мали, Нигер, Юқори Вольта ва Нигерияда, Сахара туркумига оид халқлар Чад кўли атрофида ва Марказий Сахаранинг чўл қисмида ҳамда қисман Нигерияда яшайдилар. *Шари-нил* тил туркумидаги халқлар Юқори Нил воҳаларида, Викториа ва Рудольф кўллари атрофи (Судан Республикаси, Уганда, Кения)да жойлашган.

Африканинг Жануби-ғарбий қисмида асосан Намибия, Ботсвана ва Анголада, ўзига хос *койсан тил* оиласига оид халқлар — *бушменлар, гуттентотлар* ва тоғлик *дамаралар* яшайди. Улар ўтмишда Жанубий Африканинг жуда кенг ҳудудини эгаллаган, аммо XVIII—XIX асрларда кўпчилик

қисмини европаликлар қириб ташлаган, қолганлари Калахари чўлларига ҳайдалган. Койсан тилларига Шарқий Африка (Танзания)даги *сандаве* ва *хатса* номли элатлар ҳам киради.

Мадагаскар оролидаги *мальгашлар тили*, антропологик тузилиши ва маданияти билан қитъа аҳолисидан анча ажралиб турадилар. Улар *австронезия тил* оиласига оид, антропологик жиҳатдан эса жануби монголоидларга яқин. Африка қитъасида яшовчи ҳинд-европа тил оиласига мансуб 11 млн.ли европаликлар бутун аҳолининг 2 фоизини ташкил қиладилар. Эски голланд тили билан маҳаллий банту ва гуттентот тиллари чатишмасидан махсус африканс тили пайдо бўлган ва элатлараро муносабатларда восита ролини бажарган.

Айрим мамлакатларда, чунончи Жанубий Африка Республикасида, Кения, Танзания ва айниқса, Маврикия оролида сўнгги йилларда кўчиб келган осиеликлар ҳам ўрнашиб қолган ва ҳозирги этник жараёнга тортилган.

Ҳозирги Африка халқларининг этник қиёфасини унинг тарихини билмагунча тўғри тасаввур қилиш мумкин эмас. Айрим африкашунослар қитъанинг мустаҳкам тарихий тараққиётини инкор қиладилар, маҳаллий аҳоли мустамлака давригача ижтимоий тараққиётга ноқобил бўлган деб айтадилар. Баъзилар Африка тарихини фақат ташқаридан келган бир қанча тўлқиндан иборат маданият ҳисоблаб, шунинг учун маҳаллий халқлар умуман турғунликка ҳукм қилинган, деб таърифлайдилар.

Аммо уларнинг акси ўлароқ, Стэнфорд университети олимлари томонидан аниқланган одам гноми африкалик эканлиги ва умуман башарият қора қитъадан ер юзига тарқалганлиги бу муносабатларни кескин, қарама-қарши қутбга ўзгартириб юборди.

Қолаверса, сўнгги йилларда қилинган археологик кашфиётлар Африка тарихининг узоқ ўтмишига оид катта бир даврни ойдинлаштириб берди. Аввалига Жанубий ва Шарқий Африкада австралопитеклар яшаганлиги аниқланиб, қитъа *қадимий одам*нинг ватани эканлиги тасдиқланди. Илк палеолит даврига оид ибтидоий маконлар Луис Лики ва кейинчалик унинг ўғли томонидан Танзанияда Олдувай жарлигида топилганлиги, Эфиопияда Чад ва Рудольф

кўллари атрофида, Жанубий Африкада 60-йиллардан кейин қилинган кашфиётлар Африка қитъасида эрампдан аввалги 10 минг йилликлардан бошлаб юксак маданият яратилганлигини исботлаб берди. Олдувай, Стелленбош ва бошқа маданиятлар антропологик маълумотлар билан бирга, қитъанинг шарқий ва жанубий қисмида қадимий тош даврида кенг ҳудудда анча такомиллашган тош қуроллар яратган ва қояларга ҳар хил расмлар чизилган кўп сонли аҳоли яшаганлигини аниқ тасдиқлаган эди.

Неолит даврига келиб (тахминан эрампдан аввалги V—I минг йилликлар) Шимолий ва Марказий Мисрда, Суданда, Сахара марказида, Шарқий Африканинг баъзи районларида, Сенегал ва Конго воҳаларида, ҳозирги Нигерия территориясида янги хўжалик фаолияти, яъни деҳқончилик ва чорвачилик шаклланиб ўтроқ ҳолатга кўчиш рўй беради. Мезолит ва неолит даврида ҳозирги антропологик типлар шаклланиб бўлган, неолит даврига келиб ҳозирги тиллар ҳам асосан шаклланиб тугаган.

Мисрликлар кўшни элатлар тўғрисида муҳим маълумотлар қолдирган. Ёзма манбалар Нилнинг ғарбий қисмида оқ танли *ливия* қабилалари, ўрта оқимида куш (кейин Нубия) мамлакатида жигар ранг танли *кушитлар*, юқори қисмида қора танли *нилотлар* ва жануброқдаги Пунт мамлакатидаги *негроидлар* ҳақида хабар бериб, Африканинг ирқий тузилиши қадимдан турли эканлигини исботлайди.

Африка қитъасида милоддан аввалги III—II минг йилликларда муҳим геологик ўзгаришлар рўй берган. Ўша даврда Сахарада қурғоқчилик пайдо бўлиб, улкан территориядан бутун элат ва халқларни кўчишга мажбур қилган. Оқибатда Сахарадан жанубда Шимолий Африка мамлакатларидан, чунончи Мисрдан фарқ қиладиган янги бир ўзига хос маданият шакллана бошлайди. Нигерия ва Бенуэ дарёсининг шимолида пайдо бўлган *нок* маданияти вакиллари (милоддан аввалги IX милоднинг II асрлари) темир ва бошқа металлларни ишлаб чиқаришни билган ва дастлабки темир қуролларини ясаганлар.

Темир эритиш ва ундан фойдаланиш Африка халқларининг ижтимоий тараққиётида муҳим роль ўйнаган эди. Дарё водийларидаги аҳоли билан саванна қабилалари орасидаги

савдо-сотикнинг кўпайиши, катта савдо йўлларида ва чор-раҳаларида шаҳарларнинг ва савдо марказларининг пайдо бўлиши, шу асосда ижтимоий меҳнат тақсимотининг юзага келиши ва Сахаранинг жанубидаги бошқа давлатларнинг шаклланишига сезиларли таъсир ўтказган эди.

Милоднинг VIII—IX асрларига келиб, тропик Африкада синфий тузум муносабатларига асосланган бир неча йирик давлатлар шаклланиб XVI асрларгача ривожланиб келган. Шулардан араб сайёҳлари, маҳаллий солномалар, илк португал тадқиқотчилари ва жуда кўп оғзаки ривоятларда тилга олинган йирик давлат бирикмалари Гана, Мали, Сонгай, Дагомея, Хаусан шаҳар-давлатлари, Фарбий ва марказий Судандаги Канем — Борну, Бенин, Гвинея соҳилидаги Йоруба давлати, қадимги Конго ва Эфиопия давлатлари, Шарқий Африка қирғоғидаги шаҳар-давлатлар, афсонавий Мвене Мутапа (Мономотана) подшолиги ва Зимбабве давлатларини санаш мумкин. Улар анча ривожланган ишлаб чиқариш кучларига эга бўлган ижтимоий мулк ва юксак маданият яратганлар. Муайян даврларгача Африка давлатларининг энг тараққий қилган қисмлари жаҳон тарихи билан қадам бақадам, тенг ривожланиб ижтимоий тараққиётга муносиб ҳиссасини кўшиб келганлар. Ҳаттоки, қитъа мустамлака қилинганидан кейин ҳам бу ерда XVIII—XIX асрларда бир неча феодал давлатлар (Фульбе ва Тукулёра теократик давлатлари, Руанда, Буганда, Бурунди) ва қабилавий иттифоқлар (зулу, матабеле) пайдо бўлган эди.

Демак, Африка халқлари қадимий даврлардан то ҳозиргача ижтимоий тараққиётдан чеккада қолмай, тадрижий ривожланишда бўлганлар. Аммо кейинчалик ижтимоий-иқтисодий анча орқада қолиб кетишига мустамлакачиларнинг зулм ва таъқибга қурилган сиёсати, қул савдоси ва қулдорлик сабаб бўлган. Айрим мамлакатларнинг ва элатларнинг ибтидоий ва илк феодализм даражасида сақланиб қолишида бошқа ўлкалардаги сингари объектив ва субъектив омиллар ҳам таъсир қилган. Мустамлака арафасида Африка халқлари турли ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасида турганлар, юксак маданият яратган йирик давлатлар билан бир қаторда, ҳали ибтидоий-жамоа тузumi муносабатлари кучли бўлган қабилалар ҳам мавжуд эди.

Африка қитъасини мустамлакачилар томонидан босиб олинishi XV аср охирларидан бошланади. Бу даврда келгинди европалықлар билан маҳаллий аҳоли ўртасида маданий тафовут унча сезилмаган. Энг фожиали воқеалар кейинги асрдан бошланган. Дастлабки сармоя жамғариш натижасида XVI аср бошларида кенг миқёсда авж олган қул савдоси Фарбий ва Жанубий Африка халқларининг тарихий тараққиётини тўхтатибгина қолмай, балки бир неча асрлар орқага итқитиб ташлаган эди. Аввал португалиялықлар, кейин Англия, Голландия ва Франция қитъа ўлкаларининг очықдан-очық барча бойлықларининг йиртқичларча талон-тарож қылганлар, оғир солиқлар солганлар ва минглаб кишиларни зўрлаб олиб кетиб, қул қилиб сотганлар. Айрим ўлкаларда, айнықса, Гвинея соҳилларида, Конго қуи оқимида ва Анголада қул савдоси натижасида аҳолиси камайиб, хўжалиги ва сиёсий-иқтисодий ҳаёти турғунлик ва вайроналикка маҳкум қилинган, баъзи обод ўлкалар бутунлай харобага айланган. Қулдорлик туфайли вафот этган ва Америкага олиб кетилган кишиларнинг сони 100 млн.дан ортық бўлган. Қитъадаги мустамлакачиликларга қарши урушлар, ички зиддият ва курашлар ҳам минглаб африкалықларнинг ёстиғини қуритган ва илгари гуллаб ётган қудратли давлатларнинг инқирозини кучайтирган эди. Мазкур ҳодисалар Африка халқларининг Европадан маданий жиҳатдан орқада қолишининг асосий сабабларидир.

Чидаб бўлмайдиган жабр-зулм ва талон-тарож келтирган мустамлакачилик сиёсатиға қарши озодлик ва мустақиллик учун курашға ўтган Африка халқлари, айнықса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин жуда катта муваффақиятларни қўлга киритиб, ўз тақдирларини қўлларига ола бошлаган. Ҳозир қитъанинг кўпчилик қисми мустақил ва озод давлатлардан иборат.

Африка қитъасининг этник тузилишини бир неча тарихий-маданий вилоятларға бўлиб ўрганилади. Улар кенг ҳудудларда жойлашган, аммо этнографик жиҳатдан умумий бирликка эға бўлган минтақалардан иборат. Сўнгги классификацияға асосланиб бутун қитъа аҳолиси табиий шароити, этник қиёфаси, тарихий тақдири ва ижтимоий-иқтисодий даражаси жиҳатдан Шимолий Африка, Фарбий ва Марказий Африка, Шарқий ва Жанубий Африка халқларига бўлинган.

1- §. ШИМОЛИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Африканинг шимолида асосан араб тилида гапирадиган халқлар яшаганлиги учун уни *араб африкаси* деб атаганлар. Аслида бу ердаги халқ ва элатлар қадимий абориген аҳолисининг авлодларидир. Ҳозирги даврда Шимолий Африка халқларига Миср, Судан ва катта Мағриб (Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия, Мавритания, Фарбий Сахара) аҳолиси киради.

Қадимий юнон муаллифларининг асарларида Мағриб аҳолисини ливияликлар, деб тилга олинади. Уларнинг бир қисми кўчманчилик билан тирикчилик қилиб келган қабила-лардан, иккинчи қисми деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолидан иборат бўлган. Эрамиздан аввалги I минг йилликда финикияликлар Шимолий Африка соҳилларида асос солган Утику, Карфаген каби давлатлар билан ўз мустақиллиги учун урушлар олиб борганлар. Ливиялик қабилаларнинг тинимсиз курашлари Нумидия ва Мавритания давлатларини юзага келтирган эди. Рим империяси Карфагенни қўлга киритиши билан (милоддан аввал II аср ўрталари) бу икки подшолик ҳам емирилади. Шу билан лотин манбаларида ливия ва нумидия номлари ҳам йўқолиб, маҳаллий аҳоли маврлар ва кейин араблар келиши билан *барбарлар* деб атала бошланган.

XI асрлардан бошлаб арабларнинг *сулайм* ва *ҳилол* қабилаларининг Мағрибга оммавий кўчишлари натижасида барбарларни араблаштириш кучаяди. Мағрибни тўлиқ ўзига бўйсундирган Араб феодал давлатларининг (халифалик, идрислар, аглабийлар, фатимийлар, альморобийлар ва ҳ.к.) жиддий солиқ ва диний сиёсатларнинг амалга оширилиши натижасида араб тили ва ислом кенг тарқалган эди. XIII асрда Шимолий Африкада (ҳозирги Мағриб чегарасида, яъни Марокаш, Жазоир, Тунисда) учта феодал давлати — Маринилар, Зайянийлар ва Хавсидийлар пайдо бўлиб, то XVI асрларгача, яъни турк истилосигача сақланиб келган. Мазкур тарихий жамоа негизида *барбар* ва *араб* қабилаларининг аралашishi натижасида мағриб халқлари — марокашлар, жазоирлар, тунислик ва ливияликлар кейинчалик мустам-лакачиларга қарши фаол миллий-озодлик курашига тортилиб ҳозирги миллатлар шакллана бошлаган эди.

Миср халқи энг қадимий юксак маданият яратган этнослардир. Мисрликлар эрамиздан аввалги IV минг йилликлардаёқ сунъий сугоришга асосланган деҳқончиликни билганлар. Археологик кашфиётларга, краниологик далилларга қараганда (топилган ибтидоий кишиларнинг суяк қолдиқлари асосида) антропологик жиҳатдан Мисрнинг энг қадимий аҳолиси эрамиздан аввалги III минг йилликда Нил водийсида пайдо бўлган дастлабки Миср давлатининг аҳолисидан фарқ қилмайди. Ҳозирги мисрликлар ҳам буюк маданият яратган аждодларидан ирқий жиҳатдан кам фарқланадилар. 1952 йили июль ойида Миср қироли Фарруҳ тахтдан ағдарилиб, Республика эълон қилиниб, ҳозирги *миср* миллатининг ривожига кенг имконият яратилган эди.

Мисрдан Жанубда жойлашган Судан халқи ҳам миллий озодлик курашига бел боғлаб, 1956 йили 1 январда мустақилликка эришган ва ўз давлатини Республика деб эълон қилган. Суданликлар (қадимги Нубия), мисрликлар сингари юқори маданият яратган қадимий элатлардан. Нубия тўғрисидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан аввалги III минг йилликларида Миср солномаларида тилга олинади. Милоддан аввалги XVI—XIV асрларда ҳатто Нубиянинг анча қисми Миср провинцияси ҳисобланган. Бир-икки асрлардан кейин бу ерда мустақил Напата давлати пайдо бўлади ва милоддан аввалги IX асрга келиб у Нил водийсини босиб олиб, қисқа давр Миср устидан ҳукмронлик қилади. Кейинчалик Суданда кулдорлик Мероэ давлати ташкил топди. Милоднинг VI асрларида насроний дини тарқалиб, ўрта асрда Нубия давлатининг расмий дини деб эълон қилинади. Бу ерда араблар XIII асрдан бошлаб бир-икки аср давомида аста-секин араб тилини тарқатиб, насронийликни сиқиб чиқаради, ислом дини ҳукмрон бўлади. Араблаштириш ва исломни сингдириш анча қийинчилик билан ўтган.

Шимолий Африка халқларининг хўжалиги жаҳондаги энг қадимий деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ бўлиб, унинг ажойиб анъаналари ҳозиргача етиб келган. Аммо деҳқончилик билан чорва хўжалиklarининг нисбати турли районларда ўзаро фарқ қилади. Нил водийси ва денгиз соҳилларидаги серунум ерларда, асосан деҳқончилик, саҳро ва ярим дашт районларда ярим кўчманчилик асосий хўжалик

тармоғи бўлиб, дарё ва денгиз соҳилларидан узоқлашган сайин чорва деҳқончиликдан устун туради. Агар мисрликлар ва суданликлар узоқ даврдан бери суғориш деҳқончилиги билан шуғулланса Жанубий Суданда чопқи деҳқончилиги билан балиқчилик, Мағриб мамлакатларида (айниқса, қирғоқ бўйи Атлас тоғларида) деҳқончилик билан боғдорчилик ва йирик чорвачилик, бепоён сахро районларида фақат майда чорвачилик билан кун кечирадилар. Йирик чорва яйловлар жуда кам бўлганлигидан унча ривожланмаган, кўп жойда йирик шохли мол ишчи кучи сифатида сақланган холос.

Тарихий этнографик нуқтаи назардан миср деҳқончилиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уни ўрганиш умуман деҳқончиликнинг келиб чиқиши ва тараққиётини билишга имкон беради. Энг қадимий неолит даврида пайдо бўлган ва қисман ҳозиргача сақланиб келган сунъий суғориш тизими Юқори Мисрдаги дарё тошқинларидан фойдаланиб экин экишдан иборат бўлган. Нил водийсида илгари бир неча минг гектар майдонни қисмларга бўлиб, рош билан чек солинган ва икки метргача етадиган дарё тошқини шу ерларни тўлдириб бир ярим ойгача сув сақлаган. Сув сингиб қайтгандан кейин Нилнинг серунум лойқасига уруғ сепилган. Одатда, бугдой, арпа, ловия, беда ва бошқа экинлар экилган ва қиш бўйи ўсиб ёзга бориб ҳосил олинган.

XIX асрга келиб суғориш тизими анча ривожланган, Мисрни Англия ўзининг тўқимачилик саноати учун пахта базасига айлантириш мақсадида фаллоҳлар кучи билан аср бошларидан экин далаларини кенгайтириб, тўғонлар ва янги каналлар қурдирган. Суданда ҳам Оқ ва Кўк Нил оралиғидаги Гезирада доимий суғориш тизими қурилиб, серунум ерларда пахта плантациялари яратилган.

Йил бўйи суғориш имконияти пайдо бўлиши билан қишлоқ хўжалик экинларининг турлари ҳам кўпайган. Анъанавий дон, ловия ва пахта экинларидан ташқари фаллоҳлар шоли, шакарқамиш, макка, сули, зиғир, турли сабзаёт ва полиз экинлари, молга ем учун беда (берсим) кабиларни экканлар. Ерни ҳайдашда қадимий темир учли омоч ишлатилган, унга хўкиз, қўтос, эшак, хачир ёки туя қўшилган. Ерга ишлов беришда чопқидан фойдаланилган, ҳосил ўроқ билан ўрилган ва махсус хода ёки чанага ўхшаш

ёғочга ишчи ҳайвон қўшиб янчилган. Агар Мисрда асосан дон, пахта ва сабзавот экилса, Марокашда макка, Тунисда зайтун дарахти, Жанубий Мағрибда хурмо экилган, денгиз соҳилларида боғдорчилик ривожланган, бу ерда узум, анжир, бодом, цитрус ўсимликлари ва сабзавот ўстирилган.

Миср деҳқончилиги қадимий анъанага биноан уч фаслга бўлинган: қишги (шитви), ёзги (сайфи) ва Нилнинг тошқин даврига тўғри келган кузги (нили). Шитви (ноябрь-март) фаслида буғдой, арпа, пиёз, ловия ва берсим (беда) экилган, сайфи (апрель-август)да пахта, зиғир, кандир, шакарқамиш, шоли ва макка, Нил тошқини даври (сентябрь-ноябрь)да асосан шоли, макка ва сули экилган.

Шимолий Африканинг қишлоқ аҳолиси қадимдан турли уй хунармандчилиги билан ҳам шуғулланадилар. Улар қўлда ва чархда сопол буюмлар ясайдилар, бўйра ва чипта тўқийдилар. Чорва аҳолиси эса жундан ҳар хил мато, гилам тўқийдилар, кигиз, тери пойабзал, эгар каби зарур буюмлар ишлаб чиқарадилар. Шаҳарларда йирик хунармандчилик, айниқса, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кўнчилик, кулолчилик анча ривожланган. Саноат кейинги йилларда ўса бошлаган.

Арабларнинг моддий маданияти жуда кўп умумийликка эга бўлса-да, айрим ўлкаларда ўз хусусиятларини сақлаб келган. Миср фаллоҳлари кичик қишлоқларда Нил водийсининг суғорма жойларида яшайдилар. Улар хом ғиштдан ёки гуваладан бир қаватли текис томли уй қурадилар. Деҳқон уйлари, асосан бир ҳужрали тўғри бурчак, ойнасиз ва туйнуксиз, ярмисини супали печка (мўрисиз ўчоқ, тезак билан ёқилади) эгаллаган бўлиб, шунга тўшалган бўйрада ётиб турилади. Бойлар катта ҳовлиларда яшаганлар.

Ўтроқ Мағриб аҳолиси катта йўл бўйида жойлашган қишлоқларда тартибсиз жойлашган сомон аралаш лойдан тўғрибурчак шаклида қурилган текис томли уйларда яшайди. Атлас тоғларида уйлар тошдан тикланган. Қишлоқ марказида минора қад кўтаради. Ҳар бир қишлоқ бир неча катта оилавий жамоадан иборат. Мағриб аҳолисининг 1/4 қисми шаҳарларда яшайди. Баъзи шаҳарлар ҳозиргача ўрта асрлардагидек қинғирқийшиқ тор кўчалар, ичкарига қаратилган ҳовлили баланд деворли бир-икки қаватли уйлар, минорали мачитлар, марказида хунарманд ва савдогарлар расталари жойлашган бозорлар

сақланиб қолган. Дашт кўчманчи қабилалар жазирама иссиқ ва изғирин шамолдан сақланиш учун кўчишга қулай жундан тўқилган мато ёки кигиз ёпилган чодир (фалиж)ларда яшайдилар.

Фаллоҳлар оғир турмуш шароитида тирикчилик ўтказдилар. Уларнинг таомлари, асосан, макка, сули ёки тарикдан ёпилган чучук нон ва атала, пиёз, қалампир ёки бодринг, баъзан қурут истеъмол қиладилар, денгиз соҳили ва Нил водийсидагилар балиқ қовуриб ейдилар, гўшт жуда кам ишлатилади. Сабзавот ҳам истеъмол қилинади. Овқатланиш уч маҳал, иссиқ овқат одатда кечки пайт ейилади. Ичимликлардан қандсиз қора кофе, аччиқ чой, арпадан тайёрланган пиво ичилади. Мағрибда сабзавот ва мева кўпроқ истеъмол қилинади. Африка арабларининг энг сеvimли таоми буғдой ёки арпа уни хамирдан юмалоқ қилиб турли зиралар солинган буғда пишириладиган кускусдир. Уни тайёрлаш катта санъат талаб қилади. Кўчманчи қабилаларнинг таоми хурмо, чорва маҳсулотлари — қатиқ, сузма, пишлоқ ва қисман гўшрдан иборат.

Фаллоҳларнинг анъанавий кийимлари оқ ёки кўк читдан (бутун бўйига) тикилган узун ва кенг энгли кўйлак ва калтароқ иштон, совуқ пайтларда туя жунидан тўқилган матодан чакмон, бошида дўппи ёки салла. Аёллар ҳам кенг энгли юқориси бўғма, тик ёқали узун кўйлак киядилар, бошида шол ёки рўмол ёпинадилар, турли рангдаги мунчоқлар, мисдан, кумуш ёки олтиндан ишланган узук, сирға, билакузук тақадилар. Мағрибликлар, айниқса, соҳилларда яшовчи шаҳар аҳолиси асосан, европача кийинишга ўтган. Аммо миллий кийимлар ҳам сақланган. Аҳоли қимматбаҳо бурнус (яктак)га ўхшаш кийим киядилар. Марокашда бошига салла ўралса, Тунисда кўпроқ ҳожи дўппи (фас) кийилади. Аёллар кенг ва узун кўйлак устига плаш ёки шол, юзига оқ ёки кулранг чачвон ёпинадилар. Қишлоқларда шаҳарга нисбатан юзини камроқ бекитадилар. Туарег қабилаларида, аксинча, эркаклар юзини бекитиб, аёллар эса очиқ юрадилар.

Шимолий Африка халқларининг ижтимоий тузумида турли укладлар мавжуд. Улар қулдорлик тузумини босиб ўтиб, мустамлака арафасида феодализмга эришган эдилар. Аммо Мағриб ва Шарқий Судандаги кўчманчи элатлар узоқ даврларгача уруғчилик муносабатларини сақлаб келганлар.

Европа давлатларининг мустамлака ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин Шимолий Африка мамлакатлари бозор муносабатларига тортилиб, феодализм тузуми емирила бошлайди ва унинг ўрнида янги бозор муносабатларига асосланган ишлаб чиқариш куртак отиб чиқади.

Фақат Иккинчи жаҳон урушидан кейин миллий озодлик кураши ғалабаси туфайли Шимолий Африка халқлари, айниқса, Жазоир, Миср, Ливия мустақил тараққиёт йўлига ўтиб катта ютуқларга эришмоқдалар.

Мағрибнинг ичкари районларида ярим патриархал ярим феодал муносабатлари, жамоачилик тузуми қолдиқлари ҳозиргача сақланиб келмоқда. Сахарадаги *туарегларда* жамоа кенгаши бошқаруви мавжуд бўлиб, унда аёллар ҳам иштирок қилади, Судан кўчманчи қабилаларида ҳам ислом тарқалган бўлса-да (баккара ва ҳ. к.) матриархат муносабатлари сақланган. Уларда никоҳдан кейин келин икки-уч бола туғилгунча она уруғида яшайди, мерос ҳам она томонига ўтади. Баккара қабиласида қизлар ва эрли аёллар ҳам шахсий эркинликка эга. Нилот қабилаларида ҳам ибтидоий қабила ва уруғ муносабатлари мустақкам негизга эга.

Шимолий Африка аҳолисининг 94—95 % и мусулмонлар (тахминан 87 миллиондан ортиқ киши), 4 % и насронийлар (4,7 млн.) қолганлари ибтидоий ва бошқа динларга итоат қиладилар. Мағриб ва Судан кўчманчи қабилаларида турли сеҳргарлик урф-одатлари ва иримлари кенг тарқалган.

2-§. ҒАРБИЙ ВА МАРКАЗИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Африка бўйича Иқтисодий комиссияси таклифига биноан Ғарбий ва Марказий Африкага табиати, этник тузилиши, тарихи ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг умумий характериға қараб 24 мамлакат киритилган. Этник жиҳатдан бу ерда яшовчи халқларнинг кўпчилиги Ғарбий Судан ва банту халқлари деган ном билан аталган. Буларнинг кўпчилиги XX аср ўрталарига қадар Европа давлатларининг мустамлакаси бўлиб келган. Айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин бутун Африкани ларзага келтирган миллий озодлик ҳаракати жуда кўп халқларнинг мустақил ривожланишиға йўл очиб

берди. Тарихий „Африка йили“ номи билан кирган 1960 йилда Фарбий ва Марказий Африканинг 15 мамлакати сиёсий мустақилликни қўлга киритган эди. Шулардан энг катталари Нигерия ва Заир, кейин Сенегал ва Мали, Мавритания ва Бенин (илгариги Дагомея), Нигер ва Юқори Вольта, Фил суяги соҳили ва Того, Чад ва Габон, Марказий Африка ва Конго халқ республикаси, Камерун ва Сьерра-Леоне. 1965 йилда Гамбия, 1968 йили Экваториал Гвинея, 1973 Гвинея-Бисау, 1975 йил Яшил ороллар буруни ва Ангола мустақил республика деб эълон қилинди. Бу мамлакатларда ҳозир муҳим этник жараён рўй бермоқда.

Фарбий ва Марказий Африка аҳолиси турли антропологик ва лингвистик гуруҳлардан иборат бўлиб, ўзларининг хўжалик фаолияти, маданияти ва динлари билан бироз ажралиб турадилар. Фарбий Африканинг шимолида Мали ва Нигер территориясида яшовчи туареглар катта европоид ирқининг Ўртаер денгизи типига мансуб. Европоид белгилари Марказий Африканинг шимолий районларидаги *туби канури* каби элатларда ҳам бироз сезилади. Қолган барча халқлар катта негроид ирқига тегишли. Аммо улар айрим типларга бўлинган. Масалан, баданининг ранги, лабининг қалинлиги, прогна-тизм, бўйи ва бошқа белгилари билан *сенегал типи* (волоф халқи), *нигер типи* (мандинго халқи), *чад типи* (хауса халқи), *сахара типи* (сара халқи), *пакана бўйли негерил* типи (пиг-мейлар) бир-биридан ажралиб турадилар.

Фарбий Африкани этнолингвистик қиёфаси жуда ранг-баранг. Бу ерда ҳозир бир неча тил оилалари ва жуда кўп туркумларга мансуб этнослар яшайди. Афросиё тил оиласига кирадиган *барбар* ва *туареглар* ҳамда чад туркумига мансуб *хаусалар* билан бирга *нигер-кордофа*, *нил-сахара*, *бенуэ-конголез* тил оилаларига тегишли жуда кўп халқ ва элатлар кенг терри-торияда жойлашган. Марказий Африканинг этнолингвистик харитаси анча яхлит, умумийликка эга, асосан *банту* тил-лариди гапирадиган халқлардан иборат. Банту халқлари милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида Марказий Африкада пайдо бўлиб, бу ерда қадимдан яшаб келган пигмей ва бушменларни сиқиб чиқарганлар. Ҳозир Марказий Африкада 32 млн. банту халқлари яшайди. Шулардан энг йириги балуба (4.4 млн. киши), баконго (4.4 млн.), овим

бунду (2,3 млн.), бамбунду (1,7 млн.) ва ҳ.к. Ғарбий Африкада хауса ва унга яқин тилда гапирадиган халқлар 10 млн. киши, бенуэ-конголез тилида ҳам 7 млн, вольт тилида 8 млн. Ғарбий атлантик тилида 10 млн.дан ортиқ халқ гаплашади.

Хўжалик жиҳатдан мазкур минтақа Шимолий Африкадан кейин анча ривожланган. Бу ерда ҳам қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг негизини ҳосил қилади. Океандан узоқда магистрал транспорт йўлларида чеккада жойлашган Марказий Африка халқларининг анъанавий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилик бўлиб, 80 фоиз аҳолининг ҳозиргача асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида жамоатчилик муносабатлари сақланиб келмоқда.

Маҳаллий деҳқончилик тропик иқлимга мослашган, ўрмонларни чопиб, очилган ерга кул аралаш ерга чопқи (бутали ёғоч ходага темир тиш кийгизилган) билан ишлов бериб экин экилади. Бўз ерга экин 5—6 йил, баъзан ер кўп бўлса 10—12 йилдан кейин қайта экилади. Асосий экинлардан шоли, макка, сули, батута, шакарқамиш, ловия экилади, тропик ўрмонларда ямс, маниока, тару, ерёнғоқ (арахис), нон дарахти, банан, қовун, қовоқ, цитрус ва мевали дарахтлари ўстирилади. Муҳим анъанавий „этник“ маҳаллий экинлардан шоли гвинея-либерия зонасида яшовчи халқларга хос бўлиб, одатда суғорилмай экилади. Шоликорлик Нигер ва Гамбия дарёларининг соҳилларида 3,5 минг йиллар муқаддам пайдо бўлиб, бошқа жойларга тарқалган. Уни дарё ёқасидаги пастлик сув тошқини сероб ерларда ёки кўпинча экваториал иқлимли намли серёмғир тропик ўрмонларда экадилар. Ғарбий Африкада шолидан йилига 400 минг тоннага яқин ҳосил олинади.

Мустамлакачилик сиёсати натижасида айрим мамлакатлар экспорт учун махсус экинларни экишга ихтисослаштирилган эди. Доимий нам иқлимли ўлкаларда, асосан шимолий кенгликнинг 8 градус жанубида жойлашган ўлкаларда энг фойдали экспорт экинлари маданийлаштирилган. Айниқса, Гвинея бўғозига яқин жойлашган мамлакатларда какао, кофе, банан, гевея, ананас, кокос пальмаси каби ўсимликлар ўстирилади. Ғарбий Африкада жаҳонда етиштириладиган кокоснинг 3/2 қисми, бутун қитъадаги кокоснинг 90 % и ўстирилади. Гамбияда ерёнғоқ, Нигерия ва Дагомеяда хурмо,

Фил Суяги соҳилида кофе (жаҳонда учинчи ўринда, қитъанинг 90 % ҳосили), Либерия ва Нигерия хурмо мойи ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Марказий Африкада ҳам йирик плантация хўжаликларида экспорт учун хурмо ёғи, каучук, банан, шакарқамиш, кофе, какао, тамаки, ерёнғоқ (арахис) ва пахта етиштирилади. Бу ерда ўрмон кўп бўлганлиги туфайли қимматбаҳо дарахт турлари ҳам экспорт қилинади (бутун қитъанинг 3/1 қисми Марказий Африкада тайёрланади). Жаҳон бозорида окуме, махогани, ироко каби дарахтлар юқори баҳоланади. Юқори Гвинеянинг тропик ўрмонларида яшовчи йоруба, ибо, ошанти каби халқлар дон экинларига унча эътибор бермаганлар, асосан ямс, маниока, таро, арахис, банан, цитрус ва бошқа мева дарахтлари етиштирганлар. Болоф, серер, мандинго, хауса каби қадимий деҳқончилик касбига эга халқлар эса асосан, дон экинлари — жугари, сули, макка, буғдой, сув сероб жойларда шоли экканлар. Чорвачилик суст тараққий этган. Фақат Хауса, Мандинго соҳилларида яшовчи айрим этник гуруҳларда уй ҳайвонлари сақланган. Улар овчилик ва балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар.

Чорвачилик фақат шимолий ва жанубий районларда фульбе, туарег халқларида кенг тарқалган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи турмуш тарзида яшовчи бу халқлар асосан зебу, кичкина хўкиз-ндама, от, туя, қўй ва эчки боқиб кун кечирадилар. Жанубий кенгликнинг 10 даража пастида Гвинея саваннасида йирик шоҳли мол боқиш мумкин эмас, чунки цеце пашшаси молга қирғин келтиради. Шунинг учун фульбе халқларининг кўчиш ҳудуди ҳам мазкур кенгликнинг шимолида чекланган. Йирик шоҳли моллар, асосан Судан, соҳил мамлакатлари — Мали, Юқори Вольта ва Нигерияда мавжуд. Деҳқончилик хўжаликларида ҳам қисман мол сақланади, уни фақат байрамларда ва диний маросимларда сўядилар.

Ғарбий ва Марказий Африка қишлоқ аҳолисининг кўлчилиги қадимий даврлардан то ҳозиргача барча ишлаб чиқариш қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва бошқа зарур маҳсулотларни уйда ишлаб чиқарганлар. Айниқса, Ғарбий Африкада хунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Тўқимачилик ва кўнчиликда хауса халқи жуда юксак санъатга

эга бўлган. Турли газламалар, ажойиб тери маҳсулотлари, ҳар хил қоп ва идишлар, пойабзал, эгар, камар ва ҳ. к.лар зўр маҳорат билан яратилган ва узоқ юртларга чиқарилган. Фульбе, Мандиго, Хауса халқларининг темирчи ва мисгарлари омоч тиши, болта, бел, кетмон, ўроқ, пичоқ, қилич, ханжар, найза ва ҳар хил безаклар ишлаб чиқарганлар. Темирчилик энг ҳурматли касб ҳисобланган. Гвинея халқлари, Ганадаги ашанти, Нигериядаги йоруба, Камерундаги бамума каби халқларда бадиий ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Улар сополдан, жез ва фил суюгидан жуда ажойиб ҳайкаллар ясаганлар. Бенин ҳунармандлари ҳайвонларнинг кичкина, подшолар ва аждодларининг йирик ҳажмдаги ҳайкалларини жездан қуйиш малакасига эга бўлганлар. Улар ҳатто кўшк ва саройларни безайдиган турли расм, безак ва ҳайкаллар ясай олганлар. Банту халқлари турли хилдаги чипта ва саватлар тўқишда катта маҳоратга эришганлар. Ёғоч ўймакорлигида Фарбий Африка халқларидан олдинга чиқадигани йўқ.

Ҳозир Фарбий ва Марказий Африканинг иқтисодий тараққиётида қазилма бойликларнинг кўплиги муҳим аҳамиятга эга. Яқин давргача бу ерда оғир саноат бўлмаган. Мустақилликка эришилгандан кейин, айниқса, йирик порт шаҳарларида аста-секин саноат корхоналари пайдо бўла бошлайди. Масалан, Дакара, Абиджон, Жантил, Луанда, Порт-Харкорте ва Заррида нефть ишлаб чиқариш заводлари, Гвинеяда алюмин учун зарур лой тупроқ заводи, Нигерияда симоб эритиш заводи, Гана ва Камерунда алюмин заводи, Заирда тоғ кони саноати ва олмос кавлаб олиш корхоналари (жаҳонда энг катта олмос кони), Конгода кўрғошин ва олтин конлари, Габонда марганец ва уран конлари, Камерунда боксит, Габон ва Конгода юқори сифатли темир ишлаб чиқариш корхоналари пайдо бўлди. Ниҳоятда бой ва рангбаранг минерал ресурсларнинг топилиши мазкур минтақада энг муҳим саноат тармоқларининг ривожини таъмин қилмоқда. Марказий Африкада ёғоч ишлаб чиқариш, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати соҳалари ҳам ривожланган. Оғир саноатнинг асосий маҳсулотлари экспортга ишлайди.

Фарбий ва Марказий Африка аҳолиси турмуш тарзи ва табиий шароитга мослашган уйларда яшайдилар. Барча

мамлакатлар асосан аграр хўжаликка эга бўлганлиги туфайли аҳолининг кўпчилиги қисми қишлоқларга жойлашган. Аммо Ғарбий Африка қадимий шаҳар маданиятига эга бўлиб, бу ерда ўрта асрлардаёқ 70 га яқин шаҳар мавжуд бўлган минтақада кейинги даврларда шаҳарлар кўпайиб миграцион жараён анча кучайган. Марказий Африкада, аксинча, шаҳарлар асосан сўнги вақтларда пайдо бўла бошлаган, аҳоли миграцияси жуда паст. Умуман минтақанинг 70—80 фоиз аҳолиси қишлоқда жойлашган, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўп (Чадда 93 %, Ангола ва Заирда 80—90 %, Нигер, Либерия, Мали, Гвинея-Бисау ва Юқори Вольтада 90—95 % аҳоли қишлоқларда яшайди).

Турли шаклдаги уйлар асосан лой ва ёғочдан қурилади. Манде, Хауса ва Ғарбий Банту халқлари лойдан доирасимон, ойнасиз конус шаклдаги сомон билан ёпилган томли уйларда яшайдилар. Мали ва Гвинеяда яшовчи *мандинго* халқи 30—40 кишилик икки-уч авлоддан иборат катта оилалар бирикиб, ёғоч деворлар билан ўралган бир неча уйларда истиқомат қиладилар. Бундай уй шамоийли *сукала* деб аталади. Ҳозир ҳам кўчманчи *фульбе* қабилалари доира қилиб жойлашган, ўртасида мол сақлайдиган кўрага айланган уйларда қонқариндошлар жамланиб, бир оила бўлиб яшайдилар. Бундай қурилган уйларга *вуро* деб ном берилган. Қишлоқ ўртасида одатда жамоа мажлислари учун катта уй тикланган. Кўпинча тропик ўрмонларда учрайдиган бундай жамоа уйларида эркаклар сават, бўйра ва бошқа буюмлар тўқиганлар, ўймакорлик ва ҳайкалтарошлик қилганлар, жамоа суди ва бошқа муҳим масалаларни ҳал қилганлар. Қишлоқларда 200—300 киши яшаган. Нигер воҳасида мингга яқин кишилик қишлоқлар ҳам мавжуд.

Гвинея соҳилида яшовчи халқлар ёғочдан қурилиб, лойдан урилган тўртбурчак шаклидаги текис сомон томли уйларда яшайдилар. Масалан, *йорубаларда* уйлари ичкарига қаратилган бир неча ҳовлилар мавжуд. Уйларнинг деворлари безатилган, устунларга ўйма нақшлар берилган. Гана халқининг уйлари ичкари ва ташқарига бўлинган, ҳовлилар девор билан ўралган. Кўчманчи фульбе ва туареглар кўчишга қулай тери ёки чипта ёпилган чодирлар тиклаганлар. Малидаги *сонгаи*

халқлари ўзига хос сомон чипталар билан эгилган чивикларга биркитилган уйларда яшайдилар. Бундай уйлар тошқин келганда кўчиришга қулай бўлган.

Маҳаллий аҳолининг кийимлари ҳам табиий шароитга мослашган. Судан соҳилликларининг эркаклари кенг кўйлак ва шаровар (чолвир), аёллари юбкага ўхшаш белдан юқори пасти тўпикқача бир неча марта ўралган рангли чигдан иборат кийим киядилар. Тоғ этакларида яшовчи фульбе қабилалари совуқдан кўйлак-иштон, устига жун матодан тикилган плаш ёпинганлар. Тропик ўрмонларда яшовчи аҳолининг кўпчилиги оддий белбоғ билан чекланган. Пойабзал деярли кийилмайди, фақат саҳрода иссиқ қумдаги қабилалар сандал кийганлар. Туарегларнинг эркаклари бошдан-оёқ қора матога ўранадилар. Шаҳарларда европа кийимлари тарқалган.

Дехқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг таомлари, асосан, гуруч, сули, маниока ва сабзавотлар, гуруч, кўзиқорин, сабзавот, гўшт ёки балиқ билан пиширилади, сулидан атала, маниокадан нон пиширадилар. Чорвадор фульбе, асосан, сут маҳсулотларини истеъмол қиладилар, сули ёки маккадан атала пишириб ёг қўшиб ейилади.

Ижтимоий-иқтисодий тузуми хилма-хил. Ҳатто энг ривожланган Гвинея туркумига кирадиган халқларда ҳам уруғчилик тузуми қолдиқлари сақланган. Масалан, XVI асрларда пайдо бўлган кейин инглиз мустамлакачилари томонидан емирилган Ашанти давлати бир неча вилоятларга бўлиниб, уларни подшо томонидан тайинланган уруғ-жамоа бошқариб турган. Жамоа қон-қариндошлик принципи асосида тузилган, тахт ва оқсоқоллар вазифаси она уруғи томонидан белгиланган, мерос ҳам патриархал типда бўлган. Бошлиқ (раис) вафот этса, унинг ўрнига опасининг катта ўғли тайинланган. Диний эътиқодга биноан ҳар бир кишига отадан жон, онадан қон: насл-насаб ўтар эмиш.

Йоруба мамлакатада давлат ишларида аёллар иштирок қилган. Бош ҳоким қошида саройда олий маслаҳатчи бўлиб, аёл киши тайинланган. У „подшонинг онаси“ деб эълон қилинган, ҳокимнинг чинакам асл онаси эса ўғли тахтга чиқиши билан қатл этилган. XVII асрда Дагомейда ҳатто аёллар гвардияси мавжуд бўлган. Айрим олимларнинг фикрича, судан-соҳил халқларининг анча қисми синфий жамиятга

патриархатни четлаб, тўғри матриархатдан ўтган. Чунки Атлантик океан соҳиллари ва ўрмон чеккаларидаги айрим қабилаларда то XIX асргача уруф-қабилавий тузумда матриархат белгилари аниқ намоён бўлган. Патриархал муносабатларининг типик шакллари эса XVII аср бошларида йирик сиёсий бирикма — *имомат* ташкил қилган кўчманчи фульбе қабилаларида сақланган.

Ибтидоий тузум қолдиқларидан минтақада энг кўп тарқалган шаклларида бири Океаниядаги махфий иттифоқлардир. Эркаклардан ташкил топган мазкур иттифоқлар дастлаб матриархат уруғига қарама-қарши тарзда пайдо бўлиб, янги жамиятга келиб мураккаб функцияни бажаради. Махфий иттифоқлар жамият ҳаётига таъсир кўрсатиб келган. Масалан, Либерияда пайдо бўлган Поро номли эркаклар иттифоқи, Камерундаги Эгба ва Нгуа иттифоқлари асосан, зодагонлардан ташкил топган ва унинг бошида маҳаллий қирол турган. Синфий жамият шароитида эркаклар иттифоқи давлат ваколатидаги (суд қилиш, полиция) айрим вазифаларни бажарганлар. Улар кўпол кучга таяниб, дин билан ниқобланган ҳолда ҳар хил Хурофий анимистик ва сеҳргарлик билан тўла маросимлар ўтказиб аҳолини ваҳимага солиб турганлар, ҳокимларга солиқ тўплаш, бойлик орттириш, сиёсий душманларни йўқотишда таянч бўлганлар. Ваҳимали ниқоб ва кийимларда даҳшатли арвоқлар шаклида кутилмаган пайтда пайдо бўлиб, қора ниятларини амалга оширганлар.

Махфий иттифоқларга кириш мураккаб, аввало, махсус мактабларни тугатиш зарур. Масалан, Либериядаги Поро иттифоқига 12—14 ёшли болалар қабул қилинган, махсус таълим-тарбия берилиб, оғир синовлардан кейингина аъзоликка ўтказилган. Бола бир неча ой ўқитилган, унга жасорат кўрсатиш, сабр-тоқат қилиш ва бошқа ҳар хил ҳунарларни ўргатганлар, турли синовлардан ўтказганлар. Қурол ишлатиш, ов қилиш, балиқ тутишни эғаллаганларидан сўнг ўрмоннинг энг қалин жойида махсус маросимлар ўтказиб фотиҳа берганлар. Онда-сонда ваҳимали ниқобланган иттифоқ аъзолари шовқин-сурон билан қишлоқларда пайдо бўлиб ажлодларнинг арвоқларига багишлаб диний маросимлар ўтказганлар. Либерия ва Суданда аёлларнинг ҳам махфий

иттифоқи борлиги аниқланган. Унда ҳам махсус мактабларда кекса аёллар таълим-тарбия берганлар, маросимлар ўтказганлар.

Одатда, Африкани аждодлар ибодатининг классик намунаси деб ҳисоблайдилар. Бу бежиз эмас, чунки бутун Африкада, айниқса, унинг гарбий ва жанубий қисмида аждодларга сиғиниш ниҳоятда кенг тарқалган. Аммо бу ерда ислом ва христиан динлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Гарбий Африкага ислом IX—X асрларда кела бошлаган ва маҳаллий динларни сиқиб чиқара бошлаган. Ҳозир бу ердаги аҳолининг 32 % и (61 млн.дан ортиқ киши) мусулмон, тахминан 18 % (21,4 млн. киши) христиан динида (XIX асрда тарқала бошлаган), қолгани маҳаллий диний эътиқодларга риоя қилади. Масалан, Либерияда аҳолининг 4/3 қисми, Фил Суяги соҳилида 3/2 қисми, юқори Вольта ва Ганада 4/3 қисми, Нигерия ва Гвинея-Бисауда, ярмига яқини маҳаллий анъанавий динларга, айниқса, аждодлар арвоҳига сиғинадилар. Сунна мазҳабидаги ислом Гарбий Африканинг асосан шимолида ва соҳил зонасида, айниқса, Сенегал, Гамбия, Гвинея, Мали, Нигер каби мамлакатларда ҳукмрон динга айланган. Масалан, Нигерда 96 % аҳоли, Синегал ва Гамбияда 80 % аҳоли мусулмон. Маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга риоя қилувчилар Гарбий Африкада 38 % (52,3 млн.дан ортиқ киши)ни ташкил қилади. Марказий Африкада эса маҳаллий диндагилар 14 % дан ортиқ аҳоли (19,2 млн. киши)ни ташкил қилади. Аммо исломга нисбатан христианлик кўпроқ тарқалган ва анча мустаҳкам сақланган. Марказий Африка аҳолисининг 20 фоиздан ортиғи (23,7 млн.киши) христиан динида. Булардан ташқари минтақада христиан-африка аралашма диний эътиқодлар ҳам кенг тарқалган. Бундай синкретик динлар таъсирига Гарбий Африканинг 26 фоиз аҳолиси, Марказий Африканинг 17 фоиз аҳолиси ўтган¹.

Гарбий ва Марказий Африка халқларининг бадиий ҳунармандчилик санъати нақадар юксак бўлса, унинг оғзаки

¹ Барча рақамлар олинган асар: Г.А. Шпажников. Религии стран Африки. Справочник. — М.: „Наука“, 1981.

ижоди, ўйин ва муסיқа санъати ҳам шунчалик ривожланган. Ажойиб архитектура намуналари, гўзал кўшк ва саройлар, афсонавий образлар тасвири берилган ҳайкал ва устунлар, қуйма металл ва ўйма ёғоч санъати намуналари билан бир қаторда, беқиёс оғзаки адабий меросни авлодма-авлод сақлаб келган бахши (гриот)лар, ашулачи ва раққосалар жаҳон маданиятига муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар. Ҳозир ҳам халқ ижоди заминиди пайдо бўлган профессионал архитекторлар ва адабиётчилар, актёр ва раққосалар, муסיқачи ва ашулачилар, рассом ва ҳайкалтарошлар ўзларининг гўзал санъатларини Халқаро фестивалларда, концерт дастурларида намоиш қилмоқдалар, олқишларга, ҳурмат-эътиборга сазовор бўлмоқдалар.

3-§. ШАРҚИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Африка қитъасининг Шарқий қисмида ҳар хил ирқдаги ўзига хос маиший турмуш ва маданият яратган турли этнослар яшайди. Бу ерда мустамлака бўлмаган ягона давлат — Эфиопия, Жаҳон олмос бозорида етакчилик қилаётган Жанубий Африка Республикаси ва Намибия жойлашган. Шарқий Африкага (Эфиопиядан ташқари) Сомали, Жибути, Кения, Уганда, Танзания, Руанда, Бурунди, Замбия, Малави мамлакатлари киради.

Қадимий ирқлардан Шарқий Африкадаги *эфиоп*, *негроид*, *негрить* ёки *пигмей* ва *бушмен* типлари сўнгги 12—10 минг йиллар муқаддам шакллана бошлаган. Бу ерда чорва ва деҳқончилик маданияти Нил воҳасига нисбатан кейинроқ эрамиздан аввалги VI минг йилликларда неолит даврида юзага келган. 4—5 минг йиллар муқаддам Эфиопия тоғ этакларида уй ҳайвонларини қўлга ўргатиб, дон эка бошлаганлар. Неолитик маконлар, дала ва каналлар Шарқий Африканинг қурғоқ районларида, Буюк қўллар атрофида топилган. Шимоли-шарқий қисмида *куит* тилида гапирадиган қадимий туб аббориген аҳоли, бутун шарқда тарқоқ ҳолда деҳқончиликни билган *банту* („нту“ — одам, „ба“ — лар, яъни „одамлар“ деган маънода) халқлари яшаган.

XIV—XVIII асрларда бантулар илк йирик феодал давлатлари (Китара, Караве, Луанда, Урунди, Буганда,

Анаколе кабилар)ни яратганлар. Милоднинг I минг йиллиги охирларида Ҳинд океани соҳиллари ва оролларида араб маданияти таъсирида ўзига хос *суахил* маданияти пайдо бўлади. Бу ерда турли элатлар яшайдиган шаҳар-давлатлар (Пате, Ламу, Момбаса, Клива ва ҳ.к.) ташкил топади. Асли суахил халқи бантулар билан келгинди осиеликларнинг аралашмасидан пайдо бўлган. Улар ислом динига ўтиб ўз маданий хусусиятларини сақлаб қолганлар. Суахил халқи ҳозир Кения ва Танзаниянинг соҳил районларида, Занзибар, Пемба ва Мафия оролларида яшайдилар. Шарқий Африканинг шаҳарларига осиелик араблар ва ҳиндилар кўплаб келиб ўрнашган.

Жанубий Африканинг туб аҳолиси, асосан бушменлар ва гуттентотлардир. Улар қадимий замонларда бутун Жанубий ва қисман Шарқий Африканинг чексиз тропик ўрмонларида жойлашганлар. Ҳозиргача уларнинг ибтидоий аждодлари яратган қоятош расмлари сақланиб қолган. Уларда ёввойи ҳайвонлар, ов қилиш, теримчилик ва уруш манзаралари, турли маросимлар тасвирланган.

Бушменлар (асли маъноси „бутазор одамлари“ европаликлар берган ном) на деҳқончилик, на чорвачиликни билганлар, фақат овчилик ва теримчилик билан кун кечирганлар. Улар муайян ҳудудларга эга бўлган қабилаларга бўлиниб, дайдиликда кичик гуруҳ бўлиб, овқат излаб кўчиб юрганлар. Эркаклар ўқ-ёй, чўқмор ва найзача билан ов қилганлар, аёллар эса учи ўткир таёқ билан ер ковлаб емишли илдизлар, чувалчангларни топиб тирикчилик қилганлар.

Гуттентотлар бушменларга нисбатан бироз юқори маданиятга эга бўлган. Улар фақат бир неча аср муқаддам чорвачиликка ўтганлар, йирик ва майда шохли мол боқиб кун кечирганлар. Улар ҳам тропик ўрмон аҳолисидек уйлари доирасимон қўра қилиб (краал шаклида) қурганлар ва катта патриархал оилаларга бўлиниб жойлашганлар. Гуттентотлар кўшни банту халқларидан кулолчилик, темир эритиш ва ишлаб чиқариш, темир қурооллардан фойдаланишни ўрганганлар.

Африка қитъасининг жанубий қисми этник қиёфаси анча мураккаб. Жанубий Африка мамлакатининг 4/5 қисми (61 млн. киши) турли этнослардан, қурамалашиб кетган афри-

каликлардан иборат. Энг кўпи банту халқлари (умумий аҳолининг 78 % и), бушмен ва гуттентотлар 0,5 %, европаликларнинг авлодлари метислар билан—19 %, келгинди осиеликлар ва уларнинг авлодлари 2 % ни ташкил этади.

Мазкур ҳудудда яшовчи халқларнинг ичида энг биринчи демократик тузумга қадам ташлаган кўп сонли (43,3 млн.) аҳолига эга бўлган Эфиопия этник жиҳатдан алоҳида ўринни эгаллайди.

Эфиопия энг қадимий маданият марказларидан бири. Бу ерда топилган тошдан ясалган ибтидоий меҳнат куроллари 3 млн. йиллар муқаддам пайдо бўлган. Ибтидоий маконлардан палеолит ва айниқса, неолит даврига оид обидалар кўп топилган. Эрамизнинг бошларида пайдо бўлган Аксум подшолиги IV—IX асрларда гуллаб-яшнаган, Миср, Рим-Византия империяси ва Шарқ мамлакатлари билан савдо алоқаси ўрнатилган, V асрлардан христиан дини тарқалган эди.

Европоид ва негроид ирқлари ўрталарида шаклланган Эфиоп ирқига тегишли халқлар асосан *семит-хамит* (Афросие) тилларида гапирадилар. Эфиопияда яшовчи энг катта халқлар *амхара* ва *орома*, Жануби-шарқий районлардаги сомалийлар ва бошқа элатлар семит тил оиласига мансуб. Марказий қисми ва жануби кўп сонли *галла*, *сидамо*, *кушит* тилида гапирадиган халқлардан иборат. Улар асосан деҳқончилик билан шуғулланадилар.

Эфиопия энг қадимий деҳқончилик марказларидан бўлиб, унинг Марказий ва Ғарби-шимолӣ қисмларида ҳайдаладиган ерларига асосан ғалла экилган. Яйловли чорва хўжалиги чопқи деҳқончилиги билан бирга ривожланган районлар ғарбий, жанубий қисмида мавжуд. Асосий экинлардан буғдойнинг айрим турлари теффа (майда уруғли дон), дурра (жугари тури), макка, арпа, сули, шоли, ловия турлари, нўхат, чечевица, нут, пахта экилади. Эфиопияда кофе етиштирилади ва у (кэфа провинцияси номи билан боғлиқ), энг сеvimли ичимлик саналади. Турли сабзавот экинлар: қалампир, пиёз, саримсоқ, карам, бодринг, қовоқ ҳам етиштирилади. Кейинги вақтларда помидор, лавлаги, рангли карам, сабзи ҳам кенг тарқалган. Боғдорчилик ривожланган, апельсин, лимон, мандарин, анор, банан

ўстирилади. Деҳқон хўжалигида қўл тўқимачилигининг оммавийлашгани, экспортнинг кўпайиши натижасида пахта муҳим экинлардан ҳисобланади. Шимолий вилоятларда ва Эритрияда темир тишли плуг билан ерга ишлов берилади. Эфиопиянинг ғарбида яшовчи *галла* халқи бир ярим метр узун ходанинг учига тош боғлаб ерни ковлаб экин экади. Асосан, деҳқончилик қуроллари анча жўн, оддий агротехника усуллари қўлланилади, кўпинча чопқи ва йўнилган ёғоч, ўроқ ва қўл омочи ишлатилади.

Деҳқонларнинг асосий таомлари ҳар хил чучук нон ва патирлар, севимли таоми ёғли нон ва қалампирли лобие қайласи—шуро. Гўшт кам ишлатилади. Аммо Эфиопия мол туёғи сонига қараганда жаҳонда етакчи ўринларда туради. Масалан, ўтган аср охирида 27 млн. йирик шоҳли мол, 40 млн. қўй ва эчки, 15 млн. чўчқа бўлган. Мамлакатда от, туя, эшак жуда кўп. Асалчилик ҳам кенг тарқалган. Асалдан махсус вино-тежа ва шам тайёрланади. Дарё ва кўлларда, денгиз соҳилларида балиқчилик мавжуд.

Хунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Темир буюмлар ишлаб чиқариш, заргарлик биринчи ўринда туради. Қадимий даврлардан эфиоплар темир маҳсулотлари, билак-узук, сирға ва бошқа турли безакларни нозик нақшлар билан ишлаб чиққанлар. Ҳатто кийимлар, металл, айниқса, олтин ва кумуш буюмлар қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Ўсимлик нақшлари қадимий қўлёзмаларда ҳам ишлатилган. Кулолчиликда зўр маҳорат билан спирал усулида чўзиб нафис буюмлар ишлаб чиқарилади. Чорвачиликда турли теричарм маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Қишлоқ аҳолиси хўжалик характериға қараб жойлашган. *Амхар*, *галла*, *кеффа* халқлари тартибсиз қурилган қишлоқларда яшайдилар. Сиграи халқида қавму қариндошлар маҳалла (квартал) бўлиб жойлашган. Уйлари доирасимон, синч ёки тўқима лой билан урилган деворли, томи эса конуссимон сомон билан ёпилган бўлади. Бундай уйлар *тукули* деб аталган ва баланд деворлар билан ўралган. Тукули ойна-эшикли, ўртасида ўчоқ, бир чеккада ётиш учун супа. Уй жиҳозлари асосан бамбукдан тўқиб ишланган паст стол (хонтахта шаклида), турли чипта ва бўйралар, ғўладан ясалган ўриндиқлар. Дон уй ичида қурилган махсус ғўра (гота)да сақлан-

ган. Нонни *инжаро* деб атайдилар ва тэффа унидан катта товада пиширадилар. Таомни деҳқонлар баланд доира шаклидаги сават столларда истеъмол қиладилар. Бундай столлар одатда ҳовлида сақланади. Фақат овқат вақтида ичкарига киритилади. Уйда сўғи, турли қовоқ, сопол ва металл идишлар, махсус кийим сақланадиган саватлар мавжуд.

Эфиопиянинг шимоли ва шарқий районларида яшовчи аҳоли тўғри бурчак шаклида майда тош ва шағалдан тупроқ ва тезак аралаш лойдан қурилган текис томли уйларда яшайдилар. Кўчманчи чорвадорлар (масалан, сомалиликлар) ўзига хос панжара синч деворларга тухум шаклида қалин қуруқ хашак ёпилган, устига туя ёки ҳўкиз териси қопланган уйларда яшайдилар. Кейинги йилларда кўчманчиларнинг ўтроқ турмуш тарзига ўтаётган қисми тукули уйларни тикламоқдалар.

Эфиопияда шаҳар жуда кам. Аҳолининг фақат 10 фоизи шаҳарларда яшайди. Қадимий йирик шаҳарлардан Аксум, Гондар, Харар. Мамлакатнинг пойтахти Аддис-Абебада 1,5 млн. (1980 йил) киши яшайди холос. Бошқа шаҳарлар катта қишлоқларга ўхшаб кетади.

Кийимлари анъанавий, эркаклар читдан узун тик ёқали кўйлак, тор иштон киядилар, устига шамма (чопон) ёпинадилар, совуқда қошонли жундан тикилган бурнус киядилар. Аёлларнинг кийимлари ҳам узун тор энгли кўйлак, шамма ва бурнусдан иборат. Одатда аёл ва эркаклар бош ва оёқ яланг юрадилар, аёллар баъзан рўмол ёпинадилар. Фақат саҳрода қайноқ қумда юриш учун тери сандал кийилади. Сўнгги вақтларда Европа кийимлари кенг тарқала бошлаган.

Айтиш жоизки, мамлакатда республика ҳокимияти ўрнатилгач социал-иқтисодий, маиший ва маданий ҳаётда ижобий ўзгаришлар рўй бера бошлади. Ер ислоҳоти амалга оширилиб, феодал мулк тугатилган, ер давлат мулки деб эълон қилинган. Давлат саноатни ривожлантириш, модернизация қилиш ва янги корхоналар қуришга катта эътибор бермоқда.

Эфиопия қишлоқларида анъанавий турмуш тарзи моддий ва маънавий маданиятни қадимий хусусиятларини сақлаб келмоқда, ammo шаҳарларда ва йирик қишлоқларда анъанавий маиший турмуш шакллари билан бирга, янги шаҳар ҳаёти белгилари сезилмоқда. Аёлларда нозик матолар-

дан бурма қилиб тикилган каштали оқ қўйлақлар, ёшларда эса юбка ва блузкалар пайдо бўлмоқда. Байрамларда ҳамма оқ либослар (Эфиопияда оқ ранг севимли) кийиб безадиладилар. Бутун ҳаёт очиқ ҳавода ўтади. Ҳовлида овқат пиширилади, чит тўқилади, ип йигирилади, нон ёпилади ва кофе қайнатилади.

1975—1976 йилларда мактаб черковдан ажратишиб шахсий ўқув юртлари давлат ихтиёрига ўтган.

Эфиопия халқларида фольклор, мусиқа, рақс ва куйлар жуда ривожланган. Турли халқ ривоятлари, масал ва мақоллар, эртақ ва ашулалари *амхара*, *тиграи*, *оромо* ва бошқа халқларнинг турмуш тарзининг турли томонлари билан таништиради, ижтимоий ҳаётини очиб беради. Тасвирий санъат, адабиёт, куй ва ўйинлар яна ҳам равнақ топмоқда. 1955 йили пойтахтда биринчи профессионал (70 йиллардан миллий) театр пайдо бўлган. Диний эътиқодларига қараб христиан ва мусулмон байрамлари тантанали нишонланади. Бутун мамлакатда янги йил (11 сентябрь), „Маскал“ номли ҳосил байрами (27 сентябрь) умумхалқ тантаналарига айланган.

Аҳолининг 19 миллион, яъни ярмидан кўпи (66,5 % и) христиан динида (асосан амхара, тиграи, қисман оромо, агоу ва бошқа халқларда), қолгани (28 % и) мусулмонлар (сомали, афари, чорва оромо, тигра, баджа, войта, жабирти каби халқлар) ва маҳаллий анъанавий диндаги (5 фоизи) элатлар ва этник гуруҳлар (асосан Фарбий, Шимолий ва Жануби-фарбий районларда) аждодларга сиғиниш, анимизм каби эътиқодлар сақланган.

Сомали ярим оролида яшовчи шу номдаги аҳолининг (5,5 миллиондан ортиқ киши) турмуш тарзи эфиопияликларга анча яқин. Милоддан аввалги II минг йилликларда бу ўлкани қадимий мисрликлар Пунт мамлақати деб атаганлар. VII асрдан бошлаб сомали араб маданияти таъсирига ўтади. X—XII асрларда пайдо бўлган Адал султонлиги йирик транзит савдо марказига айланган ва XII асрларгача гуллаб-яшнаган. Кейин Сомали соҳилидаги султонлик ва имоматлар Мисрга ва Португалияга қарам бўладилар. 1869 йилда Суэц канали очилгандан сўнг ўша даврдаги империалистик давлатлар стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган Сомалини

ўзаро бўлиб олишган. Фақат Иккинчи жаҳон урушидан кейин кўп йиллик озодлик кураши натижасида 1960 йил июль ойида мустамлака ўлка бирикиб, мустақил Сомали Республикаси эълон қилинган эди.

Мамлакатнинг 96 % аҳолиси Эфиопия ирқи, *кушид* тил группасига оид сомалиликлар. Жануби-ғарбий қисмида негроид ирқига тегишли банту тилидаги *вегоша*, *бажуни* қабилалари яшайди. Улар асосан, деҳқончилик, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланадилар. Йирик порт шаҳарлари ва савдо марказларида қисман *араблар*, *суахили*, *амхара*, *ҳиндийлар* ва *италияликлар* жойлашган.

Сомалиларнинг асосий қисми (жанубий районларда 60 % ва шимолда 90 %) кўчма чорва хўжаликлардан иборат, улар бироз деҳқончилик билан ҳам шуғулланадилар. Айниқса, туякашлик кенг тарқалган. Ҳудуддан ортиқ туя, бир-икки юз кўй ва эчкига эга бўлган киши бадавлат ҳисобланади. Айрим бой оилалар бир неча юз ва ҳатто мингта туяга эга. Сомалилар гуруҳларга бўлиниб, кўпинча қавму қариндош оилалар бирикиб кўчиб юрганлар. Узоқ даврга мўлжалланиб қурилган макон (гури)ни қолдириб, ўспирин ва ёшлар туякашлик қилиб, узоқ жойларга кўчиб бир неча ойгача пода билан яшаган. Ўтроқ ҳолатда фақат аҳолининг 3/1 қисми яшайди. Булар, асосан водийларда жойлашган деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар ва соҳиллардаги балиқчилар.

Ижтимоий тузумда кўчманчи аҳоли орасида уруғ-қабилавий муносабатлар, деҳқонлар орасида феодал-патриархал муносабатлар ҳукмронлик қилади. Ибтидоий уруғ-қабилавий қолдиқлари сомалиликларнинг ижтимоий тараққиётига катта ғов бўлмоқда.

Деҳқончиликда фақат хўжаликка зарур экинлар (жугари, макка, кунжи, арахис, лобие, пахта) экилади. Экспорт учун плантацияларда банан, шакарқамиш етиштирилади. Ҳар йили 110 тоннага яқин банан экспорт қилинади.

Сомалиликларнинг кўчманчи чорвадор қисми муваққат лагерлар тиклаб, тухум шаклидаги қисмларга бўлиниб, йиғиштириладиган ўтов (акал)ларда, ўтроқ аҳоли цилиндр шаклидаги сомон билан ёпилган уй (мундулло)ларда истиқомат қиладилар. Йирик қишлоқларда тўғри бурчакли чипта деворларга қурилган пальма япроқлари билан ёпилган

нишаб томли уй (ариш)лар тикланган. Кийимлари қўшни эфиопияликларникидай узун, яхлит читдан, бутун баданини тўпигигача ўрайдиган сарпо, оёғига сандал (дас), бўйинларига қуръон суралари ёзилган тумор осадилар. Чорвадор аҳолининг асосий таоми сут, қатиқ, қурт, онда-сонда гўшт ва атала, деҳқонларнинг таоми нон, атала, сарёғ ва сут.

Сомали аҳолисининг 99,8 фоизи ислом динида. Улар барча мусулмон байрамларини ва наврўз (сомалича дабишт байрами)ни тантанали равишда нишонлайдилар.

Шарқий Африканинг йирик мамлакатларидан Кения (20,4 млн. аҳоли), Уганда (15,4 млн.), Танзания (21,7 млн. киши)нинг этник қиёфаси ранг-баранг. Масалан, Кенияда яшовчи аҳолининг асосий қисми (95 %) негроид ирқда, айниқса, *нилот тип* кўпчиликини ташкил қилади. Бу ерда *банту*, *нилот*, *кушит* тилларида гапирадиган турли элатлар яшайди. Шулардан банту тилидаги этнослар (кикйую, эмбу, камба, тарака, лухья, касик, пакомо, иверине, суахили ва ҳ. к.). Нилот тил туркумига оид халқлар (аҳолининг 30 % и)дан энг каттаси *жалуо* ёки *луомлари* кўчманчи чорвадор бўлиб, кейин ўтроқ деҳқончиликка ўтган. Ҳозиргача ярим кўчманчиликда яшаб келаётган нилотлар кўп. Уларнинг тасавурида ерга ишлов бериш, яъни деҳқончилик қилиш номуносиб касб. Бундай фикрдаги масаи самбуру, туркана, тесо номли чорвадор қабилалар ҳозир ҳам қадимий одатларига биноан айрича яшайдилар.

Кения Республикаси ўсиб бораётган кўптармоқли қишлоқ хўжалигига эга мустақил мамлакат. Бу ерда плантация хўжалиги анча ривожланган. Аммо хўжаликларнинг 4/3 қисми ярим натурал типда бўлиб, ўзига зарур анъанавий маҳсулотларни ишлаб чиқаради. Ўрмон ва саванна қисмида яшовчи халқларда қўл меҳнатига асосланган жамоачилик деҳқон хўжаликлари сақланган. Кенг тарқалган экинлардан маккажўхори, маниока, ямс баттат, банан. Емишли илдизлар ва бананни ун қилиб, қовуриб ёки пишириб истеъмол қиладилар. Кушит халқлари молни асосий бойлик деб ҳисоблайди ва кам сўяди, асосан сут истеъмол қилинади. Қон аралаштирилган сут сеvimли таомларидан.

Нилот ва кушит халқларининг кўпчилиги узоқ асрлар давомида мустамлакачилар асорати ва ундан олдинги

даврлардаги қул савдоси туфайли ўзларининг анъанавий маданий хусусиятларини бироз йўқотганлар. Банту, нилот ва кушитлар ўзига хос тарихий-маданий вилоятларга бўлинади.

Африка, араб ва ҳинд маданиятларининг кўп асрлик яқин алоқалари ва аралашмасида пайдо бўлган ёрқин ва оригинал суахили маданияти умумжаҳон моҳиятга эга бўлган ва жуда кўп этносларга манзур тушган маданиятга айланган. Уй қурилишида, кийимларида, бадиий ҳунармандчилик маҳсулотларида, маънавий ҳаётида ниҳоятда гўзал ва ранг-баранг ўзига хос хусусиятларни сақлаб келган. Кения халқларининг соҳил қисми аҳолиси ҳозиргача заргарлик, мисгарлик, ёғоч ва суяк ўймакорлиги санъати анъаналарини давом эттирмоқдалар. Суахилликларнинг оқ халат (галабей)лари, кумуш билан кашталанган чиройли дўппилари, аёлларнинг куюқ кўк, ўзига хос парда ва чойшаблари, турли таомлари Шарқижанубий соҳил аҳолиси орасида кенг тарқалган.

Танзанияда маҳаллий банту халқларининг ўтроқ деҳқончилик маданияти билан ҳунармандчилик ва соҳиллардаги суахили савдогарларининг маданий анъаналари қадимий даврлардан аралашиб шаклланиб келган. Уганда, Бурунди, Замбия халқларида ҳам бу жараён сезиларли даражада. Замбияда бир неча ўн қўшни қишлоқлар бирикиб, бир жамоа (чифдом)ни ташкил қиладилар. Одатда, 5—10 минг кишидан иборат чифдом бошида оқсоқол бошлиқ сайланади. Мазкур жамоаларнинг сони мамлакатда 400га яқин. Танзанияда бола вояга етганда, никоҳ ва кўмиш маросимларида қадимий урф-одатлар сақланиб, уларни коҳинлар ва фолбинлар бошқариб келган. Чорвадор-масаи аҳолиси паст эллипс шаклидаги хашак ва чивиклардан тикланган уйлардан иборат 20—50 хонадонлик қишлоқларда жамоа бўлиб яшайдилар.

Ҳозирги Кениянинг 48 % аҳолиси маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга амал қиладилар. 30 % и насроний динида, 15 % и мусулмон. Танзанияда маҳаллий динларга 44 % аҳоли, ислом динига 25,7 % , насроний динига 28,8 % аҳолиси риоя қилади. Уганда аҳолисининг 43,8 % анъанавий динларда, 47,7 % и насроний, 3—5 % и мусулмон, маҳаллий дин ва ибодатга амал қилувчилар Руандада кўпроқ (55,5 %), қолгани насронийликка ўтган. Қўшни Бурундида кўпчиликни насронийлар ташкил этади (54,7 %), қолгани

маҳаллий ибтидоий дин шакллари таъсирида. Шарқий Африкада ҳам синкритик аралаш христиан-африка черковлари ва мазҳаблари пайдо бўлган.

4-§. ЖАНУБИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Жанубий Африканинг этник қиёфаси, лингвистик тузилиши ва социал тузуми турлича кўриниш касб этган. Туб аҳоли африкаликлар минтақанинг 5/4 қисмини ташкил қилади (1980 йил 61 миллион), Жанубий қисмида африкаликларнинг кўпчилиги банту халқларидан (тахминан умумий аҳолининг 78 % и), қадимий этнос ҳисобланган бушмен ва гуттентотлар 0,5 %, келгинди европаликлар метислар билан 19 %, осийликлар 2 % нуфузга эга.

Турли маҳаллий этнослар минтақада Мозамбик, Зимбабве, Жанубий Африка Республикаси (ЖАР), Намибия, Ботсвана, Свазиленд, Лесото давлатлари, Мадагаскар, Комор, Реюньон, Маврикий ва Сейшель оролларидаги ўлкалар орасида тарқоқ ҳолда жойлашган. Минтақадаги мамлакатлар орасида ўзининг ижтимоий тузуми ва этник таркиби жиҳатидан Мозамбик Республикаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Кўп йиллик миллий-озодлик кураши натижасида мустақилликка эришди. Ўн миллиондан ортиқ аҳолига эга бўлган бу мамлакат аграр ҳаракатдаги кам тараққий этган ўлкалар қаторига киради. Бу ерда мустамлака даврида уч хил ер мулки мавжуд эди: чет эл концессияларига тегишли йирик плантация хўжалик, португал мустамлакачиларнинг фермер хўжаликлари ва маҳаллий туб аҳолининг ярим натурал хўжаликлари. Ишланадиган серунум ерларнинг 60 фоизи плантатор ва фермерлар қўлида бўлган. Асосий экинлар маниоко, маккажўхори, пахта, кешью ёнғоғи, шакарқамиш, чой, кокос ёнғоғи, банан, сизаль ва ҳ. к. Экспортнинг 80 фоизи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқса, кашью ёнғоғи, пахта, чой ва шакарқамиш. Мамлакатда, чорва сустривожланган, соҳилларда балиқчилик мавжуд, айрим халқлар (маконде) овчилик ва асалчилик билан ҳам шуғулланадилар.

Бошқа банту халқларидагидек бадий хунармандчилик, айниқса, мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик кенг тарқалган.

Маконде халқи ҳунармандларининг ёғоч ҳайкаллари жаҳонга машҳур. Уларда пастки лаби ва бурнига қалайи ёки баъзан кумушдан узук тақиш одати бўлган, ҳар хил ниқоб кийиб рақсга тушиш кенг тарқалган. Аҳолининг 3/2 қисми маҳаллий анъанавий диний ибодатларга, тахминан 16 фоизга яқини насроний динига, 11,6 фоизи исломга итоат қилади.

Жанубий Африканинг нисбатан ривожланган кўптармоқли хўжаликка эга бўлган мамлакатларидан саналган Зимбабве халқларида анъанавий турмуш тарзи унсурлари анча сақланиб келган. Масалан, аҳолининг 3/2 қисмини ташкил қилувчи шона халқи ҳозиргача ойнасиз, доирасимон конуссимон сомон томли уйларда яшайдилар, бутун фаолият ва тирикчилик очик ҳовлиларда ўтади. Овқатлари дондан пиширилган атала, сабзавот қайласи, гўштни фақат оилавий ёки диний байрамларда истеъмол қиладилар. Теридан тикилган белбоғ ёки этакча, баъзан кандирдан тўқилган этик киядилар. Уларда ҳозиргача қадимий қабилавий ташкилот тартиблари сақланган. Катта этнотерриториал бирикмадан иборат қабила жамоаси — „ньика“ни оқсоқоллар бошқаради. Улар муайян даврда жамоа мулки ҳисобланган мулк — ерларни қайта тақсимлаш, ҳашар ташкил қилиш, маросимлар ўтказишга бош бўладилар. Қишлоқ оилаларида ҳар бир оила аъзоси ҳурматига қараб таом истеъмол қилишда ўз ўрнини аниқ билган. Ҳар қайси киши дала ишларидан ташқари уйида бир касбни билиши, масалан, чипта ёки сават тўқишни, сопол идиш ясашни, ўймакорликни ёки бошқа бир касбни эгаллаши шарт бўлган. Уларнинг сеvimли мусиқа асбоблари турли ногоралар, най ва сурнайлар, ўзига хос ёғоч резонаторга ўрнатилган тунукали инструмент „мбира“. Жуда нозик геометрик нақшлар берилган сопол буюмлар, тўқима маҳсулотлар, аппликация усулида тўқилган гиламлар шона халқига хос декоратив санъат намуналаридир.

Зимбабве аҳолисининг кўпчилигида (64 %) анъанавий диний эътиқодлар, айниқса, табиат кучларига, уруғ ва қабила аجدодларига сиғиниш сақланиб келган. Бу ерда ҳам насронийлик XIX аср ўрталаридан тарқала бошлаган. Ҳозир насроний динида аҳолининг 24,7 % и, қурама христиан-африка черков ва мазҳабида 10,7 % и бўлиб, диннинг таъсири кучли. Мустақилликка эришган Зимбабве Рес-

публикаси (1980 йили) кенг кўламли тараққиёт йўлига ўта бошлаган ўлкадир.

Кўшни Ботсвана Республикасини баъзан „сахро“ мамлакати дейдилар. Чунки, бепоён Калахари сахросининг кўп қисми Республика ҳудудига киради. Ботсвана табиати ўзига хос флорага эга: бу ерда мимоза акациялари, турли алоэ ўсимликлари, ўнлаб метр чуқурликка илдиз отган кактус шаклидаги *тлаба* номли ўсимлик, қовоқнинг ҳар хил турлари ва нон дарахти ёввойи ҳолатда ўсади. Фақат Калахарида тухум ҳажмидаги ёввойи тарвуз ўсади, унинг таъми аччиқроқ ва нордон. Шимолий саваннада ғалати *баобаба* ва *мерула* дарахтларда одам ва ҳайвонлар истеъмол қиладиган мевалар пишади. Уч-тўрт йилда бир марта ҳосил берадиган *мерула* меваси кайф берадиган винога ўхшайди.

Ботсвана аҳолисининг 90 фоизи *банту* тилида гапирадиган *тевана* халқи, қолгани *шона*, *гереро* элатлари Калахари ичкарасида *бушменлар* дайдиликда овчилик ва теримчилик билан кун кечирадилар. Тевана аҳолиси асосан чорвачилик ва қисман суғорма деҳқончилик билан шуғулланидилар. Йиртқич ҳайвонлардан сақланиш учун уйларини баланд ёғоч деворлар билан ўраб оладилар. Улар жуда моҳир ҳунарманд, чиройли ёғоч ва сопол буюмлар, теридан кийим ва гиламчалар ишлаб чиқарадилар. Теваналарнинг миллий кийимлари теридан белбоғли этакча (каросс) ва телпакка ўхшаш бош бўйинни ва бекитадиган жундан тўқилган бош кийим.

Этник жиҳатдан ўзига хос Койсан тил туркумига мансуб бушменларнинг қурол ва буюмлари ўқ-ёй, ўқдон, ёғоч сўқи ва сопи страус тухуми қобиғидан ва ёввойи ҳайвонларнинг ошқозонидан ишланган сув идишларидир. Ёй-ўқнинг учи тошдан ёки кўшни банту ва гутентотлардан алмашиб олган металлдан ясалган. Улар ўқ-ёйни мусиқа асбоби сифатида ҳам ишлата билдилар. Сеҳргарлик маросимларида мусиқачилар чалқанча ётиб куй ижро этадилар. Бушменлар ота уруғидаги қавм қариндош гуруҳларига бирикиб, дайдилик қилиб кўчиб юрадилар. Уларда доимий уйлар бўлмасдан, тураргоҳларида қумни кавлаб ёки ертўла қилиб сомон тўшаб ётганлар, баъзан хашаклардан чайла тиклаганлар. Окаванго воҳасида бир неча ўтроқ бушменларнинг

қишлоғи учрайди. Улар йиғим-терим ва овчиликдан ташқари чопқи деҳқончилиги билан ҳам шуғулланадилар.

Ботсвана аҳолисининг кўпчилигида ҳозиргача қабила бошлиқлари арвоҳларга, табиатга сифиниш, тотемистик тасаввурлар сақланиб келган. Турли маросимлар, айниқса, инициация билан боғлиқ урф-одатлар кенг тарқалган.

Жанубий Африка Республикаси жуда катта ҳудудда жойлашган (1,2 млн. кв. км.), унинг аҳоли сони 32,4 миллион кишидан иборат (1985 йил), Намибияники 1,5 млн.дан ошиқ (ҳудуди 824,3 минг кв.км.).

ЖАР тараққий қилган мамлакатлар қаторига киради. Дастлаб бу ерга XVII аср ўрталарида голландияликлар (бурлар яъни деҳқонлар ёки африканерлар) кела бошлайди. Улар ташкил қилган фирмаларда Осиё (Ява)дан, Мадагаскар ва Ғарбий Африкадан келтирилган қуллар ишлатилган, кейинчалик маҳаллий гуттентотларни асир қилиб ишлата бошлаганлар. XVII—XVIII асрларда Жанубий Африкага француз гугенотлари ва немислар кўчиб келишган.

Африкаликлардан энг катта этник гуруҳ банту (аҳолининг 70 фоизи), айниқса, зулу, *коса*, *судо*, *тиван* ва *свази* халқлари ўзига хос маданиятини сақлаб келмоқда. Уларнинг ижтимоий тузумида анча ўзгаришлар рўй берган. Катта патриархал оилалар ўрнига кичик оилалар пайдо бўлган, диний эътиқодлар анча ўзгарган, кўпчилик аҳоли насроний динига ўтган (47%), маҳаллий анъанавий динлар аҳолининг 3/1 қисмида сақланган, қурама христиан Африка черкови ва мазҳаблари тарафдорлари эса 13,7 фоиз аҳолини ташкил қилади. Ислом бу ерга дастлаб XVIII асрда Индонезиядан мусулмон қуллар билан келган ва XIX асрнинг ўрталаридан кейин анча кўпайган. Ҳозир аҳолининг 1,4 фоизи мусулмон динида.

Жанубий Африка банту халқларининг анъанавий хўжалиги чорвачилик ва чопқи деҳқончилиги. Кўшимча овчилик ва термачилик билан ҳам шуғулланганлар. Овчиларнинг асосий қуроллари отиладиган найза, болта, чўқмор, ўқ-ёйдан иборат, овда тузоқ ва пистирма ҳам ишлатганлар. Барча банту халқлари темир ва мис эритиш, металл-қурол, аслаҳа ва безаклар яшаш санъатини эгаллаган. Темирчилик энг ҳурматли касб ҳисобланган. Чархсиз ажойиб сопол идишлар ясаб, ўтда

куйдириб, қизил бўёқ ва билан нақш берилган ва сийқалаб ялтиратилган.

Тўқимачиликни билмаса ҳам бантулар териларга яхши ишлов бериб кийим тикканлар. Улар антилопа (оҳу), шағал, зодагонлар эса шер ва қоплон терисидан пўстин (каросс) тикиб кийганлар. Эркаклар тери белбоғча, аёллар барра терисидан этакча боғлаганлар. Зулу аёллари эрга чиққанда сочини чўққайтириб ўраб, қизил рангга бўййди, *ндебела* аёллари эса аксинча, сочини онда-сонда қирқиб, бир-икки кокил қолдиради. *Понда* халқининг аёллари сочларини жуда мураккаб қилиб ўрайди. Бутун банту халқларида турли мунчоқлар, коури чиганоғи, мис ёки темир узук тақиш кенг тарқалган. Мунчоқлардан ҳар хил шода, этакча, декоратив безаклар ясаганлар. Эркак ва аёллар ўртасида меҳнат тақсим қилинган. Эркаклар чорвачилик, овчилик, металл буюмлар ясаш, ёғоч ўймакорлиги билан шуғулланганлар. Аёллар деҳқончилик (ер кавлаш эркакка юкланган), теримчилик, кулолчилик, уй хўжалиги, чипта тўқиш кабилар билан шуғулланганлар.

Бутун банту аҳолиси Африкада кенг тарқалган доира (қўра) шаклида қурилган қишлоқлар (краал)да катта патриархал оила бўлиб яшаганлар. *Зулус* ва *коса* халқларида ота уруғининг классик намунаси сўнгги даврларгача сақланган бўлиб, катта оила жамиятнинг иқтисодий ҳужайраси ҳисобланган. Ҳар бир қабила бир неча уруғларга бўлинган, ҳар бир гуруҳ ер мулкига эга ва айрим сайланган оқсоқол томонидан бошқарилган. Йирик шохли мол катта патриархал оиланинг мулки ҳисобланган. Никоҳда қора молдан қалин тўланган. Куёв бола қалин тўлашга уруғдошларидан мол тўплаган. Банту халқларида, умуман асосий бойлик йирик шохли мол ҳисобланган. Уларда сут маҳсулоти ишлатилган, гўштни кам истеъмол қилганлар. Гуттентотларда чорвачилик билан овчилик бирга олиб борилган, бушменлар эса овчилик ва теримчилик билан шуғулланганлар.

Гуттентотларнинг уйлари эгилган дарахт новдаларидан гумбаз шаклида қурилиб, уларнинг усти терилар билан қопланган ёки лой билан сувалган кулбалардан иборат. Уларнинг ов қуроллари металл учли найза, ўқ-ёй, узун чўқмор („кирри“) бўлган. Жанубий Африка банту халқ-

ларининг уйлари доира шаклида чўққайган томли қамиш ёки сомон билан ёпилган, доира қилиб тизилган бўлиб мол кўраси вазифасини бажаради. *Зулу* халқларида шарга ўхшаш устунларга ўрнатилган тўқима уйларнинг ташқари ва ичка-риси лой билан урилган. *Сото* халқида эса турли хилда: конус томли, тухум шаклида ёки тўғри бурчакли икки ёки тўрт нишабли. Тогли жойларда уйлар тошдан ёки гуваладан тикланиб баъзан безак берилган. Айниқса, *ндебела* халқида тухумсимон уйлар бир-бирлари билан нақш берилган гум-базли ва устунли деворлар орқали ёпишган, деворлари қора, кулранг, қизил, сариқ ва кўк рангли геометрик орнамент-лар билан безатилган. Уй-рўзгор буюмлари ёғ ва сут сақлайдиган ёғоч идишлар, қовоқдан ишланган сувдонлар, дон ва гўшт соладиган саватлар, ерга тўшаладиган чипта ва бўйралардан иборат.

Халқ ижоди, бадий ҳунармандчилик анча ривожланган. Жанубий Африка бантулари чиройли чўзма усулда сопол буюмлар, ўйма нақшли ёғоч идишлар, хўкиз кўшиладиган айришоҳли ёғочдан ясалган чаналар, темир учли найза ва бошқа қуроллар ишлаб чиқарганлар. Жўшқин рақс ва куйлар уларнинг энг севимли томошалари, барча тантана ва маросимларнинг энг муҳим қисмидир. Мусиқа асбоблари турли хилда, аммо катта-кичик ноғоралар („маримбо“, „нгома“) доимо жўр бўлган, ёғоч, шох ёки қамишдан ясалган сурнай ва найлар, камончали асбоблар... Ёмғир ёгдириш маросимида банту халқларида ўйин-кулги, рақс ашулалар билан бирга, қора кўй ёки бузоқ қурбонликка сўйилиши шарт бўлган. Бушменлар бешикчи чигирткага сиғинадилар (тотемизм).

Жанубий Африка халқларининг энг қадимий маданиятидан қояларга расм чизиш ҳозиргача сақланган. Фил, каркидон, илон, хўкиз, жирафа каби ҳайвонлар, ов маросими ва уруш манзаралари бушмен расмларида тасвирланган. Бўёқлар, минерал ранг ва кўмирга, мол ёғи аралаштириб ишланган. Кейинги қоя расмларида елканли кемалар, милтиқли шляпа кийган европаликлар ҳам тасвирланган. *Гуттенот*, *герор* ва *овамбо* халқларининг қоя расмлари ҳам чуқур реалистик ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Айрим қабилаларда чиройли безатилган ниқоб яшаш санъати сақланган.

Жаҳонда Намибия қоракўл териси ишлаб чиқаришда биринчи ўринда туради (ҳар йили 2,5—3,5 млн. дона экспорт қилинади). Уларда ангор эчкиси олий даражадаги мохер жунини беради. Қоракўл кўйлари аслида 1907 йили немислар томонидан келтирилиб кўпайтирилган. Мамлакатда 2,8 млн. қора мол, 5 млн. кўй ва 2 млн. эчки бор. Экспортнинг аксарият қисми ЖАРга жўнатилади.

Умуман олганда, бушменларнинг сони 50 минг кишидан иборат, шулардан 33 минги Ботсвана давлатида яшайди. Мустақилликка эришган Ботсвана Республикаси бушменларни мамлакатнинг тенг ҳуқуқли фуқаролари деб эълон қилган. Уларнинг бир оз қисми ўтроқ ҳолатга ўтган. Аммо кўпчилиги ҳали ҳам Калахари чўлларида яшамоқда. Ўтроқ ҳолатда яшаётган чорвачилик билан шуғулланувчи тевана халқи (мамлакатнинг 90 фоиз аҳолисини ташкил қилади) сув ҳавзалари бўйида, бир неча юз ҳовлили қишлоқларда жойлашган. Уларнинг оиласида одатда 8-10 бола, бушменларда эса 2—3 бола бўлади. Бушменлар оғир шароитда яшаса-да, болаларини уч ёшгача эмизади. Моддий ва маънавий турмуши кўшни банту халқларига анча яқин.

Мадагаскар Республикасининг аҳолиси (1985 йил 10 млн.) ўзининг этник тузилиши ва турмуши билан африкаликлардан ажралиб туради. Туб аҳоли ҳисобланган *малагасий* (мальгаш)лар ташқи кўриниши, тили, моддий ва маънавий маданияти ҳамда урф-одатлари билан Жануби-шарқий Осиё халқларига яқин туради. Аммо уларнинг орасида ҳам монголоид, ҳам негроид типлари учрайди. Тиллари малайя-полинезия оиласига киради. Малагасийлар аҳолининг 97—99 фоизини ташкил қилади.

Мадагаскар этногенези кам ўрганилган. Аниқ маълумотларга қараганда, бу ерга эрамиздан аввалги X—VI асрларда Жануби-шарқий Осиё оролларида монголоидлар кўчиб келган. Улар бу ерга илгари келиб жойлашган бушмен ва гутгентотларга яқин аҳоли бўлиб, Шарқий Африкадан кела бошлаган соҳил бантулари билан аралашиб ҳозирги малагасий халқининг шаклланишига асосий замин яратган.

Моддий маданияти жиҳатидан мазкур аҳоли Индонезия халқига яқин. Малагасийлар худди индонезияликлар сингари ерга ишлов бериб, шоли экадилар, ўхшаш кийим киядилар,

темир эритиш, пуфак қурол ишлатиш, балансирили кема ҳам худди индонезияликларникидек. Кўмиш маросими, саҳна қуриш, қабрларга, деворларга қушларнинг тасвирлари ёки ҳайвон шаклларини ўрнатиш кабилар ҳам Ҳиндихитой, Филиппин ва полинезиядагиларга ниҳоятда ўхшаб кетади. Малагасийларнинг ривоятларида узоқ ўтмиш аجدодларининг шарқий мамлакатлар билан боғлиқ эканлиги тўғрисида ҳикоялар бор. Умуман, Мадагаскар аҳолисининг тарихини, асосан оғзаки ривоятлар, тарихий солномалар орқали тиклаш мумкин. Хуллас, малагасийлар аجدодлари тахминан милoddан аввалги I минг йилликда Жануби-шарқий Осиёдан келиб жойлашган ва маҳаллий аҳоли билан аралашган.

Мадагаскарни 1883 йили бошланган икки йиллик қонли урушлардан кейин Франция ўзига бўйсундиради. Узоқ давом этган халқ кўзғолонлари натижасида 1896 йилги шартнома асосида империя ҳокимлиги тугатилади, қиролича мамлакатдан ҳайдалиб, йирик давлат арбоблари ва қирол вакиллари қатл этилган.

Мустамлака даври мобайнида малагасийларнинг босқинчиларга қарши озодлик кураши давом этиб келган. Бу жасурона кураш 1960 йили мустақил Малагасия Республикасини юзага келтиради. 1975 йили Мадагаскар Демократик Республикаси деб эълон қилинади.

Оролнинг 98,8 фоиз аҳолиси малагасийлар. Улар 18 та этник гуруҳларга бўлинган. Шуларнинг ичида энг йирик гуруҳлардан: мерина ёки мерна (аҳолининг 23—25 фоизи), бецимисарака (15—16 фоиз), бецилеу (13—14 фоиз) ва ҳоказо. Бундан ташқари мамлакатда чет элликлардан французлар, ҳиндийлар, покистонликлар, хитойлар, араблар, макуа, суахил ва коморликлар яшайди. Барча элатлар Фарбий Индонезия шеvasидаги бир-бирига яқин диалектлардан иборат *маласия* тилида гапирадилар. Аҳоли миграциясининг орол ичида жуда жиддий бўлганлиги туфайли, этник ва тил бирлиги тез суръатлар билан рўй берган, натижада умумий малагасий халқининг шаклланишига замин яратилган эди.

Ҳозир Мадагаскарда яшовчи аҳолининг 80 фоизи қишлоқ хўжалигида банд. Бундай хўжаликларда экспортбоп товар маҳсулотлари (ванил, қалампир, шакарқамиш) етиштирилган. Экспорт маҳсулотларини йирик плантацион хўжаликларда

ҳам ишлаб чиқарадилар. Ҳозиргача сақланиб келган анъанавий қишлоқ жамоаси (фуқунулуна) иқтисодий ҳаётда муҳим роль ўйнамоқда. Ижтимоий муносабатларни бошқаришда ҳудудий ташкилот вазифасини бажарувчи фуқунулаларга сайланган умумий кенгаш 5 йилгача маҳаллий олий ҳокимият ролини адо этади.

Асосий озиқ-овқат маҳсулоти шоликорлик бўлиб, бутун суғориладиган ернинг 95 фоизини эгаллаган. Шоли кўчатларини кичик полизларда етказиб, кейин далаларга экадилар. Экинзорларга сувни каналлар, кичик платиналар орқали етказиб берадилар. Баъзан ёмғир сувларини ҳам тўғонлар куриб экинга ишлатдилар. Одатда, ботқоқ ҳолатига келган далаларга зебу (ўрқачли африка хўкизи) подасини юбориб, тепкиланган тупроққа уруғ сепадилар. Оролнинг Жануби-шарқий қисмида ҳозиргача ўрмон (чангалзор)ларни чопиб куриб куйдирилган кулли тупроққа экин экадилар. Ерга узун дастали букилган темир учли чопқи билан ишлов берилади. Шолини йилнинг охирида, ёмғир кўп ёғадиган пайтда экиб апрелда йиғим-терим бошланади. Ҳосилни қўлда йиғиб олиб, тошга уриб ёки мол юбориб хирмонда янчилади. Одатда, куйдирилган ерга икки йил экин экилади, кейин 8—10 йил *партав* қилиб қолдирилади, янги ер очилади.

Жануби-ғарбий даҳаларда маккажўхори, водийларда картошка, лобие, жўхори, маниока, банан, сабзавот, мевали дарахтлар ҳам экилади, асал ва пилла етиштирилади. Марказий адирларда, Шимоли-шарқий соҳилларда кофе, ваниль, қалампир, ёғли экинлар, шакарқамиш каби товар маҳсулотлари экилади. Чорва районларида эса йирик шоҳли мол-зебу, чўчқа, эчки, турли парранда боқиб етиштирилади. Мадагаскарни баъзан „зебу ороли“ деб атайдилар, чунки бу ерда 10 млн.га яқин зебу боқилади. Аммо чорва бойликни белгиловчи соҳа бўлса-да, асосий ролни ўйнамайди, мол гўшти кам ишлатилади, фақат тўй ва бошқа маросимларда сўйилади.

Аҳолининг кўпчилик қисми (90 фоизи) қишлоқларда яшайди. Уйлари тўғри бурчакли, қамишдан нишабли, томлари пальма япроқлари билан ёпилган, деворлари қамишдан тўқилиб лой сувалган. Марказий тоғли жойларда тошдан ва гиштдан қурилган жиҳозлар, ёғочдан ўйма нақш берилган

мебеллар, чиройли тўқилган чипта ва бўйралар, чипта дастурхон ва салфеткалар, турли нақшли ёғоч идишлар, ҳайкалчаларни кўриш мумкин. Миллий кийимлардан оқ ёки гулли читдан бошдан-оёқ ўрама қилиб кийиладиган ламба кенг тарқалган. Қизил ипакдан бичилган ламба киши ўлганда кафан вазифасини бажарган.

Мадагаскар аҳолисининг ярмидан кўпи (54 фоизи) маҳаллий анъанавий динларга, айниқса, аждодларга сиғиниш ибодатига амал қиладилар. Одамнинг ҳаёти туғилишидан то ўлимигача уруғ ибодати маросимлари ва одатлари билан тўла, ҳосил тўплаш ва молнинг болалаши ҳам турли урф-одатлар билан нишонланади. Малагасийларнинг турмушида дафн қилиш ва хотирлаш маросимлари алоҳида ўринни эгаллайди. Хотира маросимларида мусиқа, ритуал рақслар, милтиқ отишлар, катта харажатли худойилар ва ҳафталаб дāвом қиладиган зиёфатлар жуда кенг тарқалган. Айниқса, қабр устига қўйиладиган ёдгорлик устунлари чиройли қилиб ўрнатилади, ўйма нақшлар ва ҳўкиз шохлари билан безатилади. Қариндошларни дафн қилиш ва қабрларига қараб хотирлаш энг муҳим одатлардан ҳисобланади. Шунинг учун соҳил аҳолисида қабристонларни ободонлаштириш, дабдабали сағана тиклаш, қимматбаҳо ҳайкаллар қўйиш кенг тарқалган. Малагасийлар ўлимни ҳаётнинг давоми деб тасаввур қиладилар.

Орол аҳолисининг 41 фоиз қисми насроний динига ўтган бўлса-да, асл қадимий анъанавий маросимлар ва урф-одатларга амал қиладилар. Уларнинг тасаввурида аждодларнинг арвоҳлари улар билан бирга уйда яшайди, авлодларнинг турмушини, хўжаликда, кундалик ҳаётида ва диний маросимларида анъанавий удумларга риоя қилишларини кузатадилар. Тахминан 10 % малагасийлар сунна мазҳабидаги ислом динига, озгина қисми эса шиа мазҳабига итоат қиладилар.

Малагасийларнинг тасвирий санъати амалий характерга эга бўлиб, тош ёки ёғоч ўймакорлиги, сопол идишлари ва газламадаги тасвирлар, чипта ва саватлардаги нақшлардан иборат. Баъзан мотам муносабати билан икки-уч кун тинмай бамбукдан ясалган ноёб ноҳинли торли асбоб, ноғора ва найлар овози ансамбль ижросида янграб туради. Оғзаки ижод ҳам анча ривожланган.

IV БОБ. АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ ВА ЭЛАТЛАРИ

Америка қитъаси ўзининг худуди билан фақат Осиёдан бир оз кичикроқ. Унинг майдони Гренландия билан 44,5 млн.кв.км ни ташкил этади. Атлантик ва Тинч океанлари оралиғида жойлашган Шимолдан жанубга 15,5 минг км узунликка чўзилган бу қитъа аслида иккита мустақил қуруқликдан иборат. Унинг 24,3 млн.кв.км (Гренландиясиз) га эга бўлган Шимолий қисми трапеция шаклида, жанубий қисми катта нотекис учбурчакка ўхшайди (майдони 18 млн.кв.км). Американинг Шимолдаги кенг қисми экватордан пастроқда 4,5 минг км келса, тор қисми Панама худудида жойлашган бўлиб 100 км га ҳам етмайди. XX асрда шу ерда қазилган 80 км лик Панама канали Тинч ва Атлантик океанларини боғлаган муҳим халқаро савдо йўлига айланган эди.

Кўҳна дунё деб номланган Европа, Осиё ва Африкага нисбатан Янги Дунё деб аталган Американинг табиати ва иқлими ниҳоятда ранг-баранг. Тинч океани соҳиллари бўйлаб Шимолдан Жанубга томон бутун икки қитъага чўзилган Кордильер номли энг йирик тоғ тизмалари Тинч океанида рўй бераётган тектоник жараён билан боғлиқ. Шунинг учун бу тизмалар сейсмик жиҳатдан нотинч ҳисобланади. Бу ерда энг баланд тоғликлар ва ҳозиргача қайнаб турган вулқонлар мавжуд. Қитъанинг ички қисмидаги бепоён тайга, тундра ва тропик ўрмонлар, чексиз дашту биёбон ва прерийлар, катта-кичик қўллар ва дарёлар инсон учун зарур маҳсулотларни етказиб беради.

Американинг ҳайвонот дунёси Кўҳна Европа ва Осиёга нисбатан бир оз қашшоқроқ. Мустамлакачилар келгунча бу ерда ҳиндулар томонидан фақат альпака, лама (маҳаллий туя), курка каби жониворлар хонакилаштирилган. Жанубий ва Марказий Американинг тропик ўрмонларида бурни кенг маймунлар яшайди.

Ўсимлик дунёси анча бой ва турли-туман. Қитъанинг кўп маданий ўсимликлари — маккажўҳори, картошка, помидор, какао кабилар ўзининг сифати ва кишига фойдалилиги билан ажралиб туради. Америка баъзи фойдали ўсимликларнинг ватани ҳам ҳисобланади. Унинг бағридаги

хилма-хил қазилма бойликлар ҳозирги илмий-техник тараққиётига жуда қўл келган.

Америкадаги насроний аҳоли сони 1980 йилда 600 миллионга етди. Шундан 250 миллионга яқини Шимолий Америкада, 350 миллиони Лотин Америкасида яшайди. Европаликлар келиши арафасида қитъада турли ижтимоий тараққиёт поғонасида турган ўзаро яқин қариндош ҳинду қабилалари, элатлар ва халқлар яшаган. Уларнинг қўлчилиги Мексиканинг Жанубий қисми, Марказий Америка ва Анд тоғларида жойлашган бўлиб, юксак деҳқончилик маданияти яратган, юқори ижтимоий-иқтисодий даражага кўтарилган халқларнинг авлодлари ҳисобланади. Шимолий ва Жанубий Американинг жуда катта ҳудудида тарқоқ ҳолда жойлашган камсонли майда қабилалар теримчилик, овчилик ва ба-лиқчилик билан шуғулланиб, ибтидоий-жамоа тузумидан юқори кўтарилмаган. Американинг кашф этилиши арафасида ҳиндулар бир неча ўн миллион бўлса, унинг Шимолий қисмида (Мексикасиз) туб аҳоли сони 10 млн.га ҳам етмаган эди.

Ҳиндуларнинг келиб чиқиши узоқ вақтгача фанда сир бўлиб, турли фараз ва мулоҳазаларни юзага келтирган. Айрим олимлар Америка аҳолиси автохтон, яъни шу ерда пайдо бўлган, деган фикрни ёқлаб чиққанлар. Аммо Америкага одамларнинг Осиёдан келганлиги, унинг Шимолдан Жанубга томон аста-секин кўчиб тарқалганлиги тасдиқланган. Бу кўчиш Беринг бўғози бўлмаган Осиё ва Америка қитъаси қўшилган бир даврда рўй берган. Сўнгги 20 йил ичида қилинган кашфиётларга таяниб, олимларнинг кўпчилиги бу ерда одам 30—25 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган деган фикрга келганлар. Атоқли антрополог Л.Лики Америкага дастлаб осиеликлар ҳатто 50—100 минг йиллар илгари кела бошлаган, деган фикрни айтмоқда. Кўпчилик олимлар Жанубий Америкага эса одамлар дастлаб 17—11 минг йиллар илгари келган, деган фикрни қувватлашади.

Туб америкаликларнинг аجدодлари бутун қитъада Шимолий Аляскадан Жанубдаги Оловли Ергача осиеликлар эканлигини археологик далиллардан ташқари антропология тузилишлари ҳам тасдиқлайди. Уларнинг ҳаммаси монголоид ирқига оид бўлиб, баданини кам туклилиги, қора кўз-

лилиги, кенг ялпоқ юзлилиги ва ёноқ суягининг чиққан-лиги билан умумий ўзига хос типни пайдо қилган. Аммо ҳиндулар осие монголоидларидан баланд бўлиги, бургутсимон бурни, эпикантус (кўз қиячиги)нинг камлиги ва узунчоқроқ юзи билан ажралиб туради. Улар балки, айрим олимларнинг фикрича, ўзларининг осиелик аجدодларининг антропологик тузилишини сақлаб қолгандир. Ҳиндулардан Шимолий Америка ва Гренландияга тарқалган алеут-эскимослар анча ажралиб туради. Уларда монголоид белгилари жуда кучли ва ҳозирги Шимоли-шарқий осиеликларга анча яқин. Демак, алеут-эскимослар Америкага келган аҳолининг энг охирги оқими билан боғлиқ.

Қолган барча ҳиндулар бир неча асрлар ва ҳатто минг йиллар давомида аста-секин шимолдан жанубга ва кейин қитъанинг ички ҳудудига тарқалган ҳамда турли элат ва халқларнинг шаклланишига асос бўлган. Баъзи умумий белгиларига қараб уларни одатда уч катта гуруҳга: шимолий америкалик, марказий америкалик ва жанубий америкаликларга бўладилар. Улар ўзаро фақат бўйи ва бадан терисининг ранги билан фарқланадилар. Шимолий Америка ҳиндулари бўйининг баландлиги, кўзининг тўғри қийиғи ва бургутсимон бурни билан ажралиб туради.

Марказий ва жанубий америкалик ҳиндулар энг қадимий ирқий белгиларини сақлаб қолганлар, одатда улар паст бўйли, очиқ жигарранг баданга эга. Бадиий адабиётда, айниқса, Ф.Купер асарларида, ҳиндуларни „қизилтанлилар“ деб ҳам атайдилар. Америка туб жой аҳолисининг тиллари кам ўрганилган. Аммо улар жуда кўп майда тил гуруҳларига бўлиниб кетган. Олимларнинг аниқлашига қараганда, бу ерда ҳиндуларнинг тахминан икки мингдан ортиқ тиллари мавжуд бўлиб, уларни 110 тил оиласига бўлиш мумкин. Ўз навбатида мазкур тиллар оиласи бешта энг йирик тил гуруҳларига бириктирилган; *макрокариб*, *макроаравак*, *макрокечуа*, *макромайя* ва *баск-дене*. Балки бу классификация ҳиндуларнинг кўчиб келиш жараёнини, яъни миграцион тўлқинни акс эттириши ҳам мумкин. Булардан ташқари ўзига хос хусусиятга эга бўлган яна учта тил туркумига бириктирилган тарқоқ қабилалар борки, улар Жанубий

Америкада жойлашган бўлиб, энг дастлабки миграция билан боғлиқдир.

Сўнгги даврларгача кўпчилик қабул қилган классификация асосида маҳаллий тиллар 20 га яқин тил оилаларига бириктирилган.

Ҳозирги даврда ҳинду тилларининг асосий қисми айрим мамлакатларнинг давлат тиллари томонидан сиқиб чиқарилган ёки сиқиб чиқариш арафасида. Фақат энг йирик тил оилалари — *кечуа*, *аймара*, *майя* ва уларга яқин тиллар ўз мавқеини сақлаб қолганлар. Бу тилларда Перу ва Боливияда ҳатто мактаблар ва адабиёт мавжуддир. 1975 йил 27 июнда биринчи марта Америка қитъасида Перу ҳокимияти *кечуа* тилини давлат тили деб эълон қилди. Парагвайда испан тилини энгиб ўтиб, мавқеини тиклаган *гуарани* тилида адабиёт ва матбуот мавжуд бўлиб, радио эшиттиришлар тайёрланади.

Европа мустамлакаси, айниқса, XVI аср бошларидан испан ва португалларнинг кела бошлаши, Америка қитъасидаги туб аҳолининг тақдирида муҳим роль ўйнади. Мазкур воқеа қисқа муддат ичида ҳиндуларнинг лингвистик, антропологик ва этник қиёфасида жиддий ўзгаришларга олиб келди. Аммо энг катта фожиа шундан иборат эдики, ҳиндуларнинг жуда кўп қисми ё жисмоний қирилган, ё оғир меҳнат туфайли, ё европаликлар олиб келган касалликлардан қурбон бўлган. Дастлаб, Вест-Индиянинг туб аҳолиси бу фожиани бошидан кечирган, уларнинг кўпчилиги XVI асрнинг биринчи ярмидаёқ қирилиб кетишган.

Америка қитъасига европаликларнинг қачон келганлиги аниқ эмас. Айрим олимларнинг фикрича, бепоён океан сувлари билан ҳар томондан ювилиб турган бу қитъага Кўҳна дунёдан кишилар бир неча минг йиллар муқаддам келиб турган. Бундай бўлиши мумкинлигини норвег сайёҳ олими Тур Хейердалнинг „Ра“ номли папирус кемасида ўтказган экспедицияси ҳам тасдиқлайди. Тахминан минг йиллар муқаддам Американинг Шимоли-шарқий соҳилларида ва Гренландияда норманнларнинг яшаганлиги („Винланд“) аниқланган.

Асли Американи мустамлака қилиниши испан ҳокимияти хизматидаги генуялик Христофор Колумбнинг 1492 йил 12 октябрдаги кашфиёти билан боғлиқ эди. Ўша куни буюк

сайёҳ фарбий Ҳиндистонга йўл ахтариб Кариб денгизидаги Багам архипелагига етиб келиб, уни Фарбий Ҳиндистон (Вест-Индия) деб ўйлаган. Жуда қийинчиликлар билан кашф этилган ўлкани Сальвадор (испанча „халоскор“) деб атаган. Колумб кейинроқ бир неча марта Венесуэла, Гондурас ва Панама соҳилларига келган бўлса-да, бу ерларни ҳиндларники, деган фикрини ўзгартирмади. Аммо унинг айрим замондошлари янги кашф этилган ерлар Осиё эмаслигини тез аниқлаб олдилар.

Айниқса, бу масалага ўткир қалам соҳиби, истеъдодли флоренциялик, испан қироли хизматида бўлган саркарда Америго Веспуччи муҳим аниқлик киритган эди. У ҳам 1497 йилдан кейин бир неча марта янги қитъага келган экспедицияга бош бўлган. Веспуччи 1501—1502 йиллардаги саёҳатидан кейин: „бу ўлкани Янги Дунё деб аташ лозим... Чунки бизнинг аجدодларимиз бу ерлар тўғрисида тасаввурга эга бўлмаганлар“. Унинг машҳур хатларини ўқиган атоқли географ ва картограф Мартин Вальдземюллер ўзининг 1507 йилда чиққан „Космографияга кириш“ номли асарида янги очилган дунё қисмини „Америго ёки Америка мамлакати“, деб аташни ҳеч ким ман қилмайди, деб ёзган эди. Шундай қилиб, Колумб кашф этган янги қитъа, номи билан тарихга киради.

XVI аср бошларида испан истилочилари Шимолий Американинг Жанубий қисмини босиб оладилар. Янги дунёнинг афсонавий бойликлари тўғрисида турли ҳикояларни эшитиб, сайёҳлар ортидан келган испан конкистадорлари ҳиндуларни аёвсиз қириб талон-тарож қилганлар. Айниқса, 1519 йилда Эрнандо Кортес юришлари натижасида ҳозирги Мексикада *ацтеклар* давлати босиб олинади. 14 йил кейинроқ Франсиско Писарро бошчилигида испан лашкарлари ҳозирги Перу, Боливия ва Эквадор ерларидаги давлатларни ўзларига бўйсундирадилар.

Испанлар ортидан бойлик ахтариб португаллар, инглизлар, французлар ва голландлар кела бошлайдилар ва Янги Дунёни бўлиб мустамлакага айлантирадилар. Оқибатда Шимолий Америка Рио-Гранде дарёсининг шимолидан инглиз ва французлар қўлига, Мексика, Марказий ва Жанубий Америка испанлар ва португалларнинг қўлига ўтади.

Вест-Индия ороллари испан, инглиз, француз ва голланд истилочилари ўзаро бўлиб олишган. Ҳатто Дания ҳам бир қисмини эгаллаган. Оқибатда, ҳиндулар серунум ерларидан маҳрум бўлиб, бир қисми қулга айланган, қолган қисми эса қирилган. Испания ва Португалия қироллари, йирик феодаллари ва черковларнинг хазиналари бойликка тўлиб кетган. Айрим маълумотларга қараганда, қисқа муддат ичида XVI асрнинг биринчи ярми давомида 15 миллион ҳиндулар қириб ташланган. Ваҳоланки, мустамлакачилар келиш арафасида Янги Дунёда туб аҳоли, яъни ҳиндулар сони 90—100 миллион кишига етган¹. Агар ҳозирги АҚШ ҳудудида авваллари 400 қабиладан иборат 2—3 миллионга яқин ҳиндулар яшаган бўлса, XX аср бошларига келиб Америка Қўшма Штатларида 200 мингга яқин ҳиндулар қолган, холос². Ҳозир Лотин Америкасида ҳиндулар аҳолининг 15% ини ташкил қилади.

XVI асрнинг охирларида португалияликлар қул „овлаш“ ниятида Жанубий Американинг ички қисмига юришлар ўтказиб, бир неча минг ҳиндуларнинг ёстиғини қуритганлар. Шу даврдан бошлаб Америка-Европа тарихида энг фожиали ва даҳшатли саҳифалар бошланди. Бой плантаторлар қирилган ҳиндулар ўрнига ишчи кучига муҳтож бўлиб қўшимча қул олиб келишга мажбур бўладилар. XVI асрнинг биринчи чорагидаёқ Вест-Индия ва Бразилияга Африкадан зўрлаб минглаб негрларни келтира бошлайдилар. Ўша даврда Африка негрларига чинакам ов бошланади. Куч билан босиб олиб келинган бир неча минг қора танлилар ҳалок бўлиб кетган. Негр қулларни зўрлаб келтириш то XIX аср бошларигача давом этган. Африкадан келтирилган қулларнинг умумий сони ҳалигача маълум эмас. Баъзи маълумотларга қараганда, фақат Бразилияга қулликка Африканинг асосан ғарбий қисмидан 10 миллионга яқин негр келтирилган. Ҳозирги АҚШ да 25 миллионга яқин негр яшайди. Американинг айрим мамлакатларида (асосан Вест-Индия орол-

¹ Североамериканские индейцы.—М.: изд. „Прогресс“. 1978, 15-бет.

² Ўша асар. 16 ва 2-бетлар

ларида) негрлар ҳатто аҳолининг кўпчилик қисмини ташкил қилади.

Ўтган асрнинг ўрталарига келиб Америка қитъасининг этник қиёфаси анча ўзгариб кетган. Шимолий Америка аҳолисининг асосий қисми Шимоли-ғарбий Европадан дастлаб Британия оролларида келган элатлардан иборат эди. Мексикада ва бугун Жанубий Америкада испанлар, Бразилияда португаллар ҳукмрон этнослар бўлиб, ҳозирги даврда 200 миллиондан ортиқ киши испан тилида гапирадилар. Бутун Америкада инглиз тилида гапирадиган аҳоли сони ҳам шунча. Француз тилини 15 миллион, италян тилини 8 миллион киши ўз она тили деб ҳисоблайди.

Шундай қилиб, мустамлака қилинган Америка қитъасининг туб аҳолиси бир неча асрлар давомида қирилиб, келгинди элатлар билан аралашиб жуда камайиб кетган ва янги этнослар пайдо бўлган. 1775—1783 йиллардаги мустақиллик учун курашдан сўнг ташкил топган АҚШ Шимолий Американинг анча қисмини босиб олиб катта ҳудудда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Ҳозирги даврда бутун АҚШ ва Канадада ҳиндулар аҳолининг 0,5 фоизини ҳосил қилади, холос.

Одатда Америка халқларини ўрганиш муқаддимаси уларни хўжалик-маданий минтақа ёки типларга бўлиш классификацияси тамойилига асосланади. Бу тамойил асосан табиий шароитга мослашган хўжалик ва маиший турмуш хусусиятлари билан белгиланади. Аммо биз Америка туб аҳолисини асосан уч қисмга — Шимолий, Марказий ва Жанубий Америкага бўлиб таърифлаймиз.

1-§. ШИМОЛИЙ АМЕРИКАНИНГ ТУБ АҲОЛИСИ

Сўнгги чорак аср давомида тўпланган археологик маълумотлар Шимолий Америка территориясида кетма-кет изчил алмашиб, тараққий қилиб келган ҳиндулар жамиятининг тахминан ўн бир минг йиллик тарихини аниқлаб олиш имконини яратди. Археологлар қитъада иккита энг қадимий *палеоҳинду* маданий анъаналарини аниқлаганлар:

1) Марказий дашт минтақада жойлашган йирик қуш овчилари маданияти;

2) Шимоли-ғарбий Тинч океани овчи-теримчилари кордильер маданияти¹. Бу маданиятлар милоддан аввалги VIII минг йилликкача давом қилиб келган ва бутун қитъага тарқалган турли локал маданиятларнинг негизипи ҳосил қилган.

Айниқса, ҳиндулар тарихи қитъанинг Шарқий қисми ва Жануби-ғарбида Шимолий Американинг ўрмон зонасида (ҳозирги Аризона ва Нью-Мексико штатларида) жиддий ўрганилган. Айни шу ерда ҳозирги тарихий ва этнографик манбаларга кирган юксак даражадаги маданиятли Шимолий Америка ҳинду қабилаларининг шаклланиш маркази бўлган ва уларнинг кейинги тараққиётига зўр таъсир кўрсатган. Шарқий ўрмон зонасида яшаган ҳиндуларнинг тарихига оид учта давр аниқланган. Бу биринчидан, мўътадил иқлимли ўрмон ва сув ҳавзалари маҳсулотларини овлаб, йиғиб-териб ўзлаштириш хўжалигига эга бўлган архаик давр (эрамиздан аввалги VIII—I минг йилликлар), шу заминда пайдо бўлган иккинчи маданият — Жанубий Канададан то Мексика бўғози-гача, Атлантикадан то Америка даштларигача катта территорияга тарқалган *вудлэнд* маданияти илгариги маданий анъанани давом қилдириб, қўшимча деҳқончилик ва кулолчилик билан ажралиб туради (эрамизнинг VII асрларига келиб, айниқса, Огойо дарёсининг воҳасида, бу маданият ниҳоятда гуллайди ва дашт районларда X асргача, Шимоли-шарқий қисмида европаликлар келгунча сақланган). VII асрнинг охирларидан бошлаб маданият маркази аста-секин Миссисипи дарёсининг Марказий ва пастки оқими водийларига ва Мексика бўғози сохилларига кўча бошлайди. Миссисипи маданияти деб аталган бу давр (VII—XV асрлар) илгариги маданий ютуқларни ўзида мужассамлаштирган ўтроқ деҳқончилик хўжалиги, қалъали шаҳар ва қўрғонлар, ибодат ва сарой типидagi иншоотлар билан ажралиб туради. Вудлэнд маданиятидан миссисипиликлар ўзининг сопол маҳсулотларидаги янги шаклдаги нақшлар, ёғоч, тош ва чиганоқлардаги юксак бадиий ўймакорлик ва наққошлик

¹ Қаранг: Североамериканские индейцы. -- М.: изд „Прогресс“. 1978, 3- бет.

санъати, металл буюмлар яшаш маҳорати билан ҳам фарқ қилганлар.

Демак, европаликлар келгунча Шимолий Америкада ҳиндулар юксак маданият яратганлар. Албатта, ҳиндулар жамияти бу даврда синфий тузумга ўта бошлаган. Тадқиқотчилар бу даврни икки муҳим босқичга бўладилар: энг ривожланган ибодат қўрғонларини тиклаш босқичи (VII—XII асрлар) ва қўрғон иншоотларининг периферия районларига тарқалиш босқичи, яъни юксак ҳинду маданиятининг бошқа шарқий ўрмон зонаси ва дашт дарё водийларига зўр таъсир қилиб, ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатган босқичи (XII—XV асрлар). Мазкур маданият маҳаллий анъаналар билан аралашиб, ўзига хос ривожланган ҳинду деҳқончилик ҳўжалик типини ҳосил қилган эди.

Археологик тадқиқотларга қараганда, Шимолий Америкада деҳқончилик даставвал милоддан аввалги III минг йилликда жануби-ғарбий районларда пайдо бўлган. Шу асосда археологлар „кочиз“, „монольон“, „хохокам“ ва „анасази“, деб аталган ҳинду маданиятининг локал типларини ажратдилар. Энг биринчи деҳқончилик маданиятини Шимолий Америкада *кочизликлар* яратган бўлиб, улар дастлаб маккажўхори, кейинроқ қовоқ ва лобие экканлар. Кочизликлар ёввойи ўсимликлар йиғиш ва овчилик билан ҳам шуғулланганлар, ғорларда яшаганлар.

I минг йилликка келиб кочиз маданияти асосида макканинг янги навларини яратганлар, ертўлаларга кўчган ва тўртбурчак доирасимон уйлардан иборат қишлоқларга эга бўлган *могольон* (милоддан аввалги III аср — милоднинг XV асрлари) маданияти пайдо бўлади. Аризонанинг жануби-ғарбий қўрғоқ районларида такомиллашган, суғоришга асосланган деҳқончилик тизими яратилган, ўндан ортиқ макка турлари, пахта, қовоқ, лобие, тамаки, қалампир етиштирган *хохокам* маданияти (I—XVI асрлар) яна ҳам юқори даражага кўтарилган. Уларнинг лой ва тошдан қурилган катта (жамоа) уйлардан ташкил топган яхлит қишлоқлари (испанлар „пуэбло“ деб атаганлар) зўр маҳорат билан ясалган бадий сопол буюмлар ва ҳайкалчалар, пахта, ип газламалар тўқиш санъати Марказий Америка ҳиндуларининг юксак маданиятга эришганлигидан далолат беради. XIV асрга келиб бирданига

бу маданият вакиллари бутунлай йўқолиб, фақат бўм-бўш пуэбло (қишлоқ) ларини ва тошдан ишланган кўптармоқли сугориш иншоотларини қолдирганлар, холос.

Хохокам ва могольон маданиятидан 300—700 йиллар кейин пайдо бўлган анасази номли ривожланган деҳқончилик маданияти анча такомиллашган ва кўшни элатларга зўр таъсир ўтказган. Мазкур маданият излари ҳозирги АҚШнинг Аризона, Нью-Мексика, Юта ва Колорадо штатларида ва кўшни воҳаларда топилган. Анасази маданияти тарихи икки даврга: „ривожланган пуэбло“ (милоднинг VII—X асрлари) ва „буюк пуэбло“ (X—XIII асрлар) га бўлинган. Биринчи давр ҳиндулари макка, қовоқ, лобие, пахта экканлар, илгариги сават идишлари ўрнига геометрик орнаментли сопол идишлар яратганлар, кўпхонали (6—14 хужайрали) тошдан ва хом гиштдан катта уйлар тиклаганлар.

„Буюк пуэбло“ даврида қурилиш техникаси яна ҳам юксак даражага кўтарилди. Ҳиндулар бу даврда кўн қаватли ва кўпхонали минг ва ундан ҳам кўп киши сиғадиган катта уй (асли шаҳар) лар тиклаганлар. Бундай бир уйдан ташкил топган шаҳарлар қумтош ёки туф қояларда, дарёларнинг катта дараларида пайдо бўлган. Улар асосан Колорадо ва Сан-Хуан дарёларининг дараларида қурилган. Баъзан табиий горлардан ҳам фойдаланилган. Оилалар кўпайган сайин хонага хона кўшилиб ари уясидек шаҳар каттайиб бораверган. Бунга Колорадо дарасидаги 200 хоналик ва 36 ибодатхона (кива)лик „қоя кўшки“ (XI аср) харобалари ва ҳозиргача сақланиб қолган Чака дарасидаги (XII асрга оид) девор билан ўралган 650 хужрали ва марказида 20 ибодатхонаси бор ҳовли-қаср ҳам мисол бўлади. Аммо, XII асрга келиб, ҳиндулар ўзларининг қоя уй-қасрларини ташлаб текис адирларга кўчиб, ҳовли-қишлоқларини тиклай бошлаганлар.

Мазкур археологик кашфиётлар XIX аср охирилари XX аср бошларида ғарб фанида тарқалган ҳиндулар маданиятини камситиш, уларни мустамлака арафасида ниҳоятда ибтидоий даражада турган қолоқ қабилалар, деган фикрларини бутунлай рад қилди. Аниқ бўлдики, Шимолий Американинг туб аҳолиси қитъа кашф этилишидан ва мустамлака қилинишдан олдин узоқ ва мураккаб юксак маданият яратган даврни босиб ўтган жиҳатдан тасдиқланди. Мустамлака арафасида, яъни XV аср

охирларида Шимолий Американинг ҳинду аҳолиси тахминан 9—10 миллион кишига етган ва жуда кўп турли тилдаги қабила ва элатлардан иборат бўлган¹.

Маҳаллий ҳиндуларнинг ҳўжалик фаолияти ҳам турли хилда бўлиб, олимларнинг аниқлашига қараганда, ўша даврда Шимолий Америкада олти ҳўжалик маданий типлари ташкил топган.

Ҳинду қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳам турли даражада бўлган. Уларнинг кўпчилиги мустамлака арафасида ибтидоий жамият тузумининг турли поғонасида, қитъанинг жануби-шарқий ва гарбий қисмида қабилалар синфий жамиятга ўтиш даражасида бўлганлар. XV аср охирларидан Шимолий Америкада оқтанликлар, яъни европаликлар (асосан, Франция, Испания, Голландия ва Англиядан) келиши билан мустамлака даври бошланади. XVIII аср бошларида эса қитъага кўплаб негрлар келтирилиши билан Шимолий Американинг этник қиёфаси тубдан ўзгара бошлайди.

Мустамлака арафасида юқорида айтганимиздек, ҳозирги АҚШ территориясида 400 га яқин ҳинду қабилалари яшаган. Улар 200га яқин тилда гапирадиган 2—3 миллионлик турли элат ва қабилалар бўлиб, мустамлакачиларга жиддий қаршилик кўрсатганлар. Ҳиндуларнинг барча қаршилик ва кўзғолонлари ваҳшиёна бостирилган. Оқибатда минглаб ҳиндулар қирилган, серунум ерларидан ҳайдалган, қулга айлантирилган.

XIX аср охирларига келиб ҳинду қабилаларининг кўпчилиги тор-мор қилиниб, тўлиқ бўйсундирилган ва резервацияларга жойлаштирилган эди. XV асрда жами 15—20 млн. Ҳиндулар яшаган бўлса, ҳозир Шимолий Америкада яшовчи туб аҳолининг сони 1,5 миллиондан ортиқ².

Аммо ҳиндулар ўз ҳуқуқлари учун доимо курашиб келмоқдалар. Айниқса, сўнгги ўн йилликларда уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги кучайди, оқибатда ҳиндулар

¹ Североамериканские индейцы. — М.: изд. „Прогресс“. 1978. 15-бет.

² Страны и народы Америки. Общий обзор, Северная Америка. — М.: 1980, 58- бет.

масаласи мамлакатнинг энг муҳим сиёсий масалаларидан бирига айланди.

Арктика овчилари ва балиқчилари. Арктиканинг асосий туб аҳолиси эскимос ва алеутлар. Аляска ва Муз океани соҳилларида, Лабрадор ярим ороли ва Гренландияда қадим даврлардан эскимослар яшайди. Улар ўзларини инуит („одамлар“) деб атайдилар. Аслида „эскимос“ сўзи алгонкин тилида „хом гўшт ейдиганлар“, деган маънони англатади. Чунки, қадимий даврларда цинга касалидан сақланиш учун хом гўшт истеъмол қилинган. Улар азалдан тюлень, кит, морж, қутб айиғи ва шимол тулкисига ов қилиш ва балиқ тутиш билан шуғулланиб келганлар. Овчилик туфайли барча зарур буюмларга, овқатга эга бўлганлар: гўшт ва ёғ таомга ишлатилган, терилар кийимга, кема ясашга ва уй-рўзғор ишлариға сарфланган, тюлень ва морж ёғи билан уйларни қизитганлар ва ёритганлар, суякларидан эса меҳнат қуроллари ясаганлар, уй ва кема қуришда ишлатганлар.

Эскимослар жаҳондаги энг шимолий халқ сифатида қутбнинг оғир шароитига жуда мослашган. Уларнинг ов воситаси ва қуроллари махсус тюлень ва морж териларидан ясалган байдарка типигаги кичик кема (каяк) ва катта кема (умиак), узун ипга боғланган ёғоч сопли санчқи: тош ёки суяк учли найза (баъзан уни отадиган махсус қурол ҳам ишлатилган) ва ўқ-ёй, турли хилдаги тузоқлар ва суякдан ясалган қармоқлардан иборат. Баъзан қурол ясашда қўшни жануби ҳинду қабилаларидан алмашиб олган мис ҳам ишлатилган.

Арктикада ўрмонлар йўқ бўлганлиги туфайли эскимослар қишда зўр маҳорат билан муздан уй тиклаганлар. Иглу деб аталган муз уйларда тюлень териси тўшалган ва деворларга осилган, ёғи билан иситилган ҳам ёритилган. Ҳозиргача сақланиб келган бундай уйларда энди примус, керосин ёки электролампа ҳам ишлатилади. Илгари гўштни асосан хом ҳолда истеъмол қилганлар. Қутбнинг қисқа ёзида аёллар материкда ўсадиган турли емишли кўкат ва илдизлар, клюква каби тундра меваларини йиғиб терганлар. Организмга ўсимлик таомлари етмаганлиги туфайли буғи ошқозонида тўпланган ютқидан тайёрланган овқат эскимосларнинг энг сеvimли таомларидан бири ҳисобланган. Баъзи эскимос оилалари қисқа

ёз фаслида материкка кўчиб, конус шаклида тери ёки ёғоч пўстлоғи билан қопланган чайлалар тиклаганлар. Уларнинг кийимлари ҳам маҳаллий шароитга мослашган бошдан-оёқ денгиз ҳайвонларининг терисидан яхлит комбинезон ва капюшон шаклида тикилган бўлиб, эркак ва аёлларники деярли фарқланмайди. Аммо болали аёлларнинг эгнига осилган гўдакни солиб, кўтариб юрадиган тери халтаси ҳам бўлган. Оёғига теридан тикилган пайпоқ ва этик кийганлар. Баъзан кийимлари қурама турли рангли терилар ёки жун билан безатилган.

Ҳозирги даврда эскимослар, айниқса, Гренландияда, замонавий жиҳозланган электр ва иссиқ сув билан таъминланган кўп қаватли уйларда ҳам яшайдилар; кийимлари ва таомлари ҳам анча ўзгариб европалаштирилган. Анъанавий транспорт воситаси сифатида чанғи ва итлар қўшилган каналардан фойдаланишади. Сўнгги йилларда моторли кема ва каналар, милтиқ ва темир қопқонлар ишлатилмоқда.

Эскимосларнинг ижтимоий тузумида XIX асргача уруғ жамоачилик муносабатлари сақланиб келган. Улар икки-уч оиладан ташкил топган кичик жамоадан иборат бўлиб, ота уруғига ўтиш даврида яшаганлар. Аммо уруғ-қабилачилик муносабатлари оғир табиий шароит туфайли унча мустаҳкам бўлмаган. Оғир шароит эскимосларнинг динларида ҳам ўз аксини топган. Киши устидан ҳукмронлик қилиб турган табиат кучлари ҳар хил табиий ҳодисаларга, турли арвоҳларга ва „денгиз хўжайини“га сиғиниш, сеҳргарлик (магия) ва шомонизм каби ибтидоий динларни яратган. Уларда шомонийлик ибодати ва турли мифологик тасаввурлар ривож топган. Ҳозир эскимослар орасида христиан дини кўп тарқалган.

Эскимосларда қадимий даврларда амалий санъат тараққий қилган бўлиб, ҳозиргача суякка нозик ўйма нақш бериш ва суякдан турли буюмлар яшаш сақланиб келган. Улар ўзига хос қабила ҳаётидан олинган айрим воқеалар ва ҳайвонларни овлаш манзараларини зўр маҳорат билан тасвирлаганлар. Узоқ қутб кечалари муз ва қордан тикланган қоронғи ёф чирогли уйларда ўз халқининг келиб чиқиши тўғрисида ривоятлар, қуёш, ой, тоғ ва музликлар, турли ҳайвонлар ва девлар тўғрисида афсона ва эртаклар айтишганлар.

Сўнги чорак аср давомида рўй берган ўзгаришлар туб аҳолининг фақат моддий турмушдагина эмас, маънавий ва маънавий ҳаётига ҳам ижобий таъсир ўтказди. Айниқса, Гренландия эскимосларида замонавий маърифат куртак отиб, она тилида ёзма адабиётнинг турли жанрлари пайдо бўлди, газета ва журнал чиқа бошлади, радио эшиттиришлар олиб борилди. Аммо оролнинг Данияга қарамлиги унинг иқтисодий ва социал аҳволида ўз аксини топган, бу ҳолат данияликлар билан эскимослар орасида тенгсизлик, турмуш даражасининг пастлиги ва сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум эканлигида ёрқин намоён бўлмоқда. Аляска ва Канада эскимосларида гўшт ва ёғ истеъмол қилиш чекланган, тиббиёт хизмати жуда кам, улар миллий ёзувга эга эмаслар. 70 йиллардан бошлаб эскимослар мустақиллик ва тенглик учун фаол курашга киришдилар. Айниқса, гренландияликларда бу кураш уюшқоқлик билан олиб борилмоқда ва яхши натижалар бермоқда.

Тинч океанида, Аляска ярим оролидан жанубга чўзилиб кетган Алеут оролларида ва Алясканинг ғарбий қисмида эскимос-алеут тил оиласига оид қадимий элатлар яшайди.

Эскимосларга маънавий турмуш ва маданияти яқин алеутлар ҳам XIX аср бошларида денгиз ҳайвонлари билан ов қилиб тирикчилик ўтказганлар. Уларнинг ов қуроллари эскимосларникидай, аммо теридан ясалган байдарка, денгиз ҳайвонларининг ичагидан тикилган сув ўтмайдиган плаш, ёғочдан ясалган шляпа, ўзига хос моддий ва маънавий маданият хусусиятлари билан ажралиб турадилар.

Алеутларнинг тарихий тақдири эскимосларники сингари Шимолий Америка, айниқса, АҚШ капитали билан боғлиқ. Улар XIX аср охиригача уруғчилик жамияти даражасида турган қабилалардан бўлиб, ҳар қабила ўзига тегишли ов қиладиган жойларда ўтроқ ҳолда яшаганлар. Уйлари ярим ертўла шаклида катта оилага мўлжалланган бўлиб, унда 30—40 қону қариндош кишилар истиқомат қилган.

Алеутларнинг озгина қисми ҳозиргача Россияга тегишли Командор оролларида яшайди. Улар шу бугунга келиб эркин иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожга эришдилар.

Шимоли-ғарбий соҳил ҳиндулари. Шимолда Берингов бўғозидан Жанубдаги Хуанде-Фука бўғозигача Тинч океани

соҳилларида кўп асрлар давомида ўзига хос ҳиндуларнинг балиқчилик ва овчилик маданияти шаклланиб келган. Жуда нам, юмшоқ иқлимли, ниҳоятда бой ўсимликларга ва фаунага эга бўлган бу ҳудудлар инсон яшаши учун анча қулай бўлган. Бу ерда, асосан *тлинкитлар*, *квакуитли*, *хайда*, *калуза* ҳиндулари яшаган ва уларнинг тирикчилиги денгизда ва дарё куйи оқимида балиқ овлашдан иборат бўлган. Улар баъзан тоғ эчкилари, буғулар, денгиз ҳайвонлари, қушлар овланганлар, ёввойи ўрмон мевалари ва денгиз қўкатларини ҳам терганлар. Аммо лосось ва шам балиқ асосий ов маҳсулоти ҳисобланган. Тлинкитлар деҳқончилик ва чорвачиликни билмаганлар, лекин овда ўргатилган итдан фойдаланганлар.

Маҳаллий ҳиндуларнинг овчилик санъати анча ривожланган. Айниқса, балиқчиликда турли техника ва такомиллашган қуроллар ишлатилган. Улар яхлит ёғочдан ўйиб ясалган уч-тўрттадан юзтагача киши сиғадиган кемаларда саёҳатга ва овга чиққанлар. Балиқни тош, суяк, ёғочдан ва унинг толаларидан ясалган ҳар хил қармоқ, санчки, найза, тўр, саватлар билан турли тўгонлар қуриб овлаганлар. Металлдан фақат мисни билганлар, ундан баъзи қуроллар ва безаклар ясаганлар, пул ўрнида ишлатганлар. Овқатни ёғоч идишларда ўтда қиздирилган тош солиб пиширганлар.

Ҳиндуларда тўқув дастгоҳи бўлган. Улар ёввойи қўй ва эчкиларни ҳайдаб, қамаб, жунини қирқиб, кейин бўшатиб юборганлар, ипидан ажойиб плаш тўқиганлар, қўйлак тикканлар. Матони ўсимлик толаларидан ҳам тўқиганлар, тери пўстин билан ҳам ёпинганлар. Ёғочдан нақш берилган совут ясаганлар, кедр дарахти толасидан чети кенг шляпалар тўқиганлар.

Хўжалик ва савдонинг ривожланиши натижасида меҳнат тақсимооти ҳам пайдо бўлган: кема ясаш, кийим тикиш, уй-рўзғор ва бошқа буюмлар ишлаб чиқариш касб ҳисобланган. 15—20 метр баландликка эга тотем устунларини маҳорат билан ўйиб безатадиган усталар бўлган.

Маҳаллий ҳиндулар турмуш тарзи ўтроқ характерга эга бўлганлиги туфайли ёғочдан тикланган уйлардан иборат қишлоқларда истиқомат қилганлар. Уйлари ойнасиз, туйнукли ва кичкина эшикли, узунасига катта жамоа оиласига мўлжалланиб тош қуроллар билан йўнилган ёғочлардан қурилган.

Ёз фаслида балиқ кетидан дарёларнинг юқори оқимига кўчиб вақтинчалик чайлалар тиклаганлар, қишла қишлоқларга қайтганлар. Балиқчиликда ниҳоятда зўр маҳоратга эга бўлган тлинкитлар лосось балиқларини тежамкорлик билан ғамлаганлар. Қўшимча маҳсулот бозорга тушган, савдо-сотик анча ривожланган. XVIII аср охирларига келиб, она уруғи ўрнига ота уруғи ташкил топа бошлайди. Патриархал типдаги катта оила жамоаси дуал характерга эга бўлиб, хусусий мулкка таянган. Патриархал никоҳ тартиблари билан бирга турли она уруғи тартиблари ҳам сақланиб қолган. Аммо уруғ ҳисоби ва мерос ота уруғига ўтган. Деҳқончилик хўжаликларида қишлоқ жамоасига ўхшаш патриархал типдаги кўп уруғли жамоалар пайдо бўлган.

Хусусий мулк пайдо бўлса ҳам асосий ишлаб чиқариш воситаси — ер жамоа мулки ҳисобланган. Хусусий ва умумий мулк тўлиқ ажратилмаган, улар уруғ ва қабила бошлиқлари ихтиёрида бўлган. Мустамлака давригача патриархал қуллик ҳам пайдо бўлган. Қуллар асосан урушларда қўлга тушганлар. Улар балиқ овлашда, хўжалик ишларида фойдаланилган, қуллар ўз эгаларига анча фойда келтирган. Қабилалар фратрий ва уруғларга бўлинган, улар тотем номи билан аталган. Масалан, тлинкит фратрий гуруҳлар *Қарға* ва *Бўри* номи билан аталган ва улар орасидаги муносабатлар экзогам никоҳи билан белгиланган. Ундан ташқари, фратрийлар территориал жиҳатдан ҳам бўлинишган. Матрилокал типдаги катта оила (10—40 кишидан иборат) бир хўжалик иқтисодий ҳужайра сифатида ўз тотем номига эга бўлган уйда яшаганлар. Масалан, *Айиқ* номли уруғга тегишли оила ҳар қишлоқда шу ном билан уй тиклаган. Уруғнинг муайян территория (худуд)га эга эканлиги ривоятлар билан тасдиқланган. Асосий диний тасаввурлар тотемизм билан боғлиқ бўлганлиги туфайли тотем тимсолларидан ташқари ҳар хил диний маросим ва байрамлар ўтказилган. Уларни ўтказиш шомон ва уруғ бошлиқлари ихтиёрида бўлган.

Шимоли-ғарбий соҳил ҳиндуларининг ҳаётида потлач („ўйинчоқ“) номли мураккаб маросим муҳим роль ўйнаган. Асли катта базм сифатида бир неча кун, баъзан ойлаб ўтказиладиган *потлач* маросимида бой жамоа аъзолари ва уруғ бошлиқлари ўз бойликларини тарқатиб берганлар, ҳатто

кулларини қурбон қилганлар. Ўз навбатида жамоа аъзолари ҳам базм эгасига катта совғалар қилишлари шарт бўлган. Умуман, уруғ бошлиқларига уруғдошлари томонидан ҳар хил совғалар бериб туриш мажбурий одат тусига айланган бўлиб, уруғчилик ичида дастлабки солиқ (рента) шаклида намоён бўлади. Шу йўл билан эркин жамоа аъзоларини ўзига қарам қилишнинг иқтисодий замини яратилган. „Потлач“ маросимида сарфланган харажат ва тарқатилган бойлик ўрни совғалар орқали яна тикланган. Ким базм ва байрамни зўр ўтказса, шу катта ном қозонган. Аслида, потлач ибтидоий жамоа тузумидан синфий жамиятга ўтиш даврига хос маросим бўлиб, энди куртак отаётган иқтисодий ва социал тенгсизлик, бойлик ва камбағалликни ижтимоий ҳодиса сифатида пайдо бўлганлигини ифодаловчи маросимдир.

Мустамлака даврида савдо-сотиқ яна ҳам ривожланиб ижтимоий муносабатлар чуқурлаша бошлайди. АҚШ ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин маҳаллий аҳолининг асосий тирикчилик манбаи ҳисобланган балиқчилик мустамлакачилар қўлига ўтиб, ўз ерларидан ҳайдалиб резервацияларга кўчирилган ҳиндулар қашшоқлашиб ёлланма ишчи кучига айланганлар.

Ўрмон овчи қабилалари. Шимолий Американинг шарқий қисмидаги субарктика ўрмонларида Алясканинг ички районлари ва Канаданинг тайга қисмида *алганкин* ва *атапаск* тил оилаларига мансуб овчи, балиқчи ва теримчи қабилалар яшаганлар. Улар асосан ёввойи буғу (карибу), лось, айиқ, ёввойи қўй ва буқа (бизон), тюлень, кит ва бошқа ўрмон ҳам денгиз ҳайвонларини ов қилганлар. Дарё ва кўлларда балиқ овлаганлар, ўрмонларда турли ейишли ва этилдизли ўсимлик маҳсулотларини йигиб-териб кун кечирганлар.

Жониворларни овлашда асосан суяк ёки тош учли ўқ-ёй, найза, пичоқ, палахмон, турли тузоқ, қопқон ва тўрлардан фойдаланганлар. Балиқ овида қармоқ, тери ва ўсимлик толасидан аёллар тўқиган тўр ҳамда саватлар ишлатилган. Қишда теннис ракеткасига ўхшаш чанғи ва ит қўшилган ёғоч чаналар билан кўчиб ов қилганлар. Кўчманчилик турмуш тарзига мослашган овчи ҳиндулар конус шаклида, ўртасида туйнукли тери ва ёғоч қобиғи билан қопланган, кўчишга қулай чайлаларда яшаганлар. Айрим атапаск

қабилалари қишда ертўлаларда истиқомат қилганлар. Дарахт қобигидан уй-рўзғор буюмлари ва ҳатто кема ясаганлар.

Карибу ва лось терисидан аёллар кийимлар, маҳси (мокасин) ва қўлқоплар тикканлар, майда жониворларнинг териси ва жуни билан кийимларни безатганлар, бош кийими тўқиганлар. Баъзан ишлаб чиқариш қуrollари ва уй-рўзғор буюмларига ҳам нақш берилган. Эркак ва аёллар асосан бир хилда — енги узун кўйлақлар кийганлар, қишда капюшонли пўстин ёпинганлар.

Шимолнинг ўрмон ҳиндулари мустамлака арафасида уругчилик муносабатларини сақлаб, жамоа бўлиб яшаганлар ва ов қилганлар. Қишда улар айрим гуруҳларга бўлиниб, кўчиб юрганлар, ёзда дарё бўйларидаги қароргоҳларга тўпланишиб савдо қилганлар. XVII асрлардан мустамлакачилар билан яқин алоқалар ўрнатилиб, мўйначилик махсус соҳага айланади ва мўйна савдоси товар айирбошлашни кучайтиради. Субарктика овчилари бошқа ҳиндулар сингари европаликлар томонидан зўрлик билан ўз ерларидан ҳайдалмаганлар ва қирилмаган. Чунки Шимолий Америка ўрмонлари чорвачилик ва деҳқончиликка ноқулай бўлганлиги туфайли мустамлакачилар бу ерга бостириб кирмаганлар. Улар аксинча, қимматбаҳо мўйнага муҳтож бўлиб, мўйначиликни ривожлантириш мақсадида овчи ҳинду қабилаларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаганлар. Европаликлар келтирган темир қуrollар (пичоқ, болта, искана, кейин милтиқ ва ҳ. к.) ҳиндуларнинг оғир меҳнатини анча енгиллаштирди. Шунинг учун дастлаб мўйна савдоси европаликлар билан ҳиндулар орасидаги муносабатларни катта фожиасиз ривожланишига сабаб бўлган эди. XVII асрнинг 30- йилларидан бошлаб миссионерчиликнинг кучайиши бу муносабатларни яна ҳам мустаҳкамлади. Маҳаллий *атапаск*, *кри* қабилалари билан келгинди канадалик французлар ва шотландияликлар орасидаги никоҳлар натижасида бир-икки аср ичида янги гуруҳ — *метислар* ҳам пайдо бўла бошлайди.

Ҳозиргача алганкин ва атапаск қабилаларида ҳам матрилокал, ҳам патрилокал никоҳ тартиблари сақланиб келган. Бир неча жуфт оилалардан ташкил топган кичкина уруғ-жамоа кўчиб юришга одатланган. Айрим вақтларда байрам ёки диний маросим муносабати билан муайян жойда бир

неча никоҳдаги гуруҳлар тўпланишган. Одат бўйича, никоҳдан кейин маълум давр куёв хотин уруғида жойлашиб, келин ҳақи учун хизмат қилиши кенг тарқалган. Жамоа экзогамия тартибларига риоя қилиши шарт бўлган. Барча қабилаларда муҳим масалаларни муҳокама ва ҳал қилишда ҳамма тенг ҳуқуққа эга бўлсалар-да, энг кекса донишманд кишилар раҳбарлик қилганлар. Ички жамоа муносабатларида „ҳар ким ўзига-ўзи хўжайин“ деган ахлоқ қоидасига риоя қилинади.

Шимолий ўрмон овчи қабилаларида ибтидоий дин шакллари — тотемизм, шомонизм, сеҳргарлик, арвоҳларга сифиниш кенг тарқалган. Улар ҳомий арвоҳлар кишиларга „куч-қувват“, касалликларни даволашга, ов қилишга ёрдам беради, деб ишонганлар. Алганкин қабилаларда одамсимон худолар ва одамхўр Виндиго номли баҳайбат махлуқ тўғрисида тасаввурлар, мураккаб маросимлар, айиққа сифиниш эътиқоди муҳим ўринни эгаллаган. Кўп асрлар давомида амалга оширилган миссионерларнинг диний ташвиқоти ҳам зое кетмаган. Маҳаллий ҳиндулар орасида насроний дини ҳам тарқалган. Насронийлик, айниқса, никоҳ муносабатларига зўр таъсир қилиб, ҳозир ҳиндуларда моногам никоҳ ўрнатилишига сабаб бўлган. Атапаск қабилаларида ҳинду ва насроний диний тасаввурлари, одат ва одоб қоидалари аралашмасидан ташкил топган янги диний ҳаракатлар ҳам пайдо бўла бошлаган.

Мустамлакачилик сиёсатининг амалга оширилиши натижасида, айниқса, шаҳарларга кўчирилган ҳиндулар орасида салбий социал оқибатлар рўй бермоқда. Масалан, овчи қароргоҳларини ташлаб шаҳарга кўчган „Чинпевайя“ қабила жамоаси сўнгги ўн беш йил ичида ниҳоятда оғир социал шароитда руҳсизлик, ичкиликбозлик, авлодлар адовати, майда хиёнат ва қашшоқлик, саводсизлик ва хурофот каби фожиали аҳволни бошдан кечирмоқда¹.

Калифорния ҳиндулари. АҚШнинг Калифорния, қисман Невада ҳам Юта штатларида яқин даврларгача турли тилларда гапирадиган, аммо хўжалик-маданий бирликка эга

¹ Қаранг: Североамериканские индейцы. М.: изд. „Прогресс“ 1978. 396-бет.

бўлган қабилалар яшаганлар. Улар деҳқончиликдан беҳабар бўлса-да, овчилик ва теримчиликка асосланган анъанавий хўжалиги барча зарур нарсалар билан таъмин қилиб келган. Бу ернинг табиати мевали дуб (эман) дарахтининг жуда кўп турларини, ҳар хил емишли ўсимлик ва илдизларни, ёввойи ловия, пиёз, ёнғоқ, дарё ва денгиз ҳайвонлари каби ниҳоятда бой озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб берган.

Маҳаллий ҳиндулар, айниқса, дуб меваларини тозалаб, қуришиб, янчиб ундан атала пиширганлар. Дуб меваси уларнинг асосий таоми бўлибгина қолмай, қабилалар орасидаги савдо маҳсулотларининг муҳим соҳаси ҳам ҳисобланган. Улар ҳар хил ўрмон ўсимликларининг уруглари, денгиз соҳиллари ва ички дарёлардан моллюскалар, қисқичбақа, балиқ ва бошқа жониворларни овлаб ҳамда сув ўсимликларини йиғиб истеъмол қилганлар. Барча қабилалар учун озиқ-овқат йил бўйи табиатда мавжуд бўлса-да, уларни йиғиб-териб ишлаб чиқариш учун доимий меҳнат талаб қилинган. Асосий ишлаб чиқариш қуролларидан овчиликда ўқ-ёй, балиқчиликда санчқи, сават, яхлит дарахтдан ўйиб ясалган кема. Бутун Калифорнияда зўр маҳорат билан сават тўқиш кенг тарқалган. Илдиз ва уруглари йиғиб-териш учун учи йўнилган оддий ёғочдан фойдаланилган. Тош пичоқ, турли чиғаноқлар, мунчоқлар бойлик ҳисобланган. Асосий касби теримчилик бўлганлиги туфайли меҳнат тақсим қилинмаган. Лекин овчилик билан фақат эркаклар шуғулланишган.

Шимолий Калифорния ҳиндулари ярим ертўлалардан иборат кичик қишлоқларда яшаганлар, қолганлари кўчиб юришга қулай бўлган дарахт қобиғи билан ёпилган конус ёки гумбаз шаклидаги чайлаларда истиқомат қилганлар. Деярли барча қабилалар кийимсиз юрганлар, аммо байрамларда жуда кўп безаклар тақилган. Қизлар фақат вояга етгандан кейин ўсимлик толасидан юбка ёки теридан этакча кийганлар, эркаклар эса буғу терисидан қилинган белбоғ билан чекланган. Совуқда эгнига тери ёки кўрпача ёпинганлар.

Шимолий ва марказий ҳиндуларининг ижтимоий тузумида қишлоқ жамоаси, кўпчилигида фратриал тузум сақланиб келган. Она уруғидан патриархатга ўтиш муносабатларига хос тартиблар кучли бўлган. Воҳалардаги ва тоғ этакларидаги ҳиндулар йирик қишлоқларда жойлашган

бўлиб, анча ривожланган ижтимоий ва сиёсий тузумга, мураккаб диний тизимга эга бўлганлар. Тотемизм ва шомонизм кенг тарқалган. Шомонийлик чуқур ўйланилган маросимлар ва даволаш усулларига эга бўлган. Ҳар қишлоқда махфий жамиятлар мавжуд бўлиб, оммавий маросимлар (ҳар хил ўйинлар, тантаналар, безакли кийимлар билан) намоён қилинган. Ибодат маросимларида ижро этиладиган ўйинларда ҳар ким ўз бойлигини кўрсатиши мумкин бўлган. Жанубий Калифорния қабилаларида ўспиринларни уруғ аъзолигига ўтказиш ва бошқа диний маросимларда кайф ёки қайт қиладиган ўтларни истеъмол қилиш одат бўлган.

Европалик истилочилар XVIII аср ўрталаридан ўз таъсирларини кучайтирадилар. Улар дастлаб соҳилга яқин водийларда миссионерлик маконларини ўрнатганлар, ҳиндулар билан алоқани мустаҳкамлаб, ўз маконларига жалб қилиб насронийлаштира бошлаганлар. Мазкур алоқалар ҳиндуларнинг турмуш тарзини емириб, оғир касалликларнинг тарқалишига сабаб бўлган. Айниқса, юқумли касалликлар минглаб ҳиндуларнинг ёстиғини қуритган.

1848 йилда Калифорнияда олтин топилгандан кейин, маҳаллий аҳолининг ҳаётида энг қоронғи кунлар бошланади. Кўплаб кела бошлаган олтин изловчилар ҳиндулар қишлоқларини талон-тарож қилиб кетганлар. 1850—1880 йиллар ичида бўлиб ўтган урушлар натижасида ожиз, бегуноҳ ҳиндуларга қарши чинакам ов бошланган ва уларни ваҳшиёна қириб ташлаганлар. Агар 1770 йилда 138 мингдан ортиқ ҳиндулар мавжуд бўлган бўлса, XIX асрнинг охирларига келиб деярли ўн ҳисса камайган. Расмий маълумотларга биноан, ҳозир Калифорния штатида 40 мингга яқин маҳаллий ҳиндулар (бутун штатда 18 млн аҳоли) яшайди.

Шарқий ва Жануби-шарқий районларда деҳқончилик ва ўрмон овчи қабилалари. Шимолий Американинг шарқий районларида, Буюк кўллар атрофидаги АҚШнинг Гурон, Эри, Онтарио, қисман Нью-Йорк ва Пенсильвания штатларида ирокез ва алганкин қабилалари яшайди. Улар ўзларининг хўжалик, маданий ва ижтимоий турмуши хусусиятлари жиҳатидан яхлит гуруҳни ташкил қилади. Турли тилда гапирадиган мазкур қабилалар этник тарихини бир

неча даврларга бўлиб, турли афсона ва ривоятлар билан тўлдирилган. Тарихий ва этнографик жиҳатдан ирокезлар анча батафсил ўрганилган. Машҳур Америка тадқиқотчиси Л. Морганнинг ажойиб асарлари туфайли ирокезларнинг турмуш тарзи, ижтимоий тузуми матриархат уруғининг классик намунаси, деб танилган.

Ирокезлар Шимолий Американинг шарқий қисмида кейин пайдо бўлса-да, археологларнинг айтишича, бу ерда маданият беш минг йиллар муқаддам ташкил топган. Ирокезларнинг этногенези эрамиздан аввалги I минг йилликда шакллана бошлаган *вудлэнд* маданияти билан боғлиқ эканлиги аниқланган.

Маҳаллий ҳиндулар қадимдан майда дарахтли ўрмон ва тўқайзорларни куйдириб, деҳқончилик қилиб келганлар. Улар қирқилган дарахтларни қуритиб ёққанлар, чопқида, ёғоч белкурак ёки йўнилган учли ёғоч билан ерни кавлаб, ишлов бериб кул аралаш тупроққа уруғ сепганлар. Ирокезларнинг асосий экинлари — маис (маккажўхори), ловия ва қовоқ. Бу экинлар („Уч опа-сингил“) билан уларнинг диний тасаввурлари ҳам боғлиқ. Уй олди томорқада тамаки, тарвуз, нўхат, кунгабоқар, ер ноки ва бошқа экинлар ҳам экилган. Аммо маккажўхорининг ҳар хил турлари ирокезларни зарур озиқ-овқат билан таъмин қилиб, ҳатто қўшимча маҳсулот етказиб берган. Маккага гўшт қўшиб сопол идишларда турли таомлар тайёрлаганлар. Заранг дарахти шарбатидан баҳор фаслида қанд пиширганлар. Ҳиндулар ёввойи мева, уруғ ва емишли илдизларни теришга жуда моҳир бўлганлар. Кўл бўйида яшовчи айрим алганлик қабилалари ёввойи шолини кемада йиғиб, бошоғини янчиб, ёғоч билан туйиб гуруч олганлар.

Деҳқончиликда ерни чопиб, ишлов бериш эркаклар зиммасига, бошқа барча хўжалик ишлари аёлларга юкланган. Овчилик ҳам эркаклар касби бўлиб, уларга гўшт, чарм ва тери етказиб берган. Бир гуруҳ эркаклар куз ва қиш ойларида ўрмонларга кетиб ов қилиб баҳорда қайтиб келганлар. Улар буғулар, қундуз, сувсар ва савсар каби ўрмон ҳайвонларини ва қушларни овлаганлар, куз пайтларида асал йиғганлар. Балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар. Ҳунармандчилик

анча ривожланган, кулолчиликни билганлар. Натижада савдо-сотик ривожланган.

Ишлаб чиқариш қуролларидан деҳқончиликда, асосан чопқи, тошболта, мис тигли пичоқ, найза ва ўқ-ёй, чўқмор таёқ (тош ўрнатилган махсус қурол—томагавк) ва палахмон, дарахт қобиғидан ясалган кема, санчқи, тўр ва саватлардан фойдаланишган. Турли нақш берилган сопол чилимлар яшаш ирокезларга хос.

Терига ишлов бериш, айниқса, буғу терисидан бахмал, чарм (замша) ишлаб чиқариш жуда ривожланган. Кийимлари замшадан, қундуз ва сувсар терисидан тикилган. Эркакларнинг кийими замша плаш ва юбкадан иборат, оёғига мокассин (маҳси), тўпиғи ва белига гетра, узун юбка ва кўйлак кийганлар, плаш ёпинганлар ва турли безаклар таққанлар.

Ирокез қабилаларининг жамоа уйлари бир неча оилага мўлжалланган тўғри бурчакли ёғочдан тикланиб дарахт қобиғи билан ёпилган. Л.Морган таърифича, бу „узун уйлар“ 6—8 метр кенликда, ички томони даҳлиз билан иккига бўлинган, девор бўйлаб узунасига ярим метр кўтарилган ёғоч супаларда эни 4 метр келадиган „хоналар“ ҳар бир оилага ажратиб қурилган. Баъзан бундай уйларда бутун бир уруғ яшаган. Уйланган янги келин-куёвларга шу уй ёнига чўзиб янги хона қўшиб қурилган. Даҳлиз ўртасида тўрт оилага мўлжалланган бир неча ўчоқ ўрнатилган. Қозон меҳмондорчилик белгиси ҳисобланган. Ҳар қишлоқда мазкур „узун уйлар“ сони 10—30 тагача етган. Айрим алгонкин қабилаларининг уйлари эгилган махсус дарахт шохларидан гумбаз ёки тўртбурчак шаклида тикланиб ёғоч қобиғи ёки чипта билан ёпилган. Қишлоқлар 500 дан то 1000 кишигача етадиган аҳолига эга бўлган.

Ирокезларнинг ижтимоий тузуми уруғчиликдан иборат бўлиб, бир неча қону қариндош оилалар бир аёл бошчилигидаги жамоа (овачир) ни ташкил қилган. Овачир дастлаб умумий хўжаликка эга бўлган матриархат уруғи ҳисобланган. Никоҳ экзогам тартибда бўлганлиги туфайли куёв хотини бола туққунча айрича ўз уруғи билан яшаган, хотини олдиға фақат қоронғи кечаси борган. Мерос ҳам аёл уруғига ўтган. Қабилалар уруғларга бўлиниб, *фратриал* тартиб

ўрнатилган. Уруғ ва қабилаларнинг катта-кичиклиги қитъа-нинг Шимоли-шарқий қисмидаги ўрмонларнинг шароитига мослашган хўжаликка боғлиқ бўлган. Асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ер бутун қабилла ёки уруғга тегишли, аммо ҳар бир овачирга тақсим қилинган. Муҳим масалаларни ҳал қилишга кекса уруғ аъзолари маслаҳатга тўпланишган. Уруғ оқсоқолларидан фратрий бошлиқлари тайинланган, улар қабилла кенгашига тўпланиб, очиқ мажлислар ўтказганлар.

Ҳинду қабилаларининг жипслиги ирокезларнинг 1570 йилда пайдо бўлган машҳур „Бешта қабилла иттифоқи“ ёки „Ирокезлар лигаси“ да ўз ифодасини топган эди. Бунга энг кучли қабилалардан бештаси — Могаук (Чақмоқтош), Онейда (Гранит ёки Харсангтош), Онондага (Тоғликлар), Кайюга (Трубка ёки соҳилликлар) ва Сенека (Буюк тепаликлар элати) бириккан. Иттифоқ 50 уруғ оқсоқол (сахем) ларидан иборат махсус умумий кенгашга эга бўлиб, унда уруш ва тинчлик, қабилалараро муносабатлар каби муҳим масалалар ҳал қилинган. Ҳарбий ишларни бошқариш учун Кенгаш 2 та лашкарбоши сайлаган. Ирокезлар лигаси жуда зўр кучга эга бўлган. XVIII асрга келиб унга Буюк қўллар атрофидаги бошқа қабилалар ҳам бўйсунган. Мустамлакачилар ҳам Иттифоқнинг фикри билан ҳисоблашганлар ва ҳатто дипломатик муносабатлар ҳам ўрнатилган (Англия ва Франция қироллари билан бўлган муносабатлар).

АҚШнинг мустақиллик учун олиб борган урушидан кейин ирокезлар қаттиқ мағлубиятга учраб ўз она ерларини ташлаб кетишга ва аста-секин мол кўрасидек ўралган махсус резервацияларга кўчишга мажбур бўладилар. Аммо айрим қабилалар партизанлик урушини давом эттирганлар. Уруғ-қабилла муносабатлари емирилиб, моногам оила пайдо бўлади, бир вақтлар даҳшатли кучга эга бўлган ирокезлар фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум ҳолда камбағал фермер ва ишчиларга айланадилар. Шимолий Американинг алгонкин ва мусгок тиллар оиласига мансуб қабилаларнинг ҳам тақдири фожиали тугаган. Мазкур қабилалардан ташкил топган иттифоқлар (айниқса, кучли Крик Конфедерацияси) ҳам емирилиб, 1820-йилларда АҚШ ҳукумати томонидан ғарбий томондаги ноқулай жойларга зўрлик билан кўчирил-

ган. Ирокезларнинг бир қисми Канадага кўчиб, резервацияларга жойлашган.

Маҳаллий ҳиндуларнинг динлари ибтидоий эътиқодлар билан боғлиқ. Буларда кенг тарқалган тотемизм, шомонизмдан ташқари табиат кучлари, ўсимлик дунёси ва жониворлар билан боғлиқ турли анимистик тасаввурлар муҳим ўрин эгаллаган. Ирокезларда „Уч опа-сингил“ (маис, ловия ва ковок) ибодати кучли бўлган. Улар йилни уч даврга бўлиб (овчилик, йиғим-терим ва деҳқончилик фаолияти билан боғлиқ), турли маросимлар ўтказганлар. Энг катта байрам маросимлари қишнинг ўртасида нишонланган. Улар, айниқса, момақалдироқ ва қуёшга сизинганлар. *Семинола* қабилалари сеҳрли буюмлардан иборат муқаддас тугунга итоат қилганлар ва шунга бағишланган йилда бир марта байрамлар ўтказилган. *Чиппева* қабилаларида ўсимлик ва ҳайвонларнинг арвоҳлари билан яқин алоқада бўлиш мумкин, деган тасаввурлар кенг тарқалган. Уларнинг шомонлари дуоғўйлик йўли билан яхши овни таъминловчи иримлар қилганлар, турли ўтлар билан касалликларни даволаганлар. Кейинги даврларда миссионерларнинг фаоллиги туфайли маҳаллий ҳиндуларнинг орасида насроний дини кенг тарқалган, ҳатто ибтидоий динлар билан христиан дини мазҳаблари аралашмасидан янги диний йўналишлар ҳам пайдо бўла бошлаган.

Халқ ижоди анча ривожланган. Эртақ ва ашулаларда, тарихий афсона ва ривоятларда ҳиндуларнинг ҳаёти поэтик тасвирланган. Машҳур Америка ёзувчиси Г. Лонфелло ёзган „Гайава тўғрисида кўшиқ“ номли қисса ирокезларнинг бой эртақларига асосланган. Турли рақс ва ўйинлар, ҳайкалтарошлик — тотемистик образларни тасвирлаш халқ ижодининг ажойиб намуналаридир.

Прерия (дашт) овчи қабилалари. Узоқ даврлар Миссисипи дарёси тармоқларининг Шимоли-шарқий қисмидаги ўзига хос табиатли бепоён дашту биёбон (прерия) да одам кам яшаган. Бу ерда XVIII аср бошларида Шимолий Американинг шарқий қисмида яшаган мустамлакачилар томонидан сиқиб чиқарилган ҳинду қабилалар Миссисипининг ғарбига кўчиб келиб, ўз навбатида маҳаллий кўп сонли, ярим ўтроқ овчи ва деҳқончилик қилаётган аҳолини сиқа бошлайди. Маҳал-

лий қабилалар аста-секин прерияга кўча бошлайди. Улар турли тил туркумига мансуб, айниқса, сиу, алгонкин, юто-ацтек ва атапаск қабилаларидан иборат бўлган. Мазкур элатлар тилларининг хилма-хиллигига қарамай, умумий маданий бирликка эга бўлганлар.

Мустақиллик учун курашдан кейин бошланган бозор муносабатларининг гуркираб ўсиши натижасида қўшимча ерларга муҳтожлик пайдо бўлади. 1803 йилда АҚШ конгресси ҳатто ҳиндуларнинг шарқий районлардан ғарбга — Миссисипи орқасига кўчириш режасини тасдиқлаган эди. Бу режа 1816—1850 йилларда амалга оширилиб, Америка тарихида „ҳиндуларни кўчириш“ даври деб аталган. Аслида ҳиндуларни зўрлик билан қabila бошлиқларини сотиб олиб ва маст қилиб турли найранглар билан шартнома тузиб — „расмийлаштириб“ она ерини ташлаб, ғарбий дашт районларга жойлашишга мажбур қилганлар. Шартнома тузишга қарши бўлган қабилаларга қарши „адолат урушини“ эълон қилиб, қурол кучи билан ҳайдаб чиқарганлар. Айниқса, ҳозирги Жоржия, Мэриленд, Жанубий Каролина штатларининг ҳиндуларини кўчириш ваҳшиёна зўрлик билан амалга оширилган. Крик, чокта, чикасо каби қабилаларнинг „кўз ёши йўли“ деб аталган кўчиши Америка тарихининг энг фожиали саҳифаларидан бўлиб, ҳинду халқига энг катта мусибат келтирган, йўлда очлик, совуқ ва зўрликдан минглаб кишилар қирилиб кетишига сабаб бўлган¹.

Прерия ҳиндуларининг асосий касби ёввойи ҳўкиз (бизон)лар ов қилишдан иборат эди. Бизон гўшти ва ёғи таомга, териси кийим, пойабзал ва чайлаларга ишлатилган. Ҳиндулар дастлаб пиёда, ит ёрдамида, ўқ-ёй ва баъзан найза билан жамоа бўлиб ов қилганлар. Шахсий ов қилиш ман қилинган, бу тартибни бузганларни қаттиқ жазолаганлар. Европаликлар келгандан сўнг пайдо бўлган йилқи отлар XVIII аср ўрталаридан овчиларнинг муҳим ёрдамчисига айланади. Мустамлакачилардан ажралиб ярим ёввойи ҳолатга тушган йилқи (мустанг)ни қайта ўргатиб, овда ва юк

¹ Қаранг: Североамериканские индейцы. М.: изд. „Прогресс“, 1978, 18—19- бетлар.

ташишда фойдаланилган. Теримчилик, мўйна ва қуш овлаш, балиқчилик ҳам муҳим соҳа ҳисобланган.

Металлни билмаганлар, ўқ-ёй ва найза учлари, болта ва бошқа қуролларни тош, суяк ва шохдан, уй-рўзғор буюмларини тери ва ёғочдан ясаганлар. Ҳайвонларни баъзан бўри ёки бизон териси билан ниқоблаб, махсус тўр билан ёки чуқур қазиб бутун ёз бўйи ов қилганлар.

Уйлари кўчиб юришга мослашган, конус шаклида ёғочдан қурилиб, бизон териси билан ёпилган ва тўшалган. Уйнинг ўртасида ўчоқ-гулхан ёқилган. Ҳар бир оила алоҳида ўзи учун чайла тиклаган, қавму қариндошларнинг чайллари бир-бирига яқин доирасимон ўрнатилиб, марказида қабила кенгашига мўлжалланган махсус катта чайла (чодир) тикланган.

Дашт овчи ҳиндуларининг ижтимоий тузуми матриархатдан патриархатга ўтиш даврига тўғри келади. XIX асрнинг охирларигача кўп қабилаларда матрилокал жойланиш ва никоҳ тартиблари сақланиб келган. Европаликлар билан алоқаларнинг кучайиши, йилқичиликнинг пайдо бўлиши ижтимоий муносабатларнинг ўзгаришига жиддий таъсир қила бошлайди, социал табақаланиш ривожланиб ота уруғи ҳукмронлиги кучаяди. Овчиликда муҳим роль ўйнаган от бойлик белгиси бўлиб қолади. Юзлаб отларга эга бўлган жамоа аъзолари камбағал, отсиз уруғдошларини эза бошлайдилар. Босқинчилик билан шуғулланувчи отрядлар пайдо бўлади, оқибатда уруш бойлик орттириш манбаига айланади. Ҳарбий ишга эътибор кучайиб, қабила бошлиғи қилиб машҳур лашкарбошиларни сайлаш одат бўлган.

Маънавий маданиятида ҳам анча ўзгаришлар рўй беради. Кийимларга, уйларни бекитадиган териларга, уй-рўзғор буюмларига нақш бериш жуда ривожланган. Пиктографик расмлар билан йилда ўтадиган муҳим воқеаларни тасвирловчи солномалар ёзилиб борилган ўзига хос календарга эга бўлганлар. Табиат кучларини илоҳийлаштирувчи арвоҳлар орасида ҳам табақаланиш натижасида энг муҳим ва иккинчи даражали авлиёлар пайдо бўлди. Энг катта маросимлар қуёш ибодати билан боғлиқ, ундан кейинги поғонада турган ер, сув, олов, ҳаво каби табиат кучларига ҳатто бизон, ит ва бошқа ҳайвонларнинг руҳларига сифинганлар. Диний маро-

симларни ўтказишда дуохонлик ва табиблик билан шуғулланувчи шомонлар ажралиб туради. Бой фольклор мавзулари ҳам диний ривоятлар билан суғорилган. Тасвирий санъат ривожланган. Чайлаларга ёпиладиган териларда, замша кийимларда ва бошқа буюмларда киши ва ҳайвон тимсоллари тасвирланган.

Даштли ҳиндуларнинг ерларини тортиб олиш XIX асрда кучайди. Мустамлакачилар „ёввойи ғарб“ деб ҳисоблаган дашт жойларни ҳам босиб олиб, маҳаллий аҳолини ўз ерларидан, кўпчилигини эса резервацияларга ҳайдаган. 1830 йилдан кела бошлаган „оқ танли“ овчилар оммавий равишда бизонларни қириб (охирги ёввойи бизон 1881 йили ўлдирилган) ҳиндуларни асосий ҳаёт манбаидан маҳрум этган.

2- §. МАРКАЗИЙ АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ

Америка қитъасининг АҚШ билан Мексика чегарасидан жанубий қисмини одатда Лотин Америкаси, деб атайдилар. Баъзан этногеографик жиҳатдан Мексика, Марказий Америка ва Вест-Индия махсус район қилиб ажратилган ва унга Мезоамерика (Марказий ёки Марказий Америка) деб ном берилган. Бу ерда 30 та мустақил давлат ва бир неча ҳозиргача мустамлака ҳолатдаги мамлакатлар мавжуд. Агар 80-йилнинг бошларида Шимолий Америкада 258,7 млн аҳоли бўлса, Лотин Америкаси 20,1 миллион км² майдонни эгаллаган ва 1983 йилларга келиб аҳоли сони 387,7 миллион кишига етган эди.

Лотин Америкаси давлатларининг 3/2 қисмида испан тили расмий тил деб қабул қилинган. Бразилия (минтақа аҳолисининг қолган 3/1 қисми)да португал тили тарқалган. Фақат 3 фоиз аҳоли яшайдиган кичкина давлатларда француз (Гаити), инглиз (Гайана, Тренидад, Барбадос, Ямайка, Багам ва бошқа оролларда) ва голланд (Сурина) тиллари ҳукмрон. Мамлакатлар тиллари ва тарихий тақдири билан умумийликка эга бўлса-да, ўзининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, этномаданияти ва хўжалик хусусиятлари билан фарқ қиладилар. Масалан, Аргентина, Бразилия, Мексика ва Венесуэла анча тараққий қилган замонавий мамлакатлар қаторига киради. Аксинча, суст ривожланган Гаити

иктисодий кўрсаткичларига қараганда, юқорида қайд этилган мамлакатларга нисбатан ўнлаб, балки юз ҳисса орқада қолган. Ёки энг катта ҳудудга эга бўлган Бразилия Сальвадорга нисбатан 400 ҳисса кўп майдонни эгаллайди, кўшни Гайана аҳолисига нисбатан 150 ҳисса кўпроқ аҳолига эга.

Лотин Америкаси аҳолисининг этник қиёфаси ҳам турлича. Узоқ давр ичида маҳаллий туб аҳоли билан келгинди европаликлар ва миллионлаб қул қилиб келтирилган африкаликлар авлодларининг аралашмасидан пайдо бўлган ҳозирги мамлакатларнинг ўзига хос миллий маданияти, меҳнат ва халқ ижоди анъаналари шаклланган. Минтақанинг ранг-баранг табиати ҳам уларнинг хўжалик-маданий типлари ва маданияти хусусиятларига мислсиз таъсир ўтказган. Ниҳоятда кўп табиий бойликларга эга бўлган мазкур минтақани „жаҳоннинг хазинаси“ деб ҳам атаганлар. Аммо бой табиатли Лотин Америкаси анча қашшоқ ва қолоқ ўлкалардан. Расмий маълумотларга қараганда, бу ерда яшовчи аҳолининг ярмига яқини оч ёки ярим оч, яъни тўйиб овқат емайди. Айниқса, маҳаллий ҳиндулар оғир аҳволда. Ҳозир Лотин Америкасида 30 млнга яқин ҳиндулар яшайди.

Маҳаллий туб аҳоли ўтмишда юксак маданият яратиб, фақат Лотин Америкасигагина эмас, балки жаҳон маданиятига ҳам улкан ҳисса қўшганлар. Ҳинду қабилалари биринчи бўлиб жаҳонга картошка, томат, макка, маниока, пахта, кунгабоқар, какао ва бошқа муҳим экинларни кашф этганлар. Улар дастлаб каучук ширасидан фойдаланиш, кураче захарини ишлаб чиқариш ва тиббиётда фойдаланишни ўргатганлар, гамакни кашф қилиб жаҳонга ёйганлар. Гўзал қадимий меъморчилик, катта ҳашаматли шаҳарлар ва даб-дабали пирамидалар, афсонавий ўйма ва бўртма расмлар билан безатилган қўшқу саройлар, турли шакл ва ҳажмдаги гўзал ҳайкаллар, ранг-баранг бўёқли идиш ва буюмлар, тилладан қуйилган ҳар хил ҳайкаллар ҳиндуларни мўъжизакор санъат соҳиблари эканлигидан далолат беради. Лотин Америкаси ҳиндулари яратган куй ва ўйинлар ҳам узоқ элатларга тарқалиб шуҳрат қозонган. Бу ерда европаликлар келгунга қадар илк синфий жамият, юксак санъат ва ҳунармандчиликка эга бўлган давлатлар пайдо бўлган.

Мексиканинг туб аҳолиси. Тадқиқотчиларнинг фикрича,

ҳозирги Мексика территориясига одамлар 15—12 минг йиллар муқаддам кела бошлаган. Улар Тинч океан соҳиллари бўйлаб келганлар, кейин ички водийларни эгаллаганлар. Дастлаб Мексикада овчилик, балиқчилик ва теримчилик билан шуғулланувчи майда дайди қабилалар яшаган. Миллоддан аввалги IV минг йилликлардан бошлаб деҳқончилик юзага келади ва биринчи бўлиб макка, ловия ва қовоқ эка бошлайдилар. II минг йилликка келиб деҳқончилик асосий хўжалик соҳасига айланади. Ҳа даврдан бошлаб Мексика худудидан юксак маданият яратган элатлар яшайди.

Миллоддан аввалги I минг йилликнинг охирида ва миллоднинг биринчи асрларида бу ерда неолит даражасидаги альмеклар ва сапотекларнинг деҳқончилик маданияти шаклланган эди. Бу маданият Куёш ва Ойга атаб қурилган дабдабали пирамидалар, деворлари расми ибодатхоналар ва зодагонларнинг саройлари, тош тўшалган кўчалар, лойдан қурилган уйли мавзелари билан ажралиб туради. Уларнинг ўрнига келган тольтеklar то XII асрларгача теварак-атрофдаги элатларга ўз таъсирини ўтказиб келган.

IX—X асрларга келиб мазкур маданиятлар аста-секин инқирозга учраб, Мехико водийсида янги элатлар — *теночка* ёки *ацтек* қабилалари пайдо бўла бошлайди. Улар XIV аср бошларида шимоли-ғарбий районлардан бостириб кириб қадимий маданият марказларини эгаллаб ўз тилларини сақлаб қолганлар. Ацтеклар қудратли давлат бирикмасига асос солган ва эски маданий анъаналарни давом қилдирганлар. Улар кучли қўшинга эга бўлган ва қисқа муддат ичида қўшни қабилаларни бўйсундириб солиқ тўлашга мажбур қилган.

Ацтеклар ўзига хос мелиорация (суғориш) тизимига асосланган деҳқончилик хўжалигини яратганлар, ловия, помидор, батат (ширин картошка), какао, тамаки ва пахта экканлар. Ер ўғитланган, йўнилган ёғоч билан ишлов бериб экилган. Махсус қамишдан сол ясаб, устига тупроқ тўкиб, сузадиган оролчаларда деҳқончилик қилганлар. Пахта ва агава толасидан ип йигириб турли мато тўқиганлар. Уй ҳайвонларидан: ит ва курка сақлаганлар. Буғу, қуён, ёввойи қушларни ўқ-ёй, найза, тузоқ билан ов қилганлар, кўл ва дарёларда балиқ тутганлар. Мис ва тешидан болта, найза учи ва пичоқлар, нақш берилган (чархсиз) сопол идишлар,

олтиндан ҳар хил безаклар ясаганлар. Ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлса-да, аммо меҳнат тақсимооти бўлмаган. Зарур буюмлар оилаларда ишлаб чиқарилган.

Қудратли ацтеклар давлатининг пойтахти Теночтитлан катта кўлнинг ўртасидаги оролда қурилган ва ўзининг гўзаллиги, улуғворлиги ва ҳашаматлилиги билан испан истилочиларини ҳайратда қолдирган. Пойтахтни кўл соҳили билан учта 10 метр кенглигидаги Дамба боғлаб турган, иккита махсус тарнов орқали сув ўтказилган. Кўл атрофида асосий экин далалари жойлашган, қишлоқлар ҳам далалар билан ўралган.

Ацтекларнинг уйлари одатда қамишдан қурилиб, деворлари лой билан сувалган, томи сомон билан ёпилган. Бой табақалар уйларини хом гишдан текис томли ва ички ҳовлили қилиб қурганлар. Пойтахтдаги баъзи уйлар устунларга тикланган. Пирамида шаклидаги ибодатхона ва жамоа иншоотлари тошдан дабдабали қилиб қурилган, ҳайкаллар ва ўйма нақшли тошлар билан безатилган. Қишлоқ жамоаси (кальпулли) умумий ерга эга бўлган ва бу ерларни айрим оилаларга тақсим қилганлар.

Эркакларнинг кийимлари этакли белбоғ ва плашдан иборат, аёллар юбка, енгсиз узун кўйлак кийганлар. Пойабзал теридан тикилган ёки агавадан тўқилган сандалдан иборат. Кийимлари безатилган, билак ва бурун узуклар осганлар, баданни бўяганлар. Таомлари ҳам турли хилда ҳар хил зира аралаштириб хушхўр қилинган. Маккадан тошёрғич билан ун чиқариб таом пиширганлар. Ацтеклар шоколадни кашф этганлар. Аммо улар „чоколатл“ни ичимлик сифатида истеъмол қилганлар.

Ацтек ва бошқа қабилалар мустамлака арафасида синфий жамиятга ўта бошлаган. Бутун ҳокимият зодагонлар ва қоҳинлар қўлида бўлган. Давлат бошида 2 та ҳоким сайланиб қўйилган, муҳим масалаларни қабила кенгаши ҳал қилган. Зодагон ва қоҳинларга ажратилган ерларни жамоа аъзолари экиб йиғиб-териш берган. Қулчилик одат тусига кириб, қуллар асирлар ва қарздорлар ҳисобига тўлдирилган. Уларни ижтимоий қурилишларда, зодагон ва оқсоқоллар ҳўжалигида ишлатганлар. Қул савдоси кенг авж олган. Бўйсундирилган қабилалар ҳам солиқ тўлаганлар. Савдо-

сотиқ анча ривожланган. Какао уруғи ва тилла қум солинган найча пул вазифасини бажарган.

Илк қулдорлик тузумига мос келадиган ацтек маданияги шаклланган. Тольтеклар майя халқидан ёзувни, йил ҳисоби ва тақвимни, фалакиётни ва математик билимларни қабул қилиб олганлар. Дин мустақил соҳага ажралиб, диний масалаларни зодагон ва қоҳинлар бошқариб турган. Қуёш худоси ва айниқса, қабиланинг уруш худосига бағишланган мураккаб ибодатлар русуми ишлаб чиқилган. Катта маросимларда ҳатто одам қурбон қилинган. Бундан ташқари, турли тотемистик ва сеҳргарлик тасаввурлар ҳам тарқалган.

Расмий маълумотларга кўра, ҳозир Мексикада яшовчи аҳоли 70 миллион кишини, шулардан ҳиндулар тахминан 30 фоизни ташкил қилади, яъни нуфузи 20 млнгача етади. Марказий воҳаларда жойлашган бир вақтлар қудратли халқ ҳисобланган ацтеклар билан миллион 300 мингдан ортиқ, жануброқда яшовчи майя — 650 мингга яқин, тоғ водийларида юқори маданият яратган сапотеклар сони 450 мингга етади.

Майя давлати. Милоннинг бошларида Юкатан ярим оролининг жанубий қисмида — ҳозирги Гватемала ҳудудида бир қанча майда шаҳар-давлатлар пайдо бўлади. V—VI асрларга келиб бундай давлатларнинг сони яна ҳам кўпаяди ва шимолий районларга тарқалади. Улар ўзаро курашиб турганлар. Аммо жанубий давлат—шаҳарларнинг кўпчилиги XI асрга келиб бирданига бўшаб қолади. Юкатан яриморонининг шимолида ўша даврда майя халқларининг бош шаҳри Майяпан кучайиб халқи юксак маданият яратган қудратли давлатга айланган ва испанлар истилосигача ўз ҳукмронлигини сақлаб келган.

Майя анча ривожланган деҳқончилик хўжалиғига эга бўлган. Улар ўрмонларни тош болталар билан кесиб, дарахтларни куйдирганлар, қул босган далани ёғоч билан кавлаб уруғ сепганлар. Асосий экин маккажўхори ҳисобланган. Ундан ташқари ловия, помидор, қалампир, қовоқ ва пахта экилган. Гўштга ит ва курка боқилган, ўқ-ёй, найза ва пуфлаб отадиган найча билан ов қилиб, хом гўшт ғамланган. Балиқчилик ва асалчиликни билганлар. Майя ҳиндулари

биринчи бўлиб какао дарахтини ўстириб, мевасидан ичимлик тайёрлаганлар.

Майя давлатида руда бўлмаганидан металл қурооларни, айниқса, темир болта ва найза учлари, мис билан олтин қотишмасидан ёки соф олтиндан ясалган безакларни Мексикадан ва қўшни мамлакатлардан келтирганлар. Пахта ва агава толаларидан нозик матолар тўқилган, улардан плаш, юбка ва бошқа кийимлар тикканлар, чархсиз сопол идишлар ясаб, уларга турли нақшлар берилган. Савдо-сотик анча ривожланган, ловия ва какао уруғлари пул вазифасини бажарган. Қул савдоси ҳам бўлган.

Қишлоқлар енгил тўқима ёпилган чўққайган томли уйлاردан ташкил топган. Қишлоқ марказида тошдан қурилган ибодатхона қад кўтарган, унда зодагон ва қоҳинлар яшаган. Жамоа ери уйланган эркакларнинг сонига қараб, яъни ҳар оилага уч йилгача тақсимланган. Зодагонларга ажратилган махсус далаларда жамоа аъзолари хизмат қилган ва ҳатто садақа бериб турганлар, урушда иштирок этганлар. Солиқ тўлашдан бўйин товлаганлар худо йўлига қурбон қилинган. Қулдорлик пайдо бўлгач, қуллар зодагонларнинг хўжалигида, жамоа иншоотларини, кўшк, саройлар ва йўллар қуришда, юк ташишда ишлатилган. Қуллар миқдори асирлар, қарздорлар ҳукм қилинганлар ва ҳатто етимлар ҳисобидан тўлдириб борилган.

Майя давлати бошида чексиз ҳуқуққа эга бўлган ҳоким („халач виник“ — буюк одам) турган. Олий қоҳин унинг ўнг қўли ва маслаҳатчиси ҳисобланган. Халач-виник солиқ тўплаш ва қоҳилик қилиш учун қишлоқларга махсус бошлиқ (батаб) тайинлаган. Астрономия ва бошқа билимларни яхши эгаллаган қоҳинлар зўр кучга айланган.

Майя юксак маданият яратган халқлардан. Улар ўзига хос ёзувни кашф этиб, маълум билимларни чуқур эгаллаганлар. Айниқса, аниқ билимлар, чунончи астрономия ва математика ниҳоятда ривожланган. Майяликлар йил ҳисобини дақиқаларгача аниқлаб календар тузганлар. Уларда йил 365 кунга бўлинган, календар 20 кунлик ойдан ва 13 кунлик ҳафтадан иборат бўлган. Иероглиф тизими асосланган майя ёзувларида қоҳинлар турли афсоналар, дуо ва тарихий солномалар ёзиб қолдирганлар. Шу ёзувда ҳар 20 йилда

тарихий воқеалар баён қилинган махсус тош устунлар ўрнатилган. Ниҳоятда гўзал санъат билан тасвирланган ўйма ва бўрттириб ясалган ажойиб расмли мураккаб ибодат ва турмуш иншоотлари ҳозиргача кишини мафтун қилади.

Майя халқининг диний тасаввурлари синфий муносабатларни муқаддаслаштирган жуда мураккаб серҳашам маросим ва ибодатлардан иборат бўлган. Муқаддас китоблар фикус қобиғидан ишланган қоғозларга ёзилган ва рангли расмлар билан безатилган. Афсус, деярли барча қўлёзмалар испан мустамлакачилари томонидан куйдирилган. Асосий эътиқодлари деҳқончилик билан боғлиқ аҳоли осмон, ёмғир, ўсимлик ва бошқа табиат ҳодисаларини ифодаловчи худоларга сиғинишга асосланган.

Чибча-муисклар давлати. Майя давлатининг жанубида, ҳозирги Колумбиянинг каттагина қисмида чибча тил оиласига мансуб юқори маданиятли қабила ва элатлар яшаган. Уларнинг энг қудратлиси *чибча-муиск* халқи мустамлакачилар келиши арафасида синфий жамиятга ўта бошлаган. Муисклар тропик деҳқончилик билан шуғулланганлар. Маниока ва батат экинларини экканлар, кока дарахтини ўстириб меваси ва ёнғоғидан наркотик ичимлик тайёрлаганлар. Гўшт топиш учун овчилик қилганлар. Уй ҳайвонларидан фақат ит сақлаганлар. Экинлардан макка, картошка, ловия, помидор, пахта ва мевали дарахтлар экканлар.

Ишлаб чиқариш қуроллари тош ва ёғочдан ясалган чопқи, 1,2—2 метр узунлигида найза, палахмон, болта ва пичоқ. Улар мис куйишни билганлар, мис билан олтин қоришмасидан турли безаклар ва бадийий буюмлар ясаганлар. Кулолчиликни, йигирув ва мато тўқишни билганлар. Матодан этакли белбоғ, плашлар тикканлар. Тўп газлама ва олтин тангача пул вазифасини бажарган. Савдо ривожланган.

Ижтимоий муносабатларида ота уруғи ҳукмронлик қилган, аммо матриархат қолдиқлари сақланган. Улар жамоа бўлиб жойлашганлар ва катта оилаларга бўлинганлар. Полигамия кенг тарқалган зодагонлар ўнлаб хотин ва чўриларга эга бўлганлар. Қуллар пайдо бўлган ва синфий муносабатлар ўрнатилган. Бой табақалар безатилган кўшкларда, оддий жамоа аъзолари лой билан сувалган тўқима кулбаларда яшаганлар. Безакларни фақат зодагонлар осишга

ҳақли бўлганлар. Айниқса, бош ҳокимга итоат қилганлар. Унга турли совға-саломлар келтириб ҳузурига кирганлар.

Ҳокимни сайлаш маросими турли афсоналар билан боғлиқ. Ҳоким смола суртилган баданига олтин қум сеппиб солга тушиб, кўлнинг ўртасига сузиб бориб чўмилар эмиш. У худога атаб олтин ва зумраддан ясалган ҳайкалчаларни сувга ташлар экан. Бундай ривоятлар муиск давлатини „Элдорадо“ (испанча „зарҳалланган“ ёки „олтин одам“) деб ном чиқаришга ва мустамлакачиларни „олтинга бой“ ўлкага бостириб келишларига сабаб бўлган.

Чибча халқларининг динлари деҳқончилик билан боғлиқ. Қуёш, ой, ер худоларига, аждодларнинг арвоҳларига сиғинишдан иборат. Бойларнинг жасадлари мумиёлаштирилган, хотинлари ва қуллари қатл қилиниб бирга дафн қилинган. Қабрга қурол ва қимматбаҳо буюмлар қўйилган. Қоҳинлар бой табақалардан тайинланган. Табиблар даволаганлар ва фолбинлик қилганлар.

3- §. ЖАНУБИЙ АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ

Инклар давлати. Жанубий Америкадаги Анд тоғларининг ҳозирги Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия, Шимолий Чилида, яъни жуда катта ҳудудда кечуа тил оиласига мансуб турли элат ва қабилалардан ташкил топган Инк давлати бўлган.

Бу ерда I минг йилликда кечуа ва аймара тилларидаги кўплаб майда қабилалар яшаган. Ривоятларга қараганда, XIII асрга келиб шу қабилалардан Куско воҳасида жойлашган Инклар кучайиб 1438 йилдан қабилалар иттифоқига бош бўлади ва олий каста деб танилади. Бошқа барча элатлар унга бўйсуниб солиқ тўлаб турган.

Инк давлатида аҳоли асосан деҳқончилик билан шуғулланган. Асли Анд тоғларида деҳқончилик хўжалиги милoddан аввалги уч мингинчи йилликда пайдо бўлган. Инклар милoddан аввалги VI асрда шаклланган чанапата маданиятининг меросхўрларидир. Улар марказлашган суғориш тизимини яратганлар, асосан макка ва картошка экканлар. Картошканинг кўп турлари Европага илк бор шу ердан олиб борилган. Далалар тош билан беркитилган каналлар орқали

суғорилган, сув омборлари тўлдирилган. Ерга жез учли махсус таёқ (такля) ва тош бронза учли чопқи билан ишлов берилган, ҳосил жез ўроқ билан ўрилган. Булар, умуман, 40 га яқин экин турларини билганлар.

Андлик ҳиндулар Америка қитъасидаги чорвачиликни билган ягона элатлардан ҳисобланган. Кечуа ва аймара халқлари лама ва альпака номли ҳайвонларни қўлга ўргатиб юк ташишда фойдаланганлар, гўшти, ёғи, териси, жуни, суягини хўжаликда кенг ишлатганлар. Ламанинг ёввойи турини уч йилда бир марта мол қўраларига ҳайдаб, қамаб, жунини қирқиб, кейин эркинликка чиқариб юборганлар. Гўшт учун денгиз чўчқаси ва ўрдакларни овлаганлар. Уй ҳайвонларидан фақат итни сақлаганлар.

Инк давлатида ҳунармандчилик ривожланган. Улар металлни руда конларидан қазиб олганлар. Мис, кумуш, олтин, симоб ва бошқа рангли металлларни, ҳатто жез ишлаб чиққанлар, турли қурол (ўроқ, болта, пичоқ), безаклар ва диний буюмлар ясаганлар. Чархсиз нақш берилган ажойиб сопол идишлар ва ҳайкалчалар ишлаб чиққанлар, пахта ва жундан чиройли нозик матолар тўқиганлар. Ҳеч қандай қоришмасиз йирик кесилган тош бўлақлардан дабдабали ибодатхона ва қасрлар тиклаганлар. Оддий кишиларнинг уйлари тошдан ёки хом гиштдан қурилган, қамиш ёки сомон билан ёпилган, ойнасиз ва чипта эшикли кичкина хоналардан иборат.

Инклар фидиракли транспорт бўлмаса ҳам йўлларга катта эътибор берганлар. Бизнинг давримизгача етиб келган денгиз соҳили ва тоғ этакларида қурилган тоғ йўллар, туннель ва кўприклар ҳозиргача кишини ҳайратда қолдиради. Улар энгил сол кемаларда узоқ масофаларга саёҳат қилганлар. Пулни билмаганлар, аммо натурал савдо-сотик ривожланган. Ҳокимлар энг моҳир усталарни пойтахтга тўплаганлар. Бўйсундирилган қишлоқлардан ёш қизларни зўрлаб келтирганлар ва тўрт йил давомида тўқимачилик ва бошқа касбларга ўргатганлар, кейин улар 30 ёшигача эрга тегмасдан инк зодагонларига хизмат қилганлар.

Асосий ижтимоий ҳужайра қишлоқ жамоаси (айлью) ҳисобланган. Ер бош ҳокимнинг мулки ҳисобланса ҳам ҳар йил жамоа аъзолари (оилалар)га тақсим қилиб берилган.

Олий ҳокимга („Инка даласи“) ва қоҳинларга („қуёш даласи“) махсус ерлар ажратилиб, уни жамоа аъзолари ишлаб ҳосилини йиғиб берганлар.

Давлат тузуми ўзига хос деспотизм (истибдод)га асосланган қулдорлик империяси ҳисобланган. Инклар юқори табақа деб танилган ва улар меҳнатдан озод бўлиб бошқа қабилалар ҳисобига яшаганлар. Солиқдан кечуа қабиласи ҳам озод бўлган, бошқа қабилалар инкларга қарам бўлиб солиқ тўлаганлар, қул етказиб берганлар. Аммо уруғчилик муносабатлари (фратрийлик) сақланган. Инклар ҳатто кийим ва безаклари билан ажралиб, ҳукмрон каста (табақа)га айланган, ҳокимлар ва қоҳинлар ҳам улардан сайланган. Олий Инка (Сана Инка) қуёш ўғли ҳисобланган, унга бошқалар итоат қилганлар.

Инк давлатида политеистик (кўп худолик) динлари кенг тарқалган. Қуёш ибодати энг муҳим ҳисобланган, шунинг учун Сана Инка ҳам худо даражасига кўтарилган. Она-ерга, табиатга сиғинганлар, Макка ва Картошка худолари бўлган, аждодлар арвоҳларига ҳам сиғинганлар. Катта байрамларда ёки офат келса асирлардан ёки бўйсундирилган қабилаларнинг болаларидан қурбонлик қилганлар. Қоҳинлар диний маросимлардан ташқари астрономик кузатишларни ҳам олиб борганлар. Инкларда икки хил йил ҳисоби — Қуёш (366 кун) ва Ой (354 кун) календари бўлган. Тарих ва генеалогия билан шуғулланувчи махсус донишманд (амаута)лар бўлган. Табибчиликдан ташқари хирургия (жарроҳлик) тажрибасига эга бўлганлар, трепанация қилишни билганлар. Иероглиф ёзуви билан бирга ўзига хос рангли иплардан тузилган тугма ёзув ҳам бўлган. Аммо ноёб ёзув намуналарини испан истилочилари бутунлай йўқ қилганлар.

Испанлар Писарро бошчилигида инклар давлатини 1531—1533 йилларда талон-тарож қилганлар. Лекин мағрур инклар қўзғолон кўтариб қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Фақат 1572 йилда қўзғолон бостирилиб бутун мамлакатни истилочилар эгаллаган. Ҳозиргача кечуа ва аймара халқлари ўз маданиятларини ва тилини сақлаб қолганлар. Улар бир неча мамлакатларга бўлинган. Масалан, кечуа халқи беш давлатда яшайди, айниқса, улар Эквадор ва Перуда кўпроқ.

Чилининг жанубий районларида бир неча гуруҳларга бўлинган араукан қабилалари яшайди. Улар ҳам инклар сингари деҳқончилик билан шуғулланганлар, картошка, маис, ловия, сули экканлар, чорвачилик ва теримчиликни билганлар, қисман овчилик ҳам қилганлар. Кийимлари газламани иккига буклаб, ўртасини бош сиғадиган қилиб кесиб олинган плаш (панчо) шаклида бўлиб, унинг тагида теридан шим кийганлар. Ҳар хил чиғаноқ ва металлдан ясалган безаклар тақишган. Арауканлар қамишдан тўқилиб, лой билан сувалган конус шаклидаги сомон ёки қамиш томли уйларда яшаганлар. Ижтимоий тузуми матриархатдан ота уруғига ўтиш даврига тўғри келади. Улар инкларнинг қаттиқ таъсирида бўлган ва маданиятининг кўп томонларини, жумладан, металл ишлаб чиқаришни, тугма ёзувни қабул қилиб олганлар. Чили давлати арауканларни 1883 йили катта куч билан ўзига бўйсундирган. Сўнгги даврларгача улар баъзи жамоатчилик муносабатларини сақлаб келганлар. Ҳозир кўпчилик арауканлар резервацияларга жойлашган.

Тропик ўрмон ҳинду қабилалари. Жанубий Американинг Шимолий-шарқий ва Марказий қисмларида мустамлака арафасида аравак, тупи-гуарани ва кариб тил оиласига мансуб турли қабилалар яшаган. Улар ниҳоятда қолоқ ибтидоий жамият даражасида турган ўтроқ элатлардир. Асосий касби тропик деҳқончилик бўлиб, майда бутазорларни тош болталар билан қирқиб куйдирганлар, кул аралаш тупроққа ёғоч таёқ билан кавлаб макка, батат, ловия, тамаки ва пахта экканлар.

Амазонка ва Оринока дарёларининг тропик ўрмонларида ов қилганлар, дарё ва кўлларда балиқ тутганлар. Тош болталар ҳам қурол, ҳам савдо воситаси ролини ўйнаган. Овда парли ўқ-ёй, суяк, чиғаноқ ва ёғочдан ясалган турли қуроллар ишлатилган. Маймун ва қушларни овлашда учи қурара номли ўсимлик захари суртилган бамбукдан ясалган пуффак найча қурол (сарбакан) ишлатилган. Умуман, маҳаллий ҳиндулар маҳорат билан ўсимлик захарларидан фойдаланганлар. Балиқ овида турли тўр ва сават ишлатилган, ёғочдан кичик кемалар ясаганлар. Балиқни ўқ-ёй ва санчқи билан ҳам овлаганлар.

Тўр тўқишда тропик ўрмон ҳиндуларига тенг келадигани

йўқ. Ёғочга осиб кўядиган каравот—гамакни кашф қилиб бутун дунёга шу ном билан тақдим қилган, безгак касалини даволашда энг зарур дармон—хинин дарахтини кашф қилган ҳам ўрмон ҳиндуларидир. Улар доирасимон ёки тўртбурчакли пальма япроғи ва бутоқлар билан ёпилган уйларда яшаганлар. Деворлари ҳам бутоқлардан тўқилган ёки бўйра билан устунларга беркитиб лой сувалган.

Амазонка ва Оринока воҳаларидаги ҳиндулар уруғ-жамоа бўлиб яшаганлар ва умумий хўжаликка эга бўлганлар. Оилалар матрилокал типигаги жуфт никоҳ тартибида бўлса ҳам гуруҳ никоҳ қолдиқлари сақланган. Ов қиладиган ва балиқ тутадиган умумий ҳудуд жамоа мулки ҳисобланган, овни тенг тақсим қилганлар. Ҳар бир қишлоқ ўз-ўзини бошқарувчи жамоага эга бўлиб, унга оқсоқол раҳбарлик қилган. Ҳар бир қабилада эркаклар иттифоқи мавжуд. Қабилалараро алоқалар табиий шароит туфайли унча мустаҳкам бўлмаган.

Диний тасаввурлари ҳам моддий шароитга боғлиқ бўлган. Теварак-атрофдаги табиат яхши ва ёмон арвоҳлар билан тўла, уларни юмшатиш учун худойилар қилиб туриш зарур, деган ақидага риоя қилганлар. Шомонизм кенг тарқалган, шомонлар арвоҳлар билан воситачи бўлибгина қолмай, табиблик ҳам қилганлар. Диний маросим ва байрамларда оддий мусиқа асбоблари (шоҳ, най) жўрлигида турли рақсларга тушганлар, баданларини бўяганлар, қуш пати, ёнғоқ, тиш ва бошқа буюмлар билан безанганлар.

Европаликлар келиши билан тропик ўрмон ҳиндулари овга қулай жойларини ташлаб чангалзор ўрмонларнинг ичкарисига чекинишга мажбур бўлганлар. Аммо XIX аср охирларида каучук йиғиш учун келган мустамлакачилар ҳиндуларни яна ҳам сиқиб ноқулай жойларга кўчишга мажбур қилганлар.

Шарқи-жанубий Бразилия ва Пампа ҳиндулари. Бразилиянинг қалин ўрмонларида ва қурғоқ ясси тоғларда ботокуда, жес ва бошқа тил туркумига мансуб турли қабилалар яшаган. Улар деҳқончиликдан хабардор бўлса ҳам, асосан теримчилик, овчилик ва балиқчилик билан кун кечирганлар. Бир неча катта оилалардан ташкил топган локал гуруҳлар қирларда, кичкина ерларда маниока, ботат

экиб, ҳосилини йиғиб-териб болгандан кейин бошқа жойларга кўчиб теримчилик қилганлар. Уларнинг асосий қуроллари ўқ-ёй ва найза, аёллар оддий ёғоч билан кавлаб емишли илдизлар, уруғ ва меваларни терганлар, эркаклар буғу, страус (туяқуш) ва бошқа ҳар хил майда ҳайвон ва қушларни овлаганлар, санчқи ва тўр билан балиқ тутганлар. Уларда тошдан ясалган болта ва пичоқлар ҳам бўлган.

Ботокуда қабилалари қароргоҳларида бутун гуруҳга мўлжалланган пальма япроқлари билан ёпилган катта чайлалар тикланган. Сув сақлайдиган саватлари, махсус уй-рўзгор буюмлари бўлган. Улар кийимни билмаганлар, баданларини бўяб безаганлар, қулоқларига ва лабларига ёғоч исирға осганлар.

Мазкур қабилаларнинг ижтимоий тузуми кам ўрганилган бўлса-да, уруғчилик тузумида яшаганликлари аниқ, улар дуал ташкилотга эга бўлганлар, гуруҳий никоҳ ва экзогамия тартиблари сақланган. Уруғ жамоасида она уруғи тартиблари (уруғ ҳисоби ва ҳоказо) сақланган, аммо эркаклар иттифоқи ижтимоий ҳаётда муҳим роль ўйнаган. Диний тасавурлари қўшни тропик ҳиндуларникидек табиий кучларга сиғинишдан иборат бўлган.

XVIII—XIX асрлар давомида Бразилия ўрмон ҳинду қабилалари португаллар томонидан қирилган. Улар резервацияларга кўчирилиб очлик ва касалликларга чидамай ўлиб кетганлар. Иккинчи жаҳон уруши арафасида ботокуда қабилаларида бир неча ўнлаб киши қолган бўлса, жес тил оиласига оид қабилаларга мансублардан ҳеч ким қолмаган. Тирик қолган ҳиндулар каучук плантацияларида хизмат қилмоқдалар. Улар қалин ўрмонларда турли хомашё (смола, каучук, хинин дарахти қобиғи, ноёб қушларнинг патлари ва ҳ. к.) етказиб берадилар ва ўз меҳнатига арзимайдиган ҳақ оладилар.

Пампа ҳиндулари. Жанубий Американинг жанубидаги кенг дашт ҳудудларида қадимдан Патагония бепоён текисликларини пампа деб атайдилар. Бу ҳудудда ҳар хил тилда гапирадиган овчи қабилалар (асосан чон, араукан, тэхуэльяче) яшаган. Улар дастлаб пиёда, европаликлар келгандан кейин отда гуана (ламанинг ёввойи бир тури)ка ов қилганлар. Ов қуроллари ўқ-ёй, бўла (тери халтага тош солиб икки-

учтасини арқон учига боғлаб палахмонга ўхшатиб ҳайвонга отганлар, оёғи ёки бўйнига ўралган бўла уни қўлга туширган) билан тез югурадиган гуанакани туяқуш ва буғуларни овлаганлар. Улар турли ўсимлик, уруғ ва илдизларни ҳам йиғиб-терганлар.

Пампа овчилари манзилгоҳларида дайди турмушга мослашган бекитма ёки гуанака териси билан қопланган чайлаларда яшаганлар. Териларга маҳорат билан ишлов бериб белбоғли плаш ёпинганлар, от ёки гуанака оёқ терисини шилиб хомлигича маҳсига ўхшаш пойабзал қилиб, совуқ ва ёмғир пайтларида устига тери кавуш кийганлар. Шунга қараб, испанлар пампа овчиларини „патагониялик“ (катта оёқли)лар деб атаганлар.

Патагонияликлар 30—40 оиладан иборат қавм-қариндошлар гуруҳини ташкил қилган. Гуруҳ бошида оқсоқол турган ва жамоа бўлиб ўтказиладиган овни бошқарган. Қароргоҳлар патрилокал типда бўлган, келин учун қалин тўланган. Асосий мулк — от ва қурол — эркакка тегишли, уй-рўзғор буюмлари енгил ёғоч ва теридан ясалган. Эри ўлган бева хотинга мерос қолмаган, ўликдан қолган барча буюмлар йўқ қилинган. Инициация маросимлари жуда тантанали байрам кийимларида (бўялган тери, пар, ҳайвон ва шохлари билан) чайлалар безатилган ва турли рақслар, ноғора ва сурнайлар билан ўтказилган.

Диний тасаввурлар тотемизм ва анимизм билан боғлиқ. Шомонийлик ҳам маълум, шомонлар вазифасини хотинлар бажарган, эркак шомонлар хотинча кийиниши шарт бўлган. Аждод арвоҳларига сифиниш кучли бўлган.

XVIII аср охирларида мустамлакачилар Аргентина жанубидаги серҳашам даштларни эгаллашга киришиб пампа ҳиндуларини қириш сиёсатини амалга ошира бошлаган. Моҳир овчи ва отли аскар ҳисобланган ҳиндулар қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Аммо кучлар тенг бўлмаганлигидан 1878—1883 йилларда аргентина ҳокимияти ўтказган „жануб компанияси“ натижасида ҳиндуларнинг кўпчилиги қирилган, қолган озгина қисмини Патагониянинг жанубига ҳайдаганлар. Ўтган асрнинг бошларида бир неча ўн араукан ва пуэльче вакиллари қолган, холос.

XIX асрнинг ўрталаригача Оловли Ер архипелагида

ўна, алакулуф ва ямана номли қабилалар ибтидоий турмуш тарзини сақлаб қолганлар. Ниҳоятда оғир табиий шароитда яшаган мазкур қабилалар дайдичилиқда гуанака, тюлень, балиқ ва қушларни овлаб, ҳар хил ўтлар ва моллюскаларни териб кун кечирганлар. Улар қароргоҳларда вақтинчалик тери ёки дарахт қобиғи билан қопланган бекитма ва чайларда истиқомат қилганлар, ҳайвон териси билан ёпинган, оловдан фойдаланганлар. Овчилик қуроли: ўқ-ёй ва санчқи, дарахт қобиғидан ясалган кичкина қайиқ.

Ямана қабилаларида қавму қариндошлар гуруҳи бир жамоа (уруғ) ҳисобланган ва уни „укур“ деб атаганлар. Жамоа бошлиқлари жамоа бўлиб ов ташкил қилганлар, қўшни қабилалар билан мунозара юргизганлар. Қабилалар экзогам уруғ гуруҳларига бўлиниб, уруғ ҳисоби ҳам она, ҳам ота томонидан белгиланган жуфт оила ҳукмронлик қилса-да, полигам никоҳ тартиблари сақланиб келган. Табиблар муҳим роль ўйнаган, улар касалларни даволаган, об-ҳавони айтиб берган. Тотемизм ва сеҳргарлик, касб ибодати ва арвоҳларга сизғиниш кенг тарқалган.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида, айниқса, 1870 йилларда мустамлакачи-чорвадор европаликлар кўплаб кела бошлаган. Оловли Ер нам, юмшоқ табиати билан қўйчиликка қулай бўлган. Мустамлакачилар тез вақт ичида қўйчиликни ривожлантирган. Жамоатчилик тартибларига ўрганган ибтидоий қабилалар қўйни ов қила бошлаганлар. Мустамлакачилар ўз навбатида ҳиндуларни чинакам овлашга ўтиб, ҳар бир ўлдирилган ҳинду калласига беш фунт стерлинг ҳақ тўлаганлар. Чилида эса бир фунт тўланган. Бундай ваҳшийлик сиёсати туб аҳолининг қисқа муддат ичида қирилиб кетишига сабаб бўлган.

4- §. АМЕРИКАНИНГ ҲОЗИРГИ ЭТНИК ҚИЁФАСИ

Ҳозирги Америка қитъаси ўзининг ранг-баранг табиати сингари турли хилдаги этник қиёфага эга. Кашф этилгандан сўнг беш асрлик тарихи давомида қитъага жуда кўп хилма-хил элат ва халқлар келиб унинг этник тузилишида туб ўзгаришларга сабаб бўлган. Уларнинг географик жойлашишда ҳам катта ўзгаришлар рўй берган. Бу ерда йирик халқлар

фақат Янги даврда шаклланган. Европаликлар келгунга қадар Американинг туб аҳолиси асосан қадимий деҳқончилик маданияти марказлари Жанубий Мексика ва Анд тоғларида жойлашган. Шимолий ва Жанубий Американинг майда қабилалари эса овчилик, теримчилик ва балиқчилик билан шугулланганлар.

Ҳозир АҚШ ва Бразилияда 100 дан ортиқ турли халқлар, Канада, Мексика ва Аргентинада 50 дан кўпроқ, Боливия, Венесуэла, Перу, Колумбия ва Чилида 25 га яқин халқ ва элатлар яшайди. 30 дан ортиқ халқ бир миллиондан кўп аҳолига эга. Энг кўп сонли аҳоли 1985 йили АҚШда (240 млн), Бразилияда (135,5 млн), Мексикада (78,5 млн), Колумбияда (28,4 млн), Канадада (25,3 млн), Аргентинада (30,5 млн), Перуда (19,7 млн), Венесуэлада (17,3 млн.), Чилида (12,1 млн.) яшайди. Туб аҳоли ҳисобланган ҳиндуларнинг авлодлари бутун аҳолининг тахминан 6/1 қисмини ташкил қилади. Шулардан энг кўп сонли халқлар: кечуа 13,2 млн (Перу, Эквадор, Боливия), гуарани 2,9 млн (Парагвай), аймара 2 млн (Боливия, Перу), ацтеклар 1,3 млн. (Мексика), алганкинлар 350 минг, атапасклар 285 минг, чибча-муиска 270 минг ва бошқалар.

Тил жиҳатдан ҳозирги Америка аҳолисини олимлар икки катта гуруҳга бўладилар, келгинди *ҳинд-европа* тиллари (асосан инглиз, испан, француз) ва маҳаллий ҳинду тиллари (майя, ацтек, аймара, кечуа, гуарани, пенути, чибча ва ҳоказо). XVI—XVIII асрлар давомида Африкадан зўрлик билан миллионлаб келтирилган турли элатлар (банту, йоруба, хуаса, эва ва ҳ.к.) ҳам қитъанинг этник қиёфасига муайян таъсир ўтказган. Ҳозирги Американинг айрим мамлакатларида негрлар ҳатто кўпчиликни ташкил қилади.

Европа мустамлакаси натижасида кўп асрлик мураккаб этник жараён рўй бериб туб аҳолининг фақат лингвистик ва антропологик тузилишидагина эмас, унинг турмуш тарзида ҳам жиддий ўзгаришлар бўлиб ўтди. Албатта, мазкур жараён табиий бир ҳолат бўлмасдан, балки зўрлик ва ваҳшийлик билан амалга оширилган. Мустамлакачиларнинг ҳиндуларни очикдан-очик қириб ташлаш сиёсати Америка тарихининг энг фожиали саҳифаларидан ҳисобланади. Истилочилар келтирган қирғин, оғир меҳнат ва турли юқумли касаллик-

лар миллионлаб ҳиндуларнинг ёстиғини қуритган эди. Айниқса, Вест-Индия аҳолиси XVI асрнинг биринчи ярмидаёқ фожиаи тақдирни бошдан кечирган, оқибатда ҳиндулар ўша даврда деярли бутунлай қирилиб кетган ва уларнинг авлодларидан ному нишон қолмаган. Фақат кўп сонли қадимий маданият яратган халқлар (аймара, гуарани, Жанубий Мексика ҳиндулари) ва Жанубий Американинг ички тўқайзорларида, Амазонка ва Оринока дарёларининг воҳаларидаги тропик ўрмонларда яшайдиган ҳиндулар қисман этник территориясини ҳамда маданий хусусиятларини сақлаб қолганлар.

Келгинди европаликларнинг этник тарихи анча мураккаб ва нотекис. Улар Америка қитъасининг турли қисмида турлича жойлашганлар. Шимолий Америкага дастлабки истилочилар кишилар Англия, Ирландия ва Шотландиядан кела бошлаган. XIX аср ўрталаригача бу ерга кўпроқ Шимоли-ғарбий Европа мамлакатларининг вакиллари кўчиб келганлар. Келгиндиларнинг кўпчилиги ирқий томонига кам эътибор қилиб маҳаллий қабилалар билан никоҳ тузганлар. Кейинчалик Германия ва Швециядан иммигрантларнинг тўлқини бир оз кучаяди. XIX асрнинг II ярмида Австро-Венгрия, Италия ва ҳатто Россиядан, кейин Япония ва Хитойдан ҳам одамлар кўчиб кела бошлайди. Аммо иммигрантлар қитъанинг қулай жойларини ахтариб турлича жойлашганлар. Европаликлар кўпинча АҚШ ва Канаданинг шарқий ва марказий қисмларига, ҳамда Марказий ва Жанубий Америкага тарқалиб ўрнашган бўлсалар, японлар ва хитойлар асосан Тинч океани соҳилларига жойлашган.

АҚШнинг аҳолиси қурама бўлиб, унинг асосий тили инглизча, фақат 10 фоиз аҳоли ўз она тилида гапиради. Бир неча асрлик ассимиляция натижасида ҳозирги инглиз тиллик Америка миллати шакланган. Шуниси қизиқки, қитъада яшовчи роман-герман тилларида гапирадиган кишиларнинг сони шу тилларнинг ватанидаги аҳолига нисбатан бир неча марта кўп. Масалан, инглиз тилининг ватани Англияда 56 млн киши шу тилда гапирса, Америкада инглизчада 200 млнга яқин киши гапиради. Испанияда 36 млндан ортиқ киши испанча гапирса, шу тилда гапирадиган кишилар Марказий ва Жанубий (лотин Америкаси) қитъасида 200 млндан ошади.

Португал тилида ўз ватанида 10 млн га яқин португаллар гапирса, Бразилияда бу тилда 115,5 млн аҳолининг тилига айланган. Умуман, қитъадаги аҳолининг кўпчилиги роман тилларида (испан, португал ва французча—54 фоиздан ортиқ) ва герман тилларидаги халқлар (инглизча —35 фоиз), қолган аҳоли ҳиндулар ва бошқа келгинди майда миллатлардан иборат.

Американинг этник тарихида ирқий жиҳатдан негрлар алоҳида ўринни эгаллайди. Улар XVI асрнинг I чорагидан бошлаб Африкадан минглаб келтирилган. Уч аср давомида зўрлик билан асосан Вест-Индия ва Бразилияга плантация хўжаликларда ишлатиш учун қул қилиб келтирилган сон-саноксиз негрлар маҳаллий этник жараёнга ўз таъсирини ўтказган, албатта, негрлар дастлаб юзлаб келтирилса, XVII асрда бир неча мингдан иборат бўлган, XIX аср бошларида 1 млн., 1860 йилларида 4 млнга яқин негр куч билан олиб келинган. Ҳозир АҚШ аҳолисининг 12 фоизи, Лотин Америкасининг 9—10 фоиз аҳолиси негрлардир. Улар асосан антропологик ва баъзи миллий хусусиятларини сақлаб, жойлашган ўлкалардаги ҳукмрон тилларни эгаллаганлар.

Бутун Америкада 3—4 асрлик мураккаб ассимиляция ва консолидация жараёни натижасида турли қурама этник гуруҳлар пайдо бўлган эди. Бу ердаги Испания ва Португалия мулкларига кўчиб келган испаниялик ва португалиялик дворянларнинг авлодлари „креоллар“ деб ном қозонган. Улар маҳаллий бой табақалар ҳисобланиб қону қариндошлик алоқаларини ўрнатганлар. Креоллар метрополия аҳолиси билан бир оз зиддиятда бўлиб, айрим ҳуқуқлар (масалан, ҳукмронлик қилиш)дан маҳрум бўлишган. Шунинг учун улар XIX асрнинг I чорагидан — мустамлакачилик тугагандан кейин мустақиллик учун курашга бош бўлиб, янги пайдо бўлган республикаларда ҳокимликни ўз қўлларига олганлар.

Аслида ирқларнинг аралашуви мустамлакачилик даврида бошланган эди. Оқибатда жуда кўп метислар пайдо бўлган. Улар европаликлар билан ҳиндуларнинг авлодларидир. Баъзан метис ҳинду аёлига уйланиб фанда „сальто атрас“ (орқага сакраш) деб аталган авлод ҳам пайдо бўлган. Метислар айниқса, Мексикада, Жанубий Американинг ғарбий

соҳилларида, Марказий Америка мамлакатларида, Колумбия ва Венесуэлада кўп.

Европаликлар билан негрлар аралашмасидан пайдо бўлган авлодлар „мулат“, деб ном олган. Улар негрлар кўнроқ бўлган жойларда тарқалган. Вест-Индияда бундай авлодлар ҳатто махсус терминлар билан аталган. Масалан, авлодда 4/1 қисми негр ҳисобланса, „квартерон“, 8/1 қисми „октрон“, 16/1 қисми „мусти“, 32/1 қисми „мустефино“ деб ном берилган. Мазкур тизим асосида кишининг ижтимоий ўрни белгиланган. Агар „оқ танли“ билан „мустефино“дан бола туғилса, у оқ танли, деб танилган ва эркинлар қаторига кирган (ҳатто ота-онаси қул бўлса ҳам).

Марказий Америка, Колумбия ва Эквадорда ҳинду билан негрлар никоҳидан пайдо бўлган авлодларни „самбо“ деб атаганлар. Булардан ташқари, XIX асрнинг 30-йилларида қуллик ман қилингандан кейин Америкага Ҳиндистон ва Хитойдан контракт асосида ёлланма ишчилар келтирила бошланди. Уларнинг кўпчилиги Вест-Индия мамлакатларига жойлашиб янги этник гуруҳларнинг шаклланишида иштирок қилганлар.

Ҳиндуларнинг ҳозирги географик жойлашуви ҳам нотекис. Агар Шимолий Америкада эскимос ва ҳиндуларнинг сони 1,5 млндан ортиқ бўлса, Вест-Индия ва Уругвайда соф ҳиндулар мутлақо йўқолиб кетган, Коста-Рика ва Аргентинада жуда кам қолган. Лотин Америкасида яшовчи аҳолининг 55 фоизини метислар ташкил қилади, Мексикада эса метислар аҳолининг 5/4 қисмидан иборат. „Оқ танлилар“ фақат Аргентина, Уругвай ва Коста-Рикада кўпчилик аҳолини ташкил қилади, қолган Лотин Америкаси мамлакатларида нисбатан кам. Антропологик ва этнографик маълумотларга кўра, бутун Лотин Америкасида соф европоид („оқ танли“) ирқига оид типлар аҳолининг 5/1 қисмини ташкил қилади, холос. Айрим давлатларда, масалан, Доминикан Республикасида эса аҳолининг кўп қисми мулатлардан иборат.

Шимолий Америкада жуда кўп французлар, итальянлар, немислар, славян халқлари ва бошқа миллатлар яшайди. Масалан, Канадада французлар аҳолининг 3/1 қисмини ташкил қилади. XIX аср охиридан бошлаб Лотин Аме-

рикасидаги мамлакатларга араблар, Ливан ва Фаластиндан кўчиб кела бошлаганлар.

Ҳозирги Америка мамлакатларида барча элат, қабила ва халқлар миллат бўлиб шаклланмоқда. Муайян иқтисодий, ҳудудий, руҳий ва маънавий маданият бирлиги негизида Америка, Канада, Мексика, Бразилия, Венесуэла, Куба, Колумбия ва бошқа ўнлаб замонавий миллатлар пайдо бўлмоқда. Америка аҳолисининг, айниқса, Марказий ва Жанубий қисмида жойлашган давлатларнинг тарихий тақдири, тил бирлиги, бир дин (католицизм мазҳаби) га тааллуқли эканлиги ва табиий шароитининг нисбатан яқинлиги мазкур жараёни анча тезлаштирмоқда. Лекин Шимолий Америка билан Лотин Америкаси орасидаги социал-иқтисодий, этник ва маданий тафовутлар қитъа аҳолисининг ўзига хос хусусиятларини белгилаб, уларнинг демографик ривожига ҳам зўр таъсир қилиб келмоқда. Ҳозирги даврда Лотин Америкасининг аҳолиси Шимолий Америкага нисбатан уч қисса тез суръатлар билан ўсмоқда. Лотин Америкаси жаҳонда энг ёш минтақа, унинг аҳолисининг ярмидан кўпи 20 ёшга ҳам етмайди. 1960-йилларда Американинг шимолий қисми билан Лотин Америкаси аҳолисининг сони тахминан тенг бўлган бўлса, 1975-йилга бориб шимолга нисбатан 3/1 қисм кўпайган. XX аср охирига келиб, Лотин Америкасининг аҳолиси Шимолга қараганда тахминан икки барабар ошди. Бундай ҳодиса қитъанинг этник қиёфасига ҳам таъсир қилмай қолмайди, албатта.

У БОБ. ЕВРОПА ҚИТЪАСИ ХАЛҚЛАРИ

1- §. ҒАРБИЙ ЕВРОПАНИНГ РОМАН-GERMAN ВА АНГЛО-САКС ХАЛҚЛАРИ

Ярим миллиардга яқин ҳозирги Европа халқлари бутун жаҳон маданияти тарихида муҳим роль ўйнаган. Улар энг қадимги замонларда, айниқса, кўҳна Греция ва Рим даврларидан бошлаб деярли оламга тарқалган бугунги Европа маданиятига асос солган элатларнинг авлодларидир. Бу қадимий маданий мерос, Буюк географик кашфиётлардан кейин Уйғониш даврларидан бошлаб цивилизациянинг

гуркираб ўсиши натижасида қайта тикланиб, бошқа қитъаларга ҳам тарқалган эди. Замонимиз маданиятини Европада пайдо бўлган қадимги Греция ва Рим маданиятларисиз тасаввур қилиш қийин. XIX асрнинг мутафаккирларидан бирининг таърифича „... қуллик бўлмаганда, грек давлати, грек санъати ва грек фани ҳам бўлмас эди; қуллик бўлмаганда Рим давлати ҳам бўлмас эди. Греция билан Рим қуриб берган пойдевор бўлмаганда эса ҳозирги Европа ҳам бўлмас эди“.

Қадимги даврлардан Европа инсон яшаши учун ниҳоятда қулай шароитга эга бўлган. Унинг бошқа қитъалардан фарқи шундан иборатки, мамлакатлар орасида табиий ғов ҳисобланган баланд тоғлар ва бепоён сахрою даштлар йўқ, аксинча кўпчилиги зич аҳолига эга бўлган давлатлар бир-бирлари билан серунум тупроқли водийлар ва ўрмонли адирлар орқали чегарадош. Европанинг энг шимолий қисми (Шпицберген соҳиллари) Субарктика ёки ҳатто, Арктика кенглигига етса, жанубий қисми эса (Крит ороллариғача) субтропик поясига тақалади (тахминан 5 минг км узунасига). Кенглиги ғарбдан шарққача, яъни Пиреней яриморoliniнг Атлантика соҳилларидан Болқон яримороли, Қора денгиз соҳилларига (3100 км га)ча чўзилган.

Европада одамнинг узоқ даврларда пайдо бўлиши, аҳолининг зичлиги, саноат ва қишлоқ хўжалигининг гуркираб ўсиши унинг табиий шароитининг анча ўзгаришига сабаб бўлган. Европаликларнинг ҳаётида ва табиатида йирик саноат марказларининг шаклланиши, бир-бирига чатишиб кетган экин далалари ва қишлоқларнинг, сунъий ўрмонлар ва турли транспорт воситаларининг яратилиши муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ҳозиргача Европа мамлакатларининг кўпчилиги океан ва денгизлар билан боғлиқ бўлиши, уларнинг иқтисодида ва маданиятида катта роль ўйнаб келмоқда. Айниқса, денгиз савдоси, океан ва денгиз маҳсулотларидан фойдаланиш бу мамлакатларнинг тараққиётига беқиёс таъсир қилиб келган.

Европада кема сузадиган қулай дарёлар ҳам кўп. Волга, Дунай, Висла, Одер, Эльба, Рейн, Сена, Луора, По, Рона каби дарёлар мамлакатлараро муҳим алоқа воситаси вазифасини бажарибгина қолмай, халқ хўжалигининг турли соҳаларида кенг фойдаланиб келинган. Айниқса, энг катта

дарёлардан Волга, Дунай, Рейн, Рона, Одер ва Висла бир неча мамлакатлардан оқиб ўтиб, уларни иқтисодий жиҳатдан боғлаб келган. Улар Шимолий Балтика, Ўртаер денгизларигача олиб чиқадиган, кема сузадиган муҳим артерия вазифасини бажариб келмоқда. Қитъанинг иқлими ҳар хил бўлиб, шимолда Скандинавия тоғлиқларидаги тундра совуқлари, Дунай даштларидаги жазирама иссиқ ва Ўртаер денгизи соҳилларидаги майин иқлимли табиат маҳаллий аҳолининг хўжалик фаолияти ва турмуш тарзида ўз аксини топган.

Мазкур минтақанинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси кўп асрлик хўжалик фаолияти туфайли аввалги даврларга нисбатан тубдан ўзгариб кетган. Асрлар давомида қадимий ўрмонларни аёвсиз кесиш ҳисобига бепоён экин майдонларини вужудга келтирилиши, кўпгина ботқоқликларнинг қуритилиши, бошқа қитъалардан янги ўсимлик турларини олиб келиб кўпайтириш ва сунъий ўрмонлар яратиш натижасида тубдан янги бир табиий манзара пайдо бўлган. Айрим Европа мамлакатларида ўсимлик турларининг ўндан тўққиз қисми ўзгартирилган. Албатта, шимолий совуқ районларда, масалан Скандинавия мамлакатларида, ўрмон ва экинзорлар жанубий субтропик районларга нисбатан анча фарқ қилади. Жанубий қисмида, масалан, Ўртаер денгизи ва Дунай соҳилларидаги водийлар, Марказий Европа текислиқларида энг қадимий деҳқончилик ва чорва марказлари жойлашган. Бутун серунум тупроқли ерлар эски ўрмон ва дарахтзорлардан тозаланиб экин далаларига, тоғ ён бағирлари мол боқиладиган яйловларга айлантирилган. Ҳозир Европа ҳудудининг тахминан учдан икки қисмини табиий ва сунъий яратилган ўрмонлар эгаллайди. Аммо улар ниҳоятда нотекис жойлашган. Масалан, агар Финляндия ва Швеция ҳудудининг ярмини ўрмонлар эгалласа, бошқа мамлакатларда (Англия, Дания, Нидерландия ва ҳ.к.) ўндан икки қисмини қоплайди. Саноатнинг ўсиши, шаҳарларнинг кўпайиши, темир ва автомобиль йўлларининг тараққиёти, ҳатто ноқулай, унумдорлиги паст ерларни ўзлаштиришга мажбур қилган. Европанинг қурғоқчил яриморолларида суғоришга асосланган деҳқончилик пайдо бўлган ва ҳозир ишлов бериладиган ерларнинг ҳар учинчи гектари суғорилади.

Европанинг ҳайвонот дунёси ҳам флораси каби ўзгарадиган. Қитъада муз даврига бой тропик фауна мавжуд бўлган, аммо иқлимнинг совиши билан иссиққа ўрганган ҳайвонларнинг кўп қисми қирилган, анчаси жанубий илиқ ўлкаларга кетиб қолган, бу ерда совуққа мослашган жониворлар (мамонтлар, кучли каркидонлар, кўчқор-буқалар, гор айиқлари ва ҳоказо) пайдо бўлган. Уларнинг кўпчилиги тарихий даврларда йўқолиб кетган, айрим қисми ўрта асрларга етиб келган, қолганлари қирилиб кетган. Ҳозирги ҳайвонот дунёси муз даври тугагандан кейин пайдо бўлган иқлим ва ўсимликларга мослашган, Арктика оролларидаги қашшоқ тундра ўсимлик дунёсига хос айрим ҳайвонлардан бугулар, соҳил сувларида тюленьлар, ҳар хил балиқчи қушлар сақланган. Европа ўрмонларида ҳар хил туёқли ва йиртқич ҳайвонлар, овланадиган ва сайрайдиган қушлар, айиқ ва ёввойи чўчқа, кийик, бўри, тулки ва бошқа турли жониворлар кўплаб яшаган. Аммо ўрта асрлардаги қирол ва рицарларнинг оммавий сайиллари кўп ҳайвонларнинг уруғини қуритган. Айниқса, Жанубий Европада ёввойи ҳайвонлар кўпроқ қирилган. Оқибатда Европанинг қадимий фаунасидан ном-нишон деярли қолмаган. Фақат айрим ҳайвонларнинг турлари ҳозирги ҳайвонот боғларида сунъий равишда сақланиб келинмоқда. Уй ҳайвонларидан қўй, қорамол, чўчқа, паррандаларни парвариш қилиш қишлоқ хўжалигининг муҳим соҳасига айланган.

Табиий-географик жиҳатдан Европа қитъасининг геологик тарихи, рельеф ва иқлимнинг умумий белгилари, биологик бирлиги, сув захиралари табиий шароитларга қараб бир неча музофотларга бўлинган. Этнографик классификацияга биноан, Европа мамлакатлари тўрт гуруҳни ташкил қилади: Шимолий Европа (Финляндия, Швеция ва Норвегия, Дания ва Исландия), Шарқий Европа (Польша, Германия, Чехия, Словакия, Венгрия, Руминия, Болгария, Россия, Украина, Беларусия, Албания), Ғарбий Европа (Англия, Ирландия, Франция, Бельгия, Нидерландия, Швейцария, Австрия, Манако ва Люксембург) ва Жанубий Европа (Португалия, Испания, Италия, Греция, Гибралтар, Мальта, Сан-Марино). Тарихий жиҳатдан бу мамлакатлар ниҳоятда мураккаб, турли воқеаларга бой даврларни босиб ўтган, жа-

хон миқёсида Буюк географик кашфиётлар ва Уйғониш давридан кейин бутун инсоният тақдирини белгилаб берган оламшумул ҳодисаларнинг сабабчиси ва гувоҳи бўлган. Аммо энг қадимий юксак маданият ўчоғи бу ерда эмас, милоддан аввалги V—III минг йилликларда Шимолий Африка, Жанубий (Ғарбий ва Жанубий) Осиё ҳудудида пайдо бўлган. Уша даврларда Европада овчилик ва теримчилик билан шуғулланган ибтидоий қабилалар яшаган.

Инсоният Жанубий Европа ва унинг Марказий қисмини энг қадимий даврлардан ўзлаштира бошлаган. Ўтган асрда ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, аксарият Европа мамлакатларида илк палеолит давридан одамлар яшаган. Франция ғорларида топилган тош қуроллар, археологларнинг таърифича, бу ерда кетма-кет *палеолит* маданияти шаклланиб келганлигини тасдиқлайди.

Ибтидоий аждодлар дастлаб йирик ҳайвонларни ов қилиб кун кечирганлар, ғорларда, чайла ва ертўлаларда яшаганлар, тошлардан, ёғоч ва суякдан турли қуроллар ясаганлар, теридан кийим тикишни билганлар. Улар кичик уруф туркумларга бўлинган, қояларга расмлар чизишган, турлича хўжалик шакллари яратганлар. Масалан, Балтика бўйларида асосан балиқчилик (маглемос маданияти), Шимолий денгиз соҳилларида денгиз теримчилиги (кёккемединг маданияти), ички районларда буғу овчилиги (тарденуаз, свидер каби маданиятлар) хўжаликлари пайдо бўлган.

Европа маданиятининг кейинги ривожиди неолит даври катта аҳамиятга эга. Милоддан аввалги IV—II минг йилликларини ўз ичига олган бу давр тош қуролларни ишлаб чиқаришнинг такомиллашиши, ўқ-ёйнинг кашф этилиши, кулолчилик ва тўқимачиликнинг пайдо бўлиши, аста-секин деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиklarининг вужудга келиши, ўтроқ аҳолига хос қишлоқларнинг ташкил топиши билан белгиланади. Турли районларда маҳаллий табиий шароитга мослашган маданиятлар шаклланади. Аммо турли маданият яратган элатларнинг қайси тилларда гапирганлиги ҳозиргача ноаниқ. Фақат милоддан аввалги иккинчи минг йилликдан бошлаб бутун Европа қитъасига ҳинд-европа тилларида гапирадиган қабилалар тарқала бошлайди. Улар аста-секин жанубда Болқон яриморлини ва Крит оролини,

кейин (милоддан аввалги I минг йилликларда) Италиянинг кўп қисмини эгаллайдилар. Энг катта тўлқин (кельт қабилалари) Ғарбий Европага етиб ҳозирги Франция ва Бельгияга жойлашган. Пиреней яриморолига келган кельтлар иберлар билан аралашиб „кельтибер“ аҳолисига асос солган, Британия оролини эгаллаган.

Шундай қилиб, *ҳинд-европа* тиллари эрамиздан аввалги II—I минг йилликларда бутун Европага тарқалган. Аммо бу тилларнинг асли келиб чиқиши қандай эканлиги ҳалигача қоронғи. Кейинги халқларнинг буюк кўчиши даврида кўҳна Европа аҳолиси яна ҳам кўпроқ аралашиб кетган. Шарқдан кўчиб келган гунлар, аварлар, булғор ва венгрлар маҳаллий ҳинд-европа халқларини ҳаракатга келтирган. Ҳақиқатда герман қабилалари ғарб томон силжиб кенг территорияда жойлашган, Днепр ва Висла воҳаларида яшаган славян қабилалари эса Болқон яриморолига ва Шарқий Европага кўчиб келиб ўрнашган. Бу этник жараён кейин ҳам давом қилиб, ҳозирги Европа халқларининг шаклланишига асос солган эди.

Европа халқларининг кўпчилиги *ҳинд-европа-славян, герман, роман* ва *кельт* тилларида гапирадилар. Славян тил туркумига ғарбий славянлардан чехлар, словаклар, поляклар ва жанубий славянлардан серблар, болгарлар, хорватлар, словенлар, черногорлар, македонияликлар ва боснийлар; шарқий славянларга эса руслар, белоруслар, украинлар киради. Роман тил туркумига жануб ва ғарбда яшовчи италянлар, французлар, валлонлар, испанлар, португаллар, руминлар, молдованлар киради. Қадимги даврда кенг тарқалган кельт тилида гапирадиган элатларнинг авлоди ҳозир фақат Ирландияда, қисман Шотландияда, Англия ва Франциянинг Бретан яриморолида яшайди. Кельтларнинг кўп қисми Рим империяси ҳукмронлик қилган даврда роман тиллари билан аралашиб, кейинчалик герман қабилалари тарқалиши билан герман тилига сингиб кетган. Герман халқларига немислар, австрияликлар, голландлар, фламанлар, шведлар, норвеглар, данияликлар, исландлар, инглизлар ва қисман швейцарияликлар киради. Ҳинд-европа тилларида греклар ва албанлар ҳам гапиради. Венгрлар ёки мадьярлар, финлар, соамлар ва лопарлар фин-угор тил

оиласига мансуб. Болқон яриморолида яшовчи *турклар* ва *гагаузлар* эса туркий тилларда гапирадилар. Фақат Мальта оролида *араб* тили сақланган.

Энг йирик халқларнинг этник тарихи тўғрисида қисқача гапириб ўтиш зарур. Фарбий славянлардан поляклар X асрга келиб поляклар, вислянлар, поморянлар, мазовша ва силезияликлардан ташкил топган давлат территориясида халқ сифатида шаклланган. Ўша даврларда Буюк Моравия князлиги чегарасида чех, словак, морава қабилалари бирлашиб ҳозирги Чехия ва Словакия халқларига асос солган эди. Аммо XI асрлардан бошлаб XX асргача словаклар венгр давлати таркибига кирган. *Чех* ва *морава* қабилалари бирикмасидан ташкил топган чех халқи XIII—XVI асрларда немисларнинг мустамлакасига айланди, XVII асрлардан бошлаб Австрия давлатига қўшилади. Ўша даврда уларга нисбатан немислаштириш сиёсати амалга оширилган. Ўз навбатида венгрлар словакларни мадьярлаштиришга интилганлар. Фақат 1918 йилда Чехословакия давлатига асос солингандан кейин мустамлакачилик таъсиридан қутулган чехлар мустақил ривожлана бошлади. Чехословакия ўтган аср охирларига бориб икки янги давлатга бўлинади. Яқинда иккига бўлинган чехлар ва словаклар ўзининг миллий давлатига эга бўдилар.

Ҳозирги болгар халқи V—VI асрларда Болқонга келган жанубий славян қабилалари билан маҳаллий *фракий* аҳолиси ҳамда VII асрларда шарқдан босиб кирган ва ўз номини берган туркий тилдаги кўчманчи булғорларнинг аралашishi натижасида пайдо бўлади.

Югославия халқларининг славян аждодлари VII асрларда жуда кенг территорияда Қора денгиз қирғоқларидан Адриатикагача жойлашган. Улар қадимий маҳаллий *иллирия* ва *фракияли* роман халқлари билан тўқнашиб қисман сиқиб чиқарган ёки аралашиб кетган. Аммо Югославия халқлари кетма-кет Византия, Венгрия, Австрия, Туркия давлатлари томонидан истило қилиниб, фақат 1918 йилда мустақил давлат бўлиб бирикадилар.

Милоддан аввалги I минг йилликка оид ёзма манбаларда тилга олинган Дунай қирғоқларида яшаган қадимий дакофракий қабилалари Рим империяси даврида роман-

лаштирилган. Лекин халқларнинг буюк кўчиши жараёнида руминларнинг маданиятида славянлар чуқур из қолдирган. Тил ва маданияти жиҳатидан анча ажралиб турадиган ҳозирги венгрларнинг аجدодлари асли Урал орқасида яшаган угор халқлари билан боғлиқ. IX аср охирида Паннонияда пайдо бўлган кўчманчи-чорвадор венгрлар маҳаллий турли элат ва халқлар билан аралашиб, ўзига хос этносни ҳосил қилади.

Ҳозирги энг катта миллатлардан ҳисобланган немисларнинг этногенезида қадимги элатлардан *кельтлар*, *сўнгра сакс*, *бавар*, *тюринг*, *гэсс*, *франк* каби қабилалар муҳим роль ўйнаган. X асрда немислар таъсирига тушган Одер ва Эльба дарёлари бўйларида яшовчи славянлар ҳам немислар билан аралашиб кетганлар. Урта асрлар даврида тарқоқ ҳолатда яшган немис халқи ўзига хос маданият яратган.

Герман тилига яқин инглизларнинг келиб чиқишида ҳам дастлаб Британия оролига кўчиб келган кельтлар, милонинг биринчи минг йиллиги ўргаларида жойлашган кўп сонли герман қабилалари — *англосакслар*, *юта* ва *фризлар*, кейинчалик қўшилган *данияликлар*, *норвеглар* ва айниқса, французлашган *норманлар* муҳим ўринни эгаллайди.

Француз халқининг шаклланишида ҳам кельт тилида гапирадиган галлар асосий роль ўйнаган. Улар эрамиздан аввалги I асрда римликлар томонидан босиб олинган ва романлаштирилган. Кейин *вестгот*, *бургунд* ва *франк* каби герман қабилалари француз халқининг таркибий қисми бўлиб роман элатлари билан аралашиб кетган, франк қабилаларидан эса француз халқининг номи келиб чиққан.

Италян халқига даставвал эрамиздан аввалги I минг йилликда Аппенин яриморолига келиб жойлашган *италий* қабилалари, айниқса, *латинлар* асос солган. Рим империяси емирилгандан кейин — V асрлардан бошлаб бир неча юз йиллар давомида варвар қабилалари босиб келадилар ва юксак маданиятли италияликларга қўшилиб сингиб кетадилар. Милонинг иккинчи минг йиллигига келиб, ҳозирги итальян халқи шакллана бошлайди.

Пиреней яриморолида энг қадимги аҳоли *иберлар* ва *басклар* яшаган. Улар билан милондан аввалги I минг йилликда келган *кельтлар*, кейинчалик Рим империяси босиб

олгандан сўнг лотин тилида гапирадиган элатлар аралашиси натижасида ҳозирги испан ва португал халқлари пайдо бўлади. Аммо ҳозир ҳам Пиренейда қисман Францияда яшовчи қадимий баскларнинг авлодлари ўз тилларини сақлаб қолганлар. Улар ўзига хос она тилидан ташқари қайси мамлакатда яшаса, масалан, Испаниядагилар испан тилини, Франциядаги басклар француз тилини ҳам тўлиқ эгаллаганлар.

Юқорида таъкидланганидек, Фарбий Европанинг этник қиёфасидаги миллий тузилиш мураккаб ва кўп асрлик жараён маҳсулидир. Ҳозирги даврда бу ерда 60 га яқин этнослар яшайди. Шулардан 38 таси, яъни 67,5 фоизи бир миллиондан зиёд аҳолига эга. Европа халқлари бошқа қитъа халқларига қараганда миллий жиҳатдан олдинроқ шакллана бошлаган. XIX асрнинг ўрталарига келиб, кўпчилик халқлар миллат сифатида асосан ўз миллий давлати чегарасида шаклланган. Айрим халқлар (масалан, итальянлар ва немислар) XIX асрнинг 70-йилларига келиб, баъзилари (Жануби-шарқий Европадаги Габсбург ва Усмон империялари томонидан асоратга солинган элатлар) Биринчи жаҳон уруши тугагач, миллий шаклланиш жараёнини бошидан кечирган.

Ҳозирги Европа аҳолисининг ярмига яқини (Дания, Венгрия, Италия, Польша, Германия, Португалия, Исландия, Греция, Ирландия ва ҳ. к.) бир миллатлик, яъни 95 фоиздан ортиғи асосий туб миллат вакиллари яшайдиган мамлакатлардир. Айрим давлатларда майда миллатларнинг йирик гуруҳлари жойлашган (Франция, Болгария, Финляндия ва Руминия), баъзилари эса кўпмиллатли мамлакатлар қаторига киради. XX аср сўнгида Югославия ана шундай мамлакатлардан бири сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва этник сабабларга кўра парчаланиб кетди. Унинг меросхўри сифатида беш мустақил давлат Сербия ва Черногория, Хорватия, Македония, Босния ва Герцоговина, Словения жаҳон харитасида пайдо бўлди. Бугунги кунда кўпмиллатли мамлакат ҳисобланадиган Буюк Британияда инглизлар, шотландлар, ирландлар, уэльсликлар, галлар; Испанияда испанлар, каталонияликлар, налисийлар, басклар яшашади.

Фарбий Европанинг турли қисмларида, айниқса, чегарадош ҳудудларда, аралаш этник гуруҳлар, кўпмиллатли

вилоятлар ҳам учрайди. Аммо кўп мамлакатларнинг миллий лингвистик тузилиши анча яхлит. Ярим миллиардлик минтақа аҳолисининг асосий қисми (95 фоизи) ҳинд-европа тилларининг вакиллари бўлиб, улар тўртта тил оилаларига — *герман, роман, славян* ва *кельт* тилларига мансубдирлар. Бу тиллардан энг каттаси 17 халқдан иборат *герман* гуруҳи бўлиб, унда 178 млн.га яқин киши гапиради ва у бир неча йирик шеваларга бўлинади. Нисбатан анча яхлит ҳисобланган *роман* тил гуруҳига кирадиган 15 та халқ (177 млн. киши) зич жойлашган. *Славян* тилларида (ғарбий ва жанубий славянлар) гапирадиган 11 та элатнинг сони тахминан 79 млн киши. Жуда кам аҳолига эга бўлган *кельтлар* (7,4 млн дан ортиқ) Европа халқларининг энг қадимий авлодлари ҳисобланади.

Ҳинд-европа тил оиласига кирадиган қадимги фракция (иллирия)ликларнинг авлодлари ҳисобланган албанлар (4,9 млн. киши) ва антик даврдаги юнонлар билан ўрта асрларда шимолдан кўчиб келган славянлар ва албанлар билан араллашиб кетган ҳозирги греклар (10 млн. дан ортиқ) мустақил гуруҳга ажралиб, тилида ва турмуш тарзида ўзига хос хусусиятларни сақлаб қолганлар. Бутун Европага майда гуруҳларга бўлиниб тарқалган лўлилар (асли улар X—XII асрларда Ҳиндистондан келиб, XIV—XV асрлар давомида турли мамлакатларга жойлашган) ҳам ҳинд-европа тилларининг вакилларидир. Дайдичилик турмуш тарзига ўрганган лўлиларнинг кўпчилиги ҳозир Болгария, Руминия, Венгрия ва қисман Чехия ва Словакияда яшайди.

Европа мамлакатларида яшовчи яҳудийлар ўз тили ва асосан ўша мамлакатнинг тилида гапириб, аммо диний ибодатда қадимий яҳудийлар тили (иврит)дан фойдаландилар. Бошқа тил оилаларининг вакилларидан *урал* тили оиласига мансуб (тахминан 18 млн) учта халқ: финлар, венгрлар ҳамда кўчманчи лопар (саам)лар, туркий тил гуруҳига тегишли Болқон яриморотидаги усмонли турклар ва гагаузлар ўз тилларида гапирадилар. Мальта ва Сицилия жанубидаги Чоко оролларида яшовчи аҳоли *семит* тил оиласига мансуб тунис шевасига яқин араб тили вакилларидир. Аммо уларнинг тилларида итальян ва инглиз сўзлари кўп учрайди.

Европада қадимий даврлардан маҳаллий табиий шароитга мослашган европоид ирқининг ҳар хил типлари жойлашган. Аслида бу ерда иккита ирқий тип фарқланади: оқтанли, малла ранг сочли, кўк кўз (блондин) белгилари билан ажралиб турган шимолий европоид ва қора сочли, қора кўзли (брюнет) типдаги *жанубий европоид ирқлари*. Мазкур типларнинг Марказий типи (шатен) иккаласининг белгиларини сақлаган. Кейинчалик Европага мўғилларнинг кириб келиши айрим этносларда қисман ўз таъсирини қолдирган. Бунга Скандинавияда яшовчи монголоид белгиларига эга бўлган *лопарлар* мисол бўла олади. Кейинги йилларда Европа мамлакатларида, айниқса, Англия, Франция ва Германия Федератив Республикасида, кўплаб негроидлар пайдо бўлган. Уларнинг анча қисми маҳаллий халқлар билан аралашиб мулатлар гуруҳини яратган.

Хўжалик ҳаёти ва моддий маданияти. Ниҳоятда мураккаб этник жараён Европа аҳолисининг хўжалигида ва моддий маданиятида ҳам ўз аксини топган. Бу ерда яшовчи турли халқ ва элатлар ўзига хос умумий хусусиятлар билан бир қаторда умумий Европа маданиятини яратганлар. Европа халқларининг хўжалик шакллари деярли бир хил. Чунки, бутун Европа асосан мўътадил иқлимли минтақада жойлашган. Энг қадимий даврлардан неолит ва бронза замонида пайдо бўлган деҳқончилик хўжалиги барча халқ ва элатларнинг иқтисодини ҳамда турмушини белгилаб берган ва кўп асрлардан бери хўжалик ҳаётининг негизини ҳосил қилган.

Антик даврлардаги Европа ниҳоятда юксак хўжалик маданиятини яратган эди. Аммо маданият даражаси қуйи элатлар истилосидан кейин Рим империяси емирилиб хўжалик ҳаёти бутунлай тушкунликка учрайди. Албатта, ажойиб анъаналар замини кучли бўлганлиги туфайли қисқа муддат ичида ўрта асрлар иқтисодиётида қайтадан тикланиш намоён бўлади. Масалан, Италия ва Жанубий Франция виночилиги, Англиянинг қўрғошин конлари, Венециянинг шиша ишлаб чиқариш саноати қадимий Рим ва Византия анъаналарини ўрта асрларда ҳам давом қилдирган. Лекин илк ўрта асрлардаги умумий иқтисодий тушкунлик XIV—XVI асрларга келиб муайян тарихий сабабларга кўра бутун

Европада социал-иқтисодий тараққиётни жуда тезлаштириб хўжалик жиҳатдан бутун жаҳондаги мамлакатларга нисбатан олдинга ўтиб олиш имкониятини яратиб берган эди. Шубҳасиз, унинг иқтисоди, юқорида қайд қилинганидек, пешқадам бўлишига қитъанинг қулай географик ўринда жойлашгани, кенг микёсда денгиз соҳиллари ва жуда кўп қулай алоқа воситасини бажарувчи дарёлар, нисбатан бой табиий шароитнинг мавжудлиги муҳим роль ўйнаган. Оқибатда буюк географик кашфиётлардан кейин Европа мамлакатлари сўнгги тўрт аср давомида бутун дунёдаги хўжаликка бош бўлиб, жаҳон капитали бозорининг раҳбари бўлиб танилган. Фақат чексиз мусибат, қирғин ва харобалик келтирган Иккинчи жаҳон уруши туфайли, жаҳон бозори хўжалигининг пешқадами вазифаси АҚШ билан Японияга ўтди.

Урушдан кейин Европада бир неча мустақил мамлакатларнинг пайдо бўлиши унинг хўжалик тараққиётига муайян таъсир кўрсатди. Ҳозирги даврда Европанинг хўжалик ҳаёти аввало унинг индустрияси билан белгиланади. Жаҳондаги 22 та энг йирик индустриал давлатларнинг 12 таси ушбу минтақада жойлашган: Бельгия, Буюк Британия, Испания, Италия, Франция, Нидерландия, Швейцария, Швеция, Чехия, Словакия, Руминия. Аммо айрим давлатларда бошқа соҳалар ривожланган. Масалан, Австрия, Швейцарияда саноатга нисбатан хизмат кўрсатиш соҳаси миллий даромаднинг асосини ташкил қилади, Скандинавия хўжалигининг ҳукмрон соҳаси балиқчилик ҳисобланади ёки Дания, Нидерландия, Франция ва Венгрия ривожланган саноатга эга бўлса-да, экспорт маҳсулот етиштирадиган йирик қишлоқ хўжалигига эга мамлакатлардир. Ҳозирги Европа саноатининг барча соҳалари юксак ривожланган, аммо, энг йирик тармоғи машинасозлик ҳисобланади. Европадаги давлатлар ҳиссасига жаҳондаги машина ва ускуналар ишлаб чиқаришнинг учдан икки қисми тўғри келади. Энг кўп экспорт маҳсулотларидан ҳар хил дастгоҳлар, электротехника ва тўқимачилик ускуналари, илмий ва назорат ўлчов асбоблари, енгил ва юк автомобиллари, тракторлар ва бошқа машинасозлик товарлари. Европа кемасозлик ва маиший электроника (телевизор, приёмник ва ҳ. к.) асбобларни экспорт

қилишда Япониядан, самолётсозлик, ҳисоблаш машиналари, радио ва телеаппаратуралар ишлаб чиқаришда АҚШ дан орқада, холос. Жаҳон бозорида Европанинг майда машинасозлик маҳсулотлари, АҚШнинг йирик машинасозлик маҳсулотларига нисбатан юқори туради. Бу соҳада Венгрия, Германия, Польша, Чехия, Словакия машинасозлик маҳсулотлари жаҳон бозорида юксак баҳоланади.

Сўнги йилларда Ғарбий Европа химия саноати ниҳоятда тез суръатлар билан ўса бошлаган. Европанинг айрим мамлакатлари жаҳон бозорида пластик материаллар, синтетика ва сунъий толалар, фармацевтика, лак ва бўёқлар, азот ўғитлар каби кимё маҳсулотларини чиқаришда биринчи ўринга кўтарилган. Айрим мамлакатлар (Швейцария, Бельгия, Нидерландия) тор соҳада мутахассислашса-да, (асосан фармацевтика ва нефть маҳсулотлари ишлаб чиқаришда), ташқи бозорга ишлаб чиқараётган маҳсулотларининг учдан икки қисмини етказиб беради.

Европанинг анъанавий саноат тармоқларидан металлургия, кемасозлик, тўқимачилик, тикувчилик, шиша, чинни, кўнчилик ва пойабзал, ўрмон ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 70-йилларда анча камайиб кетган. Европанинг ғарбида енгил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам камайиб, шарқий мамлакатларда анча ўсган, оқибатда текстил, тикув, пойабзал ва бошқа енгил саноат маҳсулотларини кейинги йилларда Ғарбий Европа мамлакатлари шарқий ўлкалардан импорт қилишга мажбур бўляптилар.

Ҳозирги энг йирик саноат соҳаларидан озиқ-овқат ишлаб чиқариш қишлоқ хўжалиги билан узвий боғланиб агросаноат мажмуасини ташкил этмоқда. Мазкур жараённинг бугунги аҳволи ва унинг тараққиёти қишлоқ хўжалигининг ўсиш даражаси билан бевосита боғлиқдир.

Ниҳоятда зич аҳолига эга бўлган Ғарбий Европа деҳқончиликка мос ерлардан анча сиқилган ва унга муҳтож бўлса-да, юқори маҳсулотли қишлоқ хўжалигини ташкил қилишга муяссар бўлган. Европа қишлоқ хўжалиги аҳолининг озиқ-овқатга, даставвал инсон учун энг муҳим бўлган гўшт, сабзавот ва мева маҳсулотларига эҳтиёжини қондириш имкониятини яратган. Бу имкониятга қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни индустирлаштириш, химиялаштириш ва

механизациялаш орқали эришилган. Умуман, Европада қишлоқ хўжалик маҳсулотини ишлаб чиқариш саноатга нисбатан секинроқ ривожланган бўлса-да, урушдан кейинги йиллар ичида унинг ҳажми ўртача икки-уч ҳисса ўсган. Кўпгина Европа мамлакатларида чорвачиликка алоҳида эътибор қаратилади, ҳатто, деҳқончилик чорвачиликка бўйсундирилиб, ем-хашак етиштириш асосий тармоққа айланган. Сўнгги йилларда ем-хашакка деҳқончилик маҳсулотларидан ташқари балиқчилик маҳсулотлари ҳам ишлатилмоқда.

Европа деҳқончилиги ҳар бир мамлакатда экиладиган экинлари билан бир оз фарқ қилади, холос. Мисол, марказий қисмидаги мамлакатларда асосан буғдой, арпа, сули, сўнгги асрлардан бошлаб картошка; жанубий районларида, айниқса, Чехия, Словакияда, Руминия ва Болгарияда маккажўхори, Италияда шоли ва бошқа дон ҳамда поллиз экинлари экилади, боғдорчилик ва узумчилик жуда кенг тарқалган. Жанубий Европада узумзорлар, зайтун дарахти, анжирзорлар кўп учрайди. Грецияда пахта ва тамаки етиштириш муҳим хўжалик соҳаси ҳисобланади. Шимолда қадимий даврлардан узумчилик, бодом ва ҳар хил мевалар кўп етиштирилади. Зайтун экинлари Эллинлар томонидан Пиреней яриморғлига қадим даврлардан келтириб экилган, ҳозир Испания зайтун ёғи ишлаб чиқаришда жаҳонда биринчи ўринда туради, узумзорлар майдони бўйича иккинчи ўринда, узум етиштириш ва вино ишлаб чиқаришда учинчи ўринда (аҳоли жон бошига ҳисоблаганда вино ишлаб чиқаришда Португалия биринчи ўринда) туради.

Чорвачилик ҳамма халқлар орасида тарқалган. Италия, Карпат, Болқон ва Алп тоғли районларида қўйчилик муҳим хўжалик соҳасидир. Скандинавия мамлакатларида, французлар, ирландияликлар, валийлар ва британларда қорамол чорваси ривожланган ва шу асосда сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш тараққий этган. Чорвачиликда асосан гўшт ва сут олинади, турли юқори сифатли маҳсулотлар етиштирилади. Кельт халқлари деҳқончиликда асосан ем-хашак етиштириш бўйича ихтисослашганлар. Европада буғучилик билан шуғулланадиган ягона халқ *саамлар* ҳозиргача ярим кўчманчи ҳолатда яшайди. Финларнинг анъанавий хўжалиги қорамол

боқиш, гўшт, суг маҳсулотларини ишлаб чиқаришдан иборат. Уларда экин далаларнинг учдан икки қисми ем-хашак экинлари билан банд.

Денгиз соҳилларида яшовчи норвеглар, исландияликлар, голландлар, шунингдек, Ўртаер ва Шимолий денгиз аҳолиси— немислар, инглизлар, грек ва испанлар ҳаётида балиқчилик энг муҳим хўжалик соҳаси бўлиб, уларнинг асосий тирикчилик манбаидир. Хунармандчиликнинг бадий соҳалари ҳар бир Европа халқида қадимдан ривожланиб келган ва улар асосан шаҳарларда цех тартибида жойлашган. Қишлоқларда эса деҳқончилик эҳтиёжини қондирадиган касблар ривожланган. Бозор иқтисодига асосланган ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши билан йирик фабрика-заводлар вужудга келди.

Ҳозир анъанавий майда хунармандчиликнинг бадий соҳалари, масалан, кулолчилик, шиша ишлаб чиқариш, заргарлик, каштачилик, мусиқа асбоблари ва ўйинчоқлар ишлаб чиқариш, гилам ва палос тўқиш қабилар айрим мамлакатларда сақланган, холос. Норвеглар, шведлар, немислар, швейцарияликлар ва австралияликларда ёғоч устунлар, эшик, ром ҳамда уй-рўзгор буюмларига ўйма нақшлар бериш анча ривожланган.

Маиший турмушнинг анъанавий хусусиятлари кўпроқ уй ва уй-рўзгор буюмлари, кийим ва таомларда намоён бўлмоқда. Энг қадимги замонларда пайдо бўлиб ҳозиргача ўсиб келаётган шаҳарлар Европанинг ўзига хос маданиятини юзага келтирган ва бутун жаҳонга тарқатган. Фарбий Европада урбанлаштириш туфайли, шаҳарларда ҳозир бутун аҳолининг бешдан уч қисми жойлашган. Бельгия, Швеция ва Германияда шаҳар аҳолиси шу мамлакатлар аҳолисининг бешдан тўрт қисмини ташкил қилади. Жанубий Европа мамлакатларида саноат жиҳатдан кам ривожланган Португалия ва Грецияда бутун аҳолининг тахминан 40 фоизи шаҳарларда жойлашган. Айрим ўлкаларда шаҳар типига беш минг аҳолига эга бўлган қароргоҳлар (Нидерландия, Австрия, Бельгия), айрим жойларда эса (Германия, Франция ва Норвегияда) икки мингдан ва баъзиларида ҳатто икки юзтадан ортиқ аҳолига эга бўлган қишлоқлар (Дания, Швеция, Финляндия) киритилган. Европа қишлоқлари ҳам

қадимий даврларда пайдо бўлган. Улар ўзининг жойлашиши, қурилиш типлари ва шакли билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Тор, зич, тўп бўлиб қурилган уйлардан иборат қишлоқлар ўтмишда Жанубий Польшада, Германияда, Испанияда, Болқон яриморотида ва бошқа ерларда пайдо бўлган. Чехларда, баъзан немис ва полякларда ҳам қадимги чорва аҳолисининг қўра теварагида жойлашганидек марказида майдонли доирасимон қурилган қишлоқларини ҳали ҳам учратиш мумкин. Тўғри кўчали қишлоқлар кам бўлган. Айрим мамлакатларда уйлари йўл бўйида қурилган қишлоқлар, хутор типидagi айрим ҳовлили қароргоҳлар ҳам учрайди. Қишлоқ марказида қад кўтарган черков теварагида доирасимон шаклда тартибсиз қурилган уйлар ҳам сақланиб қолган.

Қишлоқлар ҳозир ҳам ўзининг шакли ва хиллари билан фарқланадилар. Бутун Европада бир ҳовлили ёки икки-уч ҳовлили қишлоқлар кўп учрайди. Айниқса, Франциянинг тоғли районларида, Шимолий Испанияда, Шимолий Италияда, Германиянинг шимоли-ғарбида, Норвегияда ва Англиянинг шимолида бир ҳовлили қароргоҳлар кўп учрайди. Марказий Европа, Франция, Италия ва ички Испаниянинг текисликларида қадимий жамоа ҳаёти билан боғлиқ бўлган кўп ҳовлили қишлоқлар ҳозиргача сақланган.

Агар қишлоқларни қурилиш ашёларига қараб таснифласак, бутун Европани тахминан икки қисмга бўлиш мумкин. Жанубий қисмида уйлар асосан тошдан, шимолий қисмида ёғочдан қурилган. Аммо Шимолий Европанинг айрим мамлакатлари, масалан, Англияда, қадимдан тош уйлар, баъзан жанубида ҳам (айниқса, ўрмонлар кўп бўлган даврда) Ўртаер денгиз соҳилларидаги мамлакатларда ёғочдан қурилган қароргоҳлар учрайди. Масалан, қадимги Грециянинг классик архитектураси (меъморчилиги)да илгари ишлатилган ёғоч устунлари ўрнини тош устунлар эгаллаган ва ниҳоятда ажиб санъат намунасига айланган. Тош қурилишининг намуналари ҳозиргача Ўртаер денгиз соҳилларидаги мамлакатларнинг баъзиларида ва Франциянинг ғарбий қисмида учрайди.

Қишлоқлардаги замонавий уйлар шаҳарлардаги каби пишиқ гишт, бетон ва шунга ўхшаш ҳозирги қурилиш

материаллари (ашёлари)дан қурилмоқда. Яшаш хоналарининг хўжалик ҳужраси билан бирлиги ёки хўжалик иншоотларининг айрим қурилиши билан бир оз фарқ қилади. Масалан, Германия, Алп тоғлари ва Жанубий Францияда асосан турар жой ва хўжалик қурилиши бир жойда жойлашган. Скандинавия мамлакатлари, Шимолий Франция, Болқон яримороли мамлакатларида хўжалик иншоотлари киши яшайдиган уйлардан айрим ҳолда қурилган.

Уйлар ҳам қурилиш ашёлари ва том шаклига, яшаш ва хўжалик хоналарининг тузилишига қараб бир неча типларга бўлинган. Бутун Европада горизонтал бир хонали шаклга эга уйлардан бир неча қаватли, кўп хонали, дабдабали иморатлар кўп учрайди. Масалан, Жанубий Европада, яъни Ўртаерденгиз соҳилларига яқин ҳудудларда тошдан, қурилган катта икки-уч қаватли уйлар кенг тарқалган, одатда бундай уйларнинг пастки қавати хўжалик хоналаридан иборат бўлади, Швейцария, Шимолий Италия, Югославия, Австрия, Жанубий Германияда пойдевори тошдан, ўзи ёғочдан қурилган алп уйлари анча ажралиб туради. Хўжалик ва яшаш хоналари яхлит тарзда қурилган иморатларни *франкон ёки юқори немис уйлари* деб атайдилар. Шимолий ва Шимоли-ғарбий Германия, Дания ва Голландия томонларида бир қаватли, катта ҳовли ва дарвозали хўжалик қурилиш бинолари билан синч уйлар ёки ғишт билан ўралган саксон уйлари ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Тоғли ҳудудларда ёғоч ва буталардан қурилган оддий уйлар ҳам учрайди. Умуман, архаик қурилиш санъати асосан хўжалик хоналарда кўпроқ сақланган.

Уйларни жиҳозлаш миллий анъаналар билан боғлиқ. Умумий буюмлардан, ҳар хил ёғоч мебеллар, темир, шиша, чинни ва сопол идишлар, турли безаклар ва пардалар билан безаганлар, Европа мебели ва сервислари ҳозиргача жаҳон миқёсида намуна бўлиб келмоқда. Европа халқларининг кийимлари энг оддий палеолит давридаги этакчалардан то ҳозирги замонавий кийимларгача бўлган даврни босиб ўтган. Энди бутун Европага тарқалган шаҳар сарполари деярли барча ердан миллий кийимларни сиқиб чиқарган, Европа костюмлари ўзининг ноқулайлигига қарамай, ҳатто иссиқ тропик мамлакатларга ҳам тарқалмоқда. Халқ кийимларини асосан байрамларда, фестиваль ёки карнавалларда,

хор ва ансамблларда учратиш мумкин. Илгари, айниқса, Ўрта асрларда ҳар бир табақа ўзининг кийим турига эга бўлган. Ҳозир миллий табақаланиш кийимларда сезилмайди, балки улар космополитик тусга кирган.

Албатта, айрим халқларнинг қишлоқ аҳолисида шаҳар кийими кенг тарқалса-да, миллий сарполар сақланган. Масалан, италия қишлоқларида ҳалигача эркаклар калта тизадан пастгача шим (панталон), оқ узун энгли кўйлак (камича), калта камзул (жакка) ёки энгсиз жилет (панчотто), бошига шляпа ёки беретто (халтасимон телпак) киядилар. Аёлларда узун кенг юбка (чўнна) ва этак (трембуиле), каштали оқ кўйлак (камича), белигача калта кофта (корсетто) ва жилет (жакатто ёки жубетто), бошига рўмол (фацолетто), Альп тоғларида таги михли ёғоч туфли ёки хом теридан тикилган энгил сандал (чочи) кийилади. Француз аёлларининг миллий кийимлари ҳам италия аёлларининг кийимларига ўхшаб кетади. Эркаклари эса узун тор шимлар, тик ёқали кўйлаklar, жилет ва бўйнига рўмол, фетра ёки сомон шляпа киядилар. Кейинги йилларда блузка кийиладиган бўлган.

Герман халқларида эркаклар энгли ёки энгсиз икки буклам матодан тикилган кўйлак, узун иштон, камараста тери ўлтонли кавуш кийилади. Аёлларнинг ҳам уст кийими икки буклам матодан тикилиб махсус фибула билан эгнига боғланган, кейинчалик кенг тикиладиган бўлган. Уларда эскидан капюшонли плаш маълум бўлган. Жанубий германларда энгил кийим, шимолда эса иссиқ ва қалин жун матодан корсаж, кофта, юбка, этак (фартук) тикканлар. Ҳозир ҳам Гессен аҳолиси орасида бир ёки бир неча қаватли (баъзан 20 қаватли) юбка кийилади. Франкония аёлларининг анъанавий кийимлари қизил ёки жигарранг матодан юбка ёки этаклар тикилиб кашталанади. Швейцария аёллари аксинча, қорамтир ёки франконлар сингари қизил рангли юбка ва фартук; кумуш безакли қора белнимча, кенг кашта энгли кофта киядилар. Норвегия аёлларининг байрам кийимларининг турлари 120 дан ортиқ. Ҳозирги даврда бутун герман халқларида умумий европача кийимлар кийиш тарқалган бўлса-да, миллий белгилари (ранги, безаклари ва ҳ. к.) мустақкам сақланган. Айниқса, кельт элатларида байрам

вақтида миллий сарполарга безаниш одат тусига кирган. Масалан, бретонликларда 66 хил аёл кийимлари мавжуд.

Фарбий ва жанубий славянларнинг миллий кийимлари ниҳоятда ранг-баранг. Уларда илк ўрта асрлардан бошлаб аҳоли табақаланган ва синфларга қараб кийимлари фарқ қилган. Ўтмишда эркак ва аёллар кийимлари асосан канопдан тикилган тўғри ёки бурма ёқали кўйлақдан иборат бўлган. Айрим халқлар (Моравия, Словакия, Фарбий Прикарпатье) да аёллар эгнига ип боғланган енгсиз кўйлақлар кийган. Энг қадимий кийимларидан ҳозиргача этакча (фартук) сақланган. XIX аср биринчи чорагида славянларда европа юбкаси кенг тарқалган. Қадимги славянларда устки кийим — ярим пўстин, чакмон (кафтан), енгсиз камзул (жилет), плашнинг ҳар хил турлари мавжуд. Бош кийимларига қараб айрим этносларни ажратиш мумкин (кенг славян тери телпаклари, турли рўмоллар, шляпа ва фескелар, жун мовутдан тикилган дўппилар). Пойабзаллар турли хилда (бродня, тери башмоқ, юмшоқ туфли, таги ёғочли сандал, жунли ноговица ва ҳ. к.). Ҳозир миллий кийимлар Марказий ва Жанубий Европанинг айрим вилоятларида учрайди ва улар асосан санъат фестиваллари, фольклор жамоаларининг бадиий чиқишларида намоёниш қилинади.

Фарбий Европа халқларининг миллий хусусиятлари кўпроқ таомларида намоён бўлади. Масалан, роман халқларида италиянларда севимли таомлардан макарон маҳсулотлари жуда кенг тарқалган. Уларда кундузги овқатга биринчи помидор қайласи ёки ёғ ва сузма, баъзан қийма гўшт солинган хўрда. Деҳқон шўрваси (дзуппаси)га ловия ва сабзавот солиб пиширилади ва нон тўғралади. Кейин полента (маккажўхори аталаси), қовурилган сабзавот, салат, мева, сузма истеъмол қилинади. Кундузги овқатга, албатта, узум виноси ёки севимли ичимлик, кофе берилади. Французларнинг миллий таомлари ниҳоятда бой ва ранг-баранглиги билан машҳур. Таомларида сабзавот ва емишли илдизли маҳсулотлар, қуён ва парранда гўшти, жанубда каптар гўшти муҳим аҳамиятни эгаллайди. Анъанавий севимли таомлардан қайнатилган ўсимлик ёғига пиширилган гўшт билан бифштекс ва картошка, пиёзли қайнатма шўрвага пишлоқ солиш кенг тарқалган. Провансда қалампирли турли балиқлардан

пиширилган шўрва (буйабез) анча обрў қозонган. У ерда денгиз жонивори—улиткани саримсоқ ва нон билан истеъ-мол қилишни яхши кўрадилар. Жанубда ҳар хил зайтун ва дориворлар таомга ишлатилади. Кунига икки марта таомга узум виноси бериш шарт. Умуман, французлар вино истеъ-мол қилишда жаҳонда биринчи ўринни эгаллайдилар. Қа-димги кельт халқларида, масалан, Буюк Британияда, европа таомларидан унча фарқ қилмаса ҳам, ўзига хос миллий таомлар, айниқса, дон солиб пиширилган шўрвалар, сули аталаси, гэл ва ирландияликларда балиқ ва сутли таомлар мавжуд. Улар шўрвага қўй ёки мол ичак-чавоги ва қатқоринларини солиб, сули уни билан пишириб (хаггис) қалампир, пиёз солиб ейишни яхши кўрадилар. Энг сеvimли ичимликлари пиво (эль) ва виски. Жанубий халқлар кўпроқ сабзавот (карам, помидор, саримсоқ, пиёз, сабзи, картошка) ва мевани кўпроқ истеъмол қиладилар. Венгрларда чўчка гўштидан турли таомлар тайёрланади. Славян халқларининг таомларидан хамир овқат маҳсулотлари кўпроқ ўринни эгаллайди. Денгиз ва дарё соҳилларида яшовчи элатлар балиқдан турли хил таомлар тайёрлайдилар.

Ижтимоий-маиший турмуши, оила-никоҳ муносабатлари ва маданияти. Ҳозирги Европанинг ижтимоий қиёфаси, умуман, иқтисодий жиҳатдан олганда бутун қитъа аҳо-лисининг ўртача 44 фоизи унинг фаол қисмини ташкил қи-лади. Шундан эркаклар ҳисобига тахминан 58 фоизи тўғри келади, аёлларнинг иқтисодий фаол қисми деярли икки ҳисса кам (29 фоиз). Ваҳоланки, бу мамлакатларда иқтисодий фаол аҳолига ижтимоий ишлаб чиқаришда бевосита иш-тирок қилаётган қисмидан ташқари ишсизлар ҳам киради. Сўнгги йилларда айрим анъанавий касбларнинг (айниқса, ҳунармандчилик ва ҳ.к.) тугатилиши натижасида уларни профессионал жиҳатдан қайта ўқитиб ўргатишга имконият йўқлигидан технологик ишсизлик жараёни пайдо бўлган. Профессинал ишчилар қаторида ёшлар ўртасида ҳам ишсизлик муаммоси мавжуд.

Минтақада индустриал тараққиёт юксак бўлганлиги туфайли иқтисодий фаол аҳолининг асосий қисми саноат ва қурилишда банд эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Масалан, XX аср сўнггида бундай аҳоли 35—45 % ни ташкил

қилган бўлса, айрим мамлакатлар (Чехия ва Словакия, Германия ва Швейцария)да 50 фоизга яқинлашган. Энг тараққий қилган индустриал мамлакатларда қишлоқ ва ўрмон хўжалигида ҳамда балиқчиликда иқтисодий фаол аҳолининг 10—12 % ини ташкил қилади, холос. Қишлоқ хўжалиги соҳасида энг кам банд аҳолига эга бўлган ўлкалардан Буюк Британия (3 %), Бельгия (4 %), Швеция ва Германия (6 %). Аммо Жанубий Европада қишлоқ хўжалиги ҳали ҳам муҳим ўринни эгаллайди (Италиядаги 15 % дан то Грециядаги 40 % гача). Кейинги йилларда асосан қишлоқ хўжалиги ҳисобига аҳолининг хизмат кўрсатиш соҳасида яшовчи қисми анча кўпайган.

Европа мамлакатларида энг катта ижтимоий табақа ходимлар, ишчилар ва зиёлилардан иборат. Улар бутун иқтисодий фаол аҳолининг тахминан ўртача 80 % ини, Буюк Британияда ҳатто 90 % дан ҳам кўпроғи, жанубий мамлакатларда эса 70 % (Грецияда 40 %) ини ташкил этади.

Шубҳасиз, Европа халқларининг ижтимоий ҳаётига урбанизация катта таъсир ўтказмоқда. Ҳозир жаҳонда Европа қитъаси энг урбанизациялашган, ҳатто АҚШ ва Японияга нисбатан шаҳарларнинг зичлиги юқори турадиган минтақадир. Мазкур жараённинг хусусиятларидан бири энг йирик шаҳарлар теварагида аҳоли катта қисмининг тўпланишидир. Ғарбий Европанинг ярмидан кўп аҳолиси 100 минг кишидан ортиқ аҳолига эга бўлган шаҳарларда жойлашган, учдан бир қисми 500 минг кишилик шаҳарларда яшайди. Оқибатда бир-бирига туташиб кетган саноат-агломерация типдаги шаҳарлар юзага келган. Бунга мисол қилиб, Рур, Лондон, Париж, Берлин, Рим, Амстердам, Роттердам кабиларни кўрсатиш мумкин. Масалан, Лондон агломерация чегарасида 12 млн. дан ортиқ киши, Париж агломерациясида 10 млн. га яқин киши яшайди. Айрим мамлакатларда, ҳатто қўшни агломерациялар қўшилиб, йирик урбанизациялашган марказ (мегалополис)ларни яратган. Масалан, Англияда энг катта мегалаполисга бир-бирига чатишиб кетган Лондон, Бирменгем, Манчестр, Ливерпул ва бошқа шаҳарлар ёки Германияда Рейн-Рур, Рейн-Майн киради. Бундай мегалаполислар тахминан 50 минг² км ҳудудга ва 30—35 млн аҳолига эга бўлади.

Аммо бутун Европада урбанизация ва агломерация ижтимоий ва маиший турмуш, маданий ҳаёт ва оила-никоҳ муносабатларини ўзаро яқинлаштириб, миллий хусусиятларнинг тугатилишига, бир қолипга солиб умумий космополитик белгиларнинг шаклланишига кенг йўл очиб берган. Шундай бўлса-да, кўп халқларда асрлар давомида анъана тусига кирган айрим ижтимоий турмуш шакллари сақланибгина қолмай, балки янги замон турмуш тарзига сингиб кетган.

Ижтимоий ва оилавий турмуши ҳам барча Европа халқлариники сингари умумийликка эга бўлган. Насроний дини ахлоқига таяниб, хусусий мулкка асосланган ҳолда кичик моногам оила бутун Европада энг кенг тарқалган. Аммо айрим патриархал натурал хўжалик мавжуд бўлган баъзи жойларда архаик типдаги катта патриархал оилалар ва оила-никоҳ тартиблари ҳам учрайди. Патриархал уруғчилик тартибларининг қолдиқлари албанларда (фис), черногорликларда (братство), тоғлик шотландларда (клан), қисман уэльс ва ирландликларда бир оз сезилади. Оила-жамоа муносабатлари яқин давргача айрим болқон халқлари (болгарлар, македонияликлар, серблар, боснийлар ва ҳ. к.)да сақланиб келган. Мазкур оилавий муносабатларнинг емирилиши махсус минорат одатини яратган эди. Илгари кельт ва герман халқларида маълум бўлган бу одатга биноан мерос ота-онадан кенжа ўғилга ўтади. Кейинчалик *майорат* одати, яъни мерос катта ўғилга ўтиш расми билан алмашади. Жанубий славянларда катта патриархал оила („задруга“) натурал хўжаликка асосланган 20—50, баъзан 100 кишига етадиган қавму қариндошлардан ташкил топган жамоадан иборат эди.

Никоҳ тўйларида ва бошқа оилавий урф-одатларда анча қадимий белгиларни ҳозиргача учратиш мумкин. Қалин сақланмаган бўлса-да, келинни олиб қочиш, уни „сотиб“ олиш расми, қиз моли, кувёв совғаси каби удумлар ҳали ҳам никоҳ тўйларидаги қадимги сарқитлар сифатида, аммо ҳазил ўйинлар шаклида намоён бўлади. Қиз ёшлигидан меҳнат қилиб, ўзи сепини тайёрлаши кўп халқларда шарт бўлган. Агар кичик индивидуал оилалар (эр, хотин ва болалардан иборат) энг кенг тарқалган бўлса, славянлардаги

задруга типдаги катта оилаларда никоҳ ва бошқа оилавий анъаналарда ибтидоий тартиблар сақланиб келмоқда. Никоҳ доимо ижтимоий характерга эга бўлган оилавий воқеа сифатида ҳозир ҳам унда кўпчилик иштирок қилади, анъанавий маросимлар, расм-удумлар бажарилади. Деярли ҳамма ерда келин-куёвлар черковда никоҳдан ўтишса-да, аммо никоҳ тўйи асосан халқ анъаналарига таянади.

Кейинги икки минг йил давомида Европанинг диний урф-одатлари бир неча марта ўзгарган. Бизнинг эрамизнинг бошларида бу ерда маҳаллий динлар тарқалган. Катта ҳудудни эгаллаган Рим империясида (айниқса, Италия ва Грецияда) анча ривожланган политейстик динлар ҳукмронлик қилган. Қадимги Римга баъзи шарқий диний (Исида, Митра каби бошқа шарқ худолари билан боғлиқ) ибодатлар ҳам кириб келган.

Рим империясининг емирилиши даврига келиб, эрамизнинг V асрлари охирида европа динлари географиясида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Эрамизнинг бошларида Шарқий Ўртаер денгиз соҳилларида пайдо бўлган насроний дини IV—V асрларда империянинг кўпчилик районларига, баъзи герман қабилалари ва ҳатто Ирландияга тарқала бошлаган. Аммо узоқ даврларгача қадимий маҳаллий динлар, айтиқса, қишлоқларда сақланиб қолган. Фақат IX—XI асрларда бутун Европа христианлашган. Лекин Пиреней ярим-оролида VIII асрда араб истилочилари олиб келган ислом дини анча вақт ўз ўрнини сақлаб қолган. XV асрларда араблардан озод бўлган Пиреней қайтадан насроний динига кирган.

Европада насроний динининг тез тарқалиши асли феодализм тузумининг ташкил топиш жараёни билан боғлиқ эди. Дастлаб янги динга ҳарбий аристократия, князь ва қироллар ўтган, кенг халқ оммаси эски диний эътиқодларга итоат қилиб келган. Ҳукмрон синфга таянчи бўлган зиёлилар ва руҳонийлар оммани христианлаштиришни зўрлик билан ўтказишга ҳаракат қилган. Аммо христианлик ҳам яхлит дин бўлиб қолмади. У XI аср ўрталарида (1054 йил) икки қарама-қарши йўналишга—православие ва католицизмга (шарқий ва ғарбий) черковларга бўлинди. Шарқий (православ) черкови ўз навбатида подшо ва императорларга

бўйсунган ва бир неча миллий черковларга бўлинган. Феодал-крепостной тузумнинг тарихий ҳалқаси ҳисобланган православ черковининг бошида энг кучли Константинополь патриархи турган. Аксинча католицизм (ғарбий) черкови марказлашган Папа давлати бошчилигида Европадаги феодал тарқоқликдан фойдаланиб ўзининг қудратли ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатади. У турли йўллар ва солиқлар билан катта бойлик орттириб бутун христиан дунёсини қўлга олишга ўзининг руҳий ва сиёсий иродасини ўтказишга интилиб келган. Шундай қилиб, христиан динидан ажралиб чиққан православие илгари Византия империяси ва унинг таъсиридаги Европа қисми (Болқон яримороли ва Рус давлати)га тарқалган, Европанинг бошқа районларида католицизм ўз ҳукмронлигини ўрнатган. XVI асрлардан бошлаб бозор иқтисоди муносабатларининг ривожини, янги мафкурасининг ғалабасини натижасида ўрта аср схоластикасига, Рим католик черкови ва Папа ҳукмронлигига қарши чиқа бошлаган янги оқим (протестантизм) турли диний эътиқод ва мазҳабларнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Православ дини Византиядан келиб чиқиб Европанинг Шарқий ва Жануби-шарқий мамлакатларини, рус, белорус, украин, грек, болгар, гагаус, серб, жанубий албан ва румин халқлари орасида кенг тарқалган. Ҳозир православ дини Грецияда ҳукмрон ва бу ерда унинг маркази жойлашган.

Ислом дини Европага дастлаб араб истилочилари томонидан келтирилган ва Пиреней яриморолига тарқатилган. Истилочилар тарқатилгандан кейин XV асрларда христианлик қайта тикланган. Ўша даврларда, яъни яқин XIV—XV асрларда Усмонли турклар Болқон яриморолини босиб олиб аҳолининг анча қисмини мусулмонлаштирган ва у империя вақтида ҳукмрон дин бўлган. Турклар зўрлик билан албанлар, қисман македонияликлар, болгарлар, босния ва герцоговина аҳолисини ислом динига ўтказган.

Волгабўйи ва қрим татарлари ҳам XIII—XIV асрларда исломга ўтган. Бутун Европада дайдиб юрган лўлилар одатда асосий турар жойидаги динларга итоат қиладилар. Уларнинг орасида масалан православ, католик ва мусулмон динига ўтганлар учрайди. Диндор яҳудийлар эса ҳозиргача ўзининг миллий дини ҳисобланган иудаизмга риоя қиладилар.

Европа халқларида расмий черков динларидан ташқари энг қадимги, ҳатто ибтидоий эътиқод ва урф-одатлар ҳам сақланиб қолган. Айниқса, деҳқончилик билан боғлиқ бўлган ҳар хил дастур ва расмлар, сеҳргарлик урф-одати ва иримлари ҳалигача учрайди. Ҳозир ҳам йил фасллари, экиш ва ҳосил йиғиш билан боғлиқ дабдабали карнавал ва байрамлар ўтказадилар, унда турли афсонавий тимсоллар намойиш қилинади. Албатта, энг тараққий қилган, юксак маданиятли Европа халқларида профессионал ижоддан халқ ижодини ажратиш анча қийин. Чунки, фольклорда ҳам, мусиқа ва тасвирий санъатда ҳам зўр маҳорат билан яратилган халқ ижоди намуналари жуда катта ўринни эгаллайди. Энг қадимги эртақлар, қаҳрамонлар ҳақида эпослар бадиий жиҳатдан профессионал ёзувчи ва шоирлар томонидан қайта ишлаб чиқилган. Ака-ука Гриммлар, Гофман, Андерсен, Сельпа Лагерлеф, Оскар Уайльд ва бошқаларнинг эртақлари, ҳатто Гомернинг „Иллиада“ ва „Одиссея“си, ўрта асрлардаги „Нибелунглар тўғрисида ашула“, „Гудринг тўғрисида ашула“, скандинавларнинг сағлари, Карелофин эпоси „Калевала“ каби халқ дostonлари аслида бадиийлаштирилган асарлардир. Тарихий воқеалар билан боғлиқ *лирик-эпик* ашула (баллада)лар анча кейин пайдо бўлган, аммо жуда кенг тарқалган. Ҳозиргача етиб келган оилавий маросимларда айтиладиган ашулалар, севги кўшиқлари ҳам энг қадимий фольклор намуналаридир. Фольклорнинг таркибий қисми ҳисобланган оммавий халқ театрлари ҳозирги даврда профессионал театр санъатига сингиб кетган. Европада дастлаб профессионал театр қадимги Грецияда (мил. ав. VI—V асрларда) диний маросимлар ва байрамлар муносабати билан пайдо бўлган эди. Уйғониш давридан бошлаб драма, трагедия, комедия анча ривожланган. XVI асрда дастлаб Италияда, кейин бутун Европада опера пайдо бўлади. Аммо Европа халқларининг кўпчилигида (поляк, чех, болгар, рус, француз, итальян ва бошқалардан) профессионал классик театр билан бир қаторда оммавий театрлаштирилган халқ ўйинлари ҳозиргача сақланиб келган. Бу ўйинлар катта диний ёки фасл байрамларида намойиш қилинади ва ниҳоятда ранг-баранг ўйин, кулги, ашула ва мусиқа садолари остида ўтказилади.

Ҳозиргача профессионал театрдан, кейинги йилларда пайдо бўлган романтик, натуралистик ва модернистик театрлардан ташқари, оммавий театрлашган халқ томонлари анъаналари барча Европа мамлакатларида сақланган.

2- §. ЕВРОПА ҚИСМИДАГИ ШАРҚИЙ СЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ

Шарқий славянлар тили ва маданияти бир-бирига яқин, рус, украин ва белорус халқларидан иборат ва улар жойлашган ҳудудлар куррасининг қарийб 6/1 қисмини ташкил қилган эди. 1985 йилги маълумотларга биноан, бу ҳудудда 143,5 млн. га яқин руслар, 45,5 млн. дан ортиқ украинлар, 9,8 млн. га яқин белоруслар истиқомат қилишган. Хорижий мамлакатларда, айниқса, АҚШда, Канада ва Европада шарқий славянларнинг сўнгги бир аср давомида кўчиб кетган (эмигрант) авлодлари тарқоқ ҳолда яшашади. Масалан, АҚШда ва бошқа мамлакатларда XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларига келиб жойлашган эмигрант руслар ва уларнинг авлодлари 1,2 млндан ортиқ, украинлар (асосан АҚШ, Канада ва Аргентинада) 1,6 млн дан кўпроқ.

Ирқий жиҳатдан улар катта европоид ирқига мансуб бўлиб, ўзаро бир неча типларга бўлинади. Жанубий Украина ва Қора денгиз соҳилларида яшовчи аҳоли қора қош ва қора кўзли *атланти-қора денгиз* типига киради. Шарқий Европа текисликларида истиқомат қилувчи рус, украин ва белоруслар малла ранг (шатен) типидagi ирқий типларни ташкил қилса, шимолий районларда яшовчи қисми катта европоид ирқининг *беломор-балтика* типига оиддир. Шарқий вилоятларда яшовчи русларда ҳатто *монголоид* белгилари ҳам сезилади.

Шарқий славян тил туркумига кирган рус тили икки шевага бўлинган: бири шимолий рус ва иккинчиси жанубий рус шеваларидан иборат бўлиб, фақат талаффузи билан фарқланади. Украин ва белорус тиллари ҳам рус тилига анча яқин. Учаласи ҳам ҳинд-европа тил оиласининг славян туркумининг *шарқий славян* шоҳобчасини ташкил қилади.

Ўзларининг келиб чиқиши, маданияти билан шарқий славянлар Европадаги ғарбий ва жанубий славянлар билан

кўп умумийликка эга. Аммо ҳозиргача уларнинг этногенези энг мураккаб ҳал қилинмаган муаммолар билан тўла. Чунки, ҳозиргача, умуман, славянларнинг келиб чиқиши тўлиқ аниқланмаган. Бу масалада ҳатто бир неча назариялар ва чалкаш мулоҳазалар мавжуд.

Археологик кашфиётларга қараганда, славянларнинг этногенези милоддан аввалги III—II минг йилликларда Марказий, Шимолий ва Шарқий Европада пайдо бўлган ҳинд-европа қабилалари билан боғлиқ. Славянларнинг қадимги ибтидоий маконлари Марказий Днепр бўйлари ва Юқори Днестр, Шимолда Карпат этаклари ва Висла воҳасида жойлашган. Одер ва Эльба дарёси қирғоқларида ҳам славянлар жойлашган деб эҳтимол қиладилар. Дастлаб шарқий славянлар Қора денгиз шимолида жойлашган „антлар“ номи билан тилга олинади. Кейинчалик славян қабилалар анча фаол равишда теварак-атрофга кўчиб Европанинг кўп қисмига тарқалади. Милоднинг биринчи минг йиллиги ўрталарига келиб шарқий славянлар Шарқий Европада жойлаша бошлайди. Жануб томон кўчиб улар Днепр бўйлаб Дунай соҳилларигача катта территорияни эгаллаб олганлар. Шимоли-ғарб томон кетган қисми *летто-литва* қабилалар билан қўшниликда, шимолда эса Ильмен ва Чуд кўллариغا етиб Волга-Ока дарё ўрталарида ўтроқ бўлиб жойлашган.

Шундай қилиб, милоднинг I минг йиллиги охирида II минг йиллиги бошларида рус солномаларида тилга олинган қадимги қабила туркумлари (полянлар, древлянлар, дреговичлар, радивичлар, вятичлар, волянлар, славен ва бошқалар)нинг бирикиб, аралашиб кетиши натижасида қадимги *рус халқи* пайдо бўлади. Бу жараён оқибатида бутун шарқий славянларни қадимги Рус давлати — Киев Руси теварагида жипслаштиради. Ўша даврда Днепр бўйида жойлашган *рус* ёки *рос* қабила иттифоқи Киев давлатининг пайдо бўлишида катта роль ўйнаган. Бу қабилаларнинг номи маҳаллий Рос дарёси номи билан боғлиқ бўлиб, рус халқининг номи ҳам ана шундан келиб чиққанлиги эҳтимол. Қадимги рус халқи ўзининг умумий тили, маданияти, ёзуви ва адабиётига эга бўлган.

Феодал тарқоқлик, ўзаро урушлар ва айниқса, XIII

асрдаги татар-мўғил истилоси яхлит рус халқининг шаклланишига катта ғов бўлди. XIV асрдан бошлаб қадимги рус элати заминида учта яқин қариндош, аммо мустақил—рус, украин ва белорус халқлари шакллана бошлади. Кейинчалик Буюк Москва князлиги атрофида жипслашган рус халқи марказлашган давлатга эга бўлиб рус адабий тилини пайдо қилади. XVI—XVII асрлардан бошлаб Москванинг сиёсий таъсири кучайиб, қудратлашган Рус давлати кам аҳолига эга бўлган шимолий ва жанубий районларга, Урал ва Сибирь томонларга узлуксиз равишда бостириб кириб ўзининг этник территориясини анча кенгайтиради. Руслар қуйи Волга бўйи ва Шимолий Кавказни ҳам эгаллаганлар. XVIII—XIX асрларда Россия чегараси Балтикабўйи, Қора денгиз соҳиллари, Кавказ орти, Марказий Осиё ва Узоқ Шарқ районларигача чўзилган. Албатта, босиб олинган ерларга империя ҳукмронлигини таъминлаш мақсадида руслар кўчириб келтирилган ва уларга моддий, ижтимоий имтиёзлар берилган, турмуш шарт-шароитлари яратилган. Улар маҳаллий халқлар билан яқинлашиб хўжалик ва маданий жиҳатдан туб аҳолига бир қадар таъсир кўрсатганлар, ўз навбатида бой маҳаллий хўжалик тажрибаси ва маданият ютуқларини ўзлаштирганлар.

Россияда бозор иқтисоди муносабатларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши (XVII—XIX аср ўрталаригача) жараёнида рус халқи аста-секин миллат сифатида шаклланган.

Русларнинг улкан территорияда турли табиий шароитларда жойлашганлиги уларни икки туркумга, шимолий ва жанубий рус (великорус)ларга бўлинишига сабаб бўлган. Улар фақат тили, яъни сўзида „у“ ёки „о“ ишлатилиши („окающие“ ёки „акающие“) билан фарқ қилдилар. Ўтмишда моддий ва маънавий маданиятида ҳам баъзи фарқловчи хусусиятлар мавжуд бўлган. Асрлар давомида руслар юқорида қайд қилинганидек, Волга орқасига, Урал ва Сибирга аста-секин силжиб, ғайритабиий шароит ва элатлар орасига тушиб, маҳаллий маданиятни сингдириб, ўзига хос этнографик гуруҳларни пайдо қилганлар. Масалан, Шимолга Оқ ва Баренц денгизлари соҳилларига кўчиб борган поморлар асосан денгиз ови ва балиқчилик билан шуғул-

ланиб, ўзига хос моддий маданият ва маиший турмуш яратган. Жанубий ва шарқий чегара районларига жойлаштирилган ҳарбий хизматдаги руслардан „казак“ деб ном олган махсус этнографик гуруҳлар (дон казаклари, урал казаклари, кубан казаклари, сибир казаклари, амур ва уссури казаклари) пайдо бўлган эди. Марказий Урал ўрмонларида жойлашган кержаклар; Печора пастки оқимидаги *пустозерлар* ва *устылемлар*; Калуга-Брянск-Орлов ўрмонларидаги *полехлар*; Сибирь ва шимолдаги *старожил* аҳолиси (колималиклар, русско-устинликлар, марковчилар, камчадаллар) каби майда гуруҳ руслар ҳам ўзига хос маданий-маиший хусусиятларини сақлаб теварак-атрофидаги халқларнинг маданий анъаналарини қабул қилиб олганлар. Айрим этнографик гуруҳга *старообрядликлар* (Алтайдаги „поляклар“, Қозоғистоннинг Бухтарма дарёси соҳилларидаги „каменшиклар“, Забайкальедаги „семейский“лар)ни киритиш мумкин.

Ҳозирги даврда Россия аҳолисининг асосий қисми — 95 % ини руслар ташкил қилади.

Руслардан кейинги Шарқий Европадаги энг катта миллат *украинлар* бўлиб улар асосан Украинада жойлашган. Республикадан ташқарида қўшни Россия Федерациясининг Воронеж ва Ростов вилоятларида, Краснодар ўлкасида, Молдавияда, Марказий Осиё республикаларида украинлар яшайди. АҚШ, Канада ва Аргентинада яшовчи украинларнинг сони 1,6 млн дан ортиқ.

43,5 миллионли (1985 й.) украин халқи руслар ва белоруслар сингари қону-қариндош шарқий славян қабилаларидан ташкил топган қадимий умумрус элатларидан аж-ралиб чиққан этносдир.

Украин халқларининг шаклланиши Марказий Поднепровье райони—Киевшина маркази билан бир қанча вилоятларнинг жипслашиши орқали рўй беради. Буюк Литва князлиги чегарасида *белорус* халқи шакллана бошлаган эди. Мазкур жараён чет эл истилочилари билан миллий озодлик учун курашида намоён бўлган.

Украин ва белорус аҳолиси анча зич ҳудудда жойлашган бўлиб, улар руслардек майда этнографик туркумларга бўлинмаган. Шарқий тоғли ҳудудларда яшовчи аҳоли

лемкалар, гуцуллар ва верховинлар, Полесьедаги полешуклар баъзи хусусиятлари билан ажралиб туради, холос.

Шундай қилиб, XVI асрга келиб, украин халқининг шаклланиши тугалланади. Кейинги асрдан бошлаб аста-секин украин миллати пайдо бўлади ва XVII—XVIII асрларда Украина Россия таркибига қўшилиши натижасида миллий шаклланиш кучайди. XIX асрнинг ўрталарида крепостнойлик ҳуқуқи бекор қилингандан сўнг мазкур жараён тугалланди.

Белоруслар ҳам асосан ҳозирги ҳудудида жойлашган бўлиб, озгина қисми қўшни Россия, Қозоғистон ва Болтиқ-бўйи республикаларида яшашади. Беларусларнинг этник негизини шарқий славян қабилалари билан бирга қисман аралашиб кетган литвалик этник элементлар ташкил қилади. IX асрда мазкур қабилалар бошқа шарқий славянлар билан бирга қадимий Рус давлатига кириб қадимий рус халқининг таркибий қисмини ташкил қилган. Бу давлат инқирозга учрагандан кейин белорус ерлари Буюк Литва князлигига қўшилди, 1569 йилда эса Реч Посполита ихтиёрига ўтади. Чет эл босқинчиларига қарши кураш жараёнида белорус халқи шаклланиб XVI асрда этник бирлик юзага келади. XVIII асрда белорус ерлари Россия таркибига кирди.

Бугунги кунда 9,5 миллионли белорус халқи ичида айрим гуруҳлар (полешуклар ва литвинлар) ҳам сақланган бўлиб, улар баъзи маиший турмуш ва маданий хусусиятлари билан ўзаро ажралиб туради.

Албатта, шарқий славян халқларининг келиб чиқиши, тили ва жойлашишидаги умумийликлар уларнинг хўжалиги, маиший турмуши ва маданиятида ҳам ўз аксини топган. Рус, украин ва белорусларнинг ҳаётида умумий белгиларнинг шаклланишида шубҳасиз умумий географик шароит ҳам муҳим аҳамиятга эга. Улар ўзларининг қадимги аجدодларини деҳқончилик маданиятини мерос қилиб олганлар. Бу ерда деҳқончилик милоддан аввалги IV минг йилликларда пайдо бўлиб бутун вилоятларга, Шимолий тайга ўрмонларига, Жанубий даштга тарқалган. Оддий бир тишли омоч—раладан то икки тишли омочга ва мураккаб филдиракли плуггача эга бўлганлар. Донни ўроқ чалғи билан ўрганлар. Улар асосан жавдар, сули, арпа, буғдой, шолғом,

дуккакли экинлар, кейинроқ (XVIII асрлардан бошлаб) мак-ка, томат, кунгабоқар ва картошка экканлар. Техника экинларидан зиғирпоя ва каноф экилган. Шарқий славянларда чорвачилик деҳқончилик билан боғлиқ бўлган. Чорва молларидан қорамол, қўй-эчки, чўчқа, от ва парранда сақланган. Молдан ишчи кучи сифатида фойдаланганлар. Украинада айниқса, Карпат районларида қўйчилик асосий хўжалик соҳаси ҳисобланган. Дарё ва денгиз соҳилларида яшовчи аҳоли балиқчилик, Шимолда ва Сибирда овчилик, ўрмонларда эса асаларичилик билан ҳам шуғулланганлар, аста-секин Шарқий Европа аҳолисида ўзига хос комплекс хўжалик — деҳқончилик, чорвачилик билан овчилик, теримчилик ва балиқчилик пайдо бўлган.

Деҳқончиликда тупроқ ва иқлим шароитига қараб икки хил типни ажратиш мумкин. Дашт ва ўрмонли дашт зонасида дам берилган партав ерли хўжаликлар кенг тарқалган. Ўрмон жойларда бошқача типдаги хўжаликлар юзага келган. Улар ҳам очиқ партав ерлардан, ҳам ўрмон ичидаги дарахтларни куйдириб, очилган ерлардан фойдаланганлар. Икки-уч йил фойдалангандан сўнг бу ерлар *озиб* куч-қуввати қолмагач, янги ерлар очилган. XI—XII асрлардан бошлаб уч пайкалли алмашиб экиш жорий қилинган.

XIX асрда овчилик ва балиқчилик дастлабки аҳамиятини йўқотиб ёрдамчи хўжалик ёки ҳаваскорлик соҳасига айланган. Аммо овбоп ҳайвонлар ва балиқлар кўп бўлган жойларда — катта қўл ва қалин ўрмонларда бу соҳа муҳим ўринни эгаллаб келган.

Бозор иқтисоди муносабатлари тараққий қилиши билан натурал хўжалик емирилиб, майда ҳунармандчилик инқирозга учрайди. Индустириал хўжаликнинг пайдо бўлиши рус, украин ва белорус халқларининг ҳаётида, уларнинг турмуш тарзида жиддий ўзгаришларга олиб келди.

Аҳолининг жойлашиши, қишлоқ типлари ва уйлари, уларнинг хусусиятлари, географик шароити, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий омиллар билан белгиланади. Ҳозирги шарқий славян халқларининг жойлашиши шаҳар ва қишлоқ типда намоён бўлиб, улар орасида тафовут кун сайин камайиб бормоқда. Қишлоқлар йириклашиб, уларнинг шакли, ободонлашиши шаҳарга яқинлашган. Аммо кўп

қишлоқларнинг архитектураси, қурилиши ва типологиясида анъанавий белгилар ҳам сақланиб қолган. Россия ва Украинанинг жанубий вилоятлари жуда катта, бир неча минг ҳовлили қишлоқлар дарё бўйларида жойлашган, марказий ҳудудларда ўртачароқ, 10—15 дан 100—150 ҳовлига яқин, шимолда эса кичик, бир неча ҳовлили қишлоқлар мавжуд. Дашт районларда аҳоли узунасига йўл бўйлаб, кўча мавзе типидида ёки чалкаш кўчалардан иборат тўп уйли қишлоқларда истиқомат қилган. Бундай анъанавий қишлоқлар қаторида ёки ўрнида янгича қурилиш иншоотлари қад кўтариши урушдан кейинги асосий йўналиш бўлди.

Жанубдаги уйлар анъанавий усулда сомон, ёғоч, лойдан қурилиб оқланган. Одатда улар икки-уч хонали бўлиб, ҳовлида хўжалик иншоотлари тикланган. Марказий рус районларида ёки белорус ўрмонларида асосий қурилиш ашёси ёғоч бўлганлиги туфайли кўпроқ пастроқ ёғоч уйлар тикланган, хўжалик иншоотлари уйга яқин қурилган. Шимолдаги уйларнинг хусусияти аксинча турар жой хоналари ва хўжалик ҳужралари ҳаммаси бир жойда жойлашган катта дабдабали ҳовлилардан иборат. Уйларнинг жиҳозланиши деярли бир типда бўлган. Албатта, замонавий техникага таянган хўжаликларнинг пайдо бўлиши ҳамма ерда анъанавий қишлоқ ва уй қурилишига жиддий ўзгаришлар киритган эди. Қадимги Рус давридаёқ феодал типдаги шаҳар ва қишлоқлар пайдо бўлган ва ўз шакл-шамойили билан қисман янги замонга етиб келган. Ҳозирги шаҳар типидидаги қишлоқлар барча қулайликларга эга. Уларда водопровод ва коммуникация мавжуд, турар жой ва жамоат иморатлари электрлаштирилган, кўп жойларда газ ва канализация ўтказилган.

Халқларнинг этнографик хусусиятлари кўпроқ миллий кийимларида намоён бўлади. Яқин даврларгача шарқий славянларнинг халқ кийимлари уйда тўқилиб-тикилган. Ўзлари зигирпоя ва каноп ўстириб толасидан ип йигирганлар, жун ва теридан турли кийимлар тикканлар. Аёллар оила учун зарур бўлган кийимларга ўзлари ип йигириб мато тўқиганлар ва кийим тикканлар. Устки кийим одатда умумий кўринишга эга бўлиб, эркак ва аёлларники унча фарқланмаган. Масалан, чопонга ўхшаш кафтан; жун чак-

мон, кенг тикилган армяк ва пўстин. Қўй терисидан пўстин (кожух ёки шуба) тикиб кийилган. Аёлларнинг кўйлаклари турли хилдадир. Кийим тикишда ёмон кўз, ёвуз кучлардан сақлайдиган турли иримларга риоя қилганлар. Байрам, тўй ва мотам кийимлари ҳар хил бўлган.

Кийимларида рус, украина ва белорусларнинг ўзига хос умумийлик билан бир қаторда ўзаро фарқланувчи хусусиятлари ҳам мавжуд бўлган. Эркак ва аёлларнинг кўйлагидаги асосий фарқ эркакларники тиззагача, аёлларда эса бир оз узунроқ бўлганидир. Аёл кийимининг бичими ҳар хил. Аммо миллий ва маҳаллий сарполарнинг хусусиятлари фақат тўй маросимлари, бадий ҳаваскорлар тўғараги концертлари ва катта байрамларда намойиш қилинади. Аслида ҳозир бутун шарқий славянларда миллий анъанавий сарпо ўрнига барча элатларда Европа услубидаги шаҳар кийими тарқалган.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, илгари кийимларнинг тури қадимий этномаданий гуруҳларнинг жойлашишига тўғри келган. Масалан, катак-катак юбкасимон кийим ҳинд-европа гуруҳлари жойлашган ҳудудга тарқалган. Шунга ўхшаш олабайроқ йўл-йўл юбкалар шимолий районларда яшайдиган *финн-угор* тилидаги миллий гуруҳларга хосдир. Мазкур кийимлар одатда ярим жун матодан тикилиб, ранг-баранг кашталанган ва безатилган.

Этнографик жиҳатдан аёлларнинг бош кийимлари диққатга сазовор. Масалан, қизлар билан эрга чиққан аёлларнинг бош кийими ва соч ўрами жиддий фарқланган. Қизлар бир ўрим соч қолдирган, никоҳ вақтида кийиладиган бош кийим энг муҳим ва тантанали одатлар билан боғлиқ бўлган. Жанубий музофотлардаги рус, украин ва белорус аёлларида бошига гулчамбарлар тақиш ҳамда гулчамбар шаклида рўмол ўраш ҳам одат бўлган. Аёллар рўмол ўраса ёки бош кийими кийса сочини бутунлай қоплаши зарур бўлган. Ҳозир эса турли-туман соч турмаги жуда кенг тарқалган.

Аёллар кийимидаги безаклар ҳам диққатга сазовордир. Турли нақшлар билан кашталанган ёки тикилган сарполар муайян фикрни ифодалаган. Ҳозиргача етиб келган айрим нақш образларида энг қадимий эътиқодлар билан

боғлиқ персонажлар ёки сеҳргарлик белгилари тасвирланган, ибтидоий иримлар ва одатлар акс эттирилган.

Ижтимоий турмушида ва оилавий муносабатларида XIX асрдаги қолоқ Россиянинг қишлоқларида чор ҳокимияти томонидан қўриқланиб келган жамоатчилик тузуми қолдиқлари сақланиб келган. Жамоа талбирлари украин ва белорусларда ҳам узоқ давр сақланган. Айниқса, қишлоқ аҳолиси орасида жамоа қоидалари асосида ўзаро ёрдам анъаналари, бир неча авлодларни бириктирган патриархал турдаги катта оила ташкилотлари, феодал-патриархал никоҳ муносабатлари қолдиқлари, ҳар хил ибтидоий урф-одатлар кучли бўлган. Ички оилавий муносабатларда ва одобда асрлар давомида ҳукмрон бўлиб келган меҳнат тақсимоти ва бошқа қоидаларга қатъиян риоя қилинган.

Рус, украин ва белорус халқларининг маънавий ҳаёти узоқ давр ҳукмрон православ дини билан белгиланган. Улар орасида турли мазҳаблар пайдо бўлган (старообрядчилар, пятидесятниклар, духоборлар ва ҳоказо). Деҳқон аҳли орасида христиан дини юзаки қабул қилинган, асли ҳар хил сеҳргарлик тасаввурлари, муқаддас жойларга сиғиниш, қадимги славян худоларига Илёс пайгамбар, Георгий, Власий каби авлиёларга ибодат қилиш жуда кенг тарқалган. Турли табиат фасли билан боғлиқ диний маросимлар ўтказилган (масленица, сочельник, троица, Иван Купала байрами ва ҳоказо). Деҳқонларнинг тасавурида бутун олам ҳар хил алвасти ва девлар, сув парилари, арвоҳлар ва ажиналар билан тўла. Улар айрим ҳайвонлар (айиқ, қарға, товуқ ва ҳ.к.) билан боғлиқ тасаввурларга эга бўлганлар. Ибтидоий диний эътиқод ва маросимларнинг энг кўп тарқалган белгиларини қадимий худолар образини православ черкови муқаддаслаштиришга мажбур бўлган. Масалан, қадимий славян худоларидан Авлиё Николай энди ҳунарманд ва савдогарларнинг ҳомийси, Авлиё Георгий Победоносец молбоқар ва чўпонларнинг ҳомийси ёки Параскева Авлиё Пятница аёллар ва аёл касбу кори ҳомийси деб танилган. Ибтидоий тасаввурлар фольклорда ҳам сақланган (сеҳрли эртақларда), оилавий-маиший урф-одатларда ҳам намоён бўлган.

Халқ ижоди ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлган. Асрлар давомида ҳукмрон синфлар қўлидаги фан ва санъатдан маҳ-

рум бўлган саводсиз халқ оммаси барча бадиий соҳаларда ажойиб гўзал намуналар яратган. Оилавий маросимларда, байрам тантаналарида айтиладиган халқ ашулалари ва рақслари ўтмишдаги ҳам ҳозирги бастакорлар ва балет усталари учун туганмас сарчашма бўлиб келмоқда. Жуда бой фольклор асарлари (рус дostonлари, украин халқ ашулалари)да бадиий образлар орқали узоқ даврлардаги тарихий ривоятлар ва воқеалар, миллий-озодлик кураши ғоялари ёрқин тасвирланган. Лирик ҳис-туйғулар, юмор ва сатира халқ ижодининг турли жанрларида ўз ифодасини топган.

Амалий санъатда ҳам ажойиб намуналар яратилган. Байрамларда бошқа тантаналарда кийиладиган кийимлар жуда бой ва ранг-баранг нақшлар билан кашталанган. Украин уйларининг деворлари гўзал нақшлар билан безатилган бўлса, русларнинг ёғоч уйлари нозик ўймакорлик санъати билан ажралиб турган. Уй-рўзғор буюмлари, сопол идишлар ҳам турли нақшлар билан безатилган. XVIII—XIX асрларда айрим вилоятларда жаҳонга машҳур бадиий ҳунармандчилик марказлари пайдо бўлган (Полех, Хохлама, Федоскино). Славянлардан ташқари бу ҳудудларда ва моҳияти билан халқ ижоди намуналари санъатнинг юксак асарлари даражасига кўтарилиб ижтимоий тараққиётга хизмат қилмоқда.

3- §. ЖАНУБИЙ ВА ШИМОЛИЙ ЕВРОПАНИНГ НОСЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ

Болтиқбўйи, Шимолий вилоятларнинг бир қисми, Марказий Поволжье, Прикамье ва Жануби-ғарбий районларида ўзига хос моддий ва маънавий маданият яратган турли халқ ва элатлар яшаган. Ушбу халқлар шарқий славянлар билан қўшни бўлганлиги туфайли ўзаро таъсир доирасида турганлар ва кўп томондан умумий белгиларга эгадирлар. Антропологик жиҳатдан нославян халқлар асосан катта европоид irqининг турли типларига оид. Аммо Волгабўйи халқлари *марийлар*, *удмуртлар*, *чувашлар*, *татар* ва айниқса, *бошқирдлар* орасида, қисман шимолдаги *лопарларда* монголоид белгилари сезилади.

Тил жиҳатдан нославян халқлар бир неча туркумга

бўлинади. Энг кўпи *фино-угор* туркумига тегишли фин тилида гапирадиган *эстонлар, кореллар, ливлар, вепслар, саамлар, удмуртлар, мордвалар, коми-зырян ва коми-пермяклар*. Литва, латиш халқларининг тиллари ҳинд-европа тил оиласининг махсус *леттолитва* шоҳобчасига, молдованлар эса *роман* туркумига тегишли. Бу ерда туркий тилда гапирадиган халқлар чувашлар, татарлар, бошқирдлар, гагауз ва караимлар яшайди. Қалмиқлар эса олтой тил оиласининг мўғил шоҳобчасига киради.

Мазкур халқ ва элатларнинг этногенези ва этник тарихи ҳам турлича. Шунинг учун тарихий-маданий жиҳатдан улар бир неча жабҳаларга бўлиниб ўрганилади. Шуларнинг ичида тарихий, этник ва маданий жиҳатдан анча умумий белгиларга эга бўлган Болтиқбўйи халқлари ажралиб туради.

Болтиқбўйида асосан уч халқ яшайди: маълумотларга кўра, *литваликлар* (ўз номи „листуван“) 2,8 млн дан ортиқ киши, *латишлар* („латвиеш“) 1,4 млн дан кўпроқ ва *эстонлар* (ўз номи „эстласед“) 1 млн Литваликлар ўз республикасидан ташқари қўшни Латвия, Беларус ва Россиянинг Шимоли-ғарбий қисмида, АҚШ, Канада, Уругвай, Аргентина, Австралия ва Польшада (жами 320 мингга яқин эмигрант) яшайди. Латишлар ҳам қисман қўшни ҳудудларда (Эстония, Литва, Россия ва Беларусда) жойлашган. 60 мингга яқин латишлар АҚШ, Канада ва Австралияда яшайди. Эстонлар эса асосан ўз республикасида ва озгина қисми ташқарида (Санкт-Петербург, Псков ва Омск вилоятлари, Латвия, Украина, Абхазияда) жойлашган.

Болтиқбўйига одам энг қадимий даврлардан келиб жойлашган. Бронза давридаёқ (милоддан аввалги II минг йилликлар) ҳозирги Латвия ҳудудига жанубдан қадимги аждодлари *летголлар, селлар, земгаллар ва курейшлар* келиб тарихий жиҳатдан ҳали аниқланмаган маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган. Латиш халқининг шаклланиши XII—XIII аср бошларидаги немис салибчилари истилоси туфайли тўхтаб қолган ва фақат XVI аср бошларига етиб тугалланган. XIX асрнинг ўрталарида латиш миллати шаклланади. Қадимий этник гуруҳлардан латгаллар бир оз маданий-маиший хусусиятларини сақлаб қолганлар. Латишлар билан тўлиқ

аралашиб кетган майда этник гуруҳ—*ливлар* кундалик маиший ҳаётида эски тилларидан ҳам фойдаланадилар.

Литва халқининг қадимий аждодлари ҳам Нямунас ва Даугава дарёлари ҳавзасига милоддан аввалги II минг йилликнинг бошларида кириб келган турли болтиқ қабилаларидан иборат бўлган. Асли литва этноси XI—XII асрларда шакллана бошлаган ва унинг шаклланишида мазкур қабилалардан ташқари *литва* ёки *аукштайт* элати, *жмуд* ёки *жемайти*, *скальва*, *надрава*, қисман ятвяглар, куршейлар ва земгаллар иштирок этган. Этник консолидациянинг пайдо бўлишига XIII асрнинг биринчи ярмида тузилган Литва давлати ва Тевтон ордени билан олиб борилган кўпасрлик кураш муҳим роль ўйнаган эди. 1795 ва 1815 йиллар Литва ерларининг асосий қисмини Россия империяси ўз таркибига қўшиб олган. Литва буржуа миллати ҳам латишлар сингари XIX аср ўрталарида шаклланган.

Латвиянинг шимолида қадимий даврлардан эстон халқининг аждодларидан рус солномаларида тилга олинган чуд номли фин тилида гапирадиган қабилалар яшаган. Улар ҳозирги Эстония ҳудудида милоддан аввалги III минг йилликда пайдо бўлганлар; кейинроқ *болтиқ*, *скандинав* қабилалари, I минг йиллик охирларидан шарқий славянлар билан аралашиб кетган ва эстон халқининг негизини ташкил қилган.

Эстон халқининг этник жараёнида иштирок этган *сету* ёки *сетикез* номли этнографик гуруҳ ҳозиргача ажралиб туради. XIII асрлардаги немис истилочиларига қарши озодлик кураши миллий жипселашиш жараёнини кучайтиради. 1750 йилги Шимолий урушдан кейин Эстония Россия томонидан босиб олингандан сўнг қўшиб олинган ва ўша даврдан ҳаракатга келган озодлик курашларида тобланиб Эстон миллати шакллана бошлаган. Болтиқбўйи халқлари маиший турмуши, моддий ва маънавий маданиятининг шаклланишида бир томондан, шарқий славян халқларининг, иккинчи томондан, ғарбдаги қўшнилари немис, швед каби герман халқларининг таъсири ўтган. Айниқса, шарқий славян халқлари билан узоқ даврлар давомида Болтиқбўйи халқлари яқин муносабатда бўлганлиги туфайли ўзаро маданий таъсирлар кучли бўлган. Кейинчалик Литванинг Польша

тасарруфига ўтиши натижасида бу ерда полякларнинг таъсири кучаяди ва католик дини тарқалади.

Энг қадимий даврлардан Болтиқбўйи аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келган. Болтиқ денгизи соҳилларида ва оролларида балиқчилик муҳим соҳа ҳисобланган. Ҳозирги даврда Эстония, Литва ва Латвия юксак ривожланган саноат ва қишлоқ хўжалигига эга бўлган энг илғор индустриал-аграр республикалардан ҳисобланади.

Саноатнинг гуркираб ўсиши шаҳар аҳолисининг кўпайишига олиб келди. Болтиқбўйи шаҳарларининг кўпчилиги кўпасрлик тарихга эга. Феодализм даврида, айниқса, Латвия ва Эстонияда, шаҳарларда асосан немислар яшаган ва уларнинг қўлида хунармандчилик ҳам савдо марказлашган. Бозор иқтисодининг янги шакллари пайдо бўлиши билан шаҳарлар маҳаллий туб аҳоли ҳисобига ўса бошлайди. Ҳозир шаҳар аҳолиси қишлоққа нисбатан анча кўп.

Болтиқбўйи мамлакатларидаги қишлоқлар қўшни славянларникига ўхшаш зич уйлар ёки хутор (кўргон) типидagi ҳовлилар туркумидан иборат. Кўргонлар, айниқса, Эстония ва Латвияда немисларнинг таъсирида тарқоқ ҳолда қурилган. Уйлари асосан ёғочдан икки хонали ва даҳлизли қилиб қурилган. Эстония ва Шимолий Латвияда ўзига хос сомон томли ва печкали баланд ёғоч уйлар—бостирма кенг тарқалган. Унинг хусусияти уйга қўшилган махсус сомон қуриладиган ва хўжалик хоналари комплексининг мавжудлигидир. Мулкий муносабатларнинг пайдо бўлиши билан давлатманд оилалар шаҳар типидagi фиштли уйлар қура бошлаган.

Болтиқбўйи халқларининг анъанавий миллий кийимлари феодализм даврида пайдо бўлган. Улар фақат уйда тўқилган матодан тикилган. Эркаклар кийимининг шаклланишида қўшни немисларнинг шаҳар маданияти зўр таъсир ўтказган. Ранг-баранг ва хилма-хил аёл кийимлари айниқса, чиройли бўлган. Аёлларнинг миллий кийимлари асосан турли юбка, кофта, рўмол, этакча ва безаклардан иборат. Бутун Болтиқбўйи аҳолисида бир неча хилдаги анъанавий кийимлар мавжуд бўлган.

Бутун халқнинг маънавий маданиятига насроний динининг ҳам таъсири ўтган. Болтиқбўйи аҳолиси учта диний

йўналишга итоат қилган. Католиклар илгари Польшада узоқ вақт ҳукмронлик қилган районларда, Литва ҳамда Шарқий Латвиядаги *латгалларда* тарқалган. Лютеранлик XVI асрдан бошлаб немис руҳонийлари томонидан эстонлар ва ғарбий латишлар орасида зўрлик билан ўрнатилган. Рус вилоятларига яқин жойлашган аҳоли православ динига ўтган.

Аҳолининг аксарият қисми миллий-маданий анъаналарнинг кўп жиҳатларини сақлаб, ривожлантириб келмоқда. Айниқса, ҳозиргача етиб келган амалий санъат намуналари алоҳида қайд этиш лозим. Профессional касб билан чатишиб кетган, масалан, ёғоч ҳайкалтарошлиғи, қахрабо маҳсулотлари ишлаб чиқариш, бадий тўқимачилик ва каштачилик, тери ва сопол буюмлар ишлаб чиқариш каби амалий халқ ижоди йиллар давомида яна ҳам равнақ топди. XIX асрда пайдо бўлган ашула байрамлари, анъанавий тусга кирган хор санъати ҳозирги вақтда энг оммавий ва кенг тарқалган халқ ижодига айланди.

Россиянинг Шимолий Европа қисмида руслардан ташқари *кареллар, вепсалар, саамлар* (лопар)лар, *коми-зирянлар, коми-пермяклар* ва *ненецлар* яшайди. Шуларнинг ичида антропологик жиҳатдан саам (лопар)лар аралаш монголоид ва соф монголоид ирқига хос, қолган барча этнослар европоид белгилари билан ажралиб туради. Ненецлар эса соф катта европоид ирқининг вакиллари.

Карелия Республикаси ва Калининград вилоятларида 138 мингдан ортиқ кареллар (ўз номи нарьяла) яшайди. Рус солномаларида корела номи билан тилга олинган карелларнинг аجدодлари IX асрларда Ладога кўлининг ғарбий соҳилларида жойлашган. Улар XI—XII асрларда ҳозирги Карелиянинг ғарбий қисмини эгаллаб кейин шимолий ва шарқий томонга тарқалган ва маҳаллий вепсалар билан аралашиб кетган. XII асрда кареллар рус давлатига қўшилиб русларнинг таъсирига ўтган. Карел халқининг шаклланиши XV асрлардан бошланади.

Тили ва маданияти жиҳатдан карелларга яқин вепс халқи (8,1 минг) қадимги *вес* номли фин қабиласининг авлодларидир. Саами (лопар)ларнинг шарқдан келган дастлабки монголоид типидagi аждодлари эҳтимол *урал* тилида сўзлашганлар. Улар бу ерда неолит давридан кенг территорияга

тарқалган маҳаллий фин қабилалари билан аралашиб *лопар* тили ва ўзига хос монголоид антропологик типини яратганлар. Ҳозир Шимолий Европанинг Кольск яриморотида дастлаб кўчманчи бўлган (уларнинг асосий қисми Шимолий Скандинавияда) икки мингга яқин лопарлар яшайди.

Фин тил туркумига кирган *удмурт, коми, мордва* ва *марий*ларнинг қадимги аجدодлари милоддан аввалги III—II минг йилликларда шарқдан Волга-Кама соҳилларига келиб жойлашган. Уларнинг бир қисми (эстон-литва ва карелофинлар) эрамиздан аввалги II—I минг йилликларда Болтиқбўйи ва Карелия томонга ўтиб ўрнашган. Эрамизнинг бошларига келиб, мазкур халқлар этник гуруҳ сифатида шакллана бошлайди. Вятка ва Кама дарёлари оралиғида жойлашган қабилалар удмурт халқига асос бўлган. Милоддан аввалги I минг йилликда юқори Кама ва Вичегда воҳасидаги финно-угор қабилалардан *коми-зирян* этноси ташкил топади. Ўша даврлардаёқ Печора ва Вичегда воҳасидаги маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетган *пермь* қабила бирикмаси асосида *коми-пермяклар* пайдо бўлган.

Шимолий халқлар илк даврлардан (лопарлардан ташқари) деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғуллана бошлаганлар. Уларнинг хўжалигида ўрмон овчилиги, балиқчилик, асаларичилик муҳим роль ўйнаган. Ижма дарёси бўйидаги *комизирянлар* ненецларнинг таъсирида қисман буғучилик билан ҳам шуғулланганлар. Янги мулк муносабатларининг пайдо бўлиши ҳар хил ёлланма касбларни юзага келтирган эди.

Лопарларнинг хўжалиги мажмуий характерда бўлиб буғучилик, балиқчилик ва овчилик бирга қўшиб олиб борилган. Илгари йил бўйи бир неча марта оила бўлиб кўчиб юрган лопарлар ўтган аср охирларидан бошлаб фақат эркаклар кўчманчилик қилиб, аёллар бошқа оила аъзолари билан бирга қишлоқларда қолган.

Карел, вепс, коми-зирян ва *коми-пермяклар*нинг моддий маданиятида умумий белгилар сақланган. Уларнинг уйлари тарқоқ уя шаклида бош қишлоқ теваарагида жойлашган. Ёғочдан тикланган уйлар хўжалик хужралари билан бирга қурилган. Анъанавий кийимлар ҳам умумий характерда: узун энгли кўйлак, сарафан, бошида дўппи ва қалпоқ, аёлларда

ҳар хил рӯмол ва шол рӯмоллар бўлган. Умуман кийимлари кўшни русларниқига ўхшаган.

Лопарларнинг уйлари илгари мўрили яримертўладан иборат бўлган, ёзда улар кўчишга қулай бўлиши учун чўққайган дарахт қобиғи билан ёпилган чайлалар қурганлар. XV—XVII асрларда русларнинг таъсирида ойнали ёғоч уйлар тиклаганлар.

XIX аср бошларида Европанинг шимолидаги халқларнинг кўпчилиги ёзувни ҳам билмаганлар. Уларнинг маънавий маданиятида асосий ўринни оғзаки ижод ва амалий санъат эгаллаган. Ҳар хил эпос, ривоятлар, масаллар, маталлар ва эртақлар кенг тарқалган. Айниқса, ажойиб халқ эпоси „Калевала“ машҳур бўлган. Каштачилик, нақшли тикув, ёғоч ўймакорлиги ривожланган.

Православ дини ўтмишда ҳукмрон бўлганлиги сабабли ҳозиргача ибтидоий диний тасаввурлар билан бирга мавжуд. Масалан, лопарлар ҳар хил касб-ҳунар, „хўжайин“ ҳомийларига сиғинганлар, муқаддас тошларга итоат қилганлар, шомонизм сақланган.

4- §. ВОЛГА-КАМАБЎЙИ ХАЛҚЛАРИ ВА МОЛДАВАНЛАР

Шарқий Европа қисмидаги нославян халқлардан Марказий Поволжьеда ва Камабўйида жойлашган удмурдлар, марийлар, мордвалар, чувашлар, татар ва бошқирдлар ўзига хос тарихий-этнографик ҳудудни ташкил қиладилар. Тарихий-этнографик жиҳатдан бу халқларга Камабўйида ва Европанинг шимолида яшовчи мазкур коми-пермяк ва комизирянлар яқин туради.

Антропологик жиҳатдан бу халқлар катта европоид ирқининг турли типларига мансубдир. Аммо кўпчилиги европоид ирқи билан қисман монголоид белгиларини ўзида мужассамлаштирган типлардир. Тил жиҳатдан бутун Волга-Кама халқлари икки гуруҳга бўлинган: удмурд, марий ва мордвалар *финно-угор* тил гуруҳига, чуваш, татар ва бошқирдлар олтой оиласининг *турк гуруҳига* киради.

Вятка-Кама соҳилларида қадимий даврларда жойлашган қабилаларнинг авлодлари ҳисобланган удмурдлар (эски номи вотяклар) ҳозир 720 минг кишидан ортиқ. Улар асосан Удмурдистонда, қисман кўшни Марий, Татаристон ва

Бошқирдистон автоном республикаларида, Пермь ва Екатеринбург вилоятларида яшайдилар.

Милоднинг I минг йиллиги охирида ва II минг йиллиги бошларида қадимий удмурдларнинг этник тузилишига Волга-Кама булғорлари маълум равишда таъсир қилган. 1236 йилдан кейин улар мўғил-татар истилосига учрайди ва XVI аср ўрталарига келиб шимолий қисми Россияга, жанубий ерлари Қозон хонлигига ўтади. 1558 йилда Удмурд эли бутунлай Рус давлати тасарруфига ўтади, ўша даврдан *удмурд* халқи шакллана бошлайди.

Илгари *черемислар* деб аталган *марий* халқи (ҳозир 640 минг киши) бизнинг эрамининг бошларида дастлаб Марказий Волганинг сўл соҳилларида, Ветлуга ва Вятка дарёларининг оралиғида яшаган қабилалардан келиб чиққан. Улар аста-секин шарқий районларга силжиб ҳозирги территорияни эгаллаб олганлар. Кейинги этник жараёнда марийлар уч гуруҳга бўлинади: Волганинг баланд қирғоқларида жойлашган *тоғлик марийлар*, чап қирғоқдаги текис ўтлоқларда ўрнашган *яйлов марийлар* ва шарқ томондаги қўшни ўлкаларда (Бошқирдистон, Татаристон ва Удмурдистонда, Новгород, Пермь ва Екатеринбург вилоятларида) *марийлар* жойлашган.

Мордва қабилалари асли Ока, Сура ва Марказий Волга дарёлари оралиғида жойлашган. Улар XII асрдан руслар билан яқин муносабат ўрнатганлар. Ҳозирги мордва халқи эса милоднинг бошларида иккита йирик қабилла иттифоқи ҳисобланган ғарбдаги *мокша* ва шарқдаги *эрзя* этник гуруҳлари бирикмасидан ташкил топган ва феодализм даврига келиб этник жараёни тугалланиб халқ сифатида шаклланган. Улар шу кунгача ўзларининг анъанавий маданиятида баъзи хусусиятларни сақлаб келганлар.

Волгабўйидаги туркий халқларнинг этногенези анча мураккаб. Марказий Волгабўйи ва айниқса, унинг жанубий районлари узоқ давр ичида бир неча марта фин тилларидаги қабилалар билан келгинди ҳинд-европа тилидаги *скифлар*, *аланлар* ва бошқа қабилалар, кейинчалик *туркий* элатлар билан аралашиб кетган. Дастлаб туркий қабилалар милоднинг III—IV асрларида кела бошлаган ва Шарқий Европага *гуннларнинг* истилоси билан боғлиқ бўлган. Волгабўйи ва

Урал этакларида жойлашган турклар маҳаллий *финно-угор* халқларининг маданиятини қабул қилган ва улар билан аралашиб кетган. Энг катта туркий оқимлар бўлган Турк хоқонлиги V—VII асрларда Волга-Урал районида бостириб кирган, улардан кейин VII—VIII асрларда Шимолий Кавказдан келган булғорлар бостириб кирганлар. Улар Волганинг чап ва қисман ўнг қирғоқларини Кама бўйларигача бўлган ҳудудни эгаллаб маҳаллий турк ва финно-угор қабилалари билан аралашиб, X асрда Волга Булгорияси номли илк феодаал давлатини яратганлар.

Атрофдаги қўшни элатларга сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан катта таъсир ўтказган Волга Булгорияси XIII асрда татар-мўғиллар томонидан тор-мор қилинади. Қувғинликка учраган булғорларнинг йирик қисми Волга бўйлаб шимолга қўчишга мажбур бўладилар. Улар тоглик марийлар ва бошқа маҳаллий қабилалар билан аралашиб *чуваш* (ўз номи чаваш) халқига асос соладилар. Чуваш этноними ҳам булғорларнинг қабилавий иттифоқларидан бири бўлган *суварлар* ёки *сувазлар* номи билан боғлиқдир. XV асрнинг иккинчи чорагида чуваш ерлари Қозон хонлигига қўшилган. Ўлка 1551 йили Россия томонидан истило этилган.

Волгабўйи (Қозон) татарларининг келиб чиқишида ҳам булғорлар ва маҳаллий марий, мордва, удмурдларнинг аجدодлари муҳим роль ўйнаган. XV асрда Олтин ўрда эмирилиб, Қозон хонлиги пайдо бўлгандан кейин унинг этник туркумида қипчоқлар ҳукмронлик қила бошлади ва оқибатда булғор тилини қипчоқ тили сиқиб чиқариб *татар этносига* асос солинади. Аслида „татар“ сўзи дастлаб VI—IX асрларда пайдо бўлиб, Байкалнинг шарқида жойлашган мўғилларнинг энг катта қабилаларидан бирининг номи билан боғлиқ. Чингизхон ва унинг меросхўрлари давридаги босқин юришлари вақтида татар номи билан Қора денгиз соҳиллари ва Каспий даштларидаги элат ва қабилаларни атаганлар, бу ном кейинчалик бутун Олтин ўрдага ҳам тегишли бўлган.

Ҳозир татарлар Россиянинг энг йирик миллатларидан бири бўлиб, сон жиҳатидан (6,6 млн дан зиёд) йирик миллатлар қаторига киради. Улар Татаристон Республикаси-

нинг асосий аҳолиси (47,4 %) ини ташкил этса-да, кўпчилиги (тахминан тўртдан уч қисми) ўз республикасидан ташқарида яшайди. Татарлар Бошқирдистонда, Челябинск, Пермь, Екатеринбург, Оренбург ва Астрахань вилоятларида, Жанубий Сибирь ва Узоқ Шарқда, Марказий Осиёда кўпроқ жойлашганлар.

Ҳозиргача бир қадар фарқ қилган татар гуруҳлари XV—XVI асрларда ташкил топган татар хонликлари (Қозон, Астрахан, Сибирь ва ҳ.к.) даврида шаклланган эди. Шу асосда Марказий Волгабўйи ва Уралбўйида, қозон татарлари пастки Волга бўйида, Астрахань татарлари Сибирда қосим ва бошқа татарлар этнографик гуруҳ сифатида ўзаро фарқ қилади. Этнографик жиҳатдан, эҳтимол қадимий финно-угор қабилаларидан бири ҳисобланган *мешераларни* турклаштириш натижасида юзага келган мишарлар ёки зўрлик билан насроний динига ўтказилган қозон татарларининг бир қисми *кряшенлар* ва *ўғойбоқлар* (нўғай татарлари) алоҳида эътиборга молик.

Бошқирдларнинг келиб чиқиши масаласи ҳали ҳам тўлиқ ҳал бўлмаган. Баъзи олимларнинг таърифича, бошқирд халқининг этногенезида асосий ролни IV асрларда „Буюк кўчиш“ даврида келган турли туркий қабилалар ўйнаган. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, бошқирдларнинг шаклланишида маҳаллий финно-угор қабилалари муҳим ўрин тутган. Уларнинг антропологик, уруғ-қабилавий тузилиши ва маданияти ҳам бошқирд этник тарихининг мураккаблигидан далолат беради.

Шубҳасиз, бошқирд халқининг шаклланишида туб маҳаллий эроний тиллардаги сарматлар ва ҳар хил финно-угор қабилалари билан бир қаторда Урал этакларида эрамизнинг I минг йиллигида келган кўчманчи турклар муҳим ўринни эгаллайди. Уларнинг этногенезида бир оз кейинроқ пайдо бўлган *ўғуз-начанак* қабилалари, *волга-кама* булғорлари, *қипчоқлар* (XI—XIII асрлар) ва айрим *мўғил* қабилалари (XIII—XIV асрлар) иштирок қилган. Олтин ўрда эмирлгандан сўнг бошқирдлар Қозон, Нўғай, Сибирь хонликларининг ҳукмронлигига ўтади. 1552—1557 йилларда бошқирдлар Россия таркибига ўтгач, бирикиб халқ сифатида шакллана бошлади. Ҳозир 1,5 млнга яқин бошқирдлар асосан

Ўзининг республикасида, қисман, қўшни Челябинск, Пермь, Курган, Оренбург, Екатеринбург, Самара ва Саратов вилоятларида яшайдилар.

Волга-Кама бўйидаги халқларининг қадимги даврлардан асосий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилик билан бирга овчилик ва балиқчиликдан иборат бўлган. Улар ўтган асрда уч пайкалли алмашлаб экиш тизимига ўтганлар. Деҳқончилик қуролларидан, энг муҳими, бир неча хилдаги омов ва оғир ёғоч плуг (сабон) бўлган. XVII асргача бошқирдлар кўчманчи ва ярим кўчманчи тарзда турмуш кечириб, асосан чорвачилик билан шуғулланганлар. Яйловларнинг камайиши билан ўтроқ ҳолатга ўтиб деҳқончилик қила бошлаганлар. Қадимий касблардан асаларичилик ҳам сақланган. Ўтган асрдан ўрмон саноати ҳам пайдо бўлган.

XX аср охирларига келиб, Волга-Кама халқлари иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан камол топди. Айниқса, нефть ишлаб чиқариши билан боглиқ оғир саноат, машинасозлик, металл ишлаб чиқариш, қоғоз-целлюлоза ва бошқа турли саноат тармоқлари пайдо бўлди. Қишлоқ хўжалиги механизациялаштириш, илғор агротехник тадбирларни қўллаш, соҳага малакали кадрларни жалб этиш ва ишнинг самарали усулларидан фойдаланиш эвазига равақ топди.

Айтиш жоизки, ушбу халқларнинг моддий маданиятида ўрмон хўжалигининг таъсири жуда сезиларли. Уй-жой қурилишидан то рўзғор буюмларигача ўрмон маҳсулотлари ишлатилган. Волга-Камабўйи халқларининг уйлари русларникига ўхшаш ёғочдан, ўрмонни кесиб ходалардан уст-ма-уст териб қурилган, аммо фақат уйни жиҳозлашда ўзига хос хусусият кашф этган. Ярим кўчманчи бошқирдлар қора уй ҳам тиклаганлар. Қолган барча этносларнинг уйлари деярли бир типда — ёғочдан қурилиб, ойнали ва полли, шипсиз, туйнукли ва ўртада ўчоғи бўлган. Уй шакли оила аъзоларининг сони ва бойлигига қараб бир-икки хонали ва хўжалик ҳужраси билан қўшиб қурилган. Татар ва бошқирдларда ёғоч супа бўлган.

Миллий кийимлари ниҳоятда бой, ранг-баранг ва ҳар бир этносни ажратувчи асосий белги ҳисобланади. Хусусан, зигирпоя, кандирпоя ва жундан тўқиб тикилган турли кийимлар ажойиб кашта билан безатилган. Лекин, Волгабўйи

фин халқларининг кийим-кечаклари бир оз бошқача ва узоқ ўтмишга хос хусусиятларни асраб қолган. Умуман олганда, Волгабўйи халқларининг моддий маданиятида, бир томондан, шимолий ва ғарбий этносларнинг таъсири, иккинчи томондан, шарқий халқлар, жумладан марказий осиеликларнинг таъсири сезилади. Айниқса, *удмурт, марий, мордва* ва шимолий *чувашлар* русларнинг таъсирида умумий моддий маданият белгиларига эга бўлса, *татар, жанубий чуваш* ва бошқирдлар кўшни осиеликларга яқин умумий белгиларга эга бўлганлар. Волгабўйи халқларининг Россия таркибига кириши натижасида уларнинг ҳаётида рус маданиятининг таъсири кучая борган.

Волгабўйининг пастки қисмида жойлашган қалмиқлар асли Мўғулистоннинг Жунгария ўйратларидан келиб чиққан. Улар XVI—XVII асрларда Волга қуйи оқимида кўчиб келиб кўчманчи бўлиб яшаганлар. XX асрга келибгина қалмиқлар ўтроқ турмушга ўтиб ўзининг Россия таркибидаги республикасини, яъни ўз давлатларига асос солдилар. Қалмиқлар ўз республикасидан ташқари қисман Астрахань, Волгоград ва Ростов вилоятларида, Ставрополь ўлкасида ҳам яшайдилар.

Умуман, бутун Волгабўйи халқларининг чинакам миллий уйғониши, маданиятининг гуркираб тараққий этиши ва яшнаши ўтган асрдагина юз берди. Бой фольклор, халқ муסיқаси, ўйинлари ва амалий санъати, айниқса, каштачилик, ёғоч ўймакорлиги, бадий тикувчилик анча ривожланган. Минтақа аҳолиси диний жиҳатдан икки гуруҳга бўлинган: *мусулмонлар* ва *христианлар*. Ислом дини татар ва бошқирдлар орасида тарқалган; христианлик Волга Булғориясининг давлат дини ҳисобланган ва Волгабўйи Россия тасарруфига ўтгач кенг тарқалган. Аммо маҳаллий аҳоли қадимий динларга сиғинишни давом этган; тотемизм, шомонизм ва сеҳргарлик тасаввурлари сақланган.

Шарқий Европанинг энг жануби-ғарбида жойлашган *молдаванлар* ҳам (3,1 млнга яқин) ўзига хос маданиятга эга. Уларнинг келиб чиқиши Шимолий Болқон яриморолида ва Карпат тоғи этакларида қадим даврларда яшаган франкодакий қабилалари негизида пайдо бўлган волоҳлар билан боғлиқ бўлиб, тил жиҳатдан Рим империяси даврида ро-

манлашган. Волохлар подачи халқ бўлган. Кейинчалик (VI асрлардан) молдаванларнинг этногенезида турли славян туркумлари ҳам иштирок қилган. Бу жараён уларнинг тилларида, маиший турмуши ва маданиятида чуқур из қолдириб, молдаван халқини юзага келтирган. Асли XIV асрнинг I ярмида Прут дарёсининг ғарбий ва шарқий қисмидаги ерларни қамраб олган Молдава князлиги ташкил топгандан сўнг, мазкур этноснинг шаклланиши жараёни тугайди.

XIX аср бошларида Молдавиянинг бир қисми (Прут ва Днестр ўрталлигидаги Бессарабия) Усмон империясидан тортиб олиниб Россия тасарруфига ўтган ва ўша даврдан бошлаб Молдава миллати шакллана бошлаган.

Молдаванларнинг асосий касби деҳқончилик ва чорвачилик ҳисобланган, айниқса, узумчилик ва боғдорчилик ривожланган. Дашт қисмидаги молдаванларнинг моддий маданияти хусусиятларидан бири лойдан қурилган сомон ёки қамиш томли уйларда яшаши, ўзига хос каштали кийимлар ва ниҳоятда бой халқ ижодига эга бўлишидадир. Айниқса, молдаванларнинг рақс санъати ривожланган.

Молдавиянинг жанубида қўшни Украинанинг айрим вилоятларида ва қисман Шимолий Кавказда туркий тилда гапирадиган 185 мингдан ортиқ *гагаузлар* яшайди. Улар Россияга XVIII асрда туркларнинг қувғинидан қочиб келганлар. Гагаузлар Болқон яриморотидаги ўрта асрларда православ динига ўтган туркий халқларнинг авлоди ҳисобланади. Ўзининг маданий қиёфаси билан улар молдаванларга, украин ва айниқса, булғорларга яқин туради. Украинанинг жанубидаги қрим ва бошқа ўлкаларда қадимий Хазар хоқонлигидаги туркий қабилаларнинг авлоди ҳисобланган кичик бир этнос—*караимлар* (3,3 минг киши) яшайди. X асрда Киев князлари томонидан Хазар давлати емирилгандан кейин караимларнинг кўпчилиги Қримда қолган, бир қисми XIX асрда Литвага ва Ғарбий Украинага кўчирилган.

Россияда 21 мингдан зиёд *лўли* (циган) лар яшашади. Уларни Кавказда ва Марказий Осиё давлатларида учратиш мумкин. Уларнинг тиллари *ҳиндорий* гуруҳига оид, аммо яшаган территориясидаги маҳаллий тилларни ҳам билладилар. Лўлилар Россияга XV—XVI асрларда Германия ва Польш-

ша орқали кўчиб келганлар. Ҳозирги пайтда лўлиларнинг кўпчилиги ўтроқ турмуш тарзига ўтиб ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланмоқда.

5- §. КАВКАЗ ХАЛҚЛАРИ

Этник жиҳатдан мураккаб тарихий-этнографик вилоятни ташкил қилувчи Кавказда қадимдан турли этнослар яшайдилар. Уларнинг маданий тараққиётида Яқин Шарқдаги буюк маданият марказларининг жойланиши, бу ерда қадимий даврлардан турли элатларнинг кўчиб юриши, қисман туриб қолиши ҳамда Кавказнинг Европа ва Осиё оралигида дарвоза вазифасини бажариши муҳим роль ўйнаган. Ҳозир нисбатан кичик территорияда катта-кичик турли тилларда сўзлашувчи 50 дан ортиқ халқлар истиқомат қиладилар. Фақат Доғистон Автоном Республикасида 30 га яқин халқ ва элатлар яшайди.

Кавказ халқлари лингвистик жиҳатдан асосан уч тил туркумига—*кавказ ёки иберокавказ, ҳинд-европа* (эроний) ва *олтой* (туркий) тилларига мансуб. Шулардан энг йириги *кавказ* тил туркуми бўлиб, унга *грузинлар, адигейлар, черкезлар, чеченлар, кабардинлар, ингушлар, доғистонлик озарлар, даргинлар, лезгинлар, лаклар, табасарин* ва бошқа элатлар киради. **Туркий тилларда** *озарбайжонлар, нўғайлар, қўмиклар, болқар* ва *қорачайлар* сўзлашадилар. *Арманлар* эса **ҳинд-европа** тил оиласига мансуб ўзига хос мустақил тилга эга. Кавказда оз сонли *греклар, оссурийлар* ва бошқа майда миллатлар ҳам яшашади.

Антропологик жиҳатдан кавказликлар асосан катта европоид ирқига киради. Фақат нўғайлар монголоид белгиларига эга. Ҳозирги антропологик типлар энг қадимги даврлар бронза ва илк темир даврларида шаклланиб бўлган. Ўша вақтдаёқ Кавказда металлдан ажойиб буюмлар ясаган ўтроқ аҳоли яшаган. Улар нафис санъатга эга бўлган, ёзувни билган, юксак маданият яратган. Қадимги Кавказ тилларида гапирган аҳоли ҳозирги Кавказ халқларининг дастлабки аجدодлари эканлиги археологик, этнографик ва тарихий маълумотлар асосида тасдиқланган.

Қадимги қабилалар негизда маълумотларга биноан, 3,8 млнга яқин грузин халқи (ўз номи картвели) шакллан-

ган. Асл грузинлар учта йирик қариндош этник гуруҳлар— *карт, мегрел-чван* ва *сванлар* асосида шаклланган халқдир. Уларнинг энг дастлабки этник тузилишида қадимги Урарту давлатида яшаган халқлар муҳим роль ўйнаган. Милоддан аввалги I минг йилликнинг бошларида бу ерда йирик қабилавий бирикмалар пайдо бўлган. VI асрда Фарбий Грузияда Колхида давлати, III асрга келиб шарқий қисмида Иберия давлати ташкил топган. Милоднинг IV—VI асрларига келиб бир неча майда феодал давлатчалар пайдо бўлган. Фақат XI асрдагина улар марказлашган давлат барпо этган ва *грузин* халқи шакллана бошлаган. Шимолий Грузияда яшовчи *сванлар, хевсурлар, пшавлар, тушинлар* ва мусулмон динига ўтган *аджарлар* этник жиҳатдан ҳозиргача ажралиб турадилар. 1801—1804 йиллари Грузиянинг Россия тасарруфига ўтиши натижасида грузин халқининг этник жиҳатдан бирлашиш жараёни кучайган. Ўтган асрга келиб янги бозор муносабатларининг таъсири остида грузин миллати пайдо бўлган. Аммо айрим этнографик гуруҳлар маданий-маиший хусусиятларини мустаҳкам сақлаб қолганлар, *мегрел, лаз ва сванлар* эса ҳатто ўз тилида гапирадилар.

Қадимги кавказ тилларида гапирадиган элатларнинг (абазча, апсил, адига) кейинги айрим этнослар билан аралашуши натижасида *абхаз-адигей, чечен, ингуш* ва турли *доғистон* тиллари пайдо бўлган эди. Шимолий Кавказ даштларида қадимий даврлардан *эроний* тилларда гапирадиган *скиф, сармат, аланлар* яшаган; улар билан VI асрларда келган кўчманчи туркий *гунлар, булғорлар, хазарлар* ва кейинроқ пайдо бўлган *қипчоқлар* маҳаллий аҳоли билан аралашиб турли этносларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Ўша даврларда қипчоқлар билан Доғистон тоғ этаклари ва текисликларида яшовчи аҳоли аралашмасидан туркий тилда гапирадиган *кумиклар*, тоғларга сиқиб чиқарилган *аланлар* билан туб аҳоли кўшилишидан *осетинлар* вужудга келган эди. Мўғул истилоси даврига келиб, асосан қипчоқ ва маҳаллий элатларнинг яқинлашишидан ташкил топган тили ва маданияти яқин бўлган *болқон* ва қорачай халқлари шаклланган.

Кавказ халқлари этногенезида **Озарбайжон** (озарий)-ларнинг келиб чиқиши сабаблари анча мураккаб. Ўтган

асрнинг 80-йилларида (асосан, ўз республикасида, кўшни Грузия, Арманистон ва Доғистонда) 6,3 млн. га яқин озарбайжон борлиги қайд этилган бўлса, Шимолий Эронда 5,6 млн озарбайжон борлиги қайд этилган. Милоддан аввалги иккинчи минг йилликларда ҳозирги Озарбайжоннинг жанубий районлари қадимги эроний тилларда гапирадиган аҳолига эга Мидия давлатига кирган. Шимолий қисми эса қадимги кавказ тилларида гапирувчи турли қабилалардан иборат Албания давлати қарамоғида бўлган. Ўша даврларда мазкур ҳудудларга бостириб кирган эроний ва туркий тилларда гаплашувчи *киммерийлар*, *скифлар*, *гуннлар*, *булғорлар*, *хазарлар*, *ўғузлар*, *пачанаклар* маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетганлар. Мидия инқирозга учрагандан кейин унинг харобаларида Атропатен давлати пайдо бўлади. Эҳтимол озарбайжон этноними ҳам мазкур давлат номидан келиб чиққандир. III—IV асрларда Атропатен ва Албания сосонийлар Эронига кўшилади. Кейинги асрларда бу ерга туркий қабилалар кела бошлайди. XI—XIII асрларда янги *туркий* тўлқин, айниқса, *салжуқий* турклар Озарбайжонни босиб олади. Ўша даврдан бошлаб туркийлаштириш жараёни анча кучаяди ва оқибатда мўғуллар истилосидан кейин *турк тили* ҳукмронлик қилиб, Озарбайжон халқининг шаклланиши асосан тугайди. Баъзи олимларнинг Озарбайжон халқи мўғул истилоси арафасида шаклланган деган фикрлари бор.

Фожиали тарихга эга бўлган **арман** халқининг этногенези ҳозирги ҳудудидан ташқарида бошланган. Ўзларини „ҳай“ деб атайдиган ҳинд-европа тил оиласининг махсус гуруҳига мансуб бу этноснинг асосий аجدодлари ҳисобланган *армин* ёки *армен* номли қабилалар милоддан аввалги II минг йилликда Кичик Осиёга Болқон яриморолидан кўчиб келган. Улар Кичик Осиёнинг Шимоли-шарқида энг қадимий давлатлардан ҳисобланган Арматана (милоддан аввалги XVI—XV асрларда) ва Хайаса (XVI—XIII асрлар) аҳолиси билан алоқадор бўлган. Арманлар шарқ томонга кўчиши билан Ван кўлининг ғарбида жойлашган *ҳайн* ёки *хайас* қабилалари, қадимги *халд* халқлари, эроний тилдаги *скиф* ва *киммерийлар* билан аралашиб кетган. Милоддан аввалги XIII асрларда арманларнинг аجدодлари Шуприа номли оссурия вилоятига кириб борганлар, кейинчалик (VIII асрда) бу

территория Урартуга кўшилади. Урарту давлати даврида шакллана бошлаган арманлар истилочи *араблар, салжуқийлар*, кейин *мўғуллар, эрон* ва *турклар* томонидан қаттиқ қувғинга учраб ўз ватанларини ташлаб кетишга мажбур бўлганлар.

Ўтган XX аср охиридаги маълумотларга биноан 4,5 млн дан ортиқ арман борлиги қайд этилган. Улар асосан Арманистонда, қўшни Озарбайжон, Грузия, Шимолий Кавказ ва бошқа районларда жойлашган. Арманлар 60 дан ортиқ мамлакатларга тарқалиб кетган, айниқса, АҚШ, Франция, Яқин ва Марказий Шарқда ва Австралияда уларнинг нисбатан йирик жамоалари мавжуд ва жами сони 1,5 млн. га яқин. Арманлар этнографик хусусиятларига қараб икки гуруҳга бўлинади: Ватанда жойлашган *шарқий арманлар* ва бошқа мамлакатлардаги *ғарбий арманлар*.

Доғистон ҳам қадимий кавказ халқлари тилида гапирадиган туб аҳолига эга, этник жиҳатдан энг кўп миллатли районга киради. Бу ерда яқин даврларгача 30 га яқин турли халқлар яшаган. Унча катта бўлмаган территорияда бундай кўп сонли элатларнинг пайдо бўлишининг асосий сабаби Доғистоннинг географик жиҳатдан ажралган ҳолда баланд тоғлар орасида жойлашганлигидир. Шу боис ўзига хос турмуш тарзи, тили ва маданияти сақланган.

Ўрта асрлар давомида Доғистоннинг энг йирик халқлари илк феодал давлатларини яратганлар, аммо умум-этнотерриторияга эга бўлган бирликни ташкил қила олмаган. Масалан, ўша даврларда пайдо бўлган Авар хонлигидан ташқари бир неча „мустақил“ (асли Авар хонлигига бўйсунган) жамоалар мавжуд бўлиб, этник жиҳатдан ўзига хос „ҳамқишлоқ“ гуруҳларини ташкил қилганлар. Улар умумий этник онгга эга бўлмаган.

Кавказда энг қадимий даврдан бошлаб юксак маданият пайдо бўлган. Бу ерда деҳқончилик милоддан аввалги III минг йилликда бошланиб, сунъий сугоришга II минг йилликда ўтилган. Дастлаб у Кавказортида, кейин Шимолий Кавказда тарқалган, сули, бугдой, арпа, кейинчалик шоли ва макка экилган. Экинлар районларга қараб фарқ қилган. Масалан, абхаз-адигай халқлари сули, Шимолий Кавказ ва Шарқий Грузияда бугдой, Жанубий Озарбайжонда шоли кўпроқ

экилган. Боғдорчилик ва узумчилик ҳам қадимий даврларда пайдо бўлган. Деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик ривожланиб борган. Грузия ва Озарбайжонда пиллачилик ва асаларичилик ҳам азалдан муҳим хўжалик соҳаси ҳисобланган.

Кавказда заргарлик ва қурол-аслаҳа ясаш, гилам тўқиш, кулолчилик, металл буюмлар ва кийим-кечак ишлаб чиқариш, тўқимачилик ва ўймакорлик каби ҳунармандчилик турлари кенг тарқалган. Доғистондаги Кубачи қишлоғи заргарлик, Болқар қишлоғи кулолчилик, Озарбайжондаги Логич қишлоғи мискарлик, арманлар тош ўймакорлиги билан машҳур бўлганлар. Маҳаллий усталарнинг зўр маҳорат билан яратган ажойиб маҳсулотлари ўзининг нозик санъати билан донг чиқарган ва ўз она юртидан узоқдаги мамлакатларда ҳам танилган.

ХІХ аср ўрталарида Кавказ Россия таркибига киргач, умумий бозорга тортилиб ўзгаришларга юз тутган. Деҳқончилик ва чорвачилик бозор муносабатлари гирдобига тушиб, савдо кучайган, натижада ҳунармандчилик рақобатга бардош бера олмай инқирозга учраган.

ХХ асрда бутун Кавказда иқтисод ва хўжаликнинг барча соҳаларида туб ўзгаришлар рўй берди. Нефть ва нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш, тоғ, руда, машинасозлик, ускунасозлик, кимё, қурилиш ашёлари ишлаб чиқариш ва енгил саноат соҳалари гуркираб ўса бошлади, янги электр станциялари, замонавий йўллар ва сув иншоотлари пайдо бўлди.

Одатда Кавказ халқларининг маданияти учта ўзига хос районга бўлиб таърифланади. Масалан, Шимолий Кавказ халқлари (адигейлар, осетинлар, болқарлар ва қорачайлар) умумий маданий бирлиги билан бир оз ажралиб туради. Доғистон халқлари, чечен-ингушия ўзига хос маданий районни ташкил қилади. Кавказортида Озарбайжон, Арманистон, Шарқий ва Ғарбий Грузия махсус маданий районлар сифатида ажратилган.

Ўтган аср бошларида Кавказ аҳолиси асосан қишлоқда яшаган. Уларнинг қароргоҳи табиий шароитга қараб ҳар хил бўлган. Тоғли районларда уйлар анча зич, асосан улар бир ёки икки қаватли қилиб зинапояга ўхшаш бир-бирининг устига, сомон аралаш лойдан ёки тошдан қурилган, томи

текис қилиб ёпилган. Грузиянинг ғарбида ва Абхазияда ёғингарчилик кўп районларда баланд пойдеворли ёғочдан қурилган уйлар мавжуд. Арманистонда ва қўшни Грузия ва Озарбайжоннинг анча қисмида тошдан қурилган ёғоч гумбаз томли уйлар ҳам учрайди. Адигей ва қисман Доғистон халқларида четдан деворли (турлуқ), томи икки ёки тўрт нишабли уйлар кенг тарқалган. Шимолий Кавказда сомон ёки четан уйлар ҳам тикланган. Барча уйлар марказида ўчоқ ўрнатилган ва томга туйнук ясалган. Шарқий Озарбайжонда сомонли лойдан қурилган бир қаватли, текис томли, ойна-эшиги ичкарига қараган уйлар кенг тарқалган.

Ўтган асрда шаҳар ва қишлоқлар бутунлай бошқа қиёфага эга бўлган. Энди илгариги турли-туман уйлар ўрнига тош ва гиштдан тикланган ҳашаматли бинолар, ободонлашган қишлоқлар пайдо бўлди. Кавказ халқларига хос умумий қурилиш усули бир неча хонали, олди айвонли икки қаватли чиройли безатилган уйлар тиклашдан иборат. Электрлаштирилган, водопровод ўтказилган замонавий қишлоқларни жамоат иншоотлари, клуб ва магазин, дорихона ва шифохона, мактаб ва ошхоналар безаб турибди. Фақат Ғарбий Грузия ва Абхазияда анъанавий устунга ўрнатилган уйлар сақланган. Ҳамма ерда мева ва манзарали дарахтлар, чиройли гуллар ўтказилган.

Кавказ халқларининг илгариги кийимларида уларнинг этник хусусиятлари, ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалари очиқ намоён бўлган. Ҳатто бир халқда бир неча турдаги кийимларни учратиш мумкин. Шимолий Кавказда пайдо бўлган эркак кийими ханжар тақилган, камарли ва ўқдонли юпқа кигиз чопон (бешмет ёки черкеска), тик ёқали кўйлак, узун шим, юмшоқ тери этик ва қалпоқ бутун регионга тарқалган. Аёлларда тўғри бичим нозик белга мўлжалланган англи кўйлак, узун иштон, турли бош кийим ва рўмоллар, ранг-баранг ва бой, айниқса, кумушдан ясалган турли безаклар ўзига хос хусусиятга эга. Арманлар жуда ярқироқ рангли кийим кийишни (ғарбий районларда сариқ, шарқда қизил рангда) яхши кўрганлар. Оғизни рўмол билан бекитиш одат бўлган.

Кавказорти халқларининг кийимлари Шимолий Кавказ халқлариникидан фарқ қилган. Уларда, айниқса, арман ва

озарбайжонларда Олд Осиё халқларининг кийимларига ўхшаш белгилари анча кучли. Бу ерда ҳам черкеска миллий кийимга айланган. Ҳозир адигей кийим (черкеска) ва аёлларнинг миллий кийимлари асосан ҳаваскор тўгарагида сақланган.

Кавказда асосан икки дин — *насронийлик* ва *ислом* ҳукмронлик қилган. Насроний дини бу ерга милоднинг биринчи асрларида Византиядан тарқала бошлаган. Уни дастлаб арманлар ва грузинлар қабул қилганлар. Ислом дини эса VIII асрлардан араб истилоси давридан бошлаб кириб келади ва салжуқийларнинг босиб кириши билан мустаҳкамланади. У Озарбайжон, Доғистон ва Абхаз халқлари орасида кенг тарқалган. Озарбайжонлар асосан *шиа* мазҳабига, қолганлари эса *сунна* мазҳабига ўтганлар. Аммо кавказликларнинг ҳаётида ибтидоий диний эътиқодлар — ўтга ва темирга, табиат кучларига ва ўсимлик дунёсига сиғиниш кучли бўлган.

Кавказ халқларининг фольклори ҳам ранг-баранг ва жуда бой. Асрлар давомида ижод қилиб келинган эпик ривоятлар, қаҳрамонлик достон ва эртаклари, масаллари узоқ тарихий воқеаларни, маиший турмуш маданиятининг турли томонларини ҳар хил сюжет ва жанрлар орқали жонли тасвирлайди. Грузинларнинг Амирани ҳақидаги қаҳрамонлик эпоси шаҳзода Абесалом ва чўпон қиз Этери орасидаги трагедик (фожеали) муҳаббат достони, арманларнинг „Сосун баҳодирлари“ ёки „Давид Сосунский“ номли озодлик учун курашни куйловчи эпоси севимли фольклор асарларидир. Халқ орзуларини ифодаловчи ашула ва рақслар ҳозиргача кишини мафтун қилади.

XX аср бошларида Кавказ халқларининг моддий, маънавий ва маиший турмушида баъзи ўзгаришлар юз берди. Замонавий шаҳарлар ва қишлоқлар, янги типдаги кенг, ойна-эшикли, ёруғ кўп хонали уйлар, кўркам жиҳозланган хоналар, айвонли ҳовлилар юксак маданиятнинг таъсиридан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати.

Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997й.

Каримов И.А. Маънавий юксалиш. Тошкент, 1998й.

1. Умумий этнология масалалари

Основы этнографии. Под редакцией С.А. Токарева. М., 1968.

Этнография. Под редакцией Ю.В. Бромлея и Г.Е. Маркова. М., „Высшая школа“, 1982.

А.П. Садохин. Этнология. М., 2001.

Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. М., 1981.

Брук С.И. Население мира. М., 1981.

Итс Р.Ф. Введение в этнографию. Л., 1974. Изд. второе, 1994.

Токарев С.А. Истоки этнографической науки. М., „Наука“, 1978.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры. М., 1979.

Жаббаров И., Дресвянская Т. Духи, святые, боги Средней Азии. Ташкент, „Узбекистан“, 1993.

Жаббаров И. Жаҳон халқлари этнографияси. Тошкент. „Ўқитувчи“, 1985.

Жаббаров И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. Тошкент. „Ўқитувчи“, 2003.

Жаббаров И. Руҳий олам: жаҳолат ва камолот. Тошкент. „Ўзбекистон“, 1988.

Жаббаров И. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент. „Ўқитувчи“, 1994.

Жаббаров И. Маиший турмуш, урф-одат ва хурофот. Тошкент. „Фан“, 1976.

Жабборов И. Тафаккур чирогии ва хурофот. Тошкент. „Ўзбекистон“. 1979.

Жабборов И. Этнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Тошкент. „Фан“, 1982.

Жабборов И. Турмуш тарзи, урф-одат ва одоб. Тошкент, „Ўзбекистон“. 1983.

Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Тошкент. „Ўзбекистон“, 1999.

Жабборов И. Буюк хоразмшоҳлар давлати. Тошкент. „Шарқ“, 1999.

Жабборов И., Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. Тошкент. „Ўзбекистон“, 2002.

Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш тарихи. Тошкент. „Шарқ“, 2001.

Неструх М.Ф. Одамзод ирқлари. Тошкент. „Ўқитувчи“, 1976.

2. Жаҳон халқлари

Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. М., 1961.

Дамм Г. Канака — люди южных морей. М., 1964.

Бутинов Н.А. Папуасы Новой Гвинеи (хозяйство, общественный строй). М., 1968.

Дик Рафси. Луна и радуга. М., 1978.

Пучков П.И. Население Океании. Этнографический обзор. М., 1967.

Пучков П.И. Формирование населения Меланезии. М., 1968.

Малые Народы Южной Азии. М., 1978.

Марков Г.Е. Кочевники Азии. М., 1976.

Шпажников Г.А. Религии стран Западной Азии. М., 1976.

Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. М., 1963.

Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии. М., 1974.

Этнические процессы в странах Южной Азии. М., 1976.

Девидсон Б. Африканцы. Введение в историю культуры. М., 1975.

- Исмагилова Р.Н. Этнические проблемы современной Тропической Африки. М., 1973.
- Шпажников Г.А. Религии стран Африки. М., 1981.
- Североамериканские индейцы. Сборник статей. М., 1978.
- Культура и быт народов зарубежной Европы. Этнографические исследования. М., 1967.
- Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. М., 1968.
- Этнические процессы в странах зарубежной Европы. М., 1970.
- Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. М., 1974.
- Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967.
- Ковалевский М.М. Закон и обычай на Кавказе. 1980, т. I — II.
- Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М., 1980.
- Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. Ташкент, „Фан“, 1974.
- Данияров А.Х. Организация и развитие этнографической науки в Узбекистане. Ташкент — 2002.
- Занятие и быт народов Средней Азии. Среднеазиатский этнографический сборник. М.—Л., „Наука“, 1971.
- Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., „Наука“, 1982.
- Этнография каракалпаков. XIX — начало XX века (материалы и исследования). Ташкент, „Фан“, 1980.
- Историко-этнографический атлас Сибири. М.,—Л., 1961.
- Социальная организация и культура народов Сибири. М., 1974.
- Этногенез и этническая история народов Севера. М., 1975.
- Смоляк А.В. Этнические процессы у народов Нижнего Амура и Сахалина. Л., 1975.

МУНДАРИЖА

Муқаддима 3

I Қисм. Этнология фани асослари моҳият ва хусусиятлари

1-§. Этнологиянинг шаклланиши ва предмети	5
2-§. Этнология фанининг қисқача тарихи ва этнос назарияси	11
3-§. Этнологиянинг асосий мактаблари ва йўналишлари	26
4-§. Жаҳон халқлари классификацияси	34
5-§. Этногенез ва антропогенез муаммолари	48
6-§. Этнология фанига хос махсус атамалар, тадқиқот услуби ва муаммолар	61

II Қисм. Жаҳоннинг этник қиёфаси

I боб. Австралия ва Оксания халқлари	72
1-§. Австралия ва Тасмания халқлари	75
2-§. Полинезия ва Янги Зеландия халқлари	93
3-§. Меланезия ва Микронезия халқлари	99
II боб. Осиё халқлари ва элатлари	107
1-§. Ғарбий Осиё халқлари	122
2-§. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари	142
3-§. Жанубий Осиё халқлари	162
4-§. Жануби-шарқий Осиё халқлари	175
5-§. Шарқий Осиё халқлари	185
6-§. Шимолий Осиё ёки Сибирь халқлари	199
III боб. Африка этник таърифи	207
1-§. Шимолий Африка халқлари	215
2-§. Ғарбий ва Марказий Африка халқлари	220
3-§. Шарқий Африка халқлари	229
4-§. Жанубий Африка халқлари	238
IV боб. Америка халқлари ва элатлари	248
1-§. Шимолий Американинг туб аҳолиси	254
2-§. Марказий Америка халқлари	275
3-§. Жанубий Америка халқлари	282
4-§. Американинг ҳозирги этник қиёфаси	289
V боб. Европа қиёфаси халқлари	294
1-§. Ғарбий Европанинг Роман-герман ва Англо-сакс халқлари	294
2-§. Европа қисмидаги шарқий славян халқлари	319
3-§. Жанубий ва Шимолий Европанинг пославян халқлари	328
4-§. Волга-Камабўйи халқлари ва молдаванлар	334
5-§. Кавказ халқлари	341

Ж13

Исо Жабборов

Жаҳон этнологияси асослари: Дарслик / Исо Жабборов; Масъул муҳаррирлар: С.К. Камолов, Г.А. Ҳидоятлов; Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, М. Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети. —Т.: „O‘qituvchi“ НМИУ, 2008. 352 бет.

ББК 63.5я7

ИСО ЖАББОРОВ

ЖАҲОН ЭТНОЛОГИЯСИ АСОСЛАРИ

*Олий ва ўрта махсус таълими (этнология ихтисослиги)
бакалаврият таълим йўналиши
талабалари учун дарслик*

„O‘qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент-2008

Муҳаррир *С. Мирзахўжаев*
Бадий муҳаррир *Г. Шоабдурахмонова*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Компьютерда саҳифаловчи *Н. Аҳмедова*
Мусаҳҳиҳ *М. Иброҳимова*

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 16.01.1008. Бичими 84×108/₃₂. Кегли 11 шлоли. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Нашр. т. 18,3. Шартли б.т 18,48.
1000 нусхада босилди. Буюртма №185.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг „Ўқитувчи“ нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент—129, Навоий кўчаси, 30-уй // Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.
Шартнома № 07-16-07

ИСО ЖАББОРОВ
фалсафа фанлари доктори, профессор

1929 йили Тошҳовуз шаҳрида туғилган.

1951 йили Москва Давлат университетининг тарих факультетини тугатган.

1954 йилда номзодлик диссертациясини, 1973 йилда докторлик диссертациясини ёқлаган.

Исо Жабборов 300 дан зиёд илмий, услубий ва илмий – оммабоп асарлар муаллифи. Улар этносоциология, тарих, маданият, маънавият ва диншуносликка оид булиб ўзбек, рус, инглиз ва хитой тилларида нашр этилган.

«Кўҳна харобалар сири», «Этнография асослари», «Жаҳон халқлари этнографияси», «Ўзбек халқи этнографияси», «Антик маданият ва маънавият хазинаси», «Буюк Хоразмшоҳлар давлати», «Жаҳон динлари тарихи» асарлари шулар жумласидандир.

Исо Муродович Жабборовнинг фан ва маорифнинг равнақи йўлидаги самарали меҳнатлари республикамиз ҳукумати томонидан муносиб тақдирланган. У «Ўзбекистон Республикаси фан арбоби» фахрий унвони, «Шуҳрат» медали ва «Халқ маорифи аълочиси» нишони соҳибидир.

«O‘QITUVCHI»

www.oqituvchi.uz
124-04-12

ISBN 978-9943-02-138-9

9 789943 021389